

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ

КРИМІНАЛІСТИКА

Підручник

У двох томах

*За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора А. Ф. Волобуєва,
доктора юридичних наук, професора Р. Л. Степанюка,
доктора юридичних наук, доцента В. О. Малярвої*

Том 1

Харків 2018

УДК 343.98(477)(075.8)
ББК 67.9(4УКР)62я73
К82

Колектив авторів:

Волобуєв А. Ф., проф., д-р юрид. наук – глави 1 (§ 4 – у співавторстві з М. В. Даньшиним), 2, 5, 13, 15; **Даньшин М. В.**, проф., д-р юрид. наук – § 4 глави 1 (у співавторстві з А. Ф. Волобуєвим); **Іщенко А. В.**, проф., д-р юрид. наук – глава 10 (у співавторстві з А. В. Кофановим і М. В. Кобцем); **Лук'янчиков Є. Д.**, проф., д-р юрид. наук – глава 3; **Малярова В. О.**, доц., д-р юрид. наук – глави 14, 17; **Салтевський М. В.**, проф., д-р юрид. наук – глава 9 (у співавторстві з С. П. Лаптою); **Сімонович Д. В.**, ст. наук. співробітник, д-р юрид. наук – глава 6 (у співавторстві з В. О. Приходько); **Щербаковський М. Г.**, доц., д-р юрид. наук – глава 4; **Гусєва В. О.**, доц., канд. юрид. наук – глави 12 (у співавторстві з М. Г. Чернецем); **Заяць Д. Д.**, доц., канд. юрид. наук – глава 18; **Кобець М. В.**, канд. юрид. наук – глава 10 (у співавторстві з А. В. Іщенко й А. В. Кофановим); **Коваленко В. В.**, доц., канд. юрид. наук – § 1–6 глави 11; **Кофанов А. В.**, доц., канд. юрид. наук – глава 10 (у співавторстві з А. В. Іщенко і М. В. Кобцем); **Лапта С. П.**, доц., канд. юрид. наук – глави 7 (у співавторстві з С. І. Перліним), 9 (у співавторстві з **М. В. Салтевським**); **Лозова С. М.**, доц., канд. психол. наук – глава 16; **Осика І. М.**, канд. юрид. наук – § 7 глави 11; **Чернець М. Г.**, доц., канд. юрид. наук – глава 12 (у співавторстві з В. О. Гусєвою); **Безсонна Т. Ф.** – глава 8 (у співавторстві з Є. В. Зозулею); **Зозуля Є. В.** – глава 8 (у співавторстві з Т. Ф. Безсонною); **Перлін С. І.** – глава 7 (у співавторстві з С. П. Лаптою); **Приходько В. О.** – глава 6 (у співавторстві з Д. В. Сімоновичем).

Рецензенти:

С. С. Чернявський – д-р юрид. наук, проф., проректор Національної академії внутрішніх справ, заслужений діяч науки і техніки України;

К. О. Чаплинський – д-р юрид. наук, проф., завідувач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ;

О. О. Юхно – д-р юрид., проф., завідувач кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

*Затверджено Вченою радою Харківського національного університету
внутрішніх справ (протокол № 3 від 31.03.2017)*

ISBN 978-966-610-230-3
ISBN 978-966-610-231-0 (Т. 1)

© Колектив авторів, 2018
© Волобуєв А. Ф., Степанюк Р. Л.,
Малярова В. О., загальна редакція, 2018
© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2018

ПЕРЕДМОВА

Підручник підготовлено колективом авторів відповідно до програми навчальної дисципліни «Криміналістика» у Харківському національному університеті внутрішніх справ. У ньому викладено теоретичні положення та практичні рекомендації щодо розслідування й попередження злочинів, які разом з іншими дисциплінами кримінально-правового циклу становлять основу професійної підготовки фахівців для підрозділів досудового розслідування, а також інших підрозділів Національної поліції України.

Протягом більш ніж столітнього розвитку криміналістика подолала складний шлях розвитку і на цей час є злагодженою системою знань, яка посідає чільне місце у системі професійної підготовки фахівця-правника. Виявлення, розслідування та попередження злочинів – це, перш за все, глибока аналітична робота, яка вимагає використання знань із різних наук. Входячи до блоку кримінально-правових наук, криміналістика відіграє важливу роль у професійній підготовці фахівців для правоохоронних органів.

По-перше, вона як прикладна наука націлена на формування системи знань і практичних умінь, необхідних для розслідування злочинів. У результаті вивчення криміналістики випускник юридичного вищого навчального закладу повинен:

1) знати: види слідів злочинів, механізм їх утворення; правила виявлення, фіксації, вилучення, аналізу слідів злочину – джерел доказів та їх використання для висунення версій і вирішення завдань розслідування тощо;

2) уміти: використовувати криміналістичну техніку з метою виявлення, фіксації та вилучення слідів злочину – джерел доказів; використовувати тактичні прийоми проведення слідчих дій; планувати та організувати розслідування злочинів окремих видів тощо.

По-друге, криміналістика виступає каналом впровадження у практичну діяльність органів правопорядку нормативно-правових приписів і концептуальних положень кримінального права, кримінального процесу та кримінології.

Підручник структуровано на розділи, глави й параграфи. У розділі «Теоретико-методологічні засади криміналістики» знайшла відображення історія криміналістики, визначено її предмет, завдання та методи, зв'язок із суміжними науками, а також систему криміналістики. Також у ньому розкрито зміст окремих криміналістичних теорій (діагностики та ідентифікації, версій і прогнозування, використання спеціальних знань та ін.).

У розділі «Криміналістична техніка» сформульовано теоретичні положення та практичні рекомендації щодо використання під час розслідування злочинів фотографій, звуко- й відеозапису та процесуального оформлення їх результатів, окрім того, викладено теоретичні положення, засоби та прийоми криміналістичного дослідження слідів-відображень, зброї та слідів її використання, документів та ін.

У розділі «Криміналістична тактика» надано визначення понять тактичного завдання розслідування, тактичного прийому, тактичної операції, слідчої ситуації, тактичного рішення й тактичного ризику. Сформульовано принципи слідчої тактики як критерії допустимості та ефективності використання тактичних прийомів під час розслідування злочинів. Детально розглянуто питання підготовки та проведення окремих слідчих дій (огляду, допиту, пред'явлення для впізнання та ін.).

Розділ «Криміналістична методика» містить загальні теоретичні положення (криміналістична характеристика злочинів, початковий і наступний етапи розслідування, планування та організація розслідування), а також виклад окремих методик розслідування вбивств, зґвалтувань, крадіжок, грабежів і розбоїв, шахрайств та інших видів злочинів.

Кожна глава підручника, яка входить до певного розділу, містить питання й завдання для самоперевірки та контролю засвоєння знань, покликані забезпечити більш ефективно опрацювання курсантом (студентом) навчального матеріалу у процесі самостійної роботи. Такі контрольні питання та завдання мають сприяти формуванню практичних навичок логічного мислення. З метою пояснення та доповнення окремих викладених у підручнику положень використано ілюстрації й довідковий матеріал (фотозображення, таблиці, схеми) для формування образного уявлення про об'єкти, що вивчаються. Підручник містить бібліографічний список – перелік основної використаної та рекомендованої літератури для поглибленого вивчення курсу. Також наведено предметний покажчик, покликаний полегшити користування підручником.

Підручник адресовано перш за все курсантам і студентам вищих навчальних закладів системи МВС України, але він може використовуватись також і в інших вищих юридичних навчальних закладах, працівниками правоохоронних органів, ад'юнктами, аспірантами, викладачами та науковцями.

Авторський колектив висловлює щире подяку всім, хто надав допомогу у підготовці підручника, а також буде вдячний читачам за їх відгуки, зауваження та побажання.

Розділ I

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ

Глава 1 ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ, СИСТЕМА ТА МЕТОДИ КРИМІНАЛІСТИКИ

§ 1. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ

Виникнення криміналістики як нової наукової галузі знань у кінці XIX століття було пов'язано з необхідністю вирішення гострої соціальної потреби в ефективному розслідуванні злочинів для встановлення винних осіб та застосуванні до них кримінального покарання. У ці часи в країнах Західної Європи спостерігалися кількісне зростання злочинності та її професіоналізація, що ставило перед поліцією досить складні завдання.

Використання терміну «криміналістика» пов'язується з науковими працями австрійського вченого Ганса Гросса, який у 1898 р. видав книгу «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики», де були використані численні публікації щодо слідчого мистецтва, пошуку й ідентифікації злочинців¹. Її видання ознаменувало собою народження нової самостійної науки. Пропрацювавши тривалий час судовим слідчим, Г. Гросс усвідомив, що розслідування злочинів – це перш за все глибока аналітична робота, яка вимагає використання знань з різних наук. Друга половина XIX ст. характеризувалася бурхливим розвитком фізики, хімії, біології та інших наук, досягнення яких активно впроваджувалися в різні сфери людської діяльності й використовувалися для створення нових видів техніки. Захоплено вивчаючи всю доступну йому літературу та спираючись на наукові розробки своїх попередників, Г. Гросс дійшов висновку, що практично будь-яке природничо-наукове досягнення можна використовувати для вирішення задач розслідування злочинів. Йому вдалося сформулювати низку важливих теоретичних положень і практичних рекомендацій, об'єднаних ним під назвою «система криміналістики». У становлення й розвитку тодішньої криміналістики значний внесок зробили й інші вчені з різних країн (А. Бертильон, У. Хершель, Ф. Гальтон, А. Вейнгарт, А. Рейс, Є. Ф. Буринський, С. М. Потапов, С. М. Трегубов та інші).

Сучасна криміналістика розглядається як наука, яка має об'єктом вивчення два взаємопов'язаних види людської діяльності:

1) кримінальну діяльність (підготовка, вчинення та приховування злочинів);

¹ Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г. М.: ЛексЭст, 2002. 1088 с.

2) діяльність правоохоронних органів з виявлення й розслідування злочинів.

Злочинна діяльність вивчається криміналістикою з функціональної точки зору як певна динамічна система дій, які об'єднуються поняттям механізму злочину. Поняття «механізм злочину» охоплює особистість злочинця, предмет посягання, місце й обстановку злочину, особистість потерпілого, способи вчинення злочину та характерні сліди, що залишаються в навколишньому середовищі.

У формуванні механізму злочину проявляються певні закономірності – суттєві, повторювані й відносно стійкі зв'язки та залежності між окремими його елементами. Наприклад, учиняючи крадіжку з проникненням у житло, злочинець обирає об'єкт крадіжки (і потерпілого), зручний саме для нього з урахуванням його особливостей. Відповідно ним обирається спосіб проникнення, який залишає характерні саме для нього сліди. Якщо злочинець береться за предмети з гладкою поверхнею, на них залишаються сліди рук. Унаслідок ходіння по запарошеній підлозі залишаються поверхневі сліди взуття. Сприйняття злочинця людьми, які йому зустрічалися, викликає утворення в їхній пам'яті відносно стійкого образу. Саме такі закономірності виступають предметом вивчення криміналістики, на підставі яких і з використанням знань з інших наукових галузей (природничих, соціальних, технічних) вона формує свої наукові положення та практичні рекомендації.

Діяльність із виявлення та розслідування злочинів вивчається криміналістикою з точки зору використання певних способів (слідчо-розшукових дій), прийомів і засобів виявлення, фіксації, вилучення й використання слідів злочину як джерел доказів. У цій діяльності також виявляються певні закономірності формування слідчих ситуацій і використання певних способів дій та окремих прийомів збирання доказів. Наприклад, на початку розслідування крадіжки з проникненням у житло важливими є наявність певної інформації про об'єкт крадіжки та потерпілого, спосіб проникнення й викрадені цінності, а також наявність свідків. Сукупність цих відомостей створює певні умови – слідчу ситуацію, залежно від особливостей якої визначаються завдання розслідування й обираються слідчі (розшукові) дії, а також окремі прийоми та засоби для їх проведення. Криміналістика встановлює стійкі, повторювані зв'язки між формуванням слідчих ситуацій та обраними способами дій слідчого, які призводять до одержання доказів, а в кінцевому результаті – до розкриття злочину. Установлені закономірності слугують основою для формування теоретичних положень і практичних рекомендацій криміналістики, для чого використовуються також і знання інших наук.

Таким чином, **предмет криміналістики** становлять закономірності: 1) механізму злочинної діяльності; 2) закономірності виявлення та розслідування злочинів. З урахуванням цього **криміналістика** може бути визначена

як наука, що вивчає закономірності механізму вчинення злочинів і збирання доказів і формує на їх основі з використанням досягнень різних наукових галузей теоретичні положення та практичні рекомендації щодо методів, прийомів і засобів розслідування злочинів.

Із наведених положень випливає, що завданням криміналістики є формування науково обґрунтованих знань – теоретичних положень і практичних рекомендацій щодо збирання й дослідження доказів під час розслідування злочинів. Криміналістика покликана своїми науковими розробками на підставі використання досягнень сучасної науки й техніки зробити діяльність правоохоронних органів і суду спроможними вирішити стратегічне завдання кримінального судочинства – забезпечити швидке, повне та неупереджене розслідування й судовий розгляд із тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини (ст. 2 КПК України).

§ 2. МЕТОДИ КРИМІНАЛІСТИКИ

Криміналістика, як і інші самостійні науки, характеризується не тільки специфічним предметом, але й особливими методами його пізнання, сукупність яких утворює методологічні основи цієї науки, але треба враховувати, що в ній тісно поєднуються, з одного боку, методи наукового пізнання свого предмету, а з іншого – методи практичної діяльності з розслідування злочинів. Обидва види пізнавальної діяльності ґрунтуються на використанні тих самих філософських, загальнонаукових та окремонаукових методів.

Філософські методи – це найбільш загальні підходи до процесу пізнання, в підґрунті яких перебуває діалектичний метод, у межах якого знаходять своє відображення закони: а) про загальний взаємозв'язок явищ природи та суспільства; б) про безперервний розвиток і мінливість предметів пізнання; в) про первинність матерії по відношенню до свідомості та її здатність до віддзеркалення; г) про перехід кількісних змін у якісні; р) про єдність і боротьбу протилежностей. Філософський рівень методології проявляється у використанні її категорій (загального, особливого й одиничного; частини та цілого; форми й змісту та ін.). До цього ж рівня відносять і формально-логічні методи пізнання (аналіз і синтез, індукцію та дедукцію, аналогію, гіпотезу тощо).

Загальнонаукові методи – це ті методи, що застосовуються в усіх або більшості наук. До них можуть бути віднесені такі: спостереження, опис, порівняння, вимірювання, експеримент, моделювання, математичні методи (вимірювання та рахування, геометричного й графічного аналізу тощо).

Окремонаукові методи – це ті методи, які використовуються в окремих науках, але оскільки криміналістика досліджує найрізноманітніші об'єкти,

вони використовуються і в криміналістичних дослідженнях. Це методи фізики, хімії, антропології, психології, соціології та ін.

Але, як зазначалося, слід розрізнити методи пізнання, які застосовуються криміналістом-науковцем і криміналістом-практиком. У кожному з названих видів пізнавальної діяльності, крім загальних, використовуються і специфічні методи, обумовлені взаємно пов'язаними, але все ж таки різними завданнями. У зв'язку з цим доцільно розмежовувати такі методи криміналістики: а) методи наукового (теоретичного) пізнання; б) методи практичного пізнання під час розслідування злочинів.

Методи наукового (теоретичного) пізнання – це ті методи, які використовуються для вивчення предмету криміналістики й накопичення знань про нього. До них можуть бути віднесені такі методи.

Вивчення документів (матеріалів кримінальних проваджень) – метод, який використовується для накопичення знань про механізм вчинення злочинів і діяльність з їх розслідування. Матеріали кримінального провадження (кримінальна справа) є збіркою процесуальних документів, які детально відображають, з одного боку, обставини вчинення злочину (предмет доведення), а з іншого – слідчі ситуації та порядок дій органу досудового розслідування. Аналізу піддаються як протоколи слідчих (розшукових) дій (огляду місця події, допитів потерпілих, свідків, підозрюваних, слідчих експериментів) і висновки експертиз, так і процесуальні рішення слідчого. У результаті вивчення великої кількості кримінальних справ установлюються певні закономірності (залежності, зв'язки) між окремими елементами механізму злочинів, які мають статистичний характер (виражаються у відсотковому відношенні частоти їх прояву). Таким само чином установлюються певні закономірності у діях органів досудового розслідування – формуванні слідчих ситуацій і використанні певних способів дій та окремих прийомів збирання доказів.

Опитування осіб, які були учасниками слідчих (розшукових) дій, – додатковий метод одержання інформації про предмет дослідження. Його використання обумовлюється тим, що у матеріалах кримінальної справи далеко не завжди відображаються всі обставини злочину, які цікавлять дослідника-криміналіста. Як правило, в них не знаходять висвітлення і тактичні рішення слідчого. Тому в процесі наукового дослідження використовується формалізоване (анкетування) чи неформалізоване (інтерв'ювання) опитування учасників кримінального процесу: працівників правоохоронних органів (оперативних працівників, слідчих, експертів), потерпілих, свідків і засуджених.

Вивчення опублікованої слідчої практики – метод, який полягає в аналізі надрукованих матеріалів щодо практичного досвіду розслідування окремих злочинів. Такі матеріали містяться у збірниках (бюлетенях), які видаються в системі Міністерства внутрішніх справ і Генеральної прокуратури України для обміну передовим досвідом розслідування злочинів.

Вивчення статистичних даних та аналітичних матеріалів – метод, який полягає в аналізі й узагальненні відомостей щодо стану злочинності, виявлення й розкриття злочинів за певний період. Такі матеріали періодично готуються в системі Міністерства внутрішніх справ, Генеральної прокуратури та Верховного Суду України і є додатковим джерелом інформації про предмет криміналістики.

Методи практичного пізнання під час розслідування злочинів – це ті методи, які використовуються органом досудового розслідування, прокурором чи судом для виявлення, фіксації, вилучення, дослідження й використання доказів. Згадані методи називають *спеціальними методами криміналістики*, оскільки вони були сформовані безпосередньо у криміналістиці як науці (власне криміналістичні методи) або були запозичені з інших наук і пристосовані для вирішення завдань розслідування злочинів. Спеціальні методи криміналістики можна розділити на такі: 1) методи пізнання, які застосовуються безпосередньо слідчим; 2) методи пізнання, які застосовуються шляхом залучення спеціаліста або призначення експертизи (використання спеціальних знань).

Методами пізнання, які застосовуються безпосередньо слідчим, є методи, що належать до системи професійної криміналістичної підготовки слідчого. Ці методи вивчаються у навчальному курсі криміналістики під час підготовки фахівців для відповідних підрозділів правоохоронних органів. До них можуть бути віднесені такі методи:

- криміналістична діагностика, ідентифікація та встановлення групової належності;
- криміналістичні версії та прогнозування;
- методи, які використовуються під час застосування криміналістичної техніки (фотографування, звуко- й відеозапису);
- методи, які використовуються під час збирання слідів-відображень (трасологія);
- методи криміналістичного дослідження документів;
- методи криміналістичного дослідження зброї та боєприпасів;
- методи використання ознак зовнішності людини та ін.

Названа група методів є частиною змісту криміналістики та елементом її навчального курсу, орієнтованого на підготовку фахівців для правоохоронних органів.

Методами пізнання, які застосовуються шляхом залучення спеціаліста або призначення експертизи, є методи, запозичені в інших наук. Вони використовуються, як правило, без їх модифікації шляхом залучення спеціаліста до здійснення слідчих (розшукових) дій або проведення експертизи (ст. 242 КПК України). До методів, які найчастіше використовуються у вказаному аспекті, можна віднести такі:

– біологічні методи, які використовуються для дослідження об'єктів біологічного походження (крові та інших виділень організму людини або тварин, частинок шкіри, волосся, частинок рослин тощо);

– антропологічні методи, використання яких є потрібними для встановлення невідомого злочинця (опис зовнішності), особи загиблої людини за її кістками тощо;

– фізичні та хімічні методи, які використовуються для аналізу фізичних і хімічних властивостей матеріалів і речовин (речових доказів);

– психологічні методи, що використовуються у розробленні тактичних прийомів допиту та інших слідчих дій.

Зазначена група методів належить до сфери використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, яка у навчальному курсі криміналістики висвітлюється в окремих темах і спеціальному курсі залежно від профілю підготовки фахівців.

§ 3. СИСТЕМА КРИМІНАЛІСТИКИ

Знання, які формуються в результаті вивчення криміналістикою свого предмету, утворюють зміст цієї науки. Зміст кожної науки складається з певним чином структурованих елементів, які перебувають між собою у взаємозв'язку й утворюють систему знань.

Система криміналістики являє собою сукупність взаємопов'язаних теоретичних положень і практичних рекомендацій з розслідування злочинів, структуровану на чотири розділи, які під час формування навчального курсу можуть утворювати змістовні модулі.

1. Загальна теорія криміналістики (загальнотеоретичні положення) – це сукупність теоретичних положень найбільш загального характеру, які є базовими для інших розділів. По-перше, до неї віднесено положення наукознавчого характеру: вчення про предмет та історію розвитку криміналістики, методи й систему криміналістики, її зв'язки з іншими науками та деякі інші знання про криміналістику як науку. По-друге, до загальнотеоретичних належать учення про загальні криміналістичні методи, які використовуються для розслідування злочинів: діагностика, ідентифікація й установлення групової належності, висунення версій і прогнозування, використання спеціальних знань (спеціальних методів інших наук) та деякі інші.

2. Криміналістична техніка – це сукупність теоретичних положень про механізм утворення окремих видів слідів злочину та розроблювані на їх основі технічні засоби (інструменти й матеріали), прийоми їх використання для виявлення, фіксації, вилучення та дослідження доказів. У підґрунті криміналістичної техніки лежать знання закономірностей утворення інформації про злочин і використання досягнень природничих і технічних наук

у практиці боротьби зі злочинністю. Криміналістична техніка містить такі елементи: криміналістичну фотографію, звуко- й відеозапис, трасологію, судову балістику та вибухотехніку, криміналістичне дослідження документів, криміналістичне ототожнення людини за ознаками зовнішності та деякі інші.

3. Криміналістична тактика є розділом, який містить теоретичні положення та практичні рекомендації щодо визначення й вирішення окремих (тактичних) завдань розслідування на шляху реалізації стратегічного завдання кримінального провадження, визначеного у ст. 2 КПК України. У підґрунті криміналістичної тактики лежать знання закономірностей формування слідчих ситуацій, визначення завдань розслідування й вибору засобів їх вирішення, якими виступають окремі слідчі дії, тактичні прийоми та їх комплекси (комбінації, операції). Криміналістична тактика містить у собі положення щодо підготовки та проведення слідчих (розшукових) дій: огляду, обшуку, допиту, пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту тощо.

4. Криміналістична методика є особливим розділом (частиною), який являє собою сукупність теоретичних положень і практичних рекомендацій щодо планування й організації розслідування окремих видів (груп) злочинів. У методиці реалізуються положення криміналістичної техніки й тактики з урахуванням особливостей завдань, що вирішуються під час розслідування різних злочинів. У підґрунті криміналістичної методики лежать знання закономірностей механізму вчинення окремих видів злочинів, а також закономірностей їх розслідування, пов'язаних з формуванням слідчих ситуацій та їх впливом на проведення слідчих (розшукових) дій. Криміналістична методика містить у собі методики розслідування злочинів окремих видів (убивств, зґвалтувань, крадіжок, грабежів, розбоїв, шахрайств та інших).

§ 4. ЗВ'ЯЗОК КРИМІНАЛІСТИКИ З ІНШИМИ НАУКАМИ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ ФАХІВЦІВ ДЛЯ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Криміналістика як наука про систему принципів і методів пізнання механізму злочинної діяльності та діяльності з розслідування й розкриття злочинів націлена соціумом на вирішення головного свого завдання – ефективно протидіяти злочинності. Тому вона має найбільш тісні зв'язки насамперед із юридичними науками, які утворюють специфічну систему стримування злочинності, що називається системою наук кримінально-правового циклу. На другому місці у зв'язку зі збігом характеру свого функціонального навантаження із соціальним призначенням інших наук перебувають зв'язки криміналістики зі спеціальними, галузевими та загальнотеоретичними юридичними науками. Винятково велике значення для подальшого розвитку криміналістики

й окреме історичне місце посідають її зв'язки з природничими та технічними науками. Комплексне вивчення проблем злочинності та розробка сучасного інструментарію протидії їй є неможливим без глибокого проникнення в численні сфери суспільного життя, а отже без широкого використання досягнень різних суспільних наук, які вивчають закономірності соціального розвитку та закони поведінки людей. Цим пояснюється останній блок зв'язків – взаємодія криміналістики з науками про суспільство та людину.

Криміналістика та її зв'язок із науками кримінально-правового циклу.

Криміналістика – це юридична наука, що повноправно входить у комплекс (цикл) кримінально-правових наук, в якому базовими для неї є *кримінальне право, кримінальний процес та кримінологія*, має тісні зв'язки з *теорією оперативно-розшукової діяльності та судовою експертизою*, а також взаємозв'язок із *кримінально-виконавчим правом*. Слід окремо зазначити, що вся система наук кримінально-правового циклу ґрунтується на спільному двочленному об'єкті вивчення й обумовлюється ним. Його утворюють два взаємопов'язаних види людської діяльності: «злочинна діяльність» і «діяльність з виявлення, розслідування та попередження злочинів», де поєднуються два протилежні види діяльності (негативна й позитивна). У цьому двоєдиному спільному об'єкті представлено науки кримінально-правового циклу, кожна з яких виділяє свій *предмет* дослідження, виходячи із сутності своїх соціальних завдань і використовуючи свої власні *методи* пізнання дійсності (методи як пізнання, так і впливу на навколишню дійсність).

Так, кримінальне право (наука про злочин та покарання) під час вивчення свого об'єкта дослідження виділяє свій предмет в аналізі феномену злочину та несе суто своє соціальне навантаження, виражене в тому, що ця наука повинна надати відповідь на умовне питання «Що?» (що є злочином, що є покаранням, що являє собою злочинець). Кримінальний процес у системі кримінально-правових наук (процедурне право) має дати відповідь на питання «Чим?» (чим довести вину чи невинуватість). Кримінологія – наука про причинність і прогнозування злочинності – має відповісти на умовне питання «Чому?» (чому є таким рівень злочинності, чому він змінюється тощо). Криміналістиці відведено особливе місце у системі наук кримінально-правового циклу – вона покликана відповісти на питання «Як?» (як організувати розслідування злочину, як перевірити версію, провести огляд, допит тощо). Теорія оперативно-розшукової діяльності також відповідає на питання «Як?», але робить це дещо інакше, з використанням конспіративності (як негласно отримати інформацію про ті чи інші обставини злочину). Судова експертиза повинна дати обґрунтовану відповідь на питання «Який?», для чого потрібні спеціальні знання й проведення окремого дослідження (який слід, який спосіб, який шлях). Питання кримінально-виконавчого права – «Задля чого?» (навіщо винній особі відбувати покарання тощо).

Для визначення зв'язків криміналістики з іншими науками кримінально-правового циклу слід виходити з рівня збігу їх соціального навантаження з їх функціональним призначенням.

Криміналістика та наука кримінального права. Зв'язок криміналістики й кримінального права визначається тим, що ці науки мають спільний об'єкт вивчення, яким виступає злочинна діяльність. При цьому пріоритетність належить кримінальному праву, оскільки саме там формується поняття злочину взагалі та поняття злочинів окремих видів, лише після цього криміналістика починає розробляти свій алгоритм їх дослідження та механізм збирання інформації. Принципово важливою для криміналістики є кримінально-правові категорії «склад злочину», «спосіб злочину», «співучасть у злочині» та інші, які є визначальними для багатьох її теоретичних положень.

Слід зазначити, що основоположник криміналістики – Ганс Гросс – вважав її допоміжною наукою щодо кримінального права та визначав як учення про реалії кримінального права². Особливо наочно проявляється цей зв'язок у такій частині криміналістики, як методики розслідування злочинів окремих видів. Їх будова відповідає структурі особливої частини кримінального права, наукові положення якої є вихідними у відповідних криміналістичних методиках. Зокрема, кримінально-правова характеристика злочинів окремих видів є базою для формування криміналістичної характеристики відповідних злочинів і розроблення рекомендацій щодо завдань розслідування та засобів їх вирішення.

Криміналістика й наука кримінального процесу. Зв'язок криміналістики та кримінального процесу також визначається тим, що ці дві науки мають спільний об'єкт вивчення, яким виступає діяльність з розслідування злочинів. Як і у випадку з кримінальним правом, криміналістика виконує підлеглу функцію – її рекомендації ґрунтуються на процесуальних положеннях і фактично спрямовуються на реалізацію процесуальних приписів. Кримінальна процесуальна наука визначає статус учасників кримінального процесу, порядок проведення слідчих дій і, відповідно, межі застосування тактичних прийомів, науково-технічних засобів і методичних рекомендацій. З іншого боку, сформульовані криміналістичні положення та рекомендації неодноразово відтворювалися у статтях кримінального процесуального законодавства, перетворюючись на його приписи.

Криміналістика та кримінологія. Зв'язок криміналістики й кримінології також ґрунтується на спільній частині об'єкта вивчення, якою є злочинна діяльність. Кримінологія вивчає злочинну діяльність з точки зору її детермінації певними факторами (причин та умов, що сприяють злочинності) й має

² Гросс Г. Знач. твір. С. VIII–IX.

завданням розробку рекомендацій щодо усунення або нейтралізації цих факторів. Оскільки кримінологічні положення та рекомендації реалізуються в діяльності з розслідування злочинів, предметні сфери кримінології та криміналістики перетинаються. Так, криміналістика ґрунтується на кримінологічній теорії щодо злочинної поведінки, злочинної діяльності й особистості злочинця та активно використовує віктимологічні знання. На їх основі розробляються положення криміналістичної профілактики під час розслідування злочинів.

Зв'язки такого ж характеру існують між криміналістикою й наукою *кримінально-виконавчого права*, яка теж досліджує питання усунення детермінуючих факторів злочинності, що існують в особі злочинця (засудженого), шляхом застосування до нього заходів кримінального покарання. Окрім цього, під час розробки окремих тактико-методичних рекомендацій ураховуються положення кримінально-виконавчого права.

Криміналістика й теорія оперативно-розшукової діяльності. У взаємному зв'язку цих наук уже криміналістика виступає теоретичним фундаментом для формування положень і рекомендацій іншої. Ці науки співвідносяться як однотипні за суттю реалізації соціального функціонального навантаження. Теорія ОРД, маючи спільний з криміналістикою об'єкт, має до того ж і спільний предмет дослідження. Його основою є дві групи закономірностей: 1) закономірності механізму вчинення злочинів та їх відображення у навколишньому середовищі; 2) закономірності, що проявляються в діяльності з виявлення, розслідування та попередження злочинів. Це знайшло нормативне підтвердження у чинному Кримінальному процесуальному кодексі України, де для визначення способів отримання доказів використовуються терміни «слідчі (розшукові) дії» та «негласні слідчі (розшукові) дії». Розмежувальну лінію між зазначеними науками можна провести за характером їх «продукції» – рекомендованих засобів і прийомів, які використовуються для розкриття злочинів.

Криміналістика та судова експертиза. У криміналістиці активно використовуються експертні здобутки для вирішення специфічних криміналістичних завдань діагностичного й ідентифікаційного характеру, пов'язаних із дослідженням слідчої картини злочину та зв'язків між окремими елементами механізму злочину. Судова експертиза, у свою чергу, використовує окремі положення криміналістики, зокрема метод криміналістичної ідентифікації. Міжнаукові зв'язки криміналістики та судової експертизи є досить переплеченими між собою. Це спонукало вчених-криміналістів різних часів до діаметрально протилежних точок зору щодо самостійності судової експертизи та ступені залежності від криміналістики.

Отже, зв'язки криміналістики з іншими науками кримінально-правового циклу обумовлюються спільним об'єктом дослідження, яким виступають

два взаємопов'язані види людської діяльності: «злочинна діяльність – діяльність з виявлення, розслідування і попередження злочинів». Кожна з наук цього циклу вивчає цей об'єкт під кутом зору покладених на неї завдань, що, з одного боку, їх об'єднує (інтегрує), а з іншого – диференціює. Але водночас ці науки збагачують одна одну, використовуючи запозичені знання.

Зв'язок криміналістики з іншими юридичними науками. Криміналістика має різнобічні зв'язки і з багатьма загальнотеоретичними юридичними науками, які вона використовує для формування своїх концептуальних положень і практичних рекомендацій, а саме з *філософією права, теорією держави та права, історією держави і права та конституційним правом*. Безумовно, існують зв'язки і з галузевими юридичними науками – *цивільним правом, цивільним процесом, адміністративним правом і процесом, сімейним правом, фінансовим правом і міжнародним правом*.

Так, під час розробки відповідних методик розслідування злочинів криміналістична наука оперує знаннями цивільно-правового характеру, наприклад під час розробки окремих методик розслідування таких злочинів, як порушення порядку зайняття господарською діяльністю та діяльністю з надання фінансових послуг (ст. 202 КК України), зайняття забороненими видами господарської діяльності (ст. 203 КК України), фіктивне підприємництво (ст. 205 УК України), легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209 КК України), фіктивне банкрутство (ст. 218 КК України) і багатьох інших злочинних діянь, що торкаються складних проблем цивільного обігу, виникнення та порядку здійснення права власності та інших речових прав. Разом із тим і криміналістика шляхом постановки цивільно-правових і процесуальних проблем чинить певний вплив на розвиток наук цивільного права та процесу. Окремі методи та прийоми криміналістики використовуються у цивільному процесі, зокрема криміналістичні експертизи під час судового розгляду цивільних справ. У свою чергу, у криміналістиці використовуються окремі положення цивільно-процесуального права, наприклад правила використання доказів.

Підвищення важливості зв'язків криміналістики з окремими юридичними науками набуло ще більшого значення саме в останній період у зв'язку з глибинними соціально-економічними перетвореннями, зорієнтованими на інтеграцію загальноновизнаних світових стандартів і норм сучасної протидії злочинності, що призвело до докорінних змін у державному устрої та законодавстві України.

Існують тісні зв'язки криміналістики і зі спеціальними юридичними науками, зокрема з *юридичною психологією, судовою статистикою й соціологією права*. Криміналістиці дуже близькі *судова медицина та судова психіатрія*. Їх дані широко використовуються для вирішення специфічних криміналістичних завдань, пов'язаних із дослідженням людського організму та його психіки.

Варто підкреслити, що під час аналізу зв'язків криміналістики з будь-якою юридичною наукою слід виходити з того, що вона не вторгається у сфери інших юридичних наук, не поглинає механічно їх положення, але водночас і сама не розчиняється в інших знаннях. Криміналістика лише синтезує різні дослідження з питань протидії злочинності, що проводяться представниками інших юридичних наук і впроваджує окремі їх положення в діяльність правоохоронних органів та суду через свої рекомендації. Запозичені знання використовуються в криміналістиці для створення й удосконалення свого понятійного апарату, який має бути нерозривно пов'язаним із поняттями споріднених юридичних наук.

Слід звернути увагу на ту обставину, що характер зв'язків криміналістики з іншими юридичними науками залежить від збігу чи близькості їх функціональних завдань, обумовлених соціальним замовленням. Так, якщо суспільство висуває особливі вимоги до окремої галузевої або міжгалузевої юридичної дисципліни у рамках вирішення охоронюваної чи певної регуляторної функції, то такий зв'язок має тісний і безпосередній характер, і навпаки, якщо криміналістичні знання не є засобом вирішення окремого соціального завдання певної юридичної науки, то такий зв'язок або передбачає лише теоретичну модель, або зовсім відсутній. У свою чергу, саме залежно від такого зв'язку може відбуватись видозмінення самої системи юридичних наук кримінально-правового циклу у майбутньому.

Зв'язок криміналістики з природничими та технічними науками.

Виключно велике значення для розвитку криміналістики мають її зв'язки з природничими та технічними науками, такими як *математика, фізика, хімія, біологія, генетика* та ін. Слід визнати, що вони мають, як правило, односторонній характер, коли криміналістика запозичує, пристосовує й використовує положення цих наук з метою оптимізації розкриття та розслідування злочину. Наприклад, досягнення фізики та хімії уже багато років тому були ефективно використані криміналістикою для розроблення спеціальних технічних засобів, прийомів і методів фіксації судових доказів та інших об'єктів, пов'язаних із виявленням та ідентифікацією злочинців. Із використанням знань з *психології, психіатрії та етики* у криміналістиці сформувалися наукові основи криміналістичної тактики. На сьогодні зв'язок криміналістики з природничими та технічними науками забезпечують перспективні розробки у галузі *генної інженерії, обчислювальної техніки, використання поліграфа, фоноскопії* тощо.

Криміналістика та її зв'язок із науками про суспільство й людину.

Криміналістика, будучи самостійною спеціальною, комплексною та інтегральною наукою, не могла б мати взагалі власну науково-методологічну базу, якби не було такого потужного теоретичного фундаменту, яким забезпечили її фундаментальні загальнотеоретичні науки, такі як *філософія, логіка,*

методологія, наукознавство, кібернетика й систематика. Ці науки «обґрунтували» появу криміналістики та «знайшли» її сучасне місце саме серед юридичних наук. Філософія та логіка сформулювали її соціальне призначення та націлили на вирішення власних завдань у діяльності з протидії злочинності. На підставі положень цих наук сучасна вітчизняна криміналістика продовжує й надалі динамічно розвиватися та наповнюватися новими криміналістичними знаннями та вченнями. Зв'язок із *соціологією, економічною теорією, педагогікою, наукою управління та політологією* «навантажує» криміналістику знаннями про соціум і його закономірності.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Що є предметом вивчення криміналістики?
2. У чому проявляються закономірності злочинної діяльності?
3. Що являють собою закономірності діяльності з розслідування злочинів?
4. Яке завдання вирішується криміналістикою?
5. Які методи наукового (теоретичного) пізнання використовуються криміналістикою для вивчення свого предмету?
6. Які криміналістичні методи практичного пізнання використовуються під час розслідування злочинів?
7. З яких елементів складається система криміналістики?
8. У чому полягає зв'язок криміналістики з наукою кримінального права?
9. У чому полягає зв'язок криміналістики й науки кримінального процесу?
10. У чому полягає зв'язок криміналістики та кримінології?

Глава 2

КРИМІНАЛІСТИЧНА ДІАГНОСТИКА ТА ІДЕНТИФІКАЦІЯ

§ 1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ЯК ПІЗНАВАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Розслідування злочинів є особливою пізнавальною процедурою, яка здійснюється в порядку, встановленому кримінально-процесуальним законодавством. Об'єктом цієї пізнавальної процедури є злочин (суспільно-небезпечне діяння людини). Злочин є досить специфічним об'єктом, який обумовлює необхідність використання адекватних методів пізнання під час розслідування. Розслідування злочинів як пізнавальний процес має такі особливості.

1. Об'єктом пізнання є подія минулого. Подія злочину сталася в минулому, і встановити її обставини, що мають юридичне значення, можна тільки за її слідами. Тобто, між учиненням злочину та його розслідуванням завжди існує певний проміжок часу (іноді досить тривалий). Сліди злочину в широкому розумінні – це будь-які матеріальні й ідеальні відображення злочину у навколишньому середовищі, тобто під ними розуміють усі зміни, які були внесені в навколишню обстановку в результаті суспільно-небезпечного діяння людини. Слідами злочину є не лише сліди-відбитки, але й зміна просторового розташування предметів, їх зникнення або поява, залишки предметів і речовин, внесення змін у документи, формування у свідомості очевидців певних образів тощо. Як правило, злочин відображається у слідах не повністю, а фрагментарно, що створює суттєві труднощі у пізнавальному процесі.

2. Сліди злочину можуть бути схожими на сліди незлочинної події. Це породжує проблему приналежності виявлених слідів саме злочинові, адже сліди залишають, як події, що передували злочину, так і ті, що відбулися після його вчинення. Крім того, в окремих випадках проблемним буває оцінювання слідів з урахуванням можливого характеру події. Наприклад, обстановка виявлення трупа людини може бути характерною як для бивства, так і для самогубства або нещасного випадку.

3. Розслідування злочинів завжди здійснюється в атмосфері існуючої або очікуваної протидії. Злочин є суспільно небезпечним діянням, за яке передбачається кримінально-правова відповідальність (покарання).

Винні особи, як правило, намагаються її уникнути, для чого використовують заходи щодо приховування злочину та/або здійснення протидії розслідуванню. Одним із способів їх дій є знищення слідів, створення штучної обстановки після вчинення злочину та фальсифікація окремих слідів, у зв'язку з чим можуть виникнути певні проблеми з їх оцінюванням.

4. Пізнання здійснюється у формі доведення. Розслідування злочинів проводиться з використанням способів отримання доказів, визначених кримінальним процесуальним законом – слідчих (розшукових) дій. У законі регламентується порядок їх застосування, а також встановлюються певні строки кримінального провадження. Сукупність кримінальних процесуальних приписів і вимог вводить розслідування злочину у певні часові межі й форми ухвалення рішень, які суттєво впливають на пізнавальний процес.

Згадані особливості розслідування злочинів обумовили необхідність вироблення криміналістикою певних методів пізнання, які використовуються в цій діяльності. Зокрема, до них належать такі: 1) криміналістична діагностика; 2) криміналістична ідентифікація; 3) встановлення групової належності об'єкта.

§ 2. ПОНЯТТЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ ЯК МЕТОДУ ПІЗНАННЯ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

До змісту розслідування злочинів входить здійснення розшуку певних об'єктів (людей, предметів, документів) і встановлення їх зв'язку з подією злочину. Для вирішення пошукових завдань використовується метод криміналістичної діагностики.

Криміналістична діагностика – це метод пізнання, який полягає у вивченні виявлених слідів злочину з метою визначення їх ознак, властивостей і стану. У такий спосіб одержується важлива інформація про обставини вчинення злочину, зокрема визначаються особливості об'єкта, яким було залишено слід (людини, знаряддя злочину, автомобіля тощо) і який підлягає розшукові.

Наприклад, шляхом вивчення слідів взуття, виявлених на місці події, встановлюється, що злочинець був узутий у кросівки 44-го розміру з певним рельєфом підошви. Установлюється, що підошва правої кросівки має характерне пошкодження, а злочинець має зріст 180–183 см. Інший приклад – завдяки дослідженню вилученої з місця події гільзи встановлюється, що вона має параметри (розміри, форма, колір металу тощо) гільз, які використовуються у патронах для пістолета «ТТ». Ще один приклад – за рукописним текстом документа можна визначити, що виконавцем є жінка або чоловік, приблизний рік закінчення школи, рівень виробленості почерку, стан, у якому перебував

виконавець тексту (хворобливий, збуджений, сп'яніння) тощо. Така інформація використовується як для розшуку об'єкта (людини, взуття, пістолета) за його ознаками й властивостями, так і для встановлення окремих обставин учинення злочину .

Інформація про ознаки, властивості та стан певних об'єктів, які можуть мати певний стосунок до вчинення злочину, може бути отримана слідчим самостійно або за допомогою спеціаліста, який брав участь в огляді, чи експерта в разі проведення відповідної експертизи. Під час діагностичного дослідження можуть використовуватися математичні, фізичні, хімічні та інші методи із застосуванням певних технічних засобів.

Об'єктом діагностування може бути не лише окремий слід, але й сукупності предметів і слідів, які утворюють обстановку, що залишилася після вчинення злочину. У такий спосіб з'ясовуються ситуативні умови події злочину, які дозволяють вирішити низку завдань, зокрема визначити спосіб і послідовність дій злочинця, використані ним знаряддя, його особистісні риси, наявність причинно-наслідкових зв'язків між певними діями та процесами тощо.

Діагностичний метод пізнання використовується в разі проведення таких слідчих дій, як огляд місця події (досліджуються обстановка й окремі її елементи та окремі сліди), допит (діагностуються психофізіологічні якості особи та її поведінка), обшук (досліджується обстановка місця події з урахуванням ознак і властивостей розшукуваного об'єкта) та інших. Діагностика застосовується і в разі проведення експертиз для встановлення ознак, властивостей і стану досліджуваного об'єкта або об'єкта, яким було залишено слід.

Інформація, одержана в результаті діагностичного дослідження об'єкта й зафіксована у процесуальних документах – протоколах слідчих дій (додатках до них) і висновках експертів, є доказом у кримінальній справі. Вона дозволяє не тільки отримати певні фактичні дані, але й простежити та оцінити дії слідчого на певних етапах процедури доказування та дії експерта в процесі проведення експертного дослідження. Тим самим забезпечується достовірність зібраних у кримінальній справі доказів.

У криміналістиці положення про використання діагностичного методу під час розслідування злочинів одержали оформлення у вигляді окремого вчення (теорії)³.

³ Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений: науч.-практ. пособие. М.: Норма; Инфра-М, 1998. 288 с.

§ 3. ПОНЯТТЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ЯК МЕТОДУ ПІЗНАННЯ ТА ОДЕРЖАННЯ ДОКАЗІВ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Оскільки між учиненням злочину й початком його розслідування існує певний проміжок часу, перед слідчим завжди стоїть завдання визначення того, чи є об'єкт, виявлений під час розслідування, тим самим об'єктом, що був задіяний під час учинення злочину. Перш за все це стосується встановлення злочинця, а також використаних ним знарядь. Але це є можливим за умови, що розшукуваним об'єктом були залишені сліди під час учинення злочину. У такий спосіб вирішується завдання визначення зв'язку певної людини або іншого об'єкта з подією злочину. Так, за слідами ніг (взуття) встановлюється особа, яка була на місці події; за слідами на гільзі й кулі встановлюється конкретний екземпляр зброї, з якої був зроблений постріл; за ознаками рукописного тексту встановлюється його виконавець. Тобто зазначені завдання пов'язуються зі здійсненням міжчасового переходу й вирішуються через процедуру, яка фактично є логічним продовженням криміналістичної діагностики, що одержала назву «криміналістична ідентифікація».

Криміналістична ідентифікація – це метод пізнання, який полягає у встановленні тотожності об'єктів, виявлених під час розслідування, з об'єктами, що були задіяні в механізмі вчинення злочину й залишили відображення своїх ознак (сліди). Тобто, криміналістична ідентифікація є порівняльним дослідженням ознак об'єкта, задіяного під час учинення злочину, й ознак об'єкта, який виявили під час розслідування. У такий спосіб здійснюється перехід від знання про ознаки об'єктів події з минулого за їх ознаками, що відобразилися у слідах, до знання про об'єкти теперішнього часу.

Кожен об'єкт матеріального світу має певну сукупність ознак, які характеризують його зовнішню будову, а також особливості матеріалу, з якого він складається. Ці ознаки одержали назву ідентифікаційних ознак. **Ідентифікаційні ознаки** – це прояв прикмет чи властивостей певного об'єкта, які його характеризують і виділяють серед інших. Такі ознаки класифікуються з поділом на загальні та окремі.

Загальні ідентифікаційні ознаки – це такі ознаки, які характеризують об'єкт у цілому (форму, розміри, колір) і притаманні однорідній групі об'єктів. Наприклад, такі ознаки має партія вироблених кросівок 44-го розміру й певної моделі. Загальні ознаки, що відобразилися у сліді, дозволяють визначити, що вони належать кросівку певної групи (партії).

Окремі ідентифікаційні ознаки – це такі ознаки, які характеризують деталі певного об'єкта й дозволяють виділити його з групи однорідних об'єктів, тобто йдеться про специфічні (нетипові) ознаки, які рідко зустрічаються серед однорідних об'єктів. Щодо взуття окремими ознаками

виступають наслідки зносу чи пошкоджень, які відображаються в його слідах. Чим рідше зустрічається ознака, тим вона цінніша для ідентифікації. Але в усіх випадках для висновку про тотожність повинна бути виявлена певна сукупність загальних та окремих ознак (ідентифікаційне поле).

Для ідентифікації досить важливою є відносна стійкість ознак об'єкта. Усі об'єкти матеріального світу з часом змінюються – втрачають попередні ознаки й набувають нових. Часовий період, протягом якого зберігаються загальні й окремі ознаки об'єкта і, відповідно, його придатність для ідентифікації, називається *ідентифікаційним періодом*. Для різних об'єктів тривалість цього періоду є різною. Наприклад, для взуття він визначається місяцями, а для вогнепальної зброї – роками (точніше, кількістю пострілів). Звичайно, ідентифікаційний період певного об'єкта залежить не стільки від часу, скільки від інтенсивності його використання та умов, що впливають на швидкість його змін.

Об'єкти ідентифікації. У процесі ідентифікації може бути задіяне досить широке коло об'єктів. Їх узвичаєно поділяти на дві групи: 1) об'єкти, що ідентифікуються (ідентифіковані); 2) об'єкти, за допомогою яких здійснюється ідентифікація (ідентифікуючі).

Ідентифіковані – це ототожнювані об'єкти, тобто ті, стосовно яких вирішується питання про тотожність. Такими об'єктами завжди виступають люди (підозрювані), тварини та предмети, які були використані під час учинення злочину й залишили сліди (взуття, знаряддя зламу, вогнепальна зброя тощо). Наприклад, якщо на місці події виявлено сліди рук, то ідентифікованим об'єктом виступатиме людина (її руки). Якщо виявлені сліди взуття, то, відповідно, ідентифікованим об'єктом буде взуття, вилучене у підозрюваного, а в разі виявлення й вилучення куль і гільз – відповідно, зброя, з якої ці кулі та гільзи були відстріляні.

Ідентифікуючі – це об'єкти, за допомогою яких здійснюється ідентифікація. Ними виступають такі об'єкти – носії інформації про ознаки шуканого об'єкта: а) сліди, в яких відобразилися ознаки ідентифікованого об'єкта (наприклад, вилучені з місця події сліди пальців, кулі й гільзи від вогнепальної зброї); б) зразки, одержані у встановленому законом порядку для проведення порівняльного дослідження ознак об'єкта, який ідентифікується (дактилокарта підозрюваного, експериментально відстріляні кулі та гільзи).

Види ідентифікації. Залежно від природи слідів злочину, в яких відобразилися ознаки об'єкта, ідентифікація поділяється на такі види: а) ідентифікація за матеріально фіксованими ознаками; б) ідентифікація за ідеально фіксованими ознаками.

Ідентифікація за матеріально фіксованими ознаками має такі різновиди:
– ідентифікація об'єкта за його слідами-відображеннями (коли зовнішня будова одного об'єкта відбивається на іншому: сліди рук на гладкій

поверхні, сліди взуття або коліс автомобіля на вологому піску, сліди зняття замка на дверях тощо);

– ідентифікація об'єкта за його частинами (використовується в разі розділення певного об'єкта на частини під час учинення злочину: розбитий розсіювач фари автомобіля, розірваний документ тощо);

– ідентифікація виконавця рукописного тексту за ознаками почерку;

– ідентифікація особи за фотографією (встановлення факту, що на фотографії зображена певна особа або на кількох фотографіях – та ж сама особа).

Ідентифікація за ідеально фіксованими ознаками передбачає ідентифікацію об'єкта (особи, тварини, предмета) за уявним образом, який сформувався в пам'яті людини в результаті сприйняття події злочину або події, певним чином пов'язаної зі злочином. Образ є своєрідним слідом – відбитком ознак об'єкта, який сприймався. Реалізується цей вид ідентифікації в діяльності правоохоронних органів шляхом упізнання особою об'єктів, які сприймаються нею під час розслідування злочину. Упізнанню може передувати складання словесного опису або зображення об'єкта з метою використання його для розшуку.

Форми ідентифікації. Ототожнення об'єкта може здійснюватися у двох формах – непроцесуальній і процесуальній.

Непроцесуальна форма ідентифікації може використовуватись до початку кримінального провадження, наприклад у разі затримання працівником патрульної поліції підозрюваного у вчиненні злочину за зверненням громадянина, який упізнав у ньому злочинця. Типовим прикладом такої форми ідентифікації є також використання працівником оперативного підрозділу словесного портрету розшукуваного злочинця або його суб'єктивного портрета («фоторобота») під час здійснення оперативно-розшукових заходів. Прикладом непроцесуальної форми ідентифікації можуть бути і попередні дослідження об'єктів спеціалістом, який бере участь в огляді місця події. Результати ототожнення у наведених прикладах мають тільки орієнтуюче значення й повинні перевірятися шляхом проведення певних процесуальних дій.

Процесуальна форма ідентифікації використовується для проведення слідчих (процесуальних) дій. Такими діями є пред'явлення об'єкта для впізнання (ст. 228–230 КПК України) та проведення експертизи (ст. 242–245 КПК України). Сутність пред'явлення для впізнання полягає в ідентифікації об'єкта за уявним образом, що зберігся в пам'яті певної особи. Для забезпечення достовірності результату процедура проведення цієї слідчої дії детально регламентується законом. Процедура й результати відображаються у протоколі, який є джерелом доказів.

Експертиза матиме ідентифікаційний характер, якщо їй ставиться відповідне завдання (вона може мати і діагностичний характер). Ідентифікаційна

експертиза полягає у порівняльному дослідженні ознак, які відобразилися в сліді злочину, й ознак досліджуваного об'єкта, для чого може знадобиться одержання необхідних зразків. Перебіг і результати експертного дослідження фіксуються у висновку експерта, який, як і протоколи слідчих дій, є джерелом доказів у кримінальному провадженні.

Шляхом використання методу ідентифікації встановлюється конкретний об'єкт, який залишив слід, що є *прямим доказом* певного факту (що певна особа була на місці події, що саме ця особа написала чи підписала документ, що постріл було зроблено саме з цього пістолета тощо). Таким чином вирішується завдання доведення зв'язку певної людини або іншого об'єкта з подією злочину.

§ 4. ВСТАНОВЛЕННЯ ГРУПОВОЇ НАЛЕЖНОСТІ ОБ'ЄКТА ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Після вчинення злочину можуть залишитися сліди, в яких не відобразилися ідентифікаційні ознаки об'єкта. Такі сліди є непридатними для ідентифікації, але можуть використовуватися для вирішення інших завдань розслідування (зокрема діагностичних). Так, на сухому піску можуть залишитися сліди взуття, в яких відобразилися лише його розміри й форма (загальні ознаки). На їх підставі можна зробити тільки висновок про те, що особа була взута, наприклад, у черевики 44 розміру. У разі встановлення підозрюваного й вилучення у нього черевиків указанного розміру їх ідентифікація буде неможливою, оскільки в слідах не відобразилися окремі ознаки, які дають підстави для індивідуалізації взуття, але може бути вирішено інше завдання – встановлення, що черевиками, вилученими у підозрюваного, могли бути залишені сліди на місці події. Те ж саме можна сказати стосовно інших об'єктів, наприклад вистріляної кулі, яка після потрапляння у перешкоду була деформована. Деформація може зруйнувати окремі ознаки на кулі й зробити неможливою ідентифікацію зброї, але може знайтись достатньо інформації (загальних ознак) для висновку, що ця куля могла бути випущена з конкретного пістолета. Метод використання загальних ознак об'єкта в доказуванні одержав у криміналістиці назву «встановлення групової належності» (групофікація).

Встановлення групової належності об'єкта – це метод пізнання, який полягає у встановленні, що досліджуваний об'єкт (людина, тварина, предмет) має загальні ознаки, які відобразилися у сліді, тобто належить до групи об'єктів, які могли залишити цей слід.

Встановлення групової належності об'єкта завжди є етапом ідентифікації (досліджуються загальні ознаки), але воно може мати і самостійне значення, коли відсутні окремі ознаки. Результатом його застосування є

одержання *непрямого доказу* – встановлення ймовірного зв'язку певної людини або іншого об'єкта з подією злочину.

Самостійність встановлення групової належності як методу пізнання та одержання доказів обумовлюється й тим, що існують об'єкти, які взагалі не піддаються ідентифікації. До них належать сипучі (насіння рослин, мука, цукор, пісок тощо) та рідкі (паливно-мастильні матеріали, молоко, сік тощо) речовини. Їх об'єднують такі особливості:

- 1) вони не мають просторово фіксованої форми й тому не залишають слідів-відображень;
- 2) вони можуть розділятися на частини, кількість яких не піддається обліку;
- 3) криміналістичному дослідженню може бути підданий тільки матеріал, з якого вони складаються (наприклад, хімічний склад);
- 4) під час дослідження двох зразків речовини можна зробити висновок лише про їх однорідність чи неоднорідність.

Наприклад, у разі розслідування вбивства, поєданого зі зґвалтуванням і вчиненого на лісовій галявині, слідчий під час огляду місця події вилучив зразки рослин. Це ґрунтувалося на припущенні, що під час вчинення злочину й боротьби з жертвою на одязі та взутті злочинця могли залишитися частинки рослин, зокрема їх насіння. Через деякий час було встановлено підозрюваного, в якого був вилучений одяг. Під час огляду в складках одягу виявили частинки рослин (насіння). У зв'язку з цим була призначена судово-ботанічна експертиза, на дослідження якої були представлені зразки рослин із місця події та насіння, знайдене в одязі підозрюваної особи. Після дослідження двох зразків насіння рослин експерт установив їх однорідність, тобто їх приналежність до однієї групи. Це мало значення непрямого доказу того, що підозрюваний був (міг бути) на місці вчинення злочину.

Інший приклад – під час огляду місця підпалу було виявлено пластикову пляшку із залишками бензину. У вчиненні злочину підозрювався знайомий потерпілого, в якого під час обшуку в гаражі вилучили канистру з бензином. Під час проведення експертизи було встановлено, що зразки бензину з місця події та з вилученої під час обшуку канистри належать до однієї групи – є бензином А-95 з однаковим хімічним складом і добавками. Це вказувало на єдине джерело походження цих зразків бензину й мало значення непрямого доказу.

Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що розглянуті методи пізнання тісно пов'язані між собою. Метод криміналістичної діагностики надає можливість визначити ознаки та властивості об'єкта за його слідами й тим самим дати інформацію для його пошуку. Цим фактично підготовляється можливість ідентифікації, яка може зупинитися на стадії дослідження загальних ознак (встановлення групової належності) або встановити його

тотожність. Із позицій теорії доказування використання зазначених методів пізнання може дати такі результати:

1) установлення тотожності об'єкта (є прямим доказом причетності об'єкта до події злочину);

2) установлення відмінності об'єкта (є прямим доказом непричетності об'єкта до події злочину);

3) установлення групової належності об'єкта (є непрямим доказом причетності об'єкта до події злочину).

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Якими особливостями характеризується розслідування злочину як процес пізнання?

2. У чому полягає сутність криміналістичної діагностики?

3. Надайте визначення поняття криміналістичної ідентифікації.

4. Які ознаки вважаються ідентифікаційними?

5. Що таке ідентифікаційний період?

6. Що являє собою ідентифікаційне поле?

7. Які існують види криміналістичної ідентифікації?

8. Які існують форми криміналістичної ідентифікації?

9. Дайте визначення поняття встановлення групової належності об'єкта.

10. Яке доказове значення мають результати ідентифікації й установлення групової належності об'єкта?

Глава 3

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ВЕРСІЇ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ

§ 1. ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ВЕРСІЇ ЯК МЕТОДУ ГІПОТЕТИЧНОГО ПІЗНАННЯ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Розслідування злочинів – складний процес пізнання, метою якого є отримання істинного знання про обставини злочину. Специфікою цього пізнавального процесу є те, що він здійснюється у формі кримінально-процесуального доказування передбаченими КПК України засобами. Пізнання злочину як події минулого здійснюється за слідами, які відбилися в об'єктах матеріальної обстановки та пам'яті людей. Слідчому важливо розшукати ці сліди, одержати з них інформацію й використати її для відтворення картини минулого, з'ясування обставин події злочину. Для особи, яка розслідує злочин, він завжди є подією минулого. Пізнання обставин такої події здійснюється за її відображеннями в навколишньому середовищі у вигляді слідів. Слідчий не може безпосередньо сприймати подію злочину, а потім здійснювати її розслідування. У такому випадку він стає очевидцем, свідком події злочину, який є незамінним у кримінальному провадженні. Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 77 КПК України слідчий підлягає відводу, коли він є свідком.

Специфічність пізнання в процесі розслідування полягає насамперед у тому, що його предметом є суспільно небезпечні та протиправні вчинки, дослідження яких здебільшого ускладнюється відсутністю повної картини вчинення злочину. У розпорядженні слідчого є лише окремі сліди-відображення, на підставі аналізу яких йому необхідно відновити картину події у всій її складності. Пізнавальна діяльність слідчого відбувається в умовах, коли відсутні відомості про природні причинні зв'язки, знищено або замасковано сліди, зв'язок між об'єктами та подіями нерідко постає у перекрученому вигляді, а сутність явищ у деяких випадках є викривленою, що і визначає її характер⁴.

Оскільки безпосереднє сприйняття події злочину слідчим є неможливим, установити й довести її можна лише за допомогою інших фактів, причиново пов'язаних зі злочинном. Пізнавальну діяльність такої події спрямовано в минуле. Діалектика пізнавального процесу, як правило, починається з відображення предметів і явищ дійсності у свідомості людини за допомогою органів відчуття, але воно не дає повного уявлення про об'єкт пізнання.

⁴ Коновалова В., Панов М. Інтуїція: поняття і роль у судочинстві. *Вісник Академії правових наук*. 1999. № 16. С. 180–189.

Відображення обмежується його зовнішніми формами та явищами, тому у подальшому важливу роль відіграє мислення як вища форма активного відображення об'єктивної реальності, яка полягає у цілеспрямованому, опосередкованому й узагальненому пізнанні суб'єктом суттєвих зв'язків і відносин предметів та явищ, у творчому створенні нових ідей, у прогнозуванні подій і діянь.

Пізнання у сфері кримінальної процесуальної діяльності починає здійснюватися з виявлення й дослідження слідів-відображень події злочину в навколишній матеріальній обстановці. Процес установлення істини у справі розгортається від неповного та неточного, ймовірного знання до все більш повного й точного, достовірного знання, від зовнішньої сторони події до виявлення та фіксації зв'язків, що існують між окремими фактами й обставинами події, яку досліджують, від знання про сучасне до знання про минуле. У логіко-гносеологічному плані знання, одержані в результаті застосування цього гіпотетичного методу пізнання, мають імовірнісний характер. Вони вимагають подальшого обґрунтування, доведення. У процесі такої діяльності слідчий має бути готовим до того, що його припущення може не підтвердитися. Крім того, як зазначається в науковій літературі, виникає складна гносеологічна й методична проблема оцінювання кінцевого результату пізнання – переходу ймовірного знання в достовірне, оскільки між ними неможливо провести чіткої межі і абстрактна можливість випадкового збігу обставин теоретично ніколи не виключається.

На початковому етапі розслідування інформація про подію, що сталася, якою володіє слідчий, часто буває досить обмеженою й свідчить про наявність лише окремих ознак злочину. Тому на цьому етапі слідчий спочатку вирішує, які обставини необхідно з'ясувати у провадженні. Успішне виконання цього завдання дозволяє отримати нову інформацію, оцінити її та сформулювати нові завдання для досягнення конкретної мети, наприклад установлення обставин, які характеризують спосіб учинення злочину. У міру збирання інформації про обставини злочину, який розслідується, відбувається перехід від ймовірного знання до достовірного, що є закономірністю будь-якого процесу пізнання, серед інших і розслідування злочинів.

Логічним інструментом пізнання невідомих обставин є гіпотеза, яка інтерпретується як імовірне припущення про причину будь-яких явищ, достовірність яких за сучасного рівня розвитку науки не може бути перевірена й доведена. Тому гіпотеза в широкому розумінні слова є здогадкою. У логічному плані гіпотеза – це прийом пізнавальної діяльності людини. Тому в слідчій практиці та науці криміналістиці гіпотезу називають версією.

Термін «версія» походить від латинського *verso* – «тлумачу, зважую». *Версія* – це обґрунтоване імовірне пояснення певної події, обставини або окремого факту, яке використовується для встановлення істини в процесі

розслідування. Отже, встановлення обставин, які підлягають з'ясуванню, нерозривно пов'язано з побудовою слідчим уявлень про характер (структуру) події, яку розслідують. Як інструмент пізнавальної діяльності, що використовується в процесі розслідування, версія відрізняється від гіпотези, яка використовується в науці. Ці відмінності зводяться до такого:

1) криміналістичні версії висуваються у сфері практичної, а не наукової діяльності, й вони не мають на меті створення наукових теорій;

2) обставини й факти, які вони пояснюють, мають значення для розкриття та розслідування злочинів;

3) перевірка криміналістичних версій здійснюється кримінально-процесуальними засобами у встановлені законом строки в умовах можливої протидії з боку зацікавлених осіб;

4) суб'єктами висування криміналістичних версій є співробітник оперативного, слідчий, прокурор, суддя чи експерт;

5) вихідний матеріал (фактична база) є порівняно невеликим за обсягом для їх обґрунтування;

6) побудова версій здійснюється як на підставі достовірно встановлених фактів, так і з використанням імовірнісної інформації, у тому числі чуток, анонімних повідомлень тощо;

7) висуваються всі можливі припущення, що ґрунтуються на основі зібраної інформації;

8) побудова версій відбувається одночасно або майже одночасно, що не виключає у подальшому висування нових версій;

9) безпосереднє чуттєве сприйняття обставин події злочину в процесі перевірки версії є обмеженим: безпосередньо слідчий може сприймати лише наслідки (сліди) злочинної події в їх широкому (будь-які зміни в навколишньому середовищі, що відбулися внаслідок події злочину) та вузькому (відображення ознак одних об'єктів в інших) розумінні – сліди рук, ніг та інших частин тіла людини, сліди знарядь злочину й зброї, транспортних засобів тощо.

Версії висуваються в умовах інформаційної невизначеності, коли відсутні достатні підстави для достовірних висновків. Із точки зору логіки – це ймовірне знання, яке після перевірки може перетворитися на достовірне. Тому вона є інструментом пізнання для переходу від імовірного знання до достовірного, від невідомого до відомого, окремим криміналістичним методом раціонального пізнання й доведення обставин події, яку розслідують. Висування та перевірка версій допомагають вибрати перспективні напрями розслідування.

Слідча версія характеризується низкою ознак, а саме: має імовірнісний характер знання, повинна бути реально можливою та принципово придатною для перевірки, вона обґрунтовується встановленими у провадженні

фактичними даними, повинна бути відносно простою й мати чітку, однозначну формулу, це – припущення про ще невідомі юридично важливі обставини події, яку перевіряють, це завжди найбільш загальне припущення з усіх можливих у цьому випадку.

Науковці використовують різні підходи до поділу версій на види та до їх характеристики. Наукова класифікація версій здійснюється за декількома підставами.

1. За обсягом фактів, що пояснюються, версії поділяють на *загальні й окремі*. Загальна версія дає пояснення події, які розслідуються, й у цілому охоплює всю сукупність наявних у слідчого даних. Окремі версії – це пояснення окремих обставин і фактів (про спосіб, місце, мотиви вчинення злочину тощо). Окремі версії можуть пояснювати механізм утворення окремих слідів, вид і властивості знарядь, які використовував злочинець; те, за яких умов та обставин на місці події могли опинитися певні предмети, яким є характер їх зв'язку з діями злочинця та ін.

Окрема версія пов'язана із загальною, походить від неї та є її часткою. Побудова й перевірка окремих версій допомагають сформулювати загальну версію та виступають підґрунтям для її побудови. Наприклад, у разі кримінального провадження за фактом виявлення частин розчленованого трупа загальною версією буде така: «вчинено навмисне вбивство з розчленуванням трупа», а припущення про особу загиблого, можливого вбивцю, місце вчинення вбивства, спосіб вбивства та знаряддя будуть окремими версіями.

Водночас поділ версій на загальні й окремі є відносним, принаймні для розкриття злочинів. Його функціональне призначення полягає у тому, що він уже на початку розслідування дозволяє визначити співвідношення між передбачуваною подією в цілому та її окремими елементами, епізодами й фактами. Це сприяє пошуку необхідних джерел інформації, їх дослідженню та використанню в процесі доказування.

Під час розслідування злочинів обставини та факти, які підлягають доведенню, можуть бути пояснені по-різному, тому можна визначити тільки основні групи обставин, з приводу яких будуються окремі версії, а саме: а) обставини, які стосуються об'єкта й об'єктивної сторони злочину (припущення про час, місце, спосіб, знаряддя вчинення злочину, обстановку й умови, за яких відбулася подія); б) обставини, що характеризують суб'єкта та суб'єктивну сторону злочину (припущення про винного, кількість злочинців, мету, мотиви їх дій тощо); в) обставини, що стосуються окремих фактів (певні предмети на місці події, сліди тощо).

Класифікація версій із поділом на загальні й окремі має практичне значення. Вона вказує на необхідність усебічного дослідження як події злочину в цілому, так і окремих його елементів. Конкретний взаємозв'язок цих

версій у розслідуванні може бути різним залежно від повноти та характеру даних, за наявності яких ухвалюють рішення про внесення відомостей до ЄРДР та початок досудового розслідування, однак вони завжди є взаємопов'язаними, як загальне й окреме у пізнанні.

2. За ступенем визначеності можна виділити *типові* та *конкретні* версії. Під типовою версією розуміють знання про подію в цілому або її частини, які ґрунтуються на даних узагальненого досвіду роботи з розслідування злочинів, який накопичили правоохоронні органи (узагальнений криміналістикою). Типові версії розробляються з урахуванням типових ситуацій і являють собою відповідні типові абстракції. Вони є характерними для початкового етапу розслідування й переважно виникають в умовах обмеженого вихідного матеріалу. Сенс таких версій полягає у поясненні події в умовах мінімальної вихідної інформації, що потрібно для визначення напрямів розслідування в умовах її дефіциту. Вони відображають характерні видові ознаки злочину та найбільш типовий механізм події й виконують важливу методичну функцію. На практиці їх пов'язують із типовими слідчими ситуаціями, що формуються в процесі розслідування, і відводять цим версіям роль засобів подолання інформаційної недостатності на початковому етапі досудового провадження.

Так, типовими версіями в разі встановлення ознак пожежі можуть бути такі: «підпал», «самозаймання», «необережне поводження з вогнем», «порушення встановлених правил пожежної безпеки», в разі виявлення трупа – «вбивство», «самогубство», «нещасний випадок», «природна смерть». У процесі подальшої перевірки помилкові припущення не підтверджуються й відкидаються. Типова версія, яка знаходить підтвердження, деталізується та конкретизується, на її основі обґрунтовуються специфічні версії. Провідну роль у побудові типових версій відіграють теоретична база й узагальнення практики, тоді як для конкретної версії – відомості про конкретні факти й обставини. Конкретні версії висуваються під час розслідування конкретного злочину, виходячи з обсягу та характеру матеріалу, який зібрано на цей момент розслідування.

3. За сферою застосування версії можуть бути *слідчими*, *оперативно-розшуковими*, *експертними* та *судовими*. Незважаючи на єдність логічної природи й основних функцій, усі вони мають певну специфіку й розрізняються фактичною базою для побудови. Поряд із загальною інформацією для побудови версій вони спираються на інформацію, отриману в процесі специфічної для кожного виду діяльності.

Слідчі версії можуть висуватися на будь-якій стадії досудового провадження й визначати напрями роботи з розслідування злочину. Оперативно-розшукові версії пояснюють таке: імовірні місця перебування злочинця, який переховується; осіб, що зникли безвісти; можливих свідків тощо. Інколи можна

зустріти пропозиції про виділення розшукових версій. Але їх завдання збігаються із завданнями оперативно-розшукових версій – установлення місцезнаходження розшукуваних осіб і предметів. Оперативно-розшукові версії висуваються в специфічній сфері діяльності оперативних підрозділів, зокрема органів Національної поліції, порядок здійснення якої регулюється законом України «Про оперативно-розшукову діяльність». Побудова та перевірка таких версій здійснюється співробітниками оперативних підрозділів і спрямовується на встановлення джерел інформації про обставини злочину, виявлення особи, що вчинила злочин і переховується від слідства, викраденого майна, осіб, що зникли безвісти, та ін.

Між слідчими й оперативно-розшуковими версіями простежується певний зв'язок, який обумовлюється єдністю предмета дослідження – події злочину. Оперативно-розшукова версія може трансформуватися в слідчу й бути прийнята до перевірки слідчим. Якщо оперативно-розшукові заходи здійснювалися для виявлення ознак злочину, тобто передували початку кримінальної процесуальної діяльності, зібрана інформація може використовуватися для висування слідчих версій. Якщо оперативно-розшукові заходи здійснюються паралельно з процесом розслідування, відбуваються взаємний обмін інформацією й використання одержаних відомостей для побудови версій. За характером і змістом такі версії можуть збігатися, але перевірка буде здійснюватися у специфічні для кожного виду діяльності способи.

Експертні версії можуть бути побудовані стосовно різних обставин, які встановлюються й пізнання яких вимагає спеціальних знань. Імовірний висновок експерта як різновид експертної версії слідчий може використовувати для побудови та перевірки слідчих версій.

Судові версії будують у зв'язку із судовим розглядом справи. Суд поряд із дослідженням версії, визнаної й аргументованої за наслідками досудового розслідування як єдино правильної, може висунути нову версію або повернутися до перевірки іншої, яка раніше висувалася слідчим. Такі версії визначають шляхи судового розгляду, сприяють усебічності та повноті дослідження обставин злочину.

4. За суб'єктом висування виділяють версії *слідчого, судді, прокурора та спеціаліста*. Деякі науковці ототожнюють їх із версіями за сферою застосування. Указуючи, що версії виділяються за суб'єктом висування, вони називають їх слідчими, оперативно-розшуковими, судовими та експертними, але при цьому недостатньо переконливо обґрунтовується функціональне призначення такого поділу, яке полягає у виявленні логічного зв'язку між окремими стадіями кримінального процесу (досудовим розслідуванням, судовим розглядом), а також відображенням характеру різних

видів діяльності, пов'язаної з установленням істини у провадженні⁵. На наш погляд, слід виділяти версії як за суб'єктом їх висування, так і за сферою застосування. Звичайно, деякі з цих видів версій за змістом і характером будуть перетинатися, але відповідатимуть підставі, за якою здійснено їх поділ.

Інколи в літературі пишуть про версії *«підозрюваного», «обвинуваченого», «свідка», «потерпілого» та інших осіб, які беруть участь у провадженні*. У вирішенні цього питання можна погодитися з О. О. Закатовим щодо неправомірності виділення таких версій з тієї причини, що версії – це лише такі припущення, які висувають особи, правомочні здійснювати їх перевірку.

5. За ступенем імовірності розрізняють версії *малоймовірні та найбільш імовірні*. Такий поділ версій ґрунтується на оцінювальній діяльності слідчого. Судження слідчого можуть наближатися або віддалятися від істини та відображати окремі сторони події, яку досліджують, але на початковому етапі розслідування важко визначити, яка версія є найближчою до дійсності. Практичний досвід переконує в тому, що всі версії варто перевіряти паралельно й незалежно від ступеня їх імовірності. Нерідко саме малоймовірні версії призводили до розкриття злочину.

6. За часом побудови версії поділяють на *початкові та наступні*. Така класифікація вказує на тривалість процесу розслідування та необхідність для побудови кожної наступної версії враховувати зміст попередньої та результати її перевірки.

У класифікації версій зустрічається їх поділ на *«основні» й «контрверсії»*. Базою для висування основних версій слугують фактичні дані, якими володіє слідчий на конкретному етапі розслідування. Підставою для контрверсії буде логічне заперечення основної версії. Першою можна назвати версію обвинувачення – одне з можливих пояснень події як злочинного діяння, вчиненого конкретною особою. Цій версії може протистояти контрверсія про невинуватість особи, притягнутої до кримінальної відповідальності. Висування основної версії та контрверсії є характерним для проблемних ситуацій, коли однозначної відповіді на запитання, яке виникло, ще немає, а тому може існувати не одне, а декілька рішень. Евристична цінність контрверсій полягає у тому, що вони розглядаються як гарантія об'єктивності дослідження, запобігають однобічності та суб'єктивності в розслідуванні злочинів. Ці версії перевіряються на рівних підставах, що дозволяє зробити єдино правильний висновок у провадженні та сформулювати його у підсумковому процесуальному документі (обвинувальному акті, постанові про закриття кримінального провадження, вироку).

⁵ Бандура О. А., Лукашевич В. Г. Криминалистическая версия: гносеологический, логический и психологический аспекты: учеб. пособие. Киев: КВШ МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1991. С. 37.

§ 2. ПОРЯДОК І ПРАВИЛА ВИКОРИСТАННЯ ВЕРСІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Розслідування злочинів являє собою інформаційно-пізнавальний процес, у якому слідчий просувається від незнання до знання й від знання недостатньо повного до знання більш повного. Інколи висловлене припущення може правильно пояснювати ту чи іншу подію, містити істинне знання у провадженні вже на початку розслідування. Тому вислів «від слідчої версії – до істини» не в усіх випадках є слушним.

У психологічному аспекті *версію* розглядають як пізнавальну діяльність, що полягає в переробленні уявлень в нові образи предметів, дій чи подій, що перебувають за межами спостереження. Отже, версія виникає внаслідок розумової діяльності людини.

Процес такої діяльності складається з декількох етапів.

Перший етап побудови версії починається з одержання вихідної інформації про подію. Зазвичай це відбувається під час проведення першочергових слідчих (розшукових) дій і застосування оперативно-розшукових заходів, які можуть передувати початку досудового розслідування. На цьому етапі висування версій і їх перевірка здійснюються практично паралельно. Зібрана інформація являє собою оцінену слідчу ситуацію, що характеризує розслідування на конкретний момент.

На цьому етапі побудови версії важлива роль належить: а) аналізу окремих вихідних фактів і зв'язків між ними; б) синтезу наявної інформації про слідчу ситуацію, що сформувалася. Тоді встановлюються логічні зв'язки між відомими фактами, з'ясовується, які обставини ускладнюють або перешкоджають розслідуванню. Слідчий використовує особистий досвід розкриття аналогічних злочинів, а також узагальнені матеріали слідчої практики.

Другий етап пов'язують із розумовою діяльністю для висловлювання припущення (безпосередньо версії). Побудова версій – це розумовий процес, у якому широко використовуються логічні методи: аналіз і синтез, індукція та дедукція, а також аналогія, які в конкретних ситуаціях виступають як логічні прийоми мислення.

У процесі побудови версій рекомендують дотримуватись таких правил:

- висуваються всі об'єктивно можливі в конкретних умовах версії, які пояснюють подію злочину в цілому або окремі її обставини й факти; не можна надавати перевагу одним і нехтувати іншими через те, що вони здаються малоімовірними;
- висуваються лише реальні, обґрунтовані вихідною інформацією про факти, версії, які можуть бути перевірені наявними силами та засобами;
- версія не повинна суперечити науковим даним;
- версія може висуватися лише компетентною особою, яка відповідно до закону наділена правом на її перевірку;

– версія має бути відносно простим, конкретним припущенням про злочин у цілому або про його окремі обставини та деталі, мати чітку, однозначну формулу;

– версія має бути логічно правильно побудованою, простою та несуперечливою.

Третій етап полягає у виведенні із побудованих версій усіх можливих наслідків та їх деталізації шляхом постановки запитань щодо кожного з них. *Наслідок* – це припущення, судження про нові обставини, ще не встановлені, але можливі, зроблене на підставі аналізу наявних даних. Кожну висунуту версію слідчий умовно приймає за істину й робить висновки про обставини, які обов'язково або ймовірно можуть існувати, якщо припущення відповідає дійсності. Одночасно слідчий намагається уявити, де в навколишньому середовищі могли залишитися сліди, за якими можна судити про наявність або відсутність шуканих обставин. Важлива роль у такій діяльності належить дедукції та аналогії. Версія в цьому випадку виступає як загальне положення, з якого формулюються умовиводи у вигляді «якщо версія А є правильною, то крім відомих фактів (а), (б), (в), покладених у її підґрунтя, повинні існувати поки що не встановлені факти (г), (д), (є), які треба встановити».

Наслідки, які виводяться з версій, можуть бути як необхідними, так і ймовірними та мають відповідати таким вимогам: безпосередньо впливати з версій, бути взаємопов'язаними єдиним причинним зв'язком, не суперечити змісту версії.

Важливе значення для повного виведення логічних висновків із слідчих версій відіграє знання слідчим сучасних можливостей судових експертів: ольфакторних (запахових) речовин, фоноскопичних, матеріалів речовин та виробів, мікрооб'єктів, медичних і біологічних тощо.

Наприклад, у приватному будинку були виявлені трупи господарки та її доньки. За підозрою у вбивстві затримано Б і М. Підозрюваний Б зізнався у вчиненні злочину і заперечував причетність до цього М. Слідчий висунув версію про причетність обох підозрюваних до вбивства за характером тілесних ушкоджень, які, за висновком експерта, були нанесені різними зброями. Проведенням слідчих дій та оперативно-розшукових заходів зброя злочину – ножі – були знайдені у лісі, де їх викинули підозрювані. Проведеною експертизою встановлено, що кров на ножах належить різним потерпілим. Мікрволокна на одному ножі збіглися за кольором, будовою, природою, товщиною й властивостями поляризації з волокнами кишені куртки Б, а на другому – М. Це підтвердило версію слідчого про участь обох підозрюваних у вбивстві.

Заключний етап – це перевірка версії. Вона передбачає: а) визначення методів, засобів і способів установлення висновків, що впливають із

прийнятої версії (визначення елементів, що становлять зміст плану розслідування), ухвалення тактичних рішень; б) практичну реалізацію плану розслідування шляхом проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів для одержання інформації, що підтверджує або спростовує версію; в) оцінювання всіх зібраних доказів, що обґрунтовують висновок про істинність однієї з версій, яка перевірялась, і спростування всіх інших⁶.

Перевірка версії має відповідати певним вимогам:

1) усі версії треба перевіряти до кінця, спростованою версія може визнаватися лише тоді, якщо виведені з неї наслідки не підтвердилися під час перевірки;

2) усі версії мають перевірятися одночасно або паралельно, це означає, що не треба надавати перевагу будь-якій версії, яка в конкретних умовах здається, на думку слідчого, найбільш перспективною.

Зволікання з перевіркою версії через необхідність зосередити увагу на роботі з більш перспективною версією може призвести до знищення або приховання слідів злочину, зникнення особи, що вчинила злочин, або вчинення нового злочину. З урахуванням наявних сил і засобів слідчого до виконання цієї вимоги слід підходити творчо. Невідкладної перевірки потребують ті версії, що спрямовані на запобігання або припинення злочину. Під час визначення порядку перевірки інших версій завжди слід передбачати можливість переходу від найбільш перспективних версій до інших, що може обумовлюватися слідчою ситуацією.

Послідовність проведення слідчих дій та їх перелік визначає слідчий, виходячи з конкретних умов слідчої ситуації та завдань, які нею обумовлюються, проте проведення окремих слідчих (розшукових) дій регламентується процесуальним законом. Це стосується випадків обов'язкового призначення експертизи для з'ясування причин смерті, встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень та інших обставин, що передбачено ст. 242 КПК України. Крім того, слід пам'ятати, що послідовність проведення деяких слідчих дій зумовлена об'єктивними умовами. Одночасний допит двох і більше раніше допитаних осіб (очна ставка) може проводитися після допиту осіб, у свідченнях яких будуть виявлені суперечності, пред'явленню для впізнання передує допит особи, якій пред'являтиметься певний об'єкт, тощо. В інших випадках рекомендується проводити невідкладні слідчі дії, результати яких мають значення для перевірки всіх або багатьох слідчих версій.

Рекомендації щодо визначення слідчих (розшукових) дій для перевірки версій обумовлюються характером конкретної слідчої ситуації й можуть бути викладені в загальному плані так:

⁶ Россинская Е. Р. Криминалистика. Вопросы и ответы: учеб. пособие для вузов. М.: Юнити-Дана, 2000. С. 177–182.

– необхідно планувати всі можливі слідчі (розшукові) дії для перевірки висновків, виведених із слідчих версій, щоб виявити відповідні обставини за допомогою різних джерел доказів;

– дотримуватися вимог про межі доказування обставин злочину (не слід проводити широке коло однотипних слідчих дій для з'ясування обставин, існування та характер яких не заперечується й не викликає сумніву);

– усувати суперечливі відомості щодо тієї ж самої обставини максимальним використанням усіх джерел доказів;

– планувати по можливості проведення конкретних слідчих (розшукових) дій, а не їх загальний напрям;

– використовувати можливості працівників криміналістичних підрозділів (отримання консультацій з питань, що вимагають спеціальних знань; проведення попередніх досліджень для отримання експрес-інформації та організації розшуку злочинця за гарячими слідами тощо);

– передбачати проведення поряд із конкретними гласними слідчими (розшуковими) діями негласних, здійснення яких слід доручати працівникам оперативних підрозділів, організувати взаємодію з ними, залучати представників громадськості до розкриття злочину.

Слідчі (розшукові) дії в процесі досудового провадження не можуть проводитися безсистемно. Вони плануються слідчим у межах кожної версії, що забезпечує цілеспрямований та об'єктивний характер усього подальшого розслідування. План розслідування у провадженні одночасно слугує планом перевірки слідчої версії. Під час складання плану рекомендується звертати увагу на першочерговість проведення слідчих дій, до яких належать спрямовані на:

– виявлення слідів злочину, які через зволікання можуть бути втрачені (огляди, обшуки, допити «наявних» свідків, освідування; аудіо-, відеоконтроль особи; накладення арешту на кореспонденцію; огляд і виїмка кореспонденції, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж тощо);

– викриття, розшук та ізоляцію відомого злочинця, що переховується від органів досудового розслідування;

– з'ясування підстав для повідомлення особі про підозру;

– одержання відомостей (інформації), що мають значення для перевірки всіх або декількох версій у провадженні;

– одержання нових доказів із використанням відомостей, що були отримані завдяки проведенню попередніх слідчих (розшукових) дій;

– одержання доказів без ризику розголошення відомостей, які можуть використати зацікавлені особи для протидії розслідуванню.

Побудова версій і їх перевірка у процесі досудового розслідування злочинів розглядається як один із криміналістичних методів пізнання й називається *версіюванням*. У процесі побудови версій взаємодіють фактичне та

логічне. Установлені факти, події та пригоди вводяться в логічну систему, порівнюються, оцінюються, внаслідок чого прогнозується, будеється версія. Версія є найбільш загальним шляхом (алгоритмом) вирішення певного завдання у конкретній ситуації, підказаним узагальненням практичного досвіду.

Практичне значення типових версій підтверджується практикою. У системі органів Національної поліції України розроблено типові програми діяльності членів слідчо-оперативної групи, яка виїжджає на місце події. Такі програми, розроблені стосовно окремих видів злочинів, ґрунтуються на мінімальній вихідній інформації й містять відомості про: а) склад слідчо-оперативної групи, яку слід направити на місце події; б) засоби, які має використовувати група; в) обов'язки кожного учасника групи; г) суб'єкта та способи зв'язку з органом Національної поліції.

Процес побудови слідчих версій вимагає не лише бездоганного логічного мислення, але і криміналістичних знань, особливо в галузі методики розслідування, а тому іноді називається «конструюванням» версії. Підставою для побудови версії поряд із конкретними фактичними даними можуть стати аналогія, інтуїція, довідкові відомості узагальненого характеру, зокрема положення науки та практики, серед яких важливе місце посідає криміналістична характеристика певного виду злочинів як його інформаційна модель.

Під час висування й перевірки версій велике значення має *інтуїція*, яка розглядається як процес пізнання істини шляхом прямого її бачення без обґрунтування за допомогою доказів. Це такий шлях пізнання істини, який не передбачає розгорнутого процесу мислення, коли окремі етапи останнього відбуваються мимоволі, а суб'єкт чітко усвідомлює лише сам результат такого процесу – відображення істини. У процесі розслідування слідчий часто стає суб'єктом інтуїтивного мислення. Але така істина не є незаперечною як для самого слідчого, так і інших суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності. Інтуїтивний умовивід не ґрунтується на якихось доказових фактах, що свідомо слугували основою для інтуїтивного мислення.

Інтуїція відіграє важливу роль у процесі розслідування. У кваліфікованого слідчого зі значним досвідом роботи вона може проявлятися під час будь-яких процесів діяльності чи ухвалення рішень у провадженні. Відомі випадки, коли слідчі під впливом інтуїції ухвалювали рішення про спрямування слідства чи проведення певних слідчих дій у складних ситуаціях, які здавалися алогічними, але призводили до встановлення істини. Проте слід зауважити, що навіть незначне превалювання інтуїтивних положень над законами логіки чи фактичними даними є недопустимим з точки зору ні законів логіки, ні вимог закону щодо встановлення істини у провадженні. Лише у такому плані слід розглядати значення ролі інтуїції в роботі слідчого⁷.

⁷ Романюк Б. Інтуїція слідчого та її роль у пізнавальній діяльності на досудовому слідстві. *Право України*. 2005. № 1. С. 56–59.

§ 3. ПОНЯТТЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Прогнозування (у перекладі з грецької – передбачення) – процес наукового передбачення майбутнього стану різних явищ (природних, суспільних тощо). *Прогностика* як спеціальна галузь знань вивчає загальні принципи побудови методів прогнозування розвитку об'єктів будь-якої природи та закономірності процесу розроблення прогнозів. Її метою є створення робочих методів наукового передбачення.

Під науковим передбаченням розуміють обґрунтоване припущення про необхідність або ймовірність настання подій чи процесів, які або ще не настали, або хоч і існують, але ще не спостерігаються. Передумовою наукового передбачення є пізнання об'єктивних закономірностей виникнення й розвитку предметів, явищ і процесів. Отже, наукове передбачення стає доступним лише для такої науки, яка від вивчення явищ перейшла до вивчення сутності свого предмета, до закономірностей, що визначають явище, тобто володіє загальною теорією, яка безпосередньо належить до криміналістики. Включення до предмета криміналістики закономірностей, які управляють процесом розроблення й удосконалення засобів і прийомів розслідування та запобігання злочинам, а також установлюють тенденції їх розвитку в майбутньому, відкриває широкі можливості для розроблення дійсної наукової теорії криміналістичного прогнозування, яка може мати важливе значення для організації роботи з протидії злочинності.

Прогнозування у сфері суспільних явищ, до яких належить кримінальна процесуальна діяльність із розслідування злочинів, має певні особливості, які полягають у такому.

По-перше, особливе місце посідає суб'єктивний чинник, оскільки будь-який суспільний процес відбувається внаслідок діяльності людей, які наділені свідомістю та волею. По-друге, наукове передбачення явищ суспільного життя спирається на закони-тенденції, оскільки індивіди будь-якої групи діють для досягнення своєї мети й реалізації практичних інтересів. Тому таке передбачення стосується загального напряму розвитку явища, а не його особливостей. По-третє, наукове передбачення в процесі кримінально-процесуальної діяльності завжди пов'язане з інтересами та спрямуванням окремих прошарків і груп суспільства, а тому вони або сприяють (коли інтереси збігаються), або перешкоджають реалізації прогнозу.

Криміналістичне прогнозування – окрема криміналістична теорія, яка являє собою систему наукових положень про загальні закономірності формування та перевірки криміналістичних прогнозів, у тому числі шляхів, засобів і методів боротьби зі злочинністю з урахуванням її можливих кількісних і якісних змін у майбутньому. Прогнозування є функцією криміналістики,

а тому об'єктами прогнозу виступають сама наука криміналістика та об'єкти її пізнання. З одного боку, це злочинна діяльність (способи вчинення та приховування злочинів, сліди злочинної діяльності, предмети злочинного посягання, просторово-часові умови вчинення злочинів, особливості поведінки осіб, залучених у провадження), а з іншого – діяльність з розкриття, розслідування та запобігання злочинам (наявні сили, техніко-криміналістичні засоби й тактичні прийоми, слідчі ситуації, методики розслідування злочинів тощо)⁸.

Криміналістичне прогнозування в процесі розслідування тісно пов'язане з версією та ґрунтується на єдиному фактичному матеріалі. Якщо версією намагаються пояснити, що і яким чином відбулося в минулому, то прогнозуванням намагаються зазирнути у майбутнє, уявити, яким чином буде розвиватися та чи інша подія, як буде поводитись певна особа залежно від ситуації, що формується на певному етапі розслідування.

Термін «криміналістичне прогнозування» розглядається у двох аспектах:

1) як спеціальна діяльність щодо реалізації положень криміналістичної прогностики на практиці за допомогою використання найефективніших прогностичних методик, спрямована на побудову прогнозів щодо визначення основних тенденцій, шляхів розвитку криміналістичних об'єктів і їх стану в майбутньому;

2) як галузь правового (юридичного) прогнозування, що є різновидом передбачення у сфері боротьби зі злочинністю, де спільною сферою прогностичних досліджень правознавців, процесуалістів та криміналістів є передбачення тенденцій і перспектив розвитку та вдосконалення методів і засобів розслідування, розроблення додаткових засобів слідоутворення для розширення доказової бази, своєчасного введення нормативного регулювання та відповідальності⁹.

Обґрунтованість і точність криміналістичного прогнозу залежать від повноти та якості інформаційної бази, на основі оцінювання якої він здійснюється. Вихідні дані, на підставі яких здійснюється прогнозування, можуть бути зведені у декілька таких груп:

1) статистичні та інші фактичні дані про негативні процеси в суспільстві, що мають криміналістичне значення; до них належать відомості: а) про види злочинів, що вчиняються; б) про зміни в структурі злочинності; в) про кількісний її стан і ступінь ефективності засобів боротьби зі злочинністю;

⁸ Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. М.: Бек, 1997. С. 105–106.

⁹ Криміналістика: підруч. для студентів юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Ю. Шепітька. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ: Ін Юре, 2004. С. 42–48.

2) положення загальної теорії криміналістики та окремих криміналістичних теорій: а) про закономірності розвитку об'єктів криміналістичного вивчення; б) про особливості проявів окремих видів злочинності та відповідну діяльність з розслідування злочинів; в) учення про спосіб, механізм та обстановку вчинення злочинів;

3) положення прогностики: а) матеріали криміналістичних прогнозів; б) відомості інших наук, положення яких використовуються криміналістикою для вирішення завдань розслідування та запобігання скоєнню злочинів;

4) зведені відомості судової та слідчої практики розслідування й запобігання окремим видам злочинів: а) про сучасні об'єкти злочинних посягань; б) про зміни традиційних і появу нових способів учинення злочинів; в) про ефективність використання тих чи інших засобів, прийомів і методів криміналістики.

У процесі криміналістичного прогнозування широко використовуються такі методи наукового пізнання: експертного оцінювання, екстраполяції, моделювання, аналогії, індукції та дедукції, методи статистичних досліджень та ін.

Залежно від сфери застосування криміналістичне прогнозування поділяється на такі види:

1) у сфері розвитку науки криміналістики: а) прогнозування загальнонаукових положень криміналістики і окремих її частин: наукове узагальнення практики з розкриття злочинів дозволяє прогнозувати формування нових криміналістичних теорій і вчень, унаслідок таких прогнозів у криміналістиці сформувався вчення про криміналістичну одорологію, криміналістичну фоноскопію, криміналістичну кібернетику, криміналістичну діагностику та ін.; б) наукове прогнозування змін у характері, способах та інших структурних елементах окремих видів злочинної діяльності, в особливостях виявлення зовні їх ознак і, відповідно, можливих змін криміналістичних засобів і методів їх розслідування;

2) у сфері практичної діяльності з розкриття злочинів прогнозування може бути слідчим, експертно-криміналістичним та оперативно-розшуковим; воно пов'язано з передбаченням особливостей діяльності з розслідування та запобігання злочинам; таке прогнозування пов'язане з передбаченням: а) напряму розвитку слідчих ситуацій; б) поведінки різних учасників кримінальної процесуальної діяльності; в) розвитку тактико-методичних прийомів і результатів їх застосування; г) появи нових способів і засобів учинення злочинів; г) нових можливостей збирання та дослідження доказової й орієнтуючої інформації.

Прогнозування сприяє оптимізації діяльності з розкриття злочину, надає можливість детальніше оцінити слідчі ситуації, визначити перспективи їх розвитку, побудувати реальні слідчі версії, впорядкувати процес

планування розслідування у справі та збільшити результативність слідчих дій, тактичних прийомів і методів розслідування.

Своєчасне передбачення можливого розвитку подій на об'єкті, де був учинений злочин, дозволить слідчому визначити заходи профілактичного впливу з метою запобігання новим злочинам.

Залежно від масштабу охоплення обставин і фактів, що відображаються в прогнозі, й обсягу вирішуваних завдань у слідчій і судовій практиці М. П. Яблоков поділяє прогнозування на стратегічне й тактичне. Перше він пов'язує з передбаченням перебігу та результатів вирішення головних завдань досудового розслідування, а також перспектив розслідування й судового розгляду у конкретному провадженні в цілому; друге – з передбаченням можливих слідчих ситуацій і результативності передбачуваних тактичних операцій, окремих слідчих дій і тактичних прийомів з метою вирішення тактичних завдань у таких ситуаціях, а також наслідків використання одержаних результатів у доказуванні, ступеня тактичного ризику і засобів його мінімізації тощо¹⁰. В. А. Журавель доповнює зазначену класифікацію індивідуальним прогнозуванням і вважає, що воно спрямоване на розроблення прогнозу щодо:

– можливої поведінки професіональних і непрофесіональних учасників під час досудового розслідування та судового розгляду, наприклад поведінки підозрюваного (обвинуваченого) на допиті, його реакції, форми протидії та ін.;

– можливого прояву у поведінці невстановленого й незатриманого злочинця та його спільників елементів, які можуть мати доказове значення причетності до злочину;

– можливих місця та часу вчинення злочину, що готується, наприклад вивчення й аналіз вчинення крадіжок із квартир на певній території і за певний час дозволяє зробити прогноз щодо ймовірних місць можливих крадіжок у певному місці, що дає змогу локалізувати межі пошуку можливого злочинця в реальних умовах, оскільки вибір місця вчинення злочину з високим ступенем імовірності пов'язаний з місцем його проживання або з місцем вихідної «бази» (місцем роботи), з якої він, як правило, виходить для вчинення злочину; відповідно до цього планується операція щодо оперативного відпрацювання певного району для затримання злочинців на гарячому;

– варіантів підготовки можливих місць переховування осіб, причетних до вчинення злочину, тощо¹¹.

Під час розслідування злочинів важливого значення набуває саме емпіричне передбачення – короткочасний прогноз практичного характеру. Воно ґрунтується на особистому професійному досвіді слідчого, працівників

¹⁰ Яблоков Н. П. Криминалистика : учеб. для вузов и юрид. фак. М.: ЛексЭст, 2003. С. 78–82.

¹¹ Криміналістика / за ред. В. Ю. Шепітька. С. 46.

оперативних та експертних підрозділів, характеристиці слідчої ситуації й відомостях про осіб, залучених у процес розслідування. Метою такого передбачення є вирішення конкретних невідкладних завдань, наприклад передбачення можливої поведінки учасників слідчої (розшукової) дії під час одночасного допиту тощо.

Емпіричне передбачення – це прогноз, що здійснюється в умовах реальної, конкретної практики для досягнення практичної мети й реалізується в умовах конкретного часу стосовно конкретних осіб, їх поведінки та вчинків, конкретних матеріальних об'єктів, явищ і процесів. Об'єктами емпіричного передбачення виступають:

1) учасники кримінальної процесуальної діяльності – потерпілі, підозрювані, обвинувачені, свідки та поняті, їх поведінка й дії, факти протидії розслідуванню з боку зацікавлених осіб, консультації та висновки осіб, що володіють спеціальними знаннями;

2) матеріальні об'єкти – речові докази, документи й інші об'єкти, зокрема живі особи, трупи й об'єкти невідомого походження; їх місцезнаходження, природа та якості: стійкість і незмінюваність, швидкість змін і результат змін – природних чи штучних;

3) результати слідчих (розшукових) дій гласного та негласного характеру, наслідки використання цих результатів у доказуванні у цьому кримінальному провадженні, можливості нейтралізації або усунення тактичного ризику й негативних наслідків, результати застосування тактичних операцій, віддалені наслідки негативних результатів;

4) процесуальні й тактичні рішення, які ухвалює слідчий, керівник органу досудового розслідування, працівник оперативного підрозділу, прокурор чи суддя, та їх результати.

Наведений перелік має орієнтовний характер і може змінюватися залежно від конкретних умов та обставин, що визначають характер слідчої ситуації на цей момент досудового розслідування.

Умови й мета емпіричного передбачення зумовлюють особливості підстав його побудови та шляхи практичної реалізації. Підставами емпіричного передбачення можуть виступати:

– наукові криміналістичні прогнози, що містять узагальнене передбачення про типовий розвиток об'єктів чи явищ, до яких належать конкретні об'єкт або явище;

– криміналістична характеристика певного роду чи групи злочинів, яка містить відомості про особу ймовірного злочинця та відіграє роль базової моделі для вибору об'єкта емпіричного передбачення;

– професійний досвід – колективний чи особистий, що дозволяє знаходити та використовувати за аналогією рішення, які у минулому дозволяли результативно вирішувати схожі завдання;

- базові знання в галузі криміналістики, теорії рефлексії, психології та ін.;
- інтуїція слідчого.

Емпіричне передбачення дозволяє своєчасно вносити корективи в план розслідування відповідно до нових прогностичних даних у провадженні. Слідчий або працівник оперативного підрозділу на підставі здійсненого прогнозу обирають такі слідчі (розшукові) дії й тактичні прийоми їх реалізації, які з найменшими витратами сил і засобів дозволять отримати найкращий результат.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. У чому полягає специфіка пізнавальної діяльності під час розслідування злочинів, яка обумовлює використання версій?
2. Які властивості характеризують версію як різновид гіпотези?
3. Що є підставами для класифікації версій?
4. У чому полягає зв'язок загальної й окремих версій?
5. У чому полягає сутність типових версій?
6. Хто може бути суб'єктом побудови версій?
7. З яких етапів складається процес побудови слідчих версій?
8. Якими є правила побудови версій?
9. Якими є правила перевірки версій?
10. У чому полягає зв'язок перевірки версій і планування розслідування?
11. Що таке криміналістичне прогнозування?
12. Які завдання вирішуються криміналістичним прогнозуванням під час розслідування злочинів?

Глава 4

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

§ 1. ПОНЯТТЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Зародження криміналістики як нової наукової галузі знань кінця XIX століття значною мірою було обумовлено бурхливим розвитком медицини, фізики, хімії, біології та інших наук. Допитливими слідчими-практиками були помічені можливості використання їх досягнень у розслідуванні злочинів для отримання доказів, адже злочини залишають сліди різноманітної природи. Відтоді використання допомоги обізнаних осіб, рекомендації та висновки яких у кримінальних провадженнях часто є вирішальними, визнається надзвичайно важливим¹². У сучасних умовах цей аспект розслідування злочинів отримав назву *використання спеціальних знань*.

Чинне кримінальне процесуальне законодавство України використовує поняття «спеціальні знання» (ст. 71, 95, 101 КПК України), але не розкриває його зміст, а їх застосування пов'язує передусім із проведенням експертизи (ст. 242 КПК України) й участю спеціаліста в проведенні слідчих (розшукових) дій (ст. 71 КПК України). Водночас повсякденна практика свідчить, що коло суб'єктів застосування спеціальних знань у кримінальному провадженні є значно ширшим. Дослідженню сутності спеціальних знань у кримінальному судочинстві, форм їх використання та доказового значення результатів застосування присвячується численна кримінально-процесуальна, криміналістична та експертна література. Її аналіз, не дивлячись на різноманітність викладених підходів та їх дискусійність, дозволяє сформулювати попередні положення щодо поняття «спеціальні знання» як кримінально-процесуальної та криміналістичної категорії.

По-перше, зміст спеціальних знань становить система відомостей (інформації) з різних галузей наукової або практичної діяльності, зафіксована в науковій і методичній літературі, рекомендаціях та інструкціях.

По-друге, до системи спеціальних знань логічно віднести не лише теоретичні знання, але й уміння та навички їх практичного застосування для вирішення певних завдань, які формуються в результаті професійної практичної

¹² Гросс Г. Зазнач. твір. С. 184.

діяльності (досвіду). Так, у ч. 1 ст. 71 КПК України зазначається, що навички застосування технічних або інших засобів є елементом кваліфікації спеціаліста у кримінальному провадженні.

По-третє, для сфери кримінальних проваджень не можуть вважатися спеціальними правові (юридичні) знання, адже знаннями у галузі права зобов'язані володіти слідчі, прокурори, захисники й судді, тобто всі ті учасники кримінального провадження, які професійно беруть участь у процесі розслідування та судовому розгляді. Наявність правових знань у названих суб'єктах є необхідною складовою їх професійної кваліфікації юриста. Саме тому у ч. 1 ст. 242 КПК України зазначається, що не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права.

По-четверте, носієм спеціальних знань виступає обізнана особа, яка отримала спеціальну освіту й має практичні вміння та навички (досвід) їх професійного застосування. Слідчий, прокурор, суддя та інші учасники кримінального провадження використовують спеціальні знання шляхом залучення обізнаних осіб (наприклад, спеціаліста, перекладача) або отримання результатів їх діяльності (висновок експерта, акт ревізії тощо).

Отже, з урахуванням викладених положень можна констатувати, що **спеціальні знання** – це *неправова систематизована інформація з різних галузей наукової та практичної діяльності, якою володіє обізнана особа в результаті навчання або практичного досвіду з певної спеціальності й має відповідні вміння та навички її застосування для вирішення завдань, пов'язаних з установленням підстав для ухвалення уповноваженими особами процесуальних та організаційно-тактичних рішень у кримінальному провадженні.*

Залежно від процесуальної регламентації виділяють процесуальну та непроцесуальну форми використання спеціальних знань. **Процесуальна форма** охоплює:

1) залучення обізнаної особи як *спеціаліста* до проведення процесуальних дій для застосування технічних або інших засобів і надання консультації (ст. 71 КПК України), зокрема обов'язковим є залучення перекладача (ст. 29 КПК України), педагога бо психолога (ст. 226 КПК України), судово-медичного експерта або лікаря (ст. 238 КПК України);

2) залучення обізнаної особи як *експерта* для проведення відповідної експертизи, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання (ст. 242 КПК України), зокрема, слідчий (прокурор) зобов'язаний звернутися до експерта для проведення експертизи щодо: встановлення причин смерті, встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень, визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності чи обмеженої осудності, встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення

питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а в інший спосіб отримати ці відомості неможливо, встановлення статевої зрілості потерпілої особи в кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених ст. 155 КК України, визначення розміру матеріальних збитків, шкоди немайнового характеру або шкоди довкіллю, заподіяної кримінальним правопорушенням.

Непроцесуальна форма використання спеціальних знань пов'язується з отриманням під час кримінального провадження консультативної допомоги з боку обізнаних осіб, яка нормативно не передбачається, не регламентується й не має доказового значення. Консультативна допомога може бути надана учаснику кримінального провадження в усній або письмовій формі як щодо обставин, безпосередньо пов'язаних із розслідуваною подією, так і для отримання спеціальних довідкових відомостей.

§ 2. ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ОБІЗНАНИХ ОСІБ, ЯКІ ЗАЛУЧАЮТЬСЯ ДО ПРОВЕДЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ

Проведення експертизи. Судова експертиза визнається основною формою використання науково-технічних досягнень під час розслідування злочинів. Вона призначається у випадках, коли для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання (ст. 242 КПК України). Отже, висновок експерта визнається одним із джерел доказів (ст. 84 КПК України).

Експертиза – це слідча (розшукова) дія, яка являє собою науково обґрунтоване дослідження представлених об'єктів, що проводиться експертом з метою отримання доказової або орієнтуючої інформації щодо обставин злочину, яка відображається у висновку експерта.

Експертом визнається обізнана у певній галузі знання особа, яка володіє теорією та методиками проведення одного або декількох видів судових експертиз і якій відповідно до закону доручено дати висновок. Експерт у кримінальному провадженні має комплекс прав та обов'язків згідно зі ст. 69 КПК України та ст. 12, 13 закону України «Про судову експертизу».

Експерта наділено такою низкою прав, що надає йому можливість належним чином виконувати свої обов'язки:

- 1) знайомитися з матеріалами кримінального провадження, що стосуються предмета дослідження;
- 2) заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків та вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи;
- 3) бути присутнім під час здійснення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів дослідження;

4) викладати у висновку експертизи виявлені під час її проведення відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не були поставлені запитання;

5) ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, особам, які беруть участь у кримінальному провадженні;

6) одержати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із проведенням експертизи й викликом для надання пояснень чи свідчень, у разі, якщо проведення експертизи не є службовим обов'язком особи, залученої як експерт;

7) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом;

8) користуватися іншими правами, передбаченими законом України «Про судову експертизу».

Експерт зобов'язаний:

1) особисто провести повне дослідження й дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому запитання, а в разі необхідності – роз'яснити його;

2) прибути до слідчого, прокурора чи суду й дати відповіді на запитання під час допиту;

3) забезпечити збереження об'єкта експертизи; якщо дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням цього об'єкта або зміною його властивостей, експерт повинен одержати на це дозвіл від особи, яка його залучила як експерта;

4) не розголошувати без дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду відомості, що стали йому відомі у зв'язку з виконанням обов'язків, або не повідомляти будь-кому, крім особи, яка його залучила, чи суду про перебіг проведення експертизи та її результати;

5) заявити самовідвід за наявності обставин, передбачених ст. 79 КПК України.

Залучити експерта на досудовому слідстві вправі слідчий, прокурор, сторона захисту або слідчий суддя (ст. 243–244 КПК України), а під час судового розгляду – суд (ст. 332 КПК України). Документальними підставами проведення експертизи є постанова слідчого чи прокурора, ухвала слідчого судді чи суду або лист сторони захисту (запит адвоката). У документі формулюються запитання, що підлягають вирішенню експертом, указується перелік об'єктів, що направляються експертові, а також найменування експертної установи або прізвище експерта, який проводитиме експертне дослідження. Додатковою обов'язковою юридичною підставою проведення експертизи в експертній установі є письмова вказівка керівника про доручення проведення експертизи конкретному співробітникові, який з цього моменту виступає в ролі судового експерта у кримінальній справі. За результатами

дослідження експерт складає висновок, який є джерелом доказів (ст. 84 КПК України).

У практиці мають місце ситуації, коли після ознайомлення з висновком експерта слідчий чи суд установлюють, що викладена процедура дослідження або отримані висновки вимагають роз'яснення або доповнення. Виниклі ускладнення вирішуються шляхом допиту експерта, який виконав експертне дослідження (ст. 224, 356 КПК України). Допит допустимо проводити стосовно не тільки наданого експертом висновку, але і повідомлення про неможливість вирішення поставлених питань. Експерт допитується у тому випадку, коли для усунення неясності або неповноти даного ним висновку не потрібне проведення додаткових досліджень. Результати допиту експерта можуть послужити підставою для призначення нової експертизи того ж виду чи іншої експертизи, а також проведення слідчих (розшукових) або судових дій з узяття й вилучення зразків для порівняльного дослідження, без яких допитуваний експерт не міг винести обґрунтованого висновку або взагалі провести дослідження представлених об'єктів.

Участь спеціаліста у проведенні процесуальних дій. Професійні учасники кримінального провадження мають спеціальну юридичну освіту, а отже, володіють елементарними навичками щодо збирання доказів, однак вони не завжди в змозі самостійно й ефективно використовувати в процесі проведення кримінального провадження весь сучасний арсенал техніко-криміналістичних та інших засобів, правильно фіксувати й вилучати виявлені об'єкти, що вимагає, як правило, застосування спеціальних знань. Тому у кримінальних провадженнях для проведення процесуальних дій досить часто виникає потреба у наданні допомоги з боку відповідного спеціаліста як технічного помічника та консультанта слідчого.

Спеціаліст – це незацікавлена в результаті кримінального провадження обізнана особа, яка володіє спеціальними знаннями та практичними навичками й залучається сторонами чи судом до проведення окремих процесуальних дій.

Спеціаліст виконує дві функції:

1) сприяння сторонам чи суду у збиранні та дослідженні доказів (застосовує технічні засоби, організаційно-тактичні методи та прийоми відповідно до мети процесуальної дії, здійснює попередні дослідження об'єктів для оперативного отримання орієнтуючої інформації);

2) надання консультацій або роз'яснень (ст. 71, 360 КПК України); консультації (поради, довідки) стосуються як даних, пов'язаних з обставинами злочину або об'єктами кримінального провадження, так і загальних спеціальних відомостей.

Слідчий залучає спеціаліста у випадках, коли визнає необхідним використання спеціальних знань і навичок. Якщо він вважає, що сам здатен

впоратися з проблемами пошуку та збирання доказів, то спеціаліст не залучається. Таким чином, залучення спеціаліста – право слідчого, а не обов'язок. Виняток становлять слідчі (розшукові) дії, під час проведення яких законом імперативно передбачено участь спеціалістів конкретного профілю, наприклад перекладача чи сурдоперекладача (особи, яка розуміє знаки німих або глухих), судово-медичного експерта або лікаря.

Як спеціаліст може бути залучена будь-яка обізнана особа, до якої законом висуваються дві основні вимоги: 1) незацікавленість у результатах кримінального провадження; 2) компетентність, тобто володіння тими спеціальними знаннями й навичками, необхідними для проведення конкретної процесуальної дії. Під час проведення слідчої (розшукової) або судової дії спеціаліст працює під керівництвом слідчого чи суду, з якими погоджує свою роботу. Факт участі спеціаліста відображається у протоколі процесуальної дії. Спеціаліст може надавати усні консультації та пояснення, висловлювати свої припущення стосовно виявлених слідів чи події в цілому, але вони, як зазначалося, мають лише орієнтуюче значення.

Досить поширеним є залучення до участі у проведенні процесуальних дій спеціаліста-криміналіста, перекладача та особи, яка розуміє знаки німих або глухих (сурдоперекладача), педагога й психолога, судово-медичного експерта або лікаря.

Залучення спеціаліста-криміналіста. Слідчий не завжди в змозі самостійно й ефективно використовувати в процесі проведення слідчих дій весь сучасний арсенал техніко-криміналістичних засобів. Він викликає фахівця у випадках, коли визнає за необхідне використовувати спеціальні знання та навички. У переважній більшості випадків як фахівці залучаються співробітники експертно-криміналістичних підрозділів МВС або експертних установ Міністерства юстиції. Основними функціями спеціаліста-криміналіста в слідчих (розшукових) діях є пошук, виявлення, фіксація й вилучення слідів злочину (під час огляду місця події, обшуку та ін.) і застосування технічних засобів фіксації.

Залучення перекладача та особи, яка розуміє знаки німих або глухих (сурдоперекладача) має місце у випадках, коли учасник кримінального провадження не володіє чи недостатньо володіє державною мовою (ст. 29 КПК України). Перекладач залучається для того, щоб створити необхідні умови для дотримання законних прав учасника процесу. Фактичною підставою залучення перекладача є факт нерозуміння одним з учасників мови, на якій здійснюється кримінальне провадження. Юридичною підставою для призначення перекладача є рішення слідчого чи судді про залучення обізнаної особи, яка попереджається про права, обов'язки та відповідальність за завідомо неправильний переклад (ст. 68 КПК України).

До обізнаної особи, яка залучається як перекладач (сурдоперекладач), висуваються певні вимоги. Вона має бути незацікавленою, незалежною, компетентною (тобто вільно володіти усною та письмовою державною мовою, письмовою, тактильною чи жесто-мімічною мовою, необхідною для перекладу), мати навички перекладу, досягти шістнадцятирічного віку (умова кримінальної відповідальності згідно зі ст. 384 КК України), не бути раніше в цьому провадженні будь-яким іншим учасником, окрім перекладача. До професійних перекладачів висувається вимога володіння спеціальною, у тому числі юридичною, термінологією. Компетенція обізнаної особи як перекладача встановлюється заздалегідь, ще до її залучення.

Найбільш поширеною процесуальною дією, до участі в якій залучається перекладач, є допит. Проте особа, яка не володіє українською мовою, може скористатися послугами перекладача під час будь-якої слідчої (розшукової) та судової дії, крім того, перекладач виконує переклад процесуальних документів під час кримінального провадження. Вельми істотною є роль перекладача в справах, у яких беруть участь особи з вадами слуху й мовлення. Запрошуваний сурдоперекладач повинен володіти як жесто-мімічною мовою, так і тактильною азбукою. У деяких випадках глухонімий, що спеціально не навчався жесто-мімічній мові, не може спілкуватися з перекладачем, оскільки розуміє тільки певних осіб, що перебувають із ним у постійному контакті: рідних, знайомих, товаришів по службі, опікунів та ін. Особи, що розуміють індивідуальні жести глухонімого та правильно їх тлумачать, іменуються *товмачами*. Запрошення таких осіб є певною мірою відходом від вимог закону про незацікавленість обізнаної особи, однак часто участь товмачів є єдиним способом отримати інформацію від ненавчених глухонімих.

Залучення педагога чи психолога. Згідно з вимогами закону педагог або психолог обов'язково повинні бути присутні на допиті малолітньої або неповнолітньої особи, а також можуть залучатися в разі пред'явлення для впізнання. Стосовно неповнолітніх свідків та обвинувачених у законі (ст. 354, 491 КПК України) не передбачається обов'язкова присутність в їх допиті педагога або психолога, однак практика свідчить про необхідність залучення цих фахівців. У разі проведення інших процесуальних дій за участі малолітніх і неповнолітніх також бажано залучати педагога чи психолога, що обумовлюється виключно віковими особливостями цих осіб, хоча законом це не регламентовано.

Функції педагога та психолога, залучених до процесуальних дій за участі малолітніх і неповнолітніх, можна поділити на такі три групи:

- 1) процесуальні, спрямовані на отримання достовірних доказів: сприяння отриманню повних і правдивих свідчень, установленню обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, а також на закріплення доказів, зокрема правильності викладу свідчень у протоколі;

2) тактичні, що вирішуються під час підготовки процесуальної дії (вичення особи, формулювання питань), її проведення (встановлення психологічного контакту, забезпечення оптимального емоційного стану допитуваного), фіксації й оцінювання отриманих результатів;

3) спеціальні, спрямовані на охорону психічного здоров'я малолітнього або неповнолітнього від негативного впливу незвичайної для них обстановки.

З урахуванням функцій обізнаних осіб у кримінальному провадженні доцільно залучати психолога, який має досвід роботи в тій віковій групі, до якої належить малолітній або неповнолітній, і лише як виняток – педагога. Слід зважати й на те, чи знайомий педагог допитуваному. Знайомий малолітньому чи неповнолітньому педагог краще знає їх позитивні та негативні риси характеру, схильності, інтереси й рівень інтелектуального розвитку. Із знайомим педагогом у допитуваного легше встановлюється психологічний контакт, його присутність дисциплінує допитуваного малолітнього чи неповнолітнього, сприяє відмові від давання неправдивих свідчень. Але якщо допитуваний може побоюватися розголошення повідомлених ним відомостей і через це може дати неповні свідчення або приховати якісь обставини, тоді бажано запрошувати незнайомого йому педагога.

Залучення судово-медичного експерта. Обов'язкова участь судово-медичного експерта передбачається під час огляду трупа (ст. 138 КПК України), ексгумації трупа з місця поховання (ст. 239 КПК України) та, за необхідності, під час освідчування особи (ст. 241 КПК України). Судово-медичним експертом є співробітник бюро судово-медичних експертиз міністерства охорони здоров'я України. Необхідність залучення судово-медичного експерта обумовлена специфікою об'єктів огляду. Під час огляду трупа судовий медик вирішує такі завдання:

1) виявляє ознаки, що дозволяють судити про смерть потерпілого, попередньо орієнтовно встановлює час її настання, характер і механізм виникнення ушкоджень та інші дані;

2) надає слідчому допомогу у пошуку та виявленні слідів біологічного походження та сприяє їх вилученню й упакуванню;

3) консультує слідчого з питань, пов'язаних із зовнішнім оглядом трупа, біологічних слідів на місці події, про порядок призначення та проведення судово-медичної експертизи виявлених об'єктів і слідів, а також про правильне формулювання запитань експерту;

4) надає допомогу слідчому в описі трупа й інших слідів у протоколі для забезпечення повноти та правильності викладення виявлених фактичних даних.

Метою огляду живої людини (освідчування), здійснюваного судово-медичним експертом за дорученням слідчого, є виявлення особливих прикмет, а також слідів, пов'язаних із тілесними ушкодженнями. До першої

групи належать патологічні зміни тіла: шрами, хірургічні шви, сліди ін'єкцій, татування, родимі плями тощо. Як сліди злочину виявляються різні тілесні ушкодження (подряпини, рани і т. ін.), нашарування біологічного походження (плями крові, слини, сперми, шматки тканин тіла людини, волосся та ін.). Крім вилучення знайдених нашарувань, під час освідування може здійснюватися відбір речовини, що міститься під нігтями особи, яка оглядається, для подальшого експертного дослідження та ін.

Ексгумація й освідування проводяться на підставі постанови прокурора, в якій указується судово-медичний експерт, що бере участь у процесуальній дії. Після закінчення судово-медичного огляду або ексгумації слідчий складає протокол, в якому за допомогою судово-медичного експерта фіксуються обставини, пов'язані з оглядом, і виявлені сліди, але без винесення будь-яких висновків щодо часу та причин їх походження. Фіксуються видимі сліди, які описуються у протоколі у зрозумілих для всіх учасників огляду виразах. Судово-медичний огляд не може розглядатися як різновид експертизи. Сутність цієї дії полягає в безпосередньому сприйнятті слідів і прикмет на тілі людини та їх фіксації й не охоплює процедуру дослідження з подальшим формуванням висновків.

Залучення лікаря має місце у випадках, коли:

1) неможливо своєчасно залучити судово-медичного експерта для огляду трупа або освідування; лікар замінює судово-медичного експерта й виконує його функції із збирання доказів та консультування із спеціальних питань;

2) під час допиту та інших процесуальних діях за участю малолітніх і неповнолітніх, коли ті перебувають у хворобливому стані; у цьому разі завдання лікаря – спостерігати за малолітнім або неповнолітнім із тим, щоб не допустити погіршення стану його здоров'я.

§ 3. КЛАСИФІКАЦІЯ ЕКСПЕРТИЗ

Експертизи є різноманітними й відрізняються одна від одної за процесуальними підставами та спеціальними знаннями, які використовуються під час їх проведення. Диференціація судових експертиз потрібна для з'ясування їх предмету, об'єктів дослідження, специфіки організації проведення та розвитку їх наукових і методичних основ.

За процесуальними підставами експертизи поділяються на одноосібні, комісійні та комплексні.

Одноосібна експертиза проводиться одним експертом з використанням спеціальних знань однієї певної галузі знань.

Комісійна експертиза проводиться двома й більше експертами однієї спеціальності. Вона може призначатися у випадках, коли об'єкт є складним

для дослідження або коли об'єктів дослідження багато, й один експерт може не впоратися з дослідженням у відведений термін. Участь кількох експертів є обов'язковою в разі проведення судово-медичних експертиз у справах про притягнення до кримінальної відповідальності медичних працівників за професійні правопорушення, повторних експертиз за матеріалами кримінальних справ та експертиз щодо визначення втрати загальної та професійної працездатності¹³.

Комплексна експертиза здійснюється у випадках, коли необхідно провести дослідження за участю декількох експертів, які є фахівцями у різних галузях знань¹⁴. Особливістю цього дослідження є вирішення експертами одного спільного завдання (питання). Прикладами таких експертиз є комплексна психолого-психіатрична експертиза неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ст. 486 КПК України), медико-криміналістична експертиза одягу потерпілого, коли до проведення експертизи залучається судовий медик та експерт-криміналіст; експертиза по встановленню факту контактної взаємодії транспортного засобу із потерпілим, для провадження якої залучаються експерти в галузі дослідження волокон, лакофарбових покриттів, скла, транспортних засобів або судової медицини, та ін.

Під час проведення комісійної та комплексної експертиз серед експертів призначається провідний експерт, який виконує лише організаційні функції й жодної процесуальної переваги у вирішенні питань перед іншими експертами не має. По завершенню досліджень експерти складають спільний документ, який підписується всіма експертами – учасниками дослідження. Якщо хтось з них не погоджується з кінцевими висновками дослідження, то він має право скласти окремий висновок (ч. 8 ст. 101 КПК України). У таких висновках експерти не лише вказують, чому вони не згодні з висновком, якого дійшли їх колеги, але і зобов'язані дати відповіді на поставлені запитання по суті. Якщо ж це комплексна експертиза, експерт може відмовитися від підпису під кінцевими висновками й засвідчити лише ту частину дослідження, яку він провів особисто.

За галузями спеціальних знань експертизи поділяються на класи, роди, види та підвиди. *Клас експертиз* являє собою множину експертиз, поєднаних спільністю знань, які слугують джерелом формування їх теоретичних і методичних основ. *Під експертиз* – це підмножина експертиз певного класу, яка виділяється за спільними для них предметом, об'єктом і методикою експертного дослідження. *Вид експертиз* – це підмножина експертиз

¹³ Інструкція про проведення судово-медичної експертизи: затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 17.01.1995 № 6. П. 2.4.

¹⁴ Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах: постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8. П. 12.

певного виду, яка відрізняється специфічністю предмету дослідження у спільному для роду об'єктові, особливими методиками та завданнями дослідження.

У Міністерстві юстиції України використовується така класифікація судових експертиз¹⁵:

1) криміналістична: почеркознавча, лінгвістична експертиза мовлення, технічна експертиза документів, фототехнічна, портретна, трасологічна, експертиза зброї й слідів та обставин її використання, вибухотехнічна, експертиза голограм, відео- та звукозапису, матеріалів, речовин і виробів (лакофарбових матеріалів і покриттів, полімерних матеріалів, волокнистих матеріалів, нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів, скла й кераміки, наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, спиртовмісних сумішей, ґрунтів, металів і сплавів, наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі, речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин, харчових продуктів, сильнодіючих та отруйних речовин, біологічна);

2) інженерно-технічні: інженерно-транспортна (автотехнічна, транспортно-трасологічна, залізнично-транспортна), дорожньо-технічна, будівельно-технічна, оціночно-будівельна, земельно-технічна, оціночно-земельна, експертиза з питань землеустрою, пожежно-технічна, безпеки життєдіяльності, гірничотехнічна, інженерно-екологічна, електротехнічна, комп'ютерно-технічна, телекомунікаційна;

3) економічна: бухгалтерського та податкового обліку, фінансово-господарської діяльності, фінансово-кредитних операцій;

4) товарознавча: машин, обладнання, сировини та товарів народного споживання, автотоварознавча, транспортно-товарознавча, військового майна, техніки та озброєння;

5) експертиза у сфері інтелектуальної власності: літературних та художніх творів, фонограм, відеограм і програм (передач) організації мовлення, винаходів і корисних моделей, промислових зразків, сортів рослин і порід тварин, комерційних (фірмових) найменувань, торговельних марок (знаків для товарів і послуг), географічних позначок, топографії інтегральних мікросхем, комерційної таємниці (ноу-хау) та раціоналізаторських пропозицій, економічна у сфері інтелектуальної власності;

6) психологічна;

7) мистецтвознавча;

8) екологічна;

9) військова.

¹⁵ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. П. 1.2.

У Міністерстві охорони здоров'я України проводяться такі види експертиз:

- а) судово-медична експертиза: трупів, живих осіб, речових доказів, за матеріалами кримінальних і цивільних справ;
- б) судово-психіатрична експертиза: амбулаторна, стаціонарна, посмертна, заочна.

§ 4. СИСТЕМА ДЕРЖАВНИХ ЕКСПЕРТНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ

Державні судово-експертні установи створюються органами виконавчої влади спеціально для організації та проведення судових експертиз.

Виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз¹⁶.

У *Міністерстві внутрішніх справ України* функціонує експертна служба, яка складається з Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України й територіальних підрозділів – обласних науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів МВС України та Київського міського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України¹⁷. Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України є центральним органом експертної служби, який виконує перш за все організуючу, методичну та координуючу функції. Завданнями центру є аналіз і вивчення проблем експертної практики, надання допомоги у методичному й технічному забезпеченні діяльності територіальних експертно-криміналістичних центрів, організація роботи з підвищення кваліфікації експертів, координація розробок і впровадження нових технічних засобів та ін. Співробітники експертної служби не тільки виконують експертизи за постановами слідчих МВС, але й залучаються як спеціалісти до проведення слідчих (розшукових) дій (найчастіше для огляду місць подій), ведуть криміналістичні обліки.

У *Міністерстві юстиції України* діє мережа спеціалізованих експертних установ, які працюють за територіальним принципом¹⁸: До них належать:

- Дніпропетровський науково-дослідний інститут судових експертиз: Дніпропетровська та Запорізька області;

¹⁶ Про судову експертизу: закон України від 25.02.1994. Ст. 7.

¹⁷ Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України: затв. наказом МВС України від 03.11.2015 № 1343. П. 1.

¹⁸ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5: із змін. і допов. станом на 01.01.2017. П. 1.6.

– Донецький науково-дослідний інститут судових експертиз: Донецька та Луганська області;

– Київський науково-дослідний інститут судових експертиз: Вінницька, Житомирська, Київська, Хмельницька, Черкаська та Чернігівська області;

– Львівський науково-дослідний інститут судових експертиз: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька області;

– Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз: Кіровоградська, Миколаївська, Одеська та Херсонська області;

– Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса: Полтавська, Сумська та Харківська області.

У Міністерстві охорони здоров'я України залежно від класу експертиз дослідження проводяться у різних експертних підрозділах.

Судово-медичні експертизи здійснюють у таких установах¹⁹:

– Головне бюро судово-медичної експертизи;

– обласні бюро судово-медичної експертизи.

Судово-психіатричні експертизи проводять²⁰:

– Український науково-дослідний інститут соціальної і судової психіатрії і наркології МОЗ України;

– центри судово-психіатричних експертиз;

– відділення (амбулаторних, стаціонарних) експертиз, які є структурними підрозділами психоневрологічних (психіатричних) лікарень або психоневрологічних диспансерів; зазначені заклади охорони здоров'я виконують функції судово-експертних установ.

Співробітники експертних установ Міністерства юстиції та Міністерства охорони здоров'я України виконують експертизи з кримінальних проваджень, цивільних, адміністративних і господарчих справ на замовлення правоохоронних органів та судів.

У Службі безпеки України спеціалізованими експертними підрозділами є такі²¹:

– Центр судових і спеціальних експертиз Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України;

¹⁹ Інструкція про проведення судово-медичної експертизи: затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 17.01.1995 № 6. П. 1.3.

²⁰ Порядок проведення судово-психіатричної експертизи: затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 8.10.2001 № 397. П. 2.

²¹ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень в системі Служби безпеки України: наказ Центр. упр. Служби безпеки України від 29.05.2015 № 371. П. 2.

– відокремлені експертні підрозділи (зональні експертні сектори та експертні сектори) Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України у регіональних органах Служби безпеки України.

§ 5. ПІДГОТОВКА ЕКСПЕРТИЗИ

Фактичною підставою для залучення експерта та доручення йому проведення експертизи в досудовому розслідуванні є потреба в спеціальних знаннях для вирішення певних питань у кримінальному провадженні. Відповідно до ст. 243 КПК України сторона обвинувачення залучає експерта за наявності підстав для проведення експертизи, серед іншого за клопотанням сторони захисту чи потерпілого, але сторона захисту теж має право самостійно залучити експерта на договірних умовах.

Що стосується залучення експерта для проведення експертизи слідчим або прокурором, то слід звернути увагу на те, що в КПК України не визначається, яким саме процесуальним документом залучається експерт. Але, ґрунтуючись на ч. 3 ст. 110 КПК, в якій міститься положення, що всі процесуальні рішення слідчого чи прокурора ухвалюються у формі постанови, а експерт проводить дослідження на підставі доручення (ч. 1 ст. 69 КПК України), можна зробити висновок, що юридичною підставою проведення експертизи є, зокрема, постанова слідчого чи прокурора про доручення проведення експертизи. Якщо експерт залучається слідчим суддею за клопотанням сторони захисту, підставою для проведення експертизи є ухвала слідчого судді про доручення проведення експертизи (ч. 6 ст. 244 КПК України).

За наявності фактичних підстав для експертизи її проведення має здійснюватися якомога раніше, адже її виконання потребує певного періоду часу, тривалість якого залежить від складності досліджень. Окрім того, зволікання з проведенням експертизи може призвести до зміни об'єктів, стосовно яких потрібна експертиза (псування, фальсифікація, знищення). Але призначатися вона повинна лише тоді, коли здійснено комплекс підготовчих заходів.

На підставі аналізу положень чинного кримінального процесуального законодавства, слідчо-судової та експертної практики можна зробити висновок, що у постанові слідчого чи прокурора (ухвалі слідчого судді) про доручення проведення експертизи повинні міститися такі положення:

- стислий виклад обставин кримінального правопорушення, у зв'язку з розслідуванням якого доручається проведення експертизи;
- правова кваліфікація кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) Кримінального кодексу України;

- виклад обставин, якими обґрунтовується необхідність проведення експертизи;
- експерт або експертна установа, яким доручається проведення експертизи;
- вид експертного дослідження, який необхідно провести;
- перелік запитань, на які необхідно дати відповіді;
- вказівка на об'єкти, які направляються для експертного дослідження;
- вказівка на зразки, які направляються для забезпечення проведення експертизи, та інші матеріали.

Така структура постанови (ухвали) про доручення проведення експертизи обумовлює необхідність здійснити відповідні підготовчі заходи.

1. Визначення обставин кримінального правопорушення, які для свого встановлення вимагають використання спеціальних знань. Йдеться про чітке визначення певного завдання, вирішення якого має значення для розкриття злочину. Такі завдання, що для свого вирішення вимагають спеціальних знань, поділяються на *діагностичні* й *ідентифікаційні*.

Діагностичне завдання полягає у визначенні ознак, властивостей і стану певних об'єктів. У такий спосіб одержується важлива інформація про обставини вчинення злочину, зокрема визначаються особливості об'єкта, яким було залишено виявлені сліди (людини, знаряддя злочину, автомобіля тощо) і який підлягає розшукові. Діагностичне завдання може полягати у визначенні класу, роду й виду певного об'єкта на підставі вивчення його властивостей. Наприклад, такими завданнями є встановлення класу виявленої рідини, типу волокнистого матеріалу (мікрочастинок), виду ґрунту, приналежності предмета до зброї, порошку – до наркотичного засобу тощо. Реалізуються такі завдання у запитаннях на кшталт «Що являє собою ця рідина?», «Що являють собою ці волокна, чи не є вони частинами одягу?», «Чи не є цей об'єкт частиною вогнепальної зброї і, якщо так, то якої саме?» Одержана інформація використовується для розшуку об'єкта, який підлягає ідентифікації.

Ідентифікаційне завдання полягає у встановленні конкретного одного об'єкта, яким були залишені виявлені сліди-відбитки, або у встановленні об'єкта за його частинами. Зокрема, таке завдання вирішується у випадку, коли були виявлені певні сліди-відбитки й встановлено об'єкт, яким ці сліди могли бути залишені. Воно реалізується у запитаннях «Чи не залишено сліди цим об'єктом?» або «Чи не є цей об'єкт тим самим, який залишив сліди?» В останньому варіанті запитання реалізується подолання розриву у часі між учиненням злочину та його розслідуванням.

Ідентифікаційне завдання вирішується й у випадку встановлення об'єкта, який під час учинення злочину був розділений на частини (частинки, фрагментів, уламків, деталей). Наприклад, досліджуваними частинами об'єкта можуть бути клапті розірваного документу, осколки розбитого

розсіювача фари автомобіля, частини тіла людини, частинки ґрунту на одязі підозрюваного тощо. Реалізується таке завдання у питаннях на кшталт «Чи не становили ці частини єдине ціле?», «Чи не належать частини тіла людини одному трупові?», «Чи не є ці частинки ґрунту частиною ґрунту певної ділянки місцевості?» тощо.

2. Визначення об'єктів, стосовно яких потрібне експертне дослідження. Такими об'єктами виступають особи (люди), трупи, предмети, речовини та їх сліди. У теорії криміналістичної ідентифікації, як уже згадувалося (див. 2.3), існує поділ названих об'єктів на ідентифіковані й ідентифікуючі. *Ідентифіковані* – це об'єкти, які відображають свої ознаки на інших об'єктах (щодо них вирішується питання про тотожність), наприклад пістолет під час пострілу відображає свої ознаки на кулях і гільзах. *Ідентифікуючі* – це об'єкти, які відображають на собі ознаки інших об'єктів, що з ними взаємодіяли. За допомогою ідентифікуючих об'єктів вирішується питання про тотожність інших (ідентифікованих) об'єктів, наприклад шляхом дослідження кулі, яка несе на собі сліди каналу ствола пістолета, визначається, з якого саме пістолета нею вистрілили. За частинами розділеного об'єкта визначається, якому саме об'єктові вони належали (утворювали його).

3. Визначення класу, роду й виду експертизи. Вирішення цього підготовчого завдання здійснюється з урахування природи об'єктів, які підлягають експертному дослідженню, та його завдань. Зокрема, йдеться про визначення галузі спеціальних знань, які треба залучити для встановлення тих чи інших обставин кримінального правопорушення. Орієнтовною тут є класифікація судових експертиз за галузями знань.

Слід мати на увазі, що той самий об'єкт може бути одночасно об'єктом експертиз різних класів, родів і видів, наприклад пістолет може бути об'єктом криміналістичних (балістичної, дактилоскопічної) й судово-медичної експертиз (дослідження слідів крові, потожирових виділень).

4. Визначення державної спеціалізованої експертної установи або судового експерта, яким буде доручено проведення експертизи. Слід мати на увазі, що виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз. Слідчий органів внутрішніх справ, як правило, доручає експертизу певному підрозділу експертної служби МВС України й лише тоді, коли у відомчій системі відсутні певні фахівці, її доручають експертній установі Міністерства юстиції України чи Міністерства охорони здоров'я України.

5. Формулювання запитань, які треба поставити перед експертом. Запитання є відображенням тих тактичних завдань розслідування, які пов'язані з встановленням обставин кримінального правопорушення, що

потребує використання спеціальних знань. Відповідно, вони можуть мати діагностичний або ідентифікаційний характер.

Запитання експертові повинні враховувати можливості тих чи інших експертиз і відповідних експертних установ (наявності необхідних матеріалів, лабораторного устаткування тощо). Тому для формулювання запитань слідчому рекомендується проконсультуватися з експертом державної спеціалізованої експертної установи, якому планується доручити проведення експертизи. При цьому слід мати на увазі, що запитання не можуть мати юридичний характер – стосуватися юридичної кваліфікації діяння особи, її вини та ін.

6. Підготовка зразків, які треба направити для забезпечення проведення експертизи. Зразками є матеріальні джерела інформації, в яких відобразилися властивості об'єктів, що перевіряються. Зразки потрібні для проведення експертизи, якою вирішуються ідентифікаційні завдання (така експертиза завжди є порівняльним дослідженням). Вони можуть бути одержані у два способи: 1) отримання експериментальних зразків експертом у процесі проведення експертизи від об'єктів, направлених на дослідження; 2) отримання слідчим зразків для порівняльного експертного дослідження.

У першому випадку експерт самостійно бере експериментальні зразки в об'єкта, наданого йому в натурі для дослідження. Наприклад, для дослідження пістолета, вилученого у підозрюваного, й кулі, вилученої з трупа, експерт здійснює експериментальний відстріл куль для отримання зразків слідів каналу ствола пістолета. Але такий порядок отримання зразків не завжди є можливим для експерта. Зокрема, він неможливий у випадку, коли сам об'єкт дослідження не направляється на експертизу через свою громіздкість або інші властивості, які вимагають окремої процесуальної фіксації. У такому разі забезпечення експертизи порівняльними зразками покладається на слідчого.

Отримання зразків для експертизи слідчим передбачено ст. 245 КПК України, де зазначається, що у разі такої необхідності зразки відбираються стороною кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза була призначена слідчим суддею. В окремих випадках може здійснюватись негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК України).

Порядок дій слідчого залежить від виду зразків, які залежно від часу утворення та залучення у сферу кримінального провадження поділяються на вільні зразки, умовно-вільні зразки й експериментальні зразки.

Вільні зразки виникають до початку кримінального провадження і без зв'язку з учиненням злочину та його розслідуванням. До вільних зразків

почерку особи, наприклад, можуть бути віднесені рукописні матеріали особистого чи службового характеру (конспекти, листи, заяви, анкети), які виконувалися нею на протязі життя. До вільних зразків біологічного характеру можна віднести зразки волосся, які зберігаються у родичів загиблої людини.

Отримання вільних зразків слідчим для експертного дослідження може використовуватись в разі здійснення тимчасового доступу до речей і документів (ст. 159–166 КПК України), огляду місцевості, приміщень, речей і документів (ст. 237 КПК України), обшуку (ст. 234–236 КПК України), витребування й отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей і документів (ч. 2 ст. 93 КПК України). Отримання вільних зразків відображається у протоколі відповідної слідчої дії.

Умовно-вільні зразки виникають після початку кримінального провадження, але не у зв'язку з підготовкою матеріалів для експертизи. Такими зразками виступають, зокрема, рукописні документи, виконані особою під час досудового слідства (скарги, заяви, клопотання, власноручні свідчення на допиті). Умовно-вільними їх іменують тому, що вони могли бути виконані зміненним почерком, оскільки робилися у зв'язку з розпочатим кримінальним провадженням. Таким чином, умовно-вільні зразки почерку існують у вигляді рукописних документів, які входять до складу матеріалів кримінального провадження.

Експериментальні зразки отримують після початку кримінального провадження у зв'язку з підготовкою експертизи. Ними можуть виступати зразки почерку особи, стосовно якої вирішується питання про виконання нею певного документу чи запису (підпису) в ньому. Це можуть бути також зразки відбитків рук (дактилокарта) певної особи, зразки відбитків печатки підприємства чи банку та ін.

Чинним КПК України процедура отримання експериментальних зразків для експертизи не визначається, але, ґрунтуючись на тому, що слідчий має право на відібрання зразків для експертизи (ч. 3 ст. 245 КПК України), а кожне процесуальне рішення ухвалюється ним у формі постанови (ч. 3 ст. 110 КПК України), можна зробити висновок, що у такому випадку повинна виноситися постанова про відібрання експериментальних зразків для експертизи. Реалізація цієї постанови має супроводжуватися складанням протоколу цієї процесуальної дії, в якому слід зафіксувати факт і процедуру взяття експериментальних зразків для експертизи.

Незалежно від виду зразків для експертизи всі вони повинні відповідати низці вимог, недотримання яких робить неможливим проведення ідентифікаційного дослідження:

– достовірність походження (зразки відображають властивості певного об'єкта, що зафіксовано у протоколі процесуальної дії, в результаті якої зразки були отримані);

– необхідна кількість (кількісні параметри зразків – кількість, маса, об'єм і розміри – повинні забезпечувати повноцінне експертне дослідження);

– належна якість (зразки мають відображати достатні ідентифікаційні ознаки об'єкта);

– порівнянність (зразки повинні бути близькими до слідів злочину за умовами походження, наприклад якщо досліджуваний рукописний документ виконано олівцем на картоні, то і зразки повинні бути виконані олівцем на картоні).

Із зазначених причин підготовку зразків для забезпечення проведення експертизи, так само, як і підготовку запитань, рекомендується здійснювати після відповідної консультації з експертом. Окрім того, слідчий може запропонувати експерту бути присутнім під час учинення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів дослідження, що є правом експерта (ч. 3 ст. 69 КПК України).

7. Визначення матеріалів кримінального провадження, що стосуються предмета дослідження й можуть знадобитися експерту для ознайомлення. Під час проведення експертизи в експерта може виникнути потреба в ознайомленні з матеріалами кримінального провадження, що стосуються предмета дослідження (право експерта – ч. 3 ст. 69 КПК України). Такими матеріалами найчастіше виступають протоколи огляду, обшуків, допитів і слідчих експериментів, тому під час підготовки експертизи слідчий повинен передбачати ймовірність такого ознайомлення, тож йому рекомендується на стадії підготовки експертизи проконсультуватися з експертом і щодо цього питання.

8. Належне оформлення об'єктів, які направляються на експертизу (пакування, опечатування, спорядження пояснювальними написами й підписами). Цим забезпечується достовірність об'єктів, які направляються в спеціалізований експертний заклад чи окремому судовому експерту. На підставі узагальнення слідчої та експертної практики вироблено певні правила підготовки об'єктів, які направляються на експертне дослідження:

– об'єкти, які були вилучені вологими (одяг, рослини, зброя), повинні направлятися на експертизу висушеними з метою запобігання процесам гниття чи корозії;

– кожний об'єкт експертного дослідження треба упаковувати в окрему упаковку залежно від його природи (пакет, коробку, скляну або поліетиленову ємність);

– процедура пакування й використовуваний для нього матеріал не повинні викликати зміни об'єкта пакування, появу на ньому нових слідів;

- однорідні об'єкти, вилучені з різних місць, слід пакувати окремо (наприклад, мікрочастинки з бампера автомобіля й дорожнього покриття);
- пакування речових доказів має здійснюватися окремо від зразків для порівняльного дослідження;
- декілька дрібних однорідних об'єктів після індивідуального пакування слід помістити в одну зовнішню упаковку (ящик, картонну коробку, пластиковий контейнер тощо);
- кожна упаковка повинна бути опечатана печаткою слідчого (прокурора), мати пояснювальний напис і підпис.

Указані заходи мають метою забезпечення допустимості доказів, запобігання фальсифікацій і збереженню під час транспортування та зберігання. У складних ситуаціях рекомендується перед направленням об'єктів до експертної установи проконсультуватися з експертом щодо способу пакування й транспортування.

9. Складання тексту постанови про доручення проведення експертизи з вказівкою на те, які об'єкти, зразки та матеріали направляються експертові.

10. Відправлення постанови про доручення проведення експертизи та об'єктів, що підлягають дослідженню, до спеціалізованої державної установи або окремого експерту. Транспортування матеріалів для проведення експертизи може здійснюватися особисто слідчим, посильним або поштою. Але слід мати на увазі, що пересиланню поштою не підлягають такі об'єкти: вогнепальна та холодна зброя, вибухові речовини та пристрої, комп'ютерно-технічні засоби, наркотичні засоби, пожежонебезпечні матеріали (рідини), речовини з їдким запахом тощо.

§ 6. Стадії проведення судово-експертного дослідження

Судово-експертні дослідження незалежно від вирішуваних завдань ґрунтуються на загальних методичних положеннях. У процесі будь-якого експертного дослідження виділяють чотири стадії: 1) підготовчу (попереднє дослідження); 2) аналітичну (роздільне дослідження); 3) порівняльну; 4) оціночну (синтезуючу). Розділення процесу проведення експертизи на окремі стадії обумовлюється не тільки різними технічними прийомами, але й завданнями, які вирішуються в процесі ідентифікаційного та діагностичного дослідження. Кожна стадія виконує певні функції й забезпечує вирішення проміжних завдань.

Підготовча стадія експертного дослідження

На цій стадії відбувається ознайомлення експерта з постановою слідчого й об'єктами, представленими на експертизу. Головне завдання

експерта – визначення схеми вирішення поставлених перед ним питань. На цій стадії дослідження експертом вирішуються такі завдання:

– з'ясовуються завдання та конкретний предмет експертизи на підставі стисло викладених у постанові слідчого обставин справи та питань, на які необхідно відповісти;

– установлюється цілісність упаковки, наявні написи, відбитки печаток чи штампів, що забезпечують збереження схоронність речових доказів;

– проводиться огляд об'єктів, перевіряється, чи в повному обсязі представлено порівняльні та інші матеріали, чи відповідають вони об'єктам, зазначеним у постанові про доручення проведення експертизи;

– визначається належність представлених об'єктів і вихідної інформації до предмету експертизи (експертних завдань);

– оцінюється повнота представленої інформації й об'єктів дослідження для вирішення поставлених питань, визначення придатності об'єкта для дослідження; відповідність порівняльних зразків пропонованим вимогам щодо кількості, якості, співставлення зі слідами злочину тощо. У разі встановлення неповноти представлених матеріалів експерт направляє на адресу слідчого клопотання про надання додаткових відомостей, матеріалів чи зразків. Якщо в результаті ознайомлення з матеріалами, що надійшли, встановлено, що об'єкти непридатні для дослідження у зв'язку з незворотними змінами, експерт вправі скласти повідомлення про неможливість надання висновку.

Після ознайомлення з об'єктами, що надійшли, вивчення матеріалів кримінального провадження (постанови) та порушених питань експерт висуває експертні версії. З урахуванням цих версій, особливостей представлених об'єктів і поставленого завдання вибирається необхідна методика експертного дослідження (методи, прийоми та засоби), попередні строки початку й закінчення експертизи.

У разі постановки ідентифікаційного завдання експерт у першу чергу усвідомлює, який об'єкт ідентифікується й за допомогою чого здійснюється ідентифікація, оцінює, чи повною мірою взято зразки в об'єкта, що перевіряється, чи є достатніми їх кількість і якість.

З'ясування діагностичного завдання вимагає не лише ознайомлення з його формулюванням у постанові слідчого й огляду речових доказів, але і вивчення матеріалів кримінального провадження. Якщо дослідженню підлягає безпосередньо об'єкт або його відображення, а діагностичні завдання зводяться до встановлення відповідності об'єкта заданим характеристикам, визначення його фактичного стану, з'ясування змін, що відбулися з ним, і т. ін., то для з'ясування експертного завдання достатньо огляду самого об'єкта. Аналіз матеріалів справи може при цьому здійснюватися в обмежених обсягах, як і в разі вирішення ідентифікаційних завдань.

Прикладом такого завдання є дослідження вогнепальної зброї з метою встановлення її справності (несправності), придатності до стрільби.

У тих випадках, коли об'єктом діагностичного дослідження є певна кримінальна ситуація або її окремі елементи (механізм і результати дії, співвідношення фактів тощо), то головним для з'ясування експертного завдання стає вивчення матеріалів справи. Експерту необхідно вже на цьому первинному етапі одержати уявлення про характер досліджуваної події, її стадії та взаємодіючі при цьому об'єкти. Усі ці відомості слід почерпнути з матеріалів кримінального провадження. Так, установлення технічної причини дорожньо-транспортної події вимагає від експерта-автотехніка ретельного й повного вивчення всіх матеріалів, пов'язаних з описом механізму аварії та виявлених слідів.

Отже, на підготовчій стадії експерт вибирає програму проведення дослідження, яка регламентує зміст і порядок дій у послідовності, що забезпечує вирішення конкретного поставленого завдання.

Аналітична стадія експертного дослідження

На цій стадії експерт проводить дослідження кожного об'єкта експертизи окремо від інших. Він виділяє, фіксує, детально досліджує й аналізує властивості та ознаки об'єктів, які мають значення для вирішення поставлених питань. У результаті роздільного вивчення виділяється комплекс спільних та окремих ознак, що характеризують представлені об'єкти, в об'язі, достатньому для цілей ідентифікації або діагностування.

Зазвичай на аналітичній стадії роздільне дослідження починається з речових доказів, а потім аналізуються зразки. Експертному дослідженню підлягають зовнішні (морфологічні) й внутрішні (субстанціональні) ознаки та властивості об'єктів. До першої групи ознак належать конфігурація, розміри, особливості рельєфу поверхні, колір та інші характеристики об'єктів, до другої – склад і структура матеріалу об'єктів, наявність сторонніх домішок і т. ін. На підставі аналізу кожної виявленої ознаки експерт одержує інформацію про властивості об'єктів, вирішує питання про їх придатність для ідентифікації або для вирішення діагностичних завдань.

Із метою індивідуалізації окремого об'єкта спочатку виявляються й аналізуються загальні (родові, групові) ознаки, потім досліджуються окремі (індивідуалізуючі) ознаки. Чим більше ознак виявлено та проаналізовано, тим легше експерту індивідуалізувати об'єкт. Протягом аналізування виявляються істотні для вирішення поставленого завдання ознаки. Їх вибір залежить не тільки від характеру, але і від специфічності досліджуваної ознаки. Специфічність ознаки для вирішення завдання ідентифікації визначається частотою її появи або ступенем її поширеності в аналогічних об'єктах, які складають цей рід, вид, групу та ін. Ознаки, що зустрічаються часто, є типовими для досить широкої групи об'єктів. Для вирішення діагностичних

завдань специфічність ознаки проявляється в її стабільному виникненні в певних ситуаціях, наприклад постійність появи слідів полів нарізів каналу ствола на поверхні куль під час пострілу. По закінченні аналітичного дослідження експерт робить висновок про достатність комплексу ознак для індивідуалізації об'єкта, про наявність або відсутність якогось факту для вирішення діагностичного завдання. Разом із тим повна індивідуалізація об'єкта здійснюється під час оцінювання результатів усього дослідження.

На аналітичній стадії нерідко виникає потреба у проведенні експертного експерименту з метою одержання об'єктів порівняння або вирішення інших питань. Проведення експертного експерименту залежить від завдань дослідження. Такий експеримент відіграє важливу роль для подальшого аналізу та синтезу отриманих результатів, насамперед він дозволяє не лише розширити рамки спостереження, але й створити нові умови для дослідження та виявлення ознак. Експертний експеримент полягає в проведенні дослідів для встановлення механізму утворення слідів, одержання зразків для ідентифікаційного дослідження, дослідження властивостей об'єктів за різних умов, встановлення причин та умов спеціального характеру, які сприяли вчиненню злочину тощо. Аналіз і синтез ознак, отриманих у результаті експертного експерименту, дозволяє в повному обсязі провести порівняльне дослідження.

Порівняльна стадія експертного дослідження

Головним завданням цієї стадії є зіставлення, порівняння збігів або розходжень, виявлених під час роздільного дослідження сукупності ознак досліджуваних об'єктів, а за наявності розходжень – встановлення їх причини й того, суттєві вони чи випадкові. Порівняльному дослідженню піддають:

– сліди-відбитки зі зразками, взятими від об'єктів, що перевіряються, для вирішення ідентифікаційного завдання щодо об'єкта, який залишив сліди;

– предмети, мікрочастки, рідини й інші матеріальні утворення зі зруйнованими або розділеними предметами для вирішення ідентифікаційного завдання по встановленню цілого об'єкта за відокремленими частинами;

– сліди-відбитки, об'єкти різної природи з еталонами, табличними даними, показниками науково-технічних та інших класифікацій, параметрами технічних норм і стандартів, типовими станами об'єктів та абстрактними моделями для вирішення різних діагностичних завдань.

На цій стадії переважне значення має метод порівняння. Серед технічних засобів використовуються спеціальні оптичні пристрої: порівняльний мікроскоп, компаратори, бінокулярні та стереоскопічні біологічні мікроскопи, інші прилади, що полегшують наочне й безпосереднє зіставлення порівнюваних об'єктів. Для порівняння об'єктів за результатами кількісного аналізу

складу та структури їх матеріалу застосовуються методи математичної статистики результатів вимірювань. Під час проведення ототожнення об'єкт ідентифікується тільки в результаті порівняльного дослідження комплексу загальних та окремих ідентифікаційних ознак. Спочатку порівнюються загальні (родові) ознаки. Якщо встановлено істотні розходження загальних ознак порівнюваних об'єктів, то відпадає необхідність подальшої деталізації їх властивостей. Якщо ж експерт установлює збіги загальних ознак, то починається другий етап – дослідження окремих ознак.

Ця стадія ідентифікаційного дослідження закінчується встановленням збігів і розходжень ознак порівнюваних об'єктів. Однак збіг ознак ще не говорить про тотожність, а їх розходження – про його відсутність. Під час вирішення класифікаційних діагностичних завдань порівняння здійснюється між властивостями об'єктів – речових доказів з властивостями еталонів, нормативними даними та ін. Під час вирішення ситуаційних діагностичних завдань сконструйована в результаті попереднього дослідження і на аналітичній стадії гіпотеза зіставляється з типовими ситуаціями.

Незалежно від вирішуваних завдань експерт не може закінчити дослідження констатацією збігів або розходжень виявлених ознак у досліджуваних об'єктів. На підставі своїх спеціальних знань він повинен їх проаналізувати й дати оцінку. Для цього необхідно перейти до наступної стадії, на якій відбувається оцінювання результатів дослідження, підбиття його підсумків і формулювання висновків.

Стадія оцінювання експертного дослідження

На заключній стадії експертизи експерт виносить остаточну оцінку й визначає значимість усіх ознак, виявлених на аналітичній стадії ідентифікаційного або діагностичного дослідження, їх збіг або розходження, виявлені в процесі порівняльного дослідження, формується проміжний висновок експерта про результати дослідження. Оскільки ця стадія завершує процес дослідження, і її змістом є сукупне оцінювання всіх отриманих результатів, то її нерідко йменують *синтезуючою*. На підставі логічного узагальнення й абстрактного мислення експерт оцінює всі виявлені в процесі дослідження ознаки, що збігаються чи розрізняються, і формулює висновки. Оцінювання здійснюється шляхом аналізу й узагальнення всіх раніше розглянутих ознак у їх сукупності. Підсумковий характер оцінювання на синтезуючій стадії дослідження проявляється в тому, що вона дає підставу для формування остаточного висновку експерта.

Особливість стадії синтезу характеризується такими рисами:

- оцінка є остаточною, обумовлює необхідну й достатню підставу для висновку (висновків) експерта, що визначають його форму та зміст;
- оцінювання стосується властивостей об'єктів, а не ознак, виявлених на попередній та аналітичній стадії, що відображають ці властивості;

– оцінка дається не окремим властивостям, а всій сукупності розходжень і збігів, тобто має інтегративний характер; на відміну від оцінювання окремих ознак, властивостей і сторін досліджуваних об'єктів, необхідного для вирішення проміжних завдань на окремих стадіях експертного дослідження, остаточне оцінювання на заключній стадії охоплює всю сукупність установлених властивостей об'єктів і здійснюється для вирішення загального завдання чи завдань, сформульованих у постанові слідчого.

Оцінювання починається зі з'ясування значення властивостей об'єктів, що розрізняються. З'ясування природи розходжень вимагає вивчення причин їх походження, врахування умов механізму утворення відображення, випадкових обставин, що вплинули на характер відображення. Для цього особливої цінності набуває інформація, відображена в матеріалах кримінального провадження, що стосується предмета дослідження. Якщо розбіжності визнаються неістотними або випадковими, вони не враховуються. Важливо відзначити, що під час вирішення ідентифікаційних завдань індивідуальність об'єкта визначається не однією-двома властивостями, а системою властивостей, які проявляються в загальних та окремих ознаках, що індивідуалізують об'єкт. Тільки сукупність як комплекс ознак є неповторною й індивідуалізує кожний об'єкт. Таким чином, інтегральний характер оцінювання на заключній стадії ідентифікації проявляється в тому, що воно здійснюється на рівні цілісної системи властивостей ідентифікованого об'єкта.

Побудова висновків являє собою розумовий процес, що відбувається поступово. Для експертного дослідження є характерним послідовне надання окремих, проміжних висновків, з яких випливає підсумковий висновок, що є відповіддю на поставлене слідчим питання.

До відповідей експерта на питання слідчого висуваються певні вимоги: вони формулюються на підставі досліджень, проведених із використанням спеціальних знань; повинні містити відповіді на всі питання, що містяться в постанові слідчого; бути ясними, зрозумілими, логічно чіткими, не містити спеціальних термінів без відповідної розшифровки.

Існують такі види підсумкових висновків експерта:

- за ступенем упевненості експерта: категоричні й імовірні (можливі);
- стосовно встановлюваного факту: позитивні та негативні;
- стосовно реально існуючих фактів: про факти, що дійсно мали місце в минулому, та про об'єктивну можливість існування фактів за певних умов;
- за варіантами рішення: однозначні й альтернативні;
- за характером відносин між наслідком і причиною: безумовні та умовні;
- за інформативністю: змістовні та про неможливість вирішення поставленого питання.

§ 7. ОЦІНЮВАННЯ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА

Оцінювання висновку експерта є завершальним етапом формування його як судового доказу.

Оцінювання висновку експерта – це розумова діяльність, що здійснюється для встановлення допустимості, достовірності, належності його як джерела доказів, наукової обґрунтованості й доказового значення фактів, для виявлення яких призначалася експертиза, визначення форм і шляхів його використання в кримінальному провадженні.

У зв'язку з особливостями висновку експерта, який робиться за результатами застосування спеціальних знань, процедура оцінювання висновку експерта може бути розділена на два рівні. Перший рівень ґрунтується на професійних знаннях, якими повинен володіти слідчий. До цих знань належать відомості з кримінально-процесуального права, криміналістики та логіки. Указаний рівень оцінювання передбачає встановлення:

1) процесуального порядку проведення експертизи, тобто визначення допустимості висновку експерта як судового доказу; під час визначення допустимості враховуються вимоги кримінально-процесуального закону стосовно суб'єкта дослідження, речових джерел інформації, засобів, прийомів та інших умов одержання висновку експерта; встановлюються: те, чи було дослідження проведене тим експертом або в тій експертній установі, яка вказана в постанові про доручення проведення експертизи; відповідність компетенції (експертної спеціальності) судового експерта виду проведеної експертизи, відсутність підстав для відводу експерта згідно зі ст. 79 КПК України; відсутність висновків з питань, які виходять за межі компетенції експерта, з правових питань або питань, що не вимагають спеціальних знань; відповідність форми висновку вимогам ст. 102 КПК України (наявність трьох частин – «Вступу», «Дослідження» та «Висновків», підписів експерта про попередження про кримінальну відповідальність за ст. 385, 386 КК України, підписів у підсумкових висновках, указівка на окремі види досліджень, які проводили різні експерти в комплексній експертизі, наявність реквізитів експертної установи та ін.);

2) відповідності направлених на експертизу об'єктів, що надійшли експерту, і досліджених ним під час експертизи; об'єкти й вихідні дані, пов'язані з учиненням злочином, що не знайшли відображення в матеріалах кримінального провадження, не можуть бути використані експертом;

3) повноти й обсягу проведеного експертного дослідження, зрозумілості кінцевих висновків: чи на всі питання, поставлені експертові, дано відповіді; чи всі із представлених об'єктів досліджено експертом; чи є формулювання кінцевих висновків чіткими, зрозумілими й однозначними, такими, що не вимагають для розуміння їх сутності спеціальних знань;

4) логічної обґрунтованості висновків експерта: відповідність кінцевих висновків проміжним, наведеним у дослідній частині висновку; відсутність суперечностей між окремими частинами висновку й додатками до нього; відсутність арифметичних помилок у проведених обчисленнях; наявність у матеріалах кримінального провадження тих даних, фактів та обставин, на які посилається експерт для аргументації й обґрунтування кінцевого висновку;

5) належності виявлених експертом фактичних даних злочину, що розслідується; належність установлених експертом фактів до предмета доведення означає, що слідчий може його використати для встановлення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, вказаних у ст. 91 КПК України;

6) відповідності висновків експерта іншим доказам у кримінальному провадженні: якщо суперечностей між підсумковими висновками експерта (експертів) і матеріалами провадження немає, то висновок використовується у доведенні; якщо вони є, потрібна перевірка висновку.

Другий рівень оцінювання вимагає спеціальних знань щодо предмета, об'єктів і методів проведеної експертизи. Указане оцінювання може бути реалізоване тільки шляхом консультації з обізнаною особою, яка знається у тій галузі експертних знань, що стосуються предмета експертизи й на підставі яких досліджувалися представлені на неї об'єкти. Під час оцінювання визначаються:

– достатність представлених на експертизу об'єктів (кількості, маси, обсягу, розмірів та ін.) для вирішення поставлених завдань;

– доброякісність, тобто здатність представлених об'єктів піддатися дослідженню, правильність вихідних даних;

– доцільність, правомірність і наукова обґрунтованість застосованої експертом методики (методу) дослідження;

– повнота проведеного експертного дослідження, тобто встановлення того, чи всі процедури дослідження стосовно об'єкта експертизи виконано відповідно до обраної методики (приписи методики, обраної відповідно до поставленого питання й особливостей представленого об'єкта, мають бути виконані повністю);

– правильність опису й інтерпретації встановлених ознак об'єктів, поперше, з погляду відображення властивостей об'єкта і, по-друге, її значимості для вирішення поставленого питання (під час вирішення ідентифікаційного завдання має бути оцінена ідентифікаційна значимість кожної ознаки, а також їх сукупності);

– наукова обґрунтованість проміжних і підсумкових висновків (установлюється, що проміжні висновки робилися за результатами проведених досліджень, виявлені ознаки є достатніми для надання проміжних висновків,

кінцеві висновки стали результатом сукупного оцінювання проміжних висновків);

– визначення компетентності експерта (це суб'єктивна характеристика на підставі всебічної оцінювання висновку, що відображає індивідуальну здатність експерта вирішувати поставлене завдання).

У результаті сукупного оцінювання висновку експерта в слідчого повинно скластися переконання у достовірності або недостовірності встановлених експертом фактів. Достовірність означає, по-перше, їх правильність, відповідність об'єктивній дійсності та, по-друге, обґрунтованість їх результатами досліджень.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Які знання в кримінальних провадженнях визнаються спеціальними?
2. У чому полягає мета використання спеціальних знань під час розслідування злочинів?
3. Хто вважається обізнаними особами?
4. У чому полягають схожість і різниця спеціаліста й експерта.
5. Які спеціалісти та для вирішення яких завдань залучаються для проведення процесуальних дій?
6. Які експертизи вважаються одноосібними, комісійними та комплексними?
7. Наведіть класифікацію експертиз за спеціальними знаннями.
8. Назвіть систему експертних установ МВС України.
9. Назвіть систему експертних установ МЮ України.
10. Назвіть систему експертних установ МОЗ України.
11. Хто може бути ініціатором залучення експерта в досудовому розслідуванні?
12. Укажіть положення, які повинні міститися у постанові слідчого чи прокурора (ухвалі слідчого судді) про доручення проведення експертизи.
13. Назвіть підготовчі заходи для призначення експертизи.

Глава 5

ВЗАЄМОДІЯ СЛІДЧОГО З ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ, ВИКОРИСТАННЯ ДОПОМОГИ ГРОМАДСЬКОСТІ ТА ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

§ 1. ПОНЯТТЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЗНАЧЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЇЇ МЕТОДІВ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ

Досудове розслідування злочинів є одним із найскладніших видів пізнавальної діяльності, що обумовлюється його специфічним об'єктом та пов'язаними з ним іншими факторами. Умисні злочини вчиняються, як правило, таємно та з прихованням слідів у широкому їх розумінні. Найбільш небезпечні злочини здійснюються організованими групами з розподілом злочинних функцій, із застосуванням спеціальних знань і новітніх технологій та використанням для прикриття й маскування злочинної діяльності різноманітних легальних форм, наприклад статусу суб'єктів господарювання, банків, фінансово-кредитних установ. Окрім того, організовані злочинні групи використовують різні способи протидії правоохоронним органам у виявленні вчинених кримінальних правопорушень, а також під час здійснення кримінальних проваджень. Тому колективним організованим формам злочинності держава повинна протиставляти відповідні організаційні форми взаємодії між різними правоохоронними структурами (суб'єктами), уповноваженими застосовувати у боротьбі зі злочинністю різноманітні спеціальні методи й засоби. Правовим підґрунтям цього є Україна Кримінальний і Кримінальний процесуальний кодекси України, закони України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» «Про Національну поліцію», «Про Службу безпеки України», «Про прокуратуру», що ґрунтуються на Конституції, а також підзаконні нормативно-правові акти – відомчі накази та інструкції.

Разом з органами досудового розслідування уповноваженим суб'єктом кримінальних проваджень виступають оперативні підрозділи правоохоронних органів, наділені правом здійснювати слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого чи прокурора (ст. 41 КПК України). Крім того, оперативні підрозділи уповноважені здійснювати оперативно-розшукову діяльність (ОРД).

Відповідно до ст. 1, 2 закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» **ОРД** – це «система гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів з метою пошуку і фіксації фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України». Отримана в результаті такої діяльності інформація використовується для припинення виявлених правопорушень і в інтересах кримінального судочинства, забезпечення безпеки громадян, суспільства та держави. Одним із напрямків використання відомостей, отриманих оперативно-розшуковим шляхом, є відкриття кримінальних проваджень за ознаками виявлених кримінальних правопорушень і проведення досудового розслідування та судового розгляду.

Оперативні підрозділи, зокрема Національної поліції України (кримінальної та спеціальної поліції), мають такі основні завдання, що впливають із ст. 2 КПК України «Завдання кримінального провадження»:

1) виявляти в процесі здійснення ОРД кримінальні правопорушення для їх своєчасного припинення (а також запобігання) й відкриття кримінальних проваджень із метою забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду;

2) виконувати доручення слідчого чи прокурора щодо проведення гласних і негласних слідчо-розшукових дій, передбачених КПК України, після початку кримінальних проваджень (фактично це є оперативно-розшуковим супроводженням кримінальних проваджень з використанням методів і засобів ОРД).

Як було зазначено, оперативно-розшукова діяльність складається із гласних і негласних заходів. *Гласні оперативно-розшукові заходи* є найбільш простими способами виявлення фактичних даних в інтересах кримінального судочинства. Необхідною передумовою їх проведення є наявність відомостей, які свідчать про факт підготовлюваного або вчиненого протиправного діяння, відповідальність за яке передбачається кримінальним законом. Гласні заходи проводяться шляхом отримання пояснень окремих осіб, участі оперативних працівників у перевірці фінансово-господарської діяльності підприємств, організацій і фізичних осіб, вивчення документів, відвідування житлових та інших приміщень за згодою їх власників або мешканців для з'ясування обставин вчиненого або підготовлюваного злочину та ін.

Негласні оперативно-розшукові заходи – це ті заходи, які проводяться приховано (замасковано) для оточуючих осіб, зокрема для тих, які вже вчинили злочин чи тільки готуються його вчинити. Вони здійснюються, як правило, з метою попередження й виявлення тяжких та особливо тяжких злочинів і спрямовані передусім на документування протиправної діяльності осіб, відомості про яку слугують підставою для початку кримінального

провадження (внесення до ЄРДР) і забезпечення його судової перспективи. Наприклад, відповідно до ст. 8 закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» оперативним підрозділам надається право негласно:

- виявляти та фіксувати сліди тяжкого або особливо тяжкого злочину, документи та інші предмети, що можуть бути доказами підготовки або вчинення такого злочину, чи одержувати розвідувальну інформацію, у тому числі шляхом проникнення та обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи;

- здійснювати аудіо-, відеоконтроль особи, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, електронних інформаційних мереж;

- здійснювати спостереження за особою, річчю або місцем, а також аудіо-, відеоконтроль місця;

- здійснювати установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу;

- отримувати від юридичних чи фізичних осіб безкоштовно або за винагороду інформацію про злочини, що готуються або були вчинені, та про загрозу безпеці суспільства і держави;

- створювати й використовувати заздалегідь ідентифіковані (помічені) або несправжні (імітаційні) засоби та ін.

Як уже зазначалося, оперативно-розшукові заходи можуть мати пошуковий, розвідувальний чи контррозвідувальний характер.

Пошукові заходи – це дії оперативних працівників, спрямовані на виявлення ще не відомих правоохоронним органам кримінальних правопорушень, що вже були вчинені чи готуються, та винних осіб.

Розвідувальні заходи – це дії працівника оперативного підрозділу (або особи, яка на конфіденційній основі співпрацює з ним), який виконує спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації, або є учасником зазначеної групи чи організації. Спеціальне завдання полягає у збиранні інформації про структуру злочинної організації й викриття головних учасників злочинів із метою своєчасного їх попередження (запобігання).

Контррозвідувальні заходи – це дії оперативних підрозділів, до компетенції яких належать виявлення, попередження, припинення та розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України, а також забезпечення безпеки дипломатичних представництв, консульських та інших державних установ і громадян України, які перебувають за кордоном. Відповідно до чинного законодавства такі функції покладено на оперативні підрозділи Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України. Контррозвідувальні функції виконують і окремі оперативні підрозділи кримінальної міліції. Так, в Україні створено службу внутрішньої безпеки органів внутрішніх справ. Одним із головних завдань цієї служби є захист

органів внутрішніх справ та їх працівників від розвідувальних і злочинних дій з боку злочинних угруповань.

До змісту оперативно-розшукової діяльності входить також застосування оперативних та оперативно-технічних засобів. До *оперативних засобів* належать оперативні обліки, а до *оперативно-технічних засобів* – *оперативна техніка*, яка дозволяє здійснювати аудіо- й відеоконтроль особи чи певного місця й зняття інформації з транспортних телекомунікаційних та електронних інформаційних мереж. Окрім того, до оперативної техніки належать засоби захисту працівників правоохоронних органів, засоби фізичного впливу на правопорушників, технічні пристрої та речовини, які використовуються для документування злочинної діяльності, захисту об'єктів та майна від злочинних посягань.

Слід звернути увагу на ту обставину, що оперативно-розшукові заходи й засоби використовуються оперативними підрозділами як для виявлення ознак кримінальних правопорушень (до початку кримінального провадження), так і після початку кримінального провадження. В останньому випадку вони можуть бути проведені тільки за дорученням слідчого або прокурора й мають статус негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 260 «Аудіо-, відеоконтроль особи», ст. 261 «Накладення арешту на кореспонденцію», ст. 263 «Зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж», ст. 264 «Зняття інформації з електронних інформаційних систем», ст. 267 «Обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи», ст. 271 «Контроль за вчиненням злочину» та ін.). Більшість негласних слідчих (розшукових) дій проводиться виключно у кримінальних провадженнях щодо тяжких або особливо тяжких злочинів (ч. 2 ст. 246 КПК України).

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що змістом оперативно-розшукових заходів і негласних слідчих (розшукових) дій є методи та засоби ОРД. Методи ОРД фактично є звичайними пізнавальними методами емпіричного рівня, основою яких є чуттєве пізнання під час отримання інформації (спостереження, вимірювання, експеримент, порівняння). Але на них накладає відбиток специфіка сфери їх застосування, яка віддзеркалюється такими галузевими принципами ОРД, як *конфіденційність* і *конспіративність*. Зокрема, принцип конфіденційності в оперативно-розшуковій діяльності полягає в нерозголошенні, у таємничих, довірчих стосунках оперативного працівника й особи, яка добровільно погодилась на негласне співробітництво. З конфіденційністю тісно пов'язується принцип конспірації в оперативно-розшуковій діяльності, який полягає у вимозі втаємничення способів отримання інформації про злочин. Стосовно осіб, які співробітничать з оперативно-розшуковими апаратами, вживається термін «*конфіденційність*», а стосовно форм і методів роботи – «*конспіративність*». Саме названі принципи обумовлюють використання поняття «негласні слідчі (розшукові) дії»

для позначення в КПК України 2012 р. низки способів отримання доказів у кримінальному провадженні, які раніше використовувалися лише як оперативно-розшукові заходи. Використання методів ОРД у кримінальних провадженнях із суворим дотриманням вимог конфіденційності та конспіративності дозволяє ефективно долати (нейтралізувати) протидію розслідуванню з боку організованих злочинних груп і безперешкодно отримувати інформацію для успішного вирішення завдань кримінального судочинства.

§ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧОГО З ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ

Успішне виконання завдань кримінального провадження, визначених у ст. 2 КПК України, залежить від належної взаємодії слідчого з оперативними підрозділами. Указані суб'єкти досудового розслідування мають спільне кінцеве (стратегічне) завдання, але на шляху його вирішення використовують різні методи та засоби, тому їх діяльність має бути узгодженою.

Взаємодія у досудовому розслідуванні – це спільна узгоджена за цілями, характером, місцем і часом діяльність слідчого й оперативного підрозділу, що ґрунтується на законодавстві й підзаконних нормативно-правових актах, спрямована на виконання завдань кримінального провадження. Установлені кримінальним процесуальним законодавством, а також вироблені практикою й закріплені у підзаконних нормативно-правових актах (наказах, інструкціях) способи зв'язку між слідчим та оперативним підрозділом отримали назву форм взаємодії.

Так, у законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» зазначається, що оперативний підрозділ, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, у разі виявлення ознак злочину зобов'язаний невідкладно направляти зібрані матеріали для початку та здійснення досудового розслідування. У разі, якщо оперативно-розшукові заходи ще тривають, і їх припинення може негативно вплинути на результати кримінального провадження, підрозділ, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, повинен повідомити відповідний орган досудового розслідування та прокурора про виявлення ознак злочину, закінчити проведення оперативно-розшукового заходу і тільки після цього направити зібрані матеріали до відповідного органу досудового розслідування (ч. 2 ст. 7). У такій ситуації слідчий безумовно повинен контактувати з оперативним підрозділом із приводу визначення моменту передання вказаних матеріалів і сутності злочину, ознаки якого виявлено оперативно-розшуковим шляхом. Окрім того, як уже зазначалося, після початку кримінального провадження слідчий уповноважений доручати проведення слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам (п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК України).

Багаторічна практика показала, що сумісна діяльність слідчого й оперативного підрозділу є найбільш ефективною за дотримання таких вимог, які сформувалися як **принципи взаємодії**.

1. Розмежування компетенції та посадових обов'язків за пріоритетної (керівної) ролі слідчого. Саме слідчий ухвалює процесуальні рішення у кримінальному провадженні в межах свої компетенції та несе відповідальність за законність і своєчасність здійснення процесуальних дій. Він уповноважений доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам, які є обов'язковими до виконання (п. 3 ч. 2 ст. 40, ч. 3 ст. 41 КПК України, ч. 4 ст. 7 закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»). Але слідчому не підпорядковується оперативний підрозділ, і він не має права давати вказівки щодо застосування тих чи інших методів ОРД – це виходить за межі його компетенції, оскільки він не є суб'єктом ОРД. Оперативний підрозділ є самостійним у виборі методів і засобів здійснення оперативно-розшукових заходів і негласних слідчих (розшукових) дій у межах чинного законодавства.

2. Спільне (узгоджене) планування підготовки та проведення гласних і негласних слідчих (розшукових) дій. Цей принцип означає вимогу впорядкування досудового розслідування, в якому беруть участь кілька суб'єктів, у вигляді розроблення певної ідеальної моделі (плану) діяльності цих суб'єктів. План складається сумісно, і в ньому відбиваються функції кожного учасника та зв'язок його дій за характером, місцем і часом із діями інших учасників розслідування. Спільне планування дозволяє досягти усвідомлення кожним суб'єктом свого місця, ролі та значимості своїх дій у виконанні спільного завдання, що є важливою запорукою ефективності сумісної діяльності.

3. Взаємний обмін інформацією, якою володіють слідчий та оперативний підрозділ. Цей принцип впливає з попереднього й означає, що для досягнення успіху у кримінальному провадженні кожен виконавець слідчо-розшукових дій повинен володіти певним обсягом відомостей, які мають значення для виконання певного завдання чи для проведення окремої слідчо-розшукової дії. Саме це дозволяє як усвідомити її значення, так і обрати найбільш ефективні методи, прийоми й засоби її проведення.

4. Забезпечення конфіденційності та нерозголошення даних оперативно-розшукової діяльності й досудового слідства. Інформація, яка отримується в результаті ОРД і досудового слідства, може мати, як зазначалося, конфіденційний та конспіративний характер, і її несанкціонований витік може суттєво зашкодити виконанню завдань кримінального провадження. Тому відомості досудового розслідування можна розголошувати лише з дозволу слідчого або прокурора й у тому обсязі, в якому вони

визнають це можливим (ст. 222 КПК України). Отже, у взаємодії слідчого й оперативного підрозділу правилом є взаємний обмін інформацією тільки в тих межах, які визначаються компетенцією того чи іншого суб'єкта. Так, оперативний підрозділ, надаючи слідчому інформацію, яка має значення для кримінального провадження, не повинен розкривати конфідента, від якого така інформація була отримана, та в який спосіб її отримали. У свою чергу, слідчий, даючи доручення оперативному підрозділу щодо проведення певної слідчо-розшукової дії, повинен інформувати його тільки в тому обсязі, який потрібен для проведення цієї слідчо-розшукової дії. Фактично сутність цього принципу взаємодії може бути розкрита через поняття раціонального обміну інформацією.

Дотримання зазначених принципів взаємодії слідчого з оперативними підрозділами є запорукою успішного виконання завдань кримінального провадження, але це стає можливим лише тоді, коли, як показала практика, створюються належні організаційні передумови. Багаторічний досвід доводить, що найбільший ефект у налагодженні взаємодії досягається в разі створення слідчо-оперативних груп, у яких сумісно працюють слідчі та співробітники оперативних підрозділів.

Слідчо-оперативні групи як організаційна форма взаємодії слідчого з оперативними підрозділами вперше почали створюватися в 60-х роках ХХ століття при чергових частинах районних і міських відділів внутрішніх справ для реагування на повідомлення про злочини й виїзду на місце подій для проведення їх оглядів і здійснення певних оперативно-розшукових заходів. Це була винайдена практикою організаційна форма взаємодії слідчих та оперативних підрозділів, які застосовували різні методи й засоби отримання інформації про злочинну діяльність. Фактично вона була розвитком передбаченого кримінальним процесуальним законодавством групового методу розслідування, сутність якого полягала у створенні слідчих груп для розслідування тяжких та особливо тяжких злочинів із великим обсягом роботи (як правило, це були багатоепізодні або вчинені організованими групами осіб злочини). У подальшому до створюваних слідчих груп почали включати і працівників оперативних підрозділів для проведення оперативно-розшукових заходів в інтересах таких кримінальних проваджень. Чисельний склад таких груп міг бути різним (від кількох слідчих і працівників оперативних підрозділів до кількох їх десятків), що залежало від обсягу слідчо-оперативної роботи. Створенням слідчо-оперативних груп забезпечувався необхідний особистий контакт між слідчими та співробітниками оперативних підрозділів, необхідний для дотримання принципів взаємодії у сумісному виконання завдань кримінального судочинства.

Отже, **слідчо-оперативна група** – це організаційна форма взаємодії слідчих і співробітників оперативних підрозділів, якою забезпечується

найбільш ефективно поєднання різних методів і заходів у вирішенні завдань кримінального провадження. Залежно від характеру завдань, для вирішення яких створюються слідчо-оперативні групи, вони поділяються на такі види:

1) чергові слідчо-оперативні групи, які створюються при чергових частинах територіальних (районних, міських) органів поліції для реагування на повідомлення про злочини й виїзду на місця подій для проведення їх оглядів та здійснення певних поліцейських заходів (ст. 30, 31 закону України «Про Національну поліцію») та оперативно-розшукових заходів; до складу таких груп окрім слідчого та співробітника певного оперативного підрозділу включається також експерт-криміналіст;

2) слідчо-оперативні групи, які створюються для проведення окремої складної та тривалої слідчої (розшукової) дії, наприклад для огляду місця авіаційної або залізничної катастрофи, проведення багатоетапного слідчого експерименту тощо;

3) слідчо-оперативні групи, які створюються для проведення досудового розслідування конкретних резонансних, тяжких та особливо тяжких злочинів, коли потрібно виконувати значний обсяг складної слідчо-оперативної роботи у встановленні строки (ст. 219 КПК України);

4) слідчо-оперативні групи, які створюються для проведення досудового розслідування злочинної діяльності організованої групи осіб – сукупності різнорідних злочинів, учинених на протязі значного часу в різних регіонах чи об'єктах (наприклад, у будівельних компаніях);

5) спеціалізовані слідчо-оперативні групи, які створюються для розслідування певної категорії злочинів, що характеризуються значною складністю (наприклад, умисних убивств на замовлення, злочинів минулих років тощо).

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що поняття «слідчо-оперативна група» у кримінальному процесуальному законодавстві не використовується. Процедура їх створення й організації діяльності встановлюється та регулюється відомчими нормативно-правовими актами (наказами, інструкціями).

§ 3. ВИКОРИСТАННЯ ДОПОМОГИ ГРОМАДСЬКОСТІ ТА ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ

Оскільки злочини вчиняються в соціальному середовищі (серед людей), то, крім матеріальних слідів, вони завжди залишають сліди і в пам'яті та свідомості людей. Тож, у кожному кримінальному провадженні існує можливість знайти особу, яка безпосередньо щось бачила або чула чи володіє іншою інформацією, що має значення для розслідування. Але потенційна можливість установити таку особу й отримати від неї відповідну інформацію може бути реалізована лише тоді, коли правоохоронними органами

налагоджено відповідні контакти з населенням, і вони користуються повагою й авторитетом. Без підтримки громадськості ефективна протидія злочинності є просто неможливою.

Тому в законі України «Про Національну поліцію» принципово важливими є положення, що поліція здійснює свою діяльність на засадах відкритості та прозорості в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства (ст. 9, 11). У цьому положенні закладена важлива ідея, що діяльність правоохоронних органів повинна бути спрямована на задоволення потреб населення, а саме забезпечення охорони та захисту прав і свобод людини, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки та порядку. Тому для реалізації такої ідеї у правоохоронних органів є всі підстави очікувати від кожного представника суспільства надання допомоги та сприяння у протидії злочинності. Ця потенційна можливість може бути реалізована, зокрема в досудовому розслідуванні, лише тоді, коли слідчий і співробітник оперативного підрозділу цілеспрямовано проводять таку роботу у кожному кримінальному провадженні.

Перш за все важливо визначити напрямки використання допомоги громадськості у досудовому розслідуванні, до яких можна віднести такі, передбачені законодавством:

1) отримання оперативної інформації шляхом опитування осіб за їх згодою, використання іншої їх добровільної допомоги, зокрема у формі конфіденційного співробітництва, про що може бути укладена відповідна письмова угода (п. 1, 14 ст. 8, ч. 2 ст. 11 закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»);

2) надання сприяння у проведенні слідчих (розшукових) дій з боку незацікавлених у результатах кримінального провадження осіб (понятих), які можуть бути допитані під час судового розгляду як свідки проведення відповідної слідчої (розшукової) дії (ч. 7 ст. 223 КПК України);

3) установлення свідків, які володіють інформацією, що має значення для кримінального провадження (наявність свідків у кримінальному провадженні значною мірою залежить від бажання людей надавати допомогу правоохоронним органам).

Окрім передбачених законодавством напрямків використання допомоги громадськості, на практиці склалися й інші, зокрема залучення громадян-активістів до:

- надання первинної допомоги потерпілим на місці події;
- охорони місця події й виявлених речей, які плануються до вилучення;
- обстеження (прочісування) прилеглої до місця події території з метою виявлення слідів і речей, що можуть мати значення;
- виявлення осіб, які володіють значущою для розслідування інформацією.

Варто відзначити ту обставину, що свідома участь громадян у сприянні правоохоронним органам створює атмосферу публічної нетерпимості до порушення законів і позитивно впливає на осіб, схильних до правопорушень, утримуючи від їх вчинення. Але слід звернути увагу й на те, що активність населення залежить, з одного боку, від рівня його правосвідомості, а з іншого – від рівня довіри до органів національної поліції та інших правоохоронних органів. Протягом багатьох останніх років відзначається низький рівень такої довіри, який пояснювався низкою факторів (корупційністю, застосуванням насильства, тяганиною та ін.). Але перші кроки у реформуванні правоохоронної системи України були в цілому позитивно оцінені суспільством і викликали поступову зміну у ставленні до правоохоронців. Тому кардинального значення набувають підтримка і стимулювання цієї тенденції, зокрема з боку працівників різних підрозділів, які беруть участь у протидії злочинності. Перш за все, потрібне розуміння сутності значення участі громадськості у цій справі та знання форм її використання.

У цьому плані важливим є врахування зазначених нижче **принципів** використання допомоги громадськості, зокрема в досудовому розслідуванні.

1. Добровільність. Цей принцип ґрунтується на усвідомленні суб'єктом того, що, здійснюючи сприяння й надаючи допомогу правоохоронним органам, він діє, перш за все, у своїх інтересах, забезпечує самого себе та своїх близьких від загроз злочинності (непокараний злочинець вчинитиме злочини і надалі, а наступною жертвою може стати будь-хто). Реалізуючи цю ідею в роботі з населенням, працівники правоохоронних органів створюють міцне підґрунтя для сприяння їм з боку представників цього населення.

2. Безпека. Представники громадськості, які залучаються до співробітництва чи надання разової допомоги та сприяння, повинні почуватись у цілковитій безпеці. Це досягається шляхом забезпечення конфіденційності (наприклад, у процесі здійснення оперативно-розшукової діяльності), а в разі участі в гласних діях і заходах – присутністю штатних працівників правоохоронних органів та їх активної ролі.

3. Недопустимість перекладання обов'язків правоохоронців на інших. Цей принцип пов'язується з попередніми й означає фактичну заборону доручати представникам громадськості виконувати функції співробітника правоохоронного органу. Його порушення може бути пов'язано з такими негативними наслідками, як перевищення повноважень, та із загрозами для життя й здоров'я суб'єкта.

4. Нерозголошення інформації. Цей принцип означає недопустимість розголошення результатів як оперативних-розшукових заходів, так і слідчих-розшукових дій (якщо це не є складовою частиною певної слідчо-оперативної комбінації). Тому представник громадськості повинен бути

попереджений про це, а характер виконуваних ним функцій та обсяг інформування мають бути обмеженими.

У зв'язку з розглядом сутності та змісту використання допомоги громадськості в досудовому розслідуванні слід звернути увагу ще на один аспект цього напрямку діяльності. Давно було помічено, що злочинці чи їх спільники нерідко після вчинення злочину повертаються на місце події з метою отримання інформації про дії правоохоронних органів. Для цього вони, видаючи себе за представників громадськості, пропонують свої послуги у ролі понятих або добровільних помічників. Відомі випадки, коли такі «поняті», перебуваючи на місці події, знищували або пошкоджували залишені сліди й речові докази. Отже, в разі давання певних доручень представникові громадськості слідчий чи співробітник оперативного підрозділу повинні вживати певних контрольних заходів (спостереження, отримання довідок тощо) й дотримання принципу нерозголошення результатів досудового розслідування.

Важливим аспектом розглядуваної проблематики є **використання засобів масової інформації (ЗМІ) для розслідування злочинів**. ЗМІ відіграють надзвичайно велику роль у сучасному демократичному суспільстві, з чим і пов'язано їх порівняння із законодавчою, виконавчою та судовою владою («четверта гілка влади»). Ця роль обумовлюється здатністю газет, журналів, телепередач та Інтернету впливати на поведінку людей шляхом надання їм певної інформації.

Відповідно до ч. 2 ст. 22 закону України «Про інформацію» засобами масової інформації є засоби, призначені для публічного поширення друкованої або аудіовізуальної інформації, у тому числі правової інформації, до якої віднесено відомості про правопорушення й боротьбу з ними та їх профілактику. При цьому ЗМІ та журналісти наділені ексклюзивними правами. Зокрема, забороняється будь-яка цензура, а також втручання у професійну діяльність журналістів, контроль за змістом поширюваної інформації, зокрема з метою поширення чи непоширення певної інформації, замовчування суспільно необхідної інформації, накладення заборони на висвітлення окремих тем, показ окремих осіб або поширення інформації про них, заборони критикувати суб'єктів владних повноважень. У зв'язку із цим журналіст, наприклад, не може бути допитаний як свідок про відомості, які містять конфіденційну інформацію професійного характеру, надану з умовою нерозголошення авторства або джерела інформації (п. 6 ч. 2 ст. 65 КПК України).

Отже, досудове розслідування злочинів як суспільно значущий вид діяльності державних органів завжди матиме інформаційне супроводження з боку ЗМІ, але воно може містити як позитивний, так і негативний аспекти, що вимагає від правоохоронців знань провідних його напрямків і певних тактичних

положень. Зокрема, перш за все треба відзначити, що взаємовідносини правоохоронних органів і ЗМІ під час досудового розслідування повинні будуватися на заздалегідь виваженій основі та з урахуванням таких його напрямків і вимог:

1) матеріали ЗМІ (журналістських розслідувань) можуть бути використані як джерело інформації про підготовлювані чи вже вчинені кримінальні правопорушення (для початку ОРД чи відкриття кримінального провадження);

2) ЗМІ можуть бути використані для створення атмосфери довіри до правоохоронних органів з боку громадськості шляхом надання достовірної інформації про правопорушення, стан і результати розслідування у резонансних кримінальних провадженнях:

– надання відповідної інформації через відділи зв'язків з громадськістю і ЗМІ;

– давання інтерв'ю та коментарів з боку уповноважених працівників правоохоронних органів;

– надання можливості присутності журналістів під час проведення окремих слідчо-оперативних дій (огляду місця події, слідчого експерименту, проведення експертного дослідження);

3) використання ЗМІ для виявлення свідків і підозрюваних у вчиненні злочинів шляхом розміщення відповідних звернень (наприклад, у справах про ДТП із тяжкими наслідками та ін.);

4) використання ЗМІ для розміщення певної інформації в інтересах проведення тих чи інших слідчо-оперативних комбінацій;

5) інформування населення щодо уникнення небезпечних ситуацій, пов'язаних із посяганнями з боку злочинців (обачна поведінка, заходи щодо збереження грошей і матеріальних цінностей, дії та поведінка під час нападу тощо).

Для побудови взаємовідносин і взаємодії правоохоронних органів і ЗМІ також важливим є дотримання вимог уже розглянутих принципів. Зокрема, це стосується принципу нерозголошення інформації, яка становить таємницю слідства. У зв'язку з цим слід звернути увагу на проблему використання ЗМІ організованими злочинними групами у протидії розслідуванню злочинів, зокрема вчинених у сфері економіки. Маючи значні фінансові ресурси, такі організовані групи не лише замовляють недобросовісним журналістам статті й телепередачі, які надають викривлену інформацію, дискредитують правоохоронні органи, нерідко ними створюються цілі мережі різноманітних ЗМІ для обслуговування інтересів злочинного угруповання, тож нейтралізація їх зусиль може являти собою окреме оперативно-тактичне завдання у кримінальному провадженні.

**Питання для самоперевірки
та контролю засвоєння знань**

1. Що являє собою оперативно-розшукова діяльність і яку роль вона відіграє для розслідування злочинів?
2. У чому полягають можливості оперативно-розшукових заходів і негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування злочинів?
3. Що охоплює поняття взаємодії слідчого з працівниками оперативних підрозділів?
4. Якими є принципи взаємодії слідчих та оперативних підрозділів?
5. Які існують організаційні форми взаємодії слідчого з працівниками оперативних підрозділів?
6. Які існують напрямки використання допомоги громадськості під час розслідування злочинів?
7. Якими є принципи використання громадськості під час розслідування злочинів?
8. У яких напрямках можуть використовуватися ЗМІ під час розслідування злочинів?

Глава 6

ІНФОРМАЦІЙНО-ДОВІДКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ (КРИМІНАЛІСТИЧНІ ОБЛІКИ)

§ 1. ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ І ПРАВОВІ ОСНОВИ ІНФОРМАЦІЙНО-ДОВІДКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів є невід'ємною частиною діяльності правоохоронних органів з виявлення та розслідування злочинів і на сьогодні виступає одним із найважливіших факторів, що визначають успіх та ефективність боротьби зі злочинністю в нашій державі.

Діяльність з розслідування злочинів являє собою процес отримання, обробки та використання інформації. Ефективність цієї діяльності багато в чому залежить від наявності у суб'єктів розслідування у необхідній кількості достовірної інформації про криміналістично значущі об'єкти, яка може бути отримана з різноманітних джерел. Серед останніх важливе місце належить численним інформаційним системам (базам даних), що функціонують у різних сферах людської діяльності.

Сучасні інформаційні системи мають давні витоки, які з'явилися ще задовго до виникнення криміналістики як науки. У стародавні часи також використовували методи реєстрації певної інформації з метою боротьби зі злочинністю. Для цього зазвичай застосовували два способи: таврування та калічення, які здійснювали функції одночасно покарання й упізнання (друге століття до н. е.). Під час таврування на обличчі чи іншій частині тіла випалювали умовні позначки, літери чи навіть цілі слова (наприклад, «вор» або «кат»). Тавро певною мірою полегшувало затримання злочинця, але встановити, де, коли та за що його було засуджено, й упізнати його особу за тавром було неможливо. Тим не менш, фізичні каліцтва вказували не лише на характер учиненого злочину, а ще й на те, скільки злочинів було вчинено певною особою. У Франції та Англії проводилися «ідентифікаційні паради», для того щоб поліцейські оглядали ув'язнених злочинців і намагалися їх упізнати.

Кінець XIX ст. ознаменувався початком формування джерел криміналістично значущої інформації на суворо науковій основі – тоді було впроваджено антропометричний і дактилоскопічний способи реєстрації інформації про злочинців.

Запропонований у 1882 році А. Бертильйоном антропометричний метод реєстрації злочинців ґрунтувався на вимірюванні певних частин тіла кожного злочинця за встановленими правилами та фіксуванні результатів таких вимірювань у спеціальних антропометричних картках, де також містилися дані про особу злочинця та його фотознімок. Свою систему реєстрації А. Бертильйон обґрунтував розмірковуваннями про те, що людський скелет після 20 років є майже незмінним у своїх розмірах, розміри скелета у кожної людини є суворо індивідуальними, а такі вимірювання можна провести точно й легко.

Із 1906 р. почав масово використовуватися *дактилоскопічний метод реєстрації інформації про злочинців* як єдиний і найбільш ефективний метод.

У ті часи для позначення діяльності з накопичення інформації та її використання у розслідуванні злочинів вживали словосполучення «кримінальна реєстрація» (тобто реєстрація злочинів і злочинців), яке зустрічається в деяких підручниках до сьогодні. В останню чверть ХХ ст. в криміналістичній літературі вживався термін «криміналістична реєстрація», який відображає криміналістичну природу вчення та належність його знань до науки криміналістики. Зазначеним терміном позначають сукупність лише криміналістичних обліків, які використовують працівники поліції під час розслідування злочинів.

В умовах сьогодення під час розслідування кримінальних проваджень слідчим, оперативним працівникам чи експертам доводиться звертатися до інформаційних систем різної відомчої належності з метою отримання зареєстрованих відомостей про криміналістично значущі об'єкти: МВС України, Національної поліції, Міністерства юстиції України, Державної фіскальної служби України (ДФС), Державної судової адміністрації, Національної асоціації адвокатів, баз даних банківських установ, баз даних систем контролю та обліку робочого часу, баз даних операторів мобільного телефонного зв'язку та відеоспостереження, баз даних реєстрації терміну перебування особи в установі тощо.

Тому сьогодні знання про накопичення, обробку й використання інформації називають інформаційно-довідковим забезпеченням розслідування злочинів.

Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів – це діяльність суб'єктів розслідування, спрямована на пошук та одержання, а в необхідних випадках – оновлення та коригування інформації, що міститься в інформаційних системах незалежно від їх відомчої належності, з метою використання її в процесі розслідування злочинів²².

²² Бірюков В. В. Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів: монографія. Луганськ: ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2009. С. 69.

Змістом цієї діяльності є створення, функціонування, використання та вдосконалення інформаційних систем, що дозволяють здійснювати збір, обробку, а також накопичення криміналістично значущих даних з подальшим їх наданням на запити безпосередньому користувачу.

Особливе значення інформаційно-довідкове забезпечення має під час розслідування кримінальних проваджень в умовах дефіциту відомостей, коли слідчий відчуває брак необхідних йому даних як для організації розслідування, так і для виявлення слідів злочину, з'ясування механізму злочинної діяльності, встановлення винних у вчиненні злочину та ін.

У свою чергу, в поліції з метою запобігання, виявлення й розслідування кримінальних правопорушень під час досудового розслідування та оперативно-розшукової діяльності, а також з метою підвищення рівня інформаційного забезпечення проведення експертних досліджень ведуться та функціонують криміналістичні обліки (бази даних, картотеки, колекції, інші сховища інформації), які у своїй сукупності утворюють систему *криміналістичної реєстрації*. Криміналістична реєстрація є складовою інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів.

Криміналістичну реєстрацію слід розуміти як: 1) сукупність знань про організацію та функціонування криміналістичних обліків, а також використання інформації, що в них міститься, у процесі розслідування кримінальних правопорушень; 2) сукупність різних видів криміналістичних обліків, які дозволяють отримувати відомості про об'єкти, що перевіряються; 3) практичну реєстраційну діяльність – узяття об'єктів на облік.

Правовими підставами створення та функціонування криміналістичних інформаційних систем МВС України та Національної поліції й інформаційних систем інших відомств є відповідні положення законів України, постанов Кабінету Міністрів України, а також відомчих і міжвідомчих наказів та інструкцій.

Загальні правові положення інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів викладено у законах України «Про інформацію» та «Про захист персональних даних». Законами України «Про Національну поліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Службу безпеки України» та «Про розвідувальні органи України», зокрема, передбачено право правоохоронних органів створювати та використовувати інформаційні системи для виконання покладених на них завдань.

Нормативні акти нижчого рівня – накази й інструкції – детально регламентують функціонування певних видів обліку в межах певної служби. До таких належать Положення про Експертну службу МВС України, затверджене наказом МВС України від 03.11.2015 № 1343, Інструкція з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС України,

затверджена наказом МВС України від 10.09.2009 № 390, Інструкція про порядок функціонування дактилоскопічного обліку експертної служби МВС України, затверджена наказом № 785 МВС України від 11.09.2001, Положення про Інтегровану інформаційно-пошукову систему органів внутрішніх справ України, затверджене наказом МВС України від 12.10.2009 № 436, Інструкція про порядок формування, ведення та використання оперативно-довідкового і дактилоскопічного обліку в органах внутрішніх справ та органах (установах) кримінально-виконавчої системи України, затверджена спільним наказом МВС України та ДДУПВП від 23.08.2002 № 823/188, та ін.

§ 2. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ОБЛІКІВ

Криміналістичні обліки – це інформаційно-пошукові системи, що були створені та функціонують у правоохоронних органах з метою забезпечення процесу розслідування кримінальних правопорушень певною інформацією про злочини й об'єкти підвищеного криміногенного ризику, яка становить їх масиви.

Криміналістичні обліки Національної поліції становлять значну частину інформаційних систем, що використовуються під час розслідування злочинів. Вони були створені й функціонують із метою сприяння правоохоронним органам у розслідуванні та попередженні злочинів шляхом надання інформації про об'єкти підвищеного криміногенного ризику. Такі об'єкти можуть мати злочинне минуле, бути предметами злочинних посягань або навіть не пов'язаними із злочинною діяльністю, але такими, що інформація про них може сприяти розслідуванню злочинів. Зазвичай **об'єктом криміналістичних обліків** стає інформація про злочини, людей, різноманітні предмети матеріального світу та зв'язки між ними, що в минулому були якимось чином причетні до злочинів або подібні до яких часто стають об'єктами злочинного посягання чи використовуються злочинцями як знаряддя чи зброя тощо.

Обліки можна класифікувати за багатьма підставами: 1) за функціональним призначенням – оперативно-розшукові, інформаційно-довідкові, довідково-допоміжні; 2) за типами інформаційних ресурсів – документальні та фактографічні; 3) за ступенем автоматизації – автоматизовані та неавтоматизовані; 4) за рівнем зосередження – місцеві, регіональні, центральні, міждержавні.

Із метою розуміння завдань криміналістичних інформаційно-пошукових систем (криміналістичних обліків) найбільш суттєвого значення набуває їх класифікація за функціональним призначенням. За цією підставою вони поділяються на такі.

1. Криміналістичні обліки оперативно-розшукового призначення – це обліки, які містять інформацію про об'єкти, безпосередньо причетні до нерозкритих злочинів, або які становлять оперативний інтерес, покликану сприяти їх ідентифікації за штучними чи власними ознаками. Оперативно-розшукові обліки зорієнтовано на створення умов для ідентифікації об'єктів за відображеннями їх ознак і властивостей. Під час роботи з цими обліками відбувається порівняння ознак украдених чи втрачених предметів з ознаками виявлених чи вилучених предметів (напр., облік викрадених і вилучених номерних речей і документів), ознак слідів з місць нерозкритих злочинів з ознаками об'єктів, що перевіряються (напр., кулегільзотека).

Ведення та супроводження криміналістичних обліків оперативно-розшукового призначення покладено на Департамент інформаційно-аналітичної підтримки Національної поліції (далі – ДІАП), а також на Експертну службу МВС України. До зазначених обліків, що ведуться підрозділами ДІАП, належать такі:

- обліки осіб, яких оголошено у розшук, безвісті зниклих, невпізнаних трупів та осіб, що не можуть повідомити свої особисті дані;
- обліки вогнепальної зброї, автомоботранспорту (у т. ч. викрадених чи втрачених);
- облік викрадених і вилучених номерних речей та документів;
- облік викрадених предметів, що мають культурну (історичну, наукову, художню) цінність, та ін.

В Експертній службі МВС України функціонують такі обліки, як облік слідів рук, взуття, рукавичок, знарядь зламу, транспортних засобів, генетичних ознак людини та ін.

Зараз обліки, що належать до оперативно-розшукових, у своїй більшості є автоматизованими (картотеки та колекції також зберегли своє існування) й дозволяють у найкоротші терміни здійснювати пошук і порівняння необхідної інформації.

2. Криміналістичні обліки інформаційно-довідкового призначення – обліки, призначені забезпечувати процес розслідування різноманітною корисною інформацією довідкового характеру про об'єкти, причетні до злочину, для вирішення окремих завдань розслідування (супроводження та адміністрування здійснюється у підрозділах ДІАП);

Інформаційно-довідковим облікам притаманна наявність значних за обсягом масивів облікових матеріалів з відносно стислим (довідковим) описом об'єктів обліку. Головне призначення цих обліків полягає у перевірці наявності відомостей про об'єкт та встановленні місцезнаходження певного об'єкта. Об'єктами цих інформаційно-довідкових обліків переважно є інформація стосовно різноманітних категорій громадян, завдяки чому отримання

таких відомостей допомагає співробітникам правоохоронних органів в отриманні орієнтовної інформації щодо певного громадянина, якщо раніше інформація про нього була занесена у той чи інший вид інформаційно-довідкового обліку. Інакше кажучи, звертання до інформаційно-довідкових обліків завершується отриманням правоохоронними органами довідок про осіб, злочини чи предмети.

Необхідність у цьому виникає, коли особа з певних причин опиняється у «полі зору» правоохоронних органів, і з метою швидкого встановлення всіх обставин події, а також правильного застосування закону про неї потрібна вичерпна інформація. Установлення факту реєстрації особи на певному обліку (осіб, яких оголошено у розшук, психічно хворих, осіб, що займаються бродяжництвом, тощо) дозволяє виявляти її схильності до певного способу життя, вчинення певних дій, злочинів та інше. Така інформація орієнтує працівників органів слідства на ухвалення правильних рішень, проведення відповідних оперативно-розшукових заходів і слідчих (розшукових) дій, а також може суттєво впливати на кваліфікацію злочину.

Залежно від особливостей об'єктів, що обліковуються, інформаційно-довідкові обліки представлені такими видами: облік засуджених за вчинення злочинів і затриманих за підозрою у вчиненні злочинів; облік осіб, що доставлялися до відділів поліції; облік адміністративних правопорушень та осіб, що їх скоїли, та ін.

3. Довідково-допоміжні криміналістичні обліки – колекції та каталоги різноманітних об'єктів, безпосередньо не пов'язаних із подією злочину, що використовуються у розшуковій діяльності або для проведення експертиз і досліджень як зразки для порівняльного дослідження чи вирішення класифікаційних завдань. Вони дозволяють з'ясувати, яким саме предметом міг бути залишений слід на місці події та наглядно уявити аналог предмету, пов'язаного з учиненням злочином, орієнтуючи оперативних працівників чи слідчих на пошук певних предметів.

Під час проведення судових експертиз об'єкти цих обліків використовуються експертами та слугують для встановлення й упізнання якісних ознак речового доказу, віднесення його до певної групи або роду предметів шляхом порівняння речового доказу із зразками предметів обліку або відомостями про предмети, в результаті чого визначаються збіг або різниця їх родових ознак. Оцінювання зазначеного збігу чи різниці дозволяє визначити належність чи неналежність речового показу до класу, роду або групи відповідних предметів обліку (напр., віднесення предмета до холодної зброї). За умови збігу певних ознак експерт використовує довідкову інформацію, що міститься в обліку, для відповіді на поставлені запитання у своєму висновку. В експертному дослідженні об'єкти довідково-допоміжних

обліків виконують роль еталонів, яким мають відповідати чи не відповідати речові докази, що досліджуються.

Довідково-допоміжні обліки створюються в Експертній службі, до них належать такі їх види:

- облік зброї та боєприпасів;
- облік документів суворого обліку, цінних паперів і грошей;
- облік наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів;
- облік паливно-мастильних матеріалів тощо.

Залежно від рівня зосередження обліки поділяються на такі групи:

- *міждержавні обліки* – обліки Інтерполу, Європолу;
- *центральні обліки* – обліки, які ведуть підрозділи на рівні центральних апаратів правоохоронних органів (ДІАП, ДНДЕКЦ);

– *регіональні обліки* – обліки, що функціонують у територіальних підрозділах на рівні ГУНП України в областях та в прирівнюваних до них підрозділах; до них належать Управління інформаційно-аналітичної підтримки Головних управлінь національної поліції (далі УІАП ГУНП) й обліки експертної служби – у Науково-дослідних експертно-криміналістичних центрах (далі – НДЕКЦ);

– *місцеві обліки* – ті, адміністрування й ведення яких здійснюють сектори інформаційно-аналітичної підтримки в територіальних відділах поліції (далі – СІАП) УІАП ГУНП на рівні районних відділів чи відділень обласних ГУНП.

Залежно від способу реєстрації об'єкта (описового, фотографічного, схематичного, колекційного та інших) різні види обліків створюються у таких формах:

- картотек, які складаються з інформаційно-пошукових карт установленого зразка і розміщуються за певною системою;
- колекцій, в яких містяться натурні об'єкти;
- слідотек, що містять копії слідів з місць нерозкритих злочинів;
- фото- й відеотек, що являють собою масив фотознімків і відеозображень об'єктів, які перебувають на обліку;
- фонотек, що містять масив аудіозаписів голосів осіб відомих і невідомих осіб;
- альбомів, журналів чи каталогів предметів довідкового характеру; автоматизованих банків даних, у яких у закодованому вигляді зберігаються відомості про зареєстровані об'єкти (АІС, АІПС).

§ 3. ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ ПІДРОЗДІЛІВ ДЕПАРТАМЕНТУ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОЇ ПІДТРИМКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Підрозділи Департаменту інформаційно-аналітичної підтримки Національної поліції є найголовнішим спеціальним суб'єктом з накопичення, збереження та аналітичного оброблення інформаційних масивів у системі Національної поліції. Вони представлені територіальними управліннями (УІАП), секторами (СІАП) та окремими працівниками інформаційної підтримки.

З метою підтримки оперативно-службової діяльності працівників Національної поліції України була створена Інтегрована інформаційно-пошукова система (далі – ІІПС).

Інтегрована інформаційно-пошукова система – це сукупність організаційно-розпорядчих заходів, програмно-технічних та інформаційно-телекомунікаційних засобів, що забезпечують формування й ведення інформаційно-довідкових та оперативно-розшукових обліків, а також авторизований доступ до інформаційних ресурсів ІІПС і фіксацію результатів такого доступу.

ІІПС побудована за трирівневою ієрархічною структурою:

1) перший рівень – центральний вузол (банк даних) ІІПС – розташовано у спеціально виділених службових приміщеннях МВС України;

2) другий рівень – регіональні (обласні) вузли (банки даних) ІІПС – розташовано в спеціально виділених службових приміщеннях УІАП ГУНП в областях;

3) третій рівень – територіальний вузол ІІПС – розміщено безпосередньо в відділах чи відділеннях ГУНП, його підключено до регіонального рівня.

На територіальному рівні експлуатація ІІПС забезпечується СІП або працівниками інформаційної підтримки цих підрозділів, а внесення відомостей здійснюють працівники поліції різних підрозділів.

Основою системи функціонування ІІПС є територіальні вузли, які функціонують безпосередньо в районних відділах і відділеннях ГУНП з підключенням до інформаційних вузлів регіонального рівня. Ресурси центрального вузла ІІПС формуються шляхом об'єднання інформаційних ресурсів інформаційних підсистем (далі – ІП) ІІПС регіональних (обласних) вузлів.

ІІПС містить у собі такі підсистеми: «Особа», «Адміністративне правопорушення», «Розшук», «Доставлені», «Пізнання», «Мігрант», «Єдиний облік», «Угон», «Річ», «Антикваріат», «Викрадені (втрачені) документи», «Домашній арешт», «Кримінальна зброя», «Зареєстрована зброя», «Кримінальна статистика» та «Корупція».

Місце ІІПС серед основних інформаційних систем МВС України показано на рисунку 6.1.

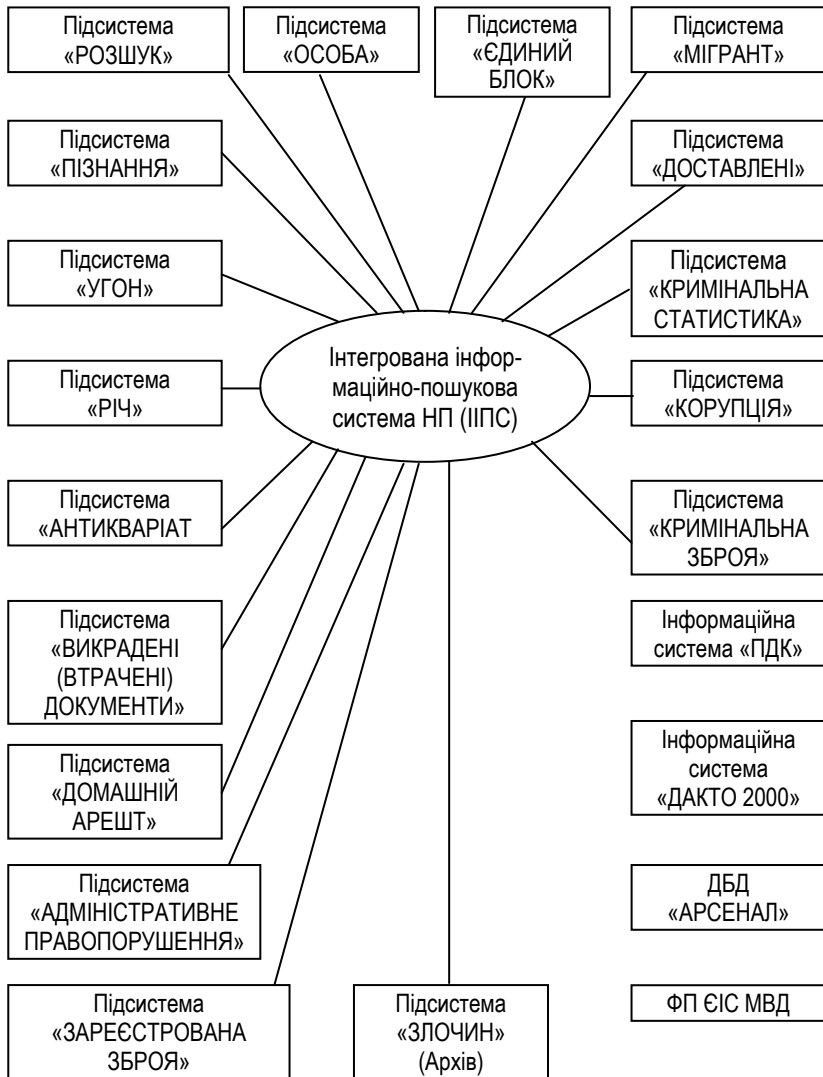

Рисунок 6.1 – Основні інформаційні системи МВС України

Усі ці підсистеми інтегровано в єдиний інформаційний банк даних, у якому завдяки взаємозв'язку підсистем між собою можна отримувати різноманітні розгорнуті досьє на осіб чи події.

Об'єктами обліку, тобто інформаційними ресурсами ІПРС є відомості щодо подій, злочинів (правопорушень), осіб, речей, документів, цінностей та іншого майна, які підлягають обліку, та зв'язки між ними.

Облік об'єктів в ІПРС здійснюється на підставі інформації, викладеної:

- у матеріалах проваджень, що розслідуються;
- у зареєстрованих НП заявах і повідомленнях підприємств, установ, організацій, посадових осіб, представників влади, громадськості або окремих громадян про злочини, адміністративні правопорушення, аварії, пожежі, катастрофи, стихійні лиха та інші надзвичайні події;
- у повідомленнях засобів масової інформації, публічних виступах;
- у повідомленнях (рапортах) працівників НП у разі звернення до них громадян або службових осіб із заявами чи повідомленнями про події, які загрожують особистій чи громадській безпеці, або у разі безпосереднього виявлення таких;
- у виданих на ім'я особи документах, підписаних нею документах, а також відомостях про особу, зібраних органами НП, державними органами влади й органами місцевого та регіонального самоврядування в межах своїх повноважень;
- у паспортах (формулярах) на речі, цінності та інше майно, документах, які перебувають у державному обігу, офіційних результатах експертних досліджень;
- у повідомленнях, отриманих НП від правоохоронних органів іноземних держав на підставі міжнародних договорів України, угод про співробітництво між МВС і відповідними органами іноземних держав у сфері боротьби зі злочинністю тощо.

Форми надання інформації до інформаційних підсистем ІПРС. Відомості щодо об'єктів обліку до інформаційних підсистем ІПРС надаються виконавцями у таких формах:

- безпосереднє внесення відомостей до електронних карток ІП ІПРС та на їх підставі (за потреби) виконання роздруківок паперових документів обліку;
- на паперових документах обліку з подальшим занесенням наявних у них відомостей до електронних карток інформаційних підсистем ІПРС.

ІП «Розшук» – обліку підлягає інформація щодо осіб, які ухиляються від слідства, суду чи відбування покарання, безвісно зниклих та інших категорій осіб, які розшуковуються.

ІП «Пізнання» накопичує інформацію про осіб за категоріями «невідомий хворий», «невідома дитина», «невпізнаний труп».

Типовими є ситуації, коли злочинці, намагаючись уникнути відповідальності за скоєні злочини, ухиляються від суду й органів досудового розслідування, втікають із місць відбування покарань та ізоляторів тимчасового утримання тощо. Такі особи можуть проживати в іншій місцевості (і навіть державі) як за своїми дійсними документами, так і за чужими або підробленими

документами. Крім того, в правоохоронній практиці є непоодинокими випадки безвісного зникнення людей, а також виявлення невпізнаних трупів або осіб, що не можуть повідомити своїх особистих даних (як правило це хворі, що перебувають у психіатричних лікарнях, чи постраждали в ДТП, аваріях тощо).

Саме для встановлення й ідентифікації таких осіб створено обліки оперативного-розшукового призначення – ІП «Розшук» та ІП «Пізнання». Указані інформаційні системи тісно взаємопов'язані між собою, й у першу чергу їх взаємозв'язок обумовлюється особливостями облікових об'єктів. Наприклад, особа, заявлена у розшук, може бути виявлена як така, що померла, була вбита чи покінчила життя самогубством на іншій території, та обліковуватися як невпізнаний труп, або постраждати в аварії й перебувати в лікарні у стані, в якому вона не може повідомити даних, не маючи документів чи інших носіїв інформації, що підтверджують її особистість. У разі введення інформації про об'єкт в один облік, вона обов'язково підлягає перевірці за іншими, а інформаційні масиви цих обліків піддаються перехресним перевіркам.

ІП «Річ» – обліку підлягають відомості щодо викрадених чи вилучених номерних речей, речей заборонених чи обмежених в обігу, вилучених у громадян і службових осіб; безхазяйних речей, виявлених або вилучених із камер схову вокзалів, портів чи аеропортів і добровільно зданих до органу НП.

Річ визнається номерною, коли вона має індивідуальний заводський (фабричний) номер або інші індивідуальні особливості, що дозволяють ідентифікувати предмет; такими є фото- та відеокамери, комп'ютери, годинники, мобільні телефони (номер IMEI) та ін.

Указана інформаційно-пошукова система є централізовано-місцевою та функціонує з метою розшуку викрадених і встановлення стосунку вилучених документів, речей і засобів мобільного зв'язку, що мають індивідуальні номери, до злочинів, пов'язаних з їх викраденням.

ІП «Антикваріат» містить відомості про викрадені та вилучені предмети, що мають культурну (історичну, наукову, художню) цінність – картини, ікони, колекції монет, ордени та медалі, старовинні книги, рідкісні музичні інструменти та інші музейні експонати. Цей вид обліку ведеться з метою забезпечення розшуку викрадених предметів і сприяння у розслідуванні злочинів, пов'язаних з їх викраденням. Узяття на облік ІП «Антикваріат» культурної цінності виконується тільки на підставі офіційного документа, який підтверджує її належність до об'єктів матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення.

Відомості про такі предмети підлягають обліку, якщо вони були викрадені з державних сховищ, приватних колекцій, церков чи інших місць, вилучені у громадян працівниками правоохоронних органів, митниці відповідно до діючого законодавства, та якщо про їх викрадення надійшло повідомлення НЦБ Інтерполу іноземних держав або Генерального секретаріату Інтерполу до НЦБ Інтерполу при МВС України.

ІП «Кримінальна зброя» – обліку підлягають відомості щодо зброї, викраденої, втраченої, знайденої, зданої до органу НП або вилученої працівниками поліції з тієї, що незаконно зберігалася, незалежно від її технічного стану, що має індивідуальні заводські (фабричні) номери або номери деталей: нарізної, комбінованої, гладкоствольної, газової, пневматичної, стартової, сигнальної, під патрон Флобера, холодної, пристроїв для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, як бойової, так і охолощеної зброї.

Після занесення відомостей про конкретний екземпляр зброї до обліку його обов'язково направляють для перевірки за кулегільзотекою (оперативно-розшуковий облік Експертної служби МВС), в якому зосереджуються кулі, гільзи з місць вчинення злочинів.

ІП «Зарєстрована зброя» – в цій підсистемі обліку підлягають відомості щодо бойової й охолощеної зброї, що має індивідуальні заводські (фабричні) номери, перебуває в користуванні громадян, підприємств, установ, організацій та/або господарських об'єднань, яким надано відповідно до законодавства дозвіл на її придбання, зберігання, носіння й перевезення, та яка обліковується підрозділами дозвільної системи Національної поліції: нарізної, комбінованої, гладкоствольної, газової, пневматичної або холодної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілювання патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії.

Із такої системи можна отримати вичерпну інформацію про зброю та її власника. У разі втрати зброї інформація про неї передається в спеціальні інформаційні системи оперативно-розшукового призначення.

ІП «Угон» – обліку підлягають відомості щодо транспортних засобів (автомобілів, мотоциклів і мопедів), які розшуковуються, а також виявлених безхазяйних, а також про викрадені та втрачені державні номерні знаки транспортних засобів (далі – ТЗ).

Автомобілотранспортні засоби мають у своєму складі пронумеровані деталі, які виконують функції ідентифікаторів. Саме їх використовують для ідентифікації транспортного засобу в разі заволодіння ним злочинцями. Зазвичай обліку автомобілотранспортних засобів добре «спрацьовують» у разі звернення до них правоохоронців, що в результаті слідчих (розшукових) дій виявили ТЗ, а пояснити його перебування у певному місці складно, або в разі виявлення великої кількості деталей для автомобілів різних моделей чи номерних знаків.

Первинні відомості щодо викрадених (виявлених) ТЗ упродовж однієї години вносяться до ІП «Факт» та «Угон», про що негайно інформуються оперативні чергові ЧЧ ВП і ЧЧ ГУНП.

ІП «Викрадені (втрачені) документи» – обліку підлягають відомості щодо документів (бланків документів): викрадених, втрачених або вилучених (з ознаками підробки) у громадян і службових осіб, паспортів померлих громадян

Україні, не зданих до ДМС України, паспортів осіб, які перебувають у розшуку, з індивідуальними заводськими (фабричними) номерами та перебувають у державному обігу.

В ІП **«Втрачені документи»** підлягають обліку відомості про:

- паспортні документи, стосовно втрати яких особами, що були їх власниками, подано письмову заяву до ДМС України за місцем їх реєстрації;
- паспорти, що не були здані (вилучені) до ДМС України після смерті особи;
- паспорти з ознаками підробки, які вилучено або знайдено;
- документи, про викрадення яких особами, які були їх власниками, подано письмову заяву до ЧЧ органу НП за місцем вчинення злочину або за місцем реєстрації (постійного проживання);
- бланки документів суворого звітності, факт викрадення (втрати) яких зареєстровано в органі НП;

– усі паспортні документи, що були видані особі, яка перебуває у розшуку.

Якщо під час перевірки за обліком буде встановлено, що вкрадений документ перебуває на обліку як вилучений, або вилучений документ зареєстровано як вкрадений, про це повідомляються зацікавлені підрозділи.

ІП **«Контур»** – обліку підлягають електронні фотографії, опис зовнішності й особливих прикмет осіб підоблікових чи криміногенних категорій громадян. Фотографування, опис зовнішності та особливих прикмет особи проводиться у таких випадках:

- за відсутності в ІП «Контур» електронних фотографій, опису зовнішності та особливих прикмет особи;
- якщо термін останнього фотографування особи, яка перебуває на обліку в ІП «Контур», перевищує 1 рік або у разі наявності змін зовнішнього вигляду цієї особи.

На знімках особа, яку фотографують, повинна бути зображена зі звичайним виразом обличчя, без головного убору, волосся її має бути зачесаним (у жінок волосся не повинно затуляти вушну раковину).

Поряд із розглянутими, у Національній поліції також функціонують інші інформаційні системи. Наведемо їх приблизний перелік із тлумаченням їх сутності.

ІП **«Єдиний облік»** – обліку підлягають повідомлення про злочини, правопорушення та інші події, зареєстровані в підрозділах поліції.

ІП **«Доставлені»** – обліку підлягають відомості щодо випадків адміністративного затримання осіб працівниками НП, затримання згідно з дорученнями правоохоронних органів або затримання осіб органами досудового розслідування; також там обліковується інформація про надання затриманим особам безоплатної вторинної правової допомоги.

ІП **«Особа»** – обліку підлягають відомості про осіб, причетних до вчинення правопорушення, й таких, щодо яких здійснюється профілактична робота працівниками органів НП.

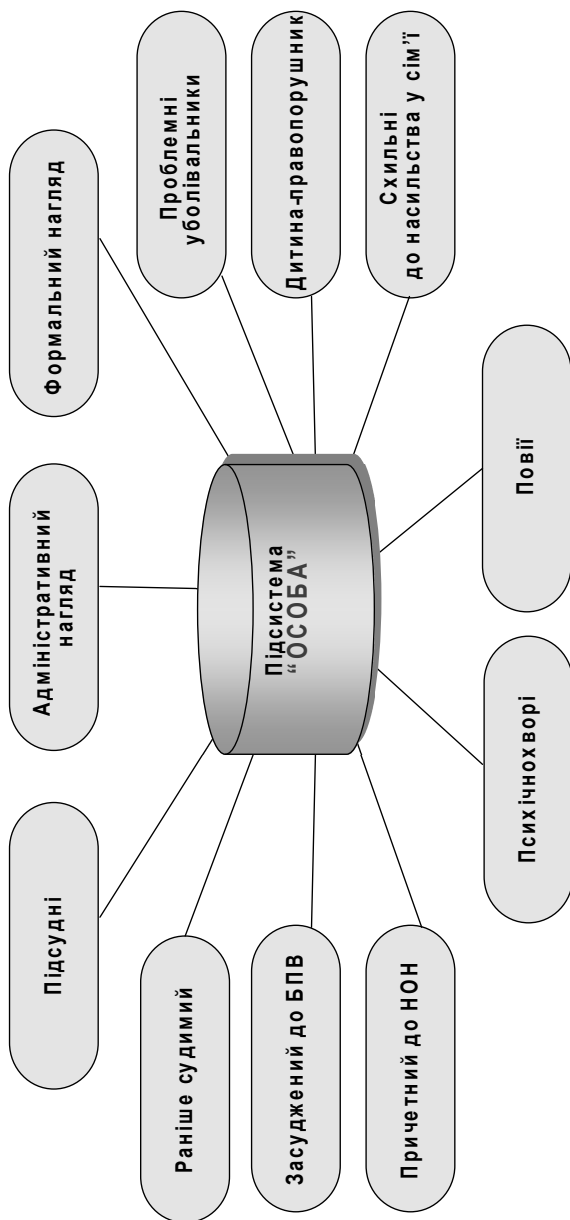

Рисунок 6.2 – Структура обліку П «Особа»

На рис. 6.2 показано категорії обліків осіб в інформаційній підсистемі «Особа».

ІП «Адміністративне правопорушення» – обліку підлягають відомості щодо зареєстрованих адміністративних правопорушень, осіб, які їх вчинили, та про результати розгляду цих правопорушень.

ІП «Мігрант» – обліку підлягають відомості щодо осіб, затриманих за порушення законодавства України про державний кордон або про правовий статус іноземців та осіб без громадянства.

ІП «Корупція» – обліку підлягають відомості про зареєстровані кримінальні й адміністративні корупційні правопорушення, осіб, які їх учинили, та результати розгляду цих правопорушень у судах.

ІП «Кримінальна статистика» – обліку підлягають відомості про кримінальні правопорушення й осіб, які їх учинили або підозрюються в їх учиненні, досудове розслідування за якими здійснюється слідчими НП.

ІП «Домашній арешт» – обліку підлягають особи, щодо яких органами НП України здійснюється виконання ухвал слідчого судді чи суду про обрання запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту або про зміну раніше обраного запобіжного заходу на запобіжний захід у вигляді домашнього арешту та щодо яких працівниками органу НП здійснюється контроль за їх поведінкою.

Інформаційна система «ПДК» – обліку підлягають: а) особи, засуджені за вчинення злочинів; б) особи, які підозрюються (з врученням повідомлення про підозру) у вчиненні злочинів.

Під час розслідування практично кожного кримінального провадження слідчий звертається до цього виду обліків.

Персональна довідкова картотека (ПДК). З ІС «ПДК» (колишня ОДК) можна отримувати відомості про наявність судимості, час і місце засудження особи, місце відбування покарання, час звільнення та ін. Основу масивів автоматизованої інформаційної системи «ПДК» складають алфавітні електронні картки форми № 1, де містяться особисті дані, відомості про народження, притягнення до кримінальної відповідальності, судимість, місця й терміни відбування покарання. Як реквізит також передбачено наявність відбитку вказівного пальця правої руки – його використовують для встановлення зв'язку між конкретною алфавітною картою та дактилокартою на певну особу. ІС «ПДК» є тісно пов'язаною з інформаційною системою «Дакто 2000».

ІС «Дакто 2000» – її масиви складають дактилоскопічні картки відомих осіб (криміногенних категорій), які перебувають на обліку в ІС «ПДК». У дактилоскопічній карті заповнюються всі передбачені реквізити із зазначенням органу, де проводилося дактилоскопіювання, дати складання карти й прізвища працівника, що її заповнював. Під контрольними відбитками

особа, яка підлягала дактилоскопіюванню, проставляє свій підпис. Дані про наявність ушкоджень, шрамів та інших особливостей указуються в графі «Особливі прикмети».

За наявності дактилоскопічної карти особу можна перевірити за ІС «ПДК» та ІС «Дакто». Перевірка за дактилоскопічним обліком інформаційних підрозділів здійснюється за наявності оригіналу дактилоскопічної карти з чіткими відбитками на ній десятих пальців рук із контрольними відбитками. Якщо є відбитки не всіх пальців, то з цими дактилокартами працюють працівники експертної служби МВС України.

ІС «ПДК» та ІС «Дакто» дозволяють отримувати різну інформацію для розслідування злочинів (наприклад, установити особу злочинця, який відмовляється повідомити про себе відомості або надає неправдиві особисті дані, та інше).

§ 4. ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ ПІДРОЗДІЛІВ ЕКСПЕРТНОЇ СЛУЖБИ МВС УКРАЇНИ

В Експертній службі МВС України зосереджуються криміналістичні обліки оперативно-розшукового та довідково-допоміжного призначення. **Обліки оперативно-розшукового призначення** – обліки, в яких містяться об'єкти, що були вилучені під час оглядів місць події чи інших слідчих (розшукових) дій за провадженнями щодо нерозкритих злочинів: сліди рук (фотокопії), колекції слідів знарядь зламу, взуття чи транспортних засобів, підроблені гроші, рецепти і бланки документів, кулі й гільзи (кулегільзотеки), колекції суб'єктивних портретів розшукуваних злочинців тощо.

Унаслідок перевірок за криміналістичними обліками (базами даних) оперативно-розшукового призначення у разі позитивного висновку можна отримати реальне підґрунтя, щоб стверджувати про такі факти, як присутність певної особи у певний час у певному місці, належність слідів із різних місць події одній особі тощо. Для здійснення перевірок за цими обліками виникає потреба у залученні спеціалістів з дослідження саме тієї категорії властивостей об'єктів, які представлено в певному обліку. Саме це і зумовило зосередження вказаних масивів у підрозділах Експертної служби МВС України.

Довідково-допоміжні обліки – найпоширенішими їх видами є колекції чи каталоги зі зразками холодної та вогнепальної зброї, набоїв і вибухових пристроїв, зразки грошей та бланків документів суворої звітності, зразків знарядь та інструментів, що використовувались злочинцями для зламу перешкод під час скоєння злочинів, фарного скла, а також інших об'єктів. Вони потрібні для їх використання експертами як зразків для порівняльного дослідження під час проведення експертних досліджень і для набуття

навичок спеціалістами експертно-криміналістичної служби у роботі з певними об'єктами під час навчання, а також з метою орієнтування працівників поліції щодо зовнішнього вигляду об'єктів, які можуть набути пошукового значення.

За рівнем зосередження обліки експертно-криміналістичної служби поділяються на центральні та регіональні. Центральні функціонують на рівні ДНДЕКЦ МВС України, регіональні – на рівні обласних НДЕКЦ МВС України.

На рівні ДНДЕКЦ МВС України функціонують такі обліки оперативно-розшукового призначення:

- 1) центральна колекція куль і гільз зі слідами зброї (кулегільзотека);
- 2) центральна картотека фальшивих грошей;
- 3) центральна картотека підроблених документів, виготовлених із застосуванням засобів поліграфії;
- 4) центральна картотека слідів рук, вилучених з місць нерозкритих тяжких та резонансних злочинів;
- 5) центральна дактилокартотека осіб, що підлягають обліку на рівні ДНДЕКЦ;
- 6) центральна колекція фонограм з голосами осіб, які анонімно повідомили про загрозу вибуху.

Також існують *довідково-допоміжні колекції*: 1) документів суворого обліку, цінних паперів та грошей; 2) зброї та боеприпасів; 3) колекція макетів вибухових пристроїв і речовин; 4) наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів; 5) рельєфних підозов взуття; 6) інструментів, що використовуються для зламування; 7) лакофарбових покриттів; 8) скла фар автотранспорту; 9) вибухових пристроїв і речовин; 10) протекторів шин; 11) волокон і волосся; 12) пально-мастильних матеріалів; 13) підроблених номерів вузлів і деталей та агрегатів автотранспорту тощо.

На регіональному рівні в НДЕКЦ, оперативно-розшукові обліки містять об'єкти та сліди, вилучені під час оглядів місць подій за провадженнями щодо злочинів, учинених на території їх обслуговування. Також у них містяться об'єкти та сліди, надані для перевірки з інших регіонів. До них належать такі: картотеки слідів рук, вилучених з місць нерозкритих злочинів (слідотеки); дактилоскопічні картотеки на осіб, узятих поліцією на облік; кулегільзотеки; картотеки фальшивих грошей; картотеки підроблених документів, виготовлених із застосуванням засобів поліграфії; колекції слідів знарядь зламування, вилучених із місць нерозкритих злочинів (слідотеки); картотеки слідів взуття, вилучених із місць нерозкритих злочинів; картотеки слідів транспортних засобів, вилучених із місць нерозкритих злочинів; суб'єктивних портретів осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів; підроблених рецептів на одержання наркотичних і сильнодіючих лікарських засобів;

зразків почерку осіб, які займаються підробкою медичних рецептів; зразків печаток і підписів лікарів, які виписують рецепти на одержання медичних засобів, та мікрооб'єктів.

Довідково-допоміжні обліки регіонального рівня містять колекції, каталоги чи довідкову літературу: 1) зразків зброї та боєприпасів; 2) зразків наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів та інші.

Форми ведення цих обліків можуть бути різноманітними – криміналістичні довідники, колекції, інформаційно-пошукові комп'ютерні системи, картотеки, каталоги продукції фірм виробників.

Завдання та порядок використання окремих різновидів криміналістичних обліків

Дактилоскопічні обліки. Основними завданнями, вирішенню яких покликані сприяти дактилоскопічні обліки експертно-криміналістичної служби, є такі:

1) створення умов для ідентифікації осіб, які залишили сліди рук на місці події;

2) складання умов для встановлення фактів залишення слідів рук однією особою під час учинення різних злочинів;

3) ідентифікація осіб, що приховують або не можуть повідомити свої особисті дані, які раніше були дактилоскопійовані (у тому числі невідомих трупів).

У межах дактилоскопічних обліків взаємопов'язаними є такі складові – картотека слідів рук (слідотека) та картотека дактилоскопічних карт (дактилокартотека). Така організація обліку пояснюється їх тісним зв'язком між собою. Під час перевірок вони доповнюють одна одну тому, що робота з об'єктами здійснюється за такими напрямками: «дактилокарта – дактилокарта», «дактилокарта – слід», «слід – дактилокарта» й «слід – слід».

Сьогодні функціонування дактилоскопічного обліку стало можливим завдяки автоматизованим дактилоскопічним інформаційним системам (АДІС), що дозволяють оперативно здійснювати обробку дактилоскопічної інформації та пошук необхідних відомостей про конкретні об'єкти й осіб серед значної кількості схожих відомостей. З метою реєстрації дактилоскопічних об'єктів використовуються програмно-технічні комплекси АДІС на базі серійних персональних комп'ютерів, обладнаних сканерами безфарбового вводу зображення, у разі прикладання до якого пальця, дактилокарти чи фотознімку сліду відбувається їх сканування з подальшою появою на екрані монітора. Здійснивши ввід дактилоскопічної інформації до комп'ютера, за допомогою таких систем проводять перевірки та встановлюють збіг тих чи інших об'єктів.

Із метою підвищення ефективності використання дактилоскопічних обліків у структурних підрозділах Експертної служби МВС України встановлено програмно-апаратні комплекси АДІС «Дакто 2000», «Сонда» та інші. Крім цього, в певних регіонах їх підключено до Інтегрованої інформаційно-пошукової системи, функціонування якої супроводжують ДІАП і його територіальні підрозділи.

Облік куль і гільз зі слідами зброї. Під час огляду місць подій за фактами вчинення таких тяжких злочинів, як убивства, бандитизм, розбійні напади й терористичні актів, доволі часто вилучаються кулі та гільзи, які є носіями криміналістично значущої інформації про зброю, що застосовувалася. Саме це й обумовило створення в підрозділах експертної служби, що проводять балістичні дослідження, спеціального обліку – кулегільзотеки. Кулегільзотеки на всіх рівнях складаються з колекцій куль та гільз, а також інформаційних картотек. За рівнем зосередження кулегільзотеки поділяються на центральну та регіональні. Центральна кулегільзотека (ЦКГТ) ведеться в ДНДЕКЦ МВС, регіональні (КГТ) – у НДЕКЦ. Ведення кулегільзотек доручається працівнику або групі працівників, які спеціалізуються на балістичних дослідженнях.

Колекції куль і гільз (кулегільзотеки) зі слідами зброї створюються для:

- 1) установлення фактів використання тих само екземплярів зброї в разі вчинення декількох злочинів (у різний час, на різних територіях);
- 2) виявлення зброї, яка застосовувалась під час учинення злочинів, серед вилученої, знайденої та добровільно зданої;
- 3) установлення фактів застосування злочинцями втраченої нарізної або гладкоствольної вогнепальної зброї, що була на озброєнні органів поліції, зареєстрованої на об'єктах дозвільної системи й такої, що перебувала в особистому користуванні громадян;
- 4) виявлення зброї, яка була втрачена працівниками поліції, серед вилученої, знайденої та добровільно зданої.

До масивів кулегільзотек поміщають такі об'єкти: кулі й гільзи, вилучені під час оглядів місць подій; кулі та гільзи, одержані після експериментального відстрілювання з вилученої, знайденої та добровільно зданої нарізної вогнепальної зброї; кулі й гільзи, одержані під час експериментального відстрілювання з нарізної та гладкоствольної вогнепальної зброї, яка зберігалась і використовувалась у поліції (також в ОВС) й на об'єктах дозвільної системи або перебувала в особистому користуванні громадян, але була втрачена.

Кулі та гільзи, які надійшли до колекції, досліджуються з метою визначення моделі зброї, з якої ними вистрелили, та систематизуються в колекції за моделями або видами зброї. Інформаційні картки в інформаційній картотеці систематизуються в аналогічному порядку.

Із метою підвищення ефективності роботи обліків куль і гільз зі слідами зброї експертні підрозділи впроваджують автоматизовані балістичні інформаційні системи (АБІС) – «ТАІС», «ТАІС-02», «ТАІС-03». Вони надають можливість отримувати в автоматичному режимі високоякісні зображення всієї бокової поверхні кулі чи гільзи, а разом із тим – повне відображення дна гільзи.

Облік слідів знярядь зламу. У разі вчинення значної кількості злочинів, особливо майнових, пов'язаних із проникненням у житло чи сховище, для зламу захисних пристроїв (замків, дверей, засувів, ґрат) злочинці користуються різними зняряддями та механізмами. Для створення належних умов ідентифікації таких знярядь та оперативності перевірки вилучених знярядь у підрозділах Експертної служби МВС на регіональному рівні створюються колекції слідів знярядь зламування. Такі колекції використовуються для: 1) установлення факту використання одного зняряддя для вчинення декількох злочинів (у різний час, на різних територіях); 2) ідентифікації конкретного зняряддя зламу, яким залишено сліди на місці події; 3) узагальнення відомостей про різновиди інструментів і предметів, що застосовуються для зламування перешкод.

Облік слідів знярядь зламу містить дві складові: колекцію слідів знярядь зламування й інформаційну картотеку. Об'єктами колекції в першу чергу стають натурні об'єкти з різноманітними слідами знярядь зламу (окремі частини зламаних перешкод), а в разі неможливості вилучення сліду з об'єктом допустимим є розміщення в колекції їх зліпків. Інформаційна картка на певний об'єкт містить вичерпну інформацію про час і місце вилучення сліду, кримінальне провадження й особу слідчого та спеціаліста. У картці також містяться масштабні фотознімки слідів. Обов'язковою вимогою занесення до масиву колекції є придатність слідів для ідентифікації чи встановлення групової належності.

Облік слідів взуття складається з колекції слідів взуття та картотеки слідів взуття. Масив колекції формується з об'єктів-носіїв зі слідами взуття, а масив картотеки – з інформаційних карток із вичерпними відомостями про слід, фотознімками чи схематичними замальовками слідів взуття, що були вилучені під час огляду місця події. Призначенням цієї категорії обліків є вирішення таких завдань:

- установлення факту залишення слідів тим самим взуттям у разі вчинення декількох злочинів (у різний час, на різних територіях);
- ідентифікація взуття, що належить конкретній особі, за слідами, вилученими під час оглядів місця події.

Облік слідів транспортних засобів (протекторів шин) здійснюється з метою встановлення транспортних засобів, які використовувались особами

невідомих злочинців під час учинення злочинів. Завданням обліків є створення умов для:

- установлення фактів використання однакових транспортних засобів під час учинення декількох злочинів (у різний час, на різних територіях);
- ідентифікації конкретних транспортних засобів (протекторів шин), що залишили сліди на місці події.

Облік ведеться у картотечній формі й наповнюється фотознімками та схематичними замальовками слідів протекторів шин транспортних засобів, що залишаються на місці події. Фотознімки слідів транспортних засобів виконуються за правилами криміналістичної фотографії.

Обліки підроблених грошових знаків, цінних паперів і бланків документів відіграють суттєву роль у розслідуванні та попередженні фальшивомонетництва, а також злочинів, пов'язаних із виготовленням і використанням підроблених документів. Цей вид обліку на сьогодні автоматизовано, він являє собою автоматизовану інформаційно-пошукову систему – АІПС «Підробка», яка забезпечує автоматизоване функціонування обліку справжніх і підроблених документів із можливістю використання у правоохоронній, банківській та інших сферах діяльності, пов'язаних із необхідністю забезпечення функціонування обліку зазначених об'єктів.

Результати перевірки за АІПС забезпечують:

- установлення спільних ознак та одного походження з об'єктами, що містяться в обліково-реєстраційній системі; того, що об'єкт, який перевіряється, є саме тим об'єктом, відомості про який містяться в обліково-реєстраційній системі, й того, що він не був внесений до обліку раніше;
- виявлення осіб, що займаються виготовленням підроблених грошей, цінних паперів і бланків документів.

Грошові знаки, цінні папери й документи з ознаками підробки слідчі надсилають для проведення експертиз до регіональних експертних підрозділів. Якщо під час експертизи встановлюється факт підроблення, згадані речі ставляться на облік.

АІПС «Підробка» надає можливість працювати з такими групами об'єктів: 1) грошові знаки; 2) документи; 3) зразки. Кожна з вищевказаних груп має свої підгрупи, дані про які розкриваються в разі натискання на відповідну позицію. Так, група «Грошові знаки» поділяється за видом валюти на «Гривню», «Долар», «Євро» й «Інші». Група «Документи» має такі підгрупи: «Посвідчення водія», «Акцизна марка», «Техпаспорт», «Платіжна картка» та «Інші». До «Інших» документів вносяться відомості про підроблені паспорти, дипломи про освіту, атестати та цінні папери. У групі «Зразки» є підгрупи «Грошові знаки» та «Документи». За своїм призначенням указана група є довідково-допоміжною й містить зразки справжніх бланків документів

і банкнот різних номіналів, що використовуються як еталони під час порівняльного дослідження зазначених об'єктів.

На кожен підроблений об'єкт складається електронна інформаційна картка, до якої заносяться відомості про факт вилучення певної купюри (документу), місце, час і номер кримінального провадження, спосіб підроблення, особливості й ін. У ній також містяться фотознімки купюр (документу) лицьової та зворотної сторін, ознаки способу друку, імітації способів захисту; ідентифікаційні ознаки й ознаки первинного змісту.

Під час роботи з АІПС «Підробка» можна здійснювати цільовий і поточний пошуку. *Цільовий пошук* передбачає введення тих чи інших критеріїв пошуку (спосіб виготовлення, серійний номер, прізвище власника та ін.), після чого система здійснює пошук за ними та відображає записи певної кількості зареєстрованих об'єктів з указаними критеріями; в іншому випадку користувач отримує повідомлення «Записів не знайдено». Для *поточного пошуку* документів достатньо натиснути кнопку «Перевірка» та «Пошук» після заповнення та збереження електронної інформаційної картки на новий документ.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. У чому полягає сутність інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів?
2. Що являє собою криміналістична реєстрація?
3. Якими є правові підстави інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів?
4. Яке визначення можна дати криміналістичному обліку?
5. Що є об'єктами криміналістичних обліків?
6. Яка існує класифікація криміналістичних обліків?
7. Якою є сутність криміналістичних обліків за функціональним призначенням?
8. Які існують форми та способи реєстрації об'єктів в інформаційних системах?
9. В яких підрозділах зосереджено криміналістичні інформаційні системи?
10. Що являє собою Інтегрована інформаційно-пошукова система ?
11. Ведення яких видів інформаційних підсистем супроводжує ДІАП НП?
12. Для чого призначаються ІС «ПДК» та ІС «Дакто 2000»?
13. Які види обліків ведуться у підрозділах Експертної служби МВС?

**Глава 6. Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів
(криміналістичні обліки)**

14. Якою є структурна будова дактилоскопічних обліків Експертної служби МВС?

15. Для чого призначаються і як використовуються кулегільзотеки?

16. Яким є порядок використання обліків слідів взуття, слідів зламу та протекторів шин?

17. Якою є структурна будова обліку підроблених грошових знаків, цінних паперів і бланків документів?

Розділ II

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТЕХНІКА

Глава 7

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТЕХНІКИ

§ 1. ПОНЯТТЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТЕХНІКИ, ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ЗАСОБІВ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Поняття «криміналістична техніка» виникло для позначення сукупності технічних приладів, пристроїв і матеріалів, що використовуються для виявлення, фіксації та дослідження джерел криміналістичної інформації. Підставою для появи й упровадження технічних засобів у слідчу практику стали досягнення природничих і технічних наук, головним чином фізики, хімії й біології, методи та засоби яких були трансформовані в практику розслідування злочинів. Дослідження речових доказів із застосуванням технічних засобів було початком зародження криміналістичної техніки. Тому сукупність застосовуваних технічних засобів називали *технікою слідчого*, а техніку інспектора кримінального розшуку – *кримінальною технікою*. Нині вживають поняття «криміналістична техніка» й «оперативна техніка».

Водночас криміналістична техніка – це не лише сукупність приладів, пристроїв і матеріалів, а й система теоретичних концепцій, рекомендацій щодо найефективнішого застосування засобів для збирання та дослідження доказів у кримінальному судочинстві, об'єднаних в окремий розділ криміналістики.

Таким чином, *криміналістична техніка*, з одного боку, являє собою сукупність технічних засобів, а з іншого – розділ науки криміналістики. Таке подвійне розуміння зберігається дотепер і вважається найдоцільнішим.

Розслідування злочинів – це специфічна пізнавальна діяльність уповноважених на те державних органів дізнання, досудового слідства, прокуратури й суду зі збирання, дослідження та використання інформації, яка збереглася в ідеальних і матеріальних відображеннях учиненого злочину. Представники згаданих органів вилучають інформацію з джерел, причино пов'язаних із розслідуваним злочином, та оперують нею для встановлення обставин, що підлягають доказуванню.

Слідчий, прокурор або суд для збирання й дослідження доказової інформації використовують зброяння, засоби та методи, які являють собою досягнення природничих і технічних наук, криміналістичної й оперативної техніки.

Збирання, дослідження та використання доказової інформації здійснюється у формі процесуального доказування, яке інтерпретують як двоєдиний процес: з одного боку, пізнавальний, а з іншого – посвідчувальний.

Сутність пізнавального процесу полягає у використанні криміналістичної техніки, методів і прийомів роботи з нею для дослідження джерел інформації та в дотриманні спеціальних процедур, установлених законом для розслідування злочинів. Таким чином, одержання криміналістичної інформації технічними засобами обмежується певними вимогами правового, технічного та методичного характеру. Останнє означає, що не кожен технічний засіб можна використовувати й не всіма технічними прийомами можна вилучати інформацію з її джерел. Тому **правові основи використання технічних засобів у криміналістиці** слід розуміти як загальні положення (принципи), що визначають допустимість застосування технічних засобів із правової точки зору.

Застосування технічних засобів і спеціальних знань у кримінальному судочинстві для збирання, дослідження й використання доказової інформації є складною проблемою, що має три аспекти: технічний, тактичний і методичний, які утворюють у сукупності правові основи.

Технічний аспект пов'язується з установленням основних технічних характеристик використовуваного науково-технічного засобу. Застосовувані як спеціальний «інструментарій» слідчого прилади, пристрої, знаряддя, інструменти та матеріали повинні створюватися на основі останніх досягнень фундаментальних галузей знань, а одержувана інформація має відрізнятися достовірністю, наочністю й відтворюваністю для її перевірки. Застосування технічного засобу, як правило, не повинно пошкоджувати або знищувати об'єкт дослідження й позбавляти можливості повторного дослідження. Сукупність таких властивостей та ознак технічного засобу називається *науковою спроможністю*.

Тактичний аспект пов'язаний з тактикою застосування технічного засобу для отримання інформації з ідеальних і матеріальних джерел. Оскільки ці джерела за своєю природою є принципово різними, то різними будуть і прийоми та способи отримання з них інформації технічними засобами та її подальше дослідження.

Джерелами ідеальних відображень є люди. Конкретний суб'єкт події злочину, його права та свободи охороняються Конституцією України, державними правовими актами – Декларацією про державний суверенітет України, а також міжнародними актами – Декларацією прав людини, законами України й підзаконними актами. Тому тактичний аспект має етично-правову сутність щодо отримання інформації в людини.

Правовими підставами використання технічних засобів слідчим під час слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій є положення ст. 71, 103, 105, 107, 232, 260, 263–266, 270 КПК України.

Слід відзначити, що законодавець здебільшого лише допускає застосування технічних засобів, але не зобов'язує використовувати їх. Однак це не знімає з органів дізнання, досудового слідства й суду обов'язку широко використовувати науково-технічні засоби та спеціальні знання для збирання, дослідження й оцінювання доказів.

Сукупність правил, що обмежують використання технічних засобів і тактичних прийомів одержання доказової інформації в людини, утворює поняття *етичної допустимості*, зміст якого не допускає, а процесуальний закон забороняє використовувати технічні засоби та прийоми, які спричиняють фізичні страждання, містять насильство, погрозу, обман, вимагання показань; порушують недоторканність особи, житла чи майна; порушують таємницю листування або телефонних переговорів, обмежують свободу віросповідання чи пересування особи.

Отже, в разі використання технічних засобів для одержання інформації в людей тактичні прийоми та способи будуються на створенні спілкування за вільного волевиявлення людини. Однак це не означає, що спеціальні тактико-психологічні прийоми спілкування з використанням технічних засобів взагалі не можна застосовувати. Додержуватись принципу вільного волевиявлення під час отримання інформації в обвинуваченого чи підозрюваного не завжди вдається, тому застосування таких технічних засобів і прийомів передбачається законом щодо різних суб'єктів кримінального процесу. Наприклад, рішення про застосування звукозапису, стенографії, фотографування, кінозйомки й відеозапису ухвалюється слідчим, а про прослуховування розмов, зняття інформації з каналів зв'язку або електронних інформаційних систем, установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу, аудіо та відео спостереження за особою, річчю або місцем – за ініціативою слідчого, але за погодженням з прокурором та на підставі ухвали слідчого судді.

Методичний аспект пов'язується з технічним і тактичним, оскільки він стосується методів виявлення, фіксації, вилучення, дослідження й використання головним чином матеріальних джерел живої та неживої природи. Останні можна досліджувати будь-якими науково-технічними методами й засобами.

Отже, розглянуті критерії (принципи) законності, науковості й етичності в сукупності утворюють правову основу допустимості використання технічних засобів і спеціальних знань. Вони реалізуються через певні вимоги: а) доцільності, тобто придатності технічного засобу для досягнення бажаного результату; б) надійності й об'єктивної можливості одержання потрібного результату; в) продуктивності одержання найбільшої користі, г) рентабельності – сумірності витрати часу, сил і засобів з одержаними результатами, ґ) безпеки – застосування технічних засобів не повинно загрожувати чи наражати на небезпеку життя і здоров'я людини.

§ 2. КОМПЛЕКТИ ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ЩО ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ ДЛЯ ВИЯВЛЕННЯ, ФІКСАЦІЇ Й ВИЛУЧЕННЯ СЛІДІВ ЗЛОЧИНУ – ДЖЕРЕЛ ДОКАЗІВ

Криміналістична й оперативна техніка за цільовим призначенням являє собою переважно засоби «польової» криміналістики. Це апаратура, пристрої, матеріали та прилади, що застосовуються під час досудового розслідування як безпосередньо слідчими, так і із залученням відповідних спеціалістів.

Така техніка повинна бути компактною, надійною, готовою до використання будь-якої миті, простою та зручною в користуванні. Водночас вона має забезпечувати ефективну діяльність слідчого чи оперативного працівника на місці події. З цієї метою техніку збирання криміналістичної інформації комплектують, зокрема, за суб'єктом діяльності (наприклад, технічні засоби слідчого, оперативного працівника, спеціаліста, експерта, прокурора-криміналіста тощо). Тому комплекти технічних засобів бувають криміналістичними, оперативними та спеціальними.

В Україні розроблено зразки нової криміналістичної техніки. Було сконструйовано кілька комплектів криміналістичних валіз. Найбільш вдалими виявилися «Валіза криміналіста ВК-1» – для огляду місця події та «Валіза криміналіста ВК-2» – для огляду трупа; крім того, є комплекти «ВД-1» – для огляду місця дорожньо-транспортної пригоди (ДТП), «ВП-1» – для огляду місця пожежі та інші спеціалізовані валізи й комплекти.

Технічні засоби, що містяться в комплектах, умовно поділяють за видами діяльності на такі: 1) фіксації; 2) вимірювання, складання планів, схем; 3) роботи зі слідами; 4) пошукові; 5) допоміжні.

1. *Фото-, звуко- й відеозасоби фіксації*, як правило, охоплюють оптичні фотоапарати на кшталт «Зеніт», «Київ-19М» і змінну оптику (ширококутник, телеоб'єктив і трансфокатор) або цифрові камери на кшталт «Canon» чи «Olimpus». Для зйомки оптичними фотоапаратами в комплекти поміщають світлофільтри, джерела світла (електронні, люмінесцентні лампи) та приладдя (софіти, рефлектори, прожектори, штативи, ліхтарі, акумулятори, зарядні пристрої тощо).

Звуко- та відеозасоби, як правило, не поміщають у валізу, їх комплектують у спеціальні сумки й валізи, які є на озброєнні прокурора-криміналіста і в обласних науково-дослідних експертно-криміналістичних центрах МВС, а також у пересувних криміналістичних лабораторіях.

2. *До засобів вимірювання, складання планів і схем* належать найпростіші вимірювальні засоби: масштабні лінійки, рулетки, транспортир, косинець, штангенциркуль, вимірювальні лупи, компас, планшет, письмове приладдя.

3. *Засоби роботи зі слідами рук* ґрунтуються на органолептичних і фізичних методах: магнітна і волосяна кисті, порошки, липкі стрічки. Розробляються спеціальні комплекти для фіксації й збору мікрооб'єктів.

4. *Пошукова техніка* представлена спеціальними пристроями, як-то: щуп для відбору проб у землі та сипучих об'єктах; телескопічна штанга, дзеркало й софіт для дистанційного огляду важкодоступних і небезпечних для життя пристроїв; магнітний підйомник, мотузка (шнур); липкі стрічки, лупа з освітленням, ультрафіолетове джерело світла, шанцевий інструмент, телескопічна штанга для навішення різних інструментів, кріплення оглядового дзеркала, освітлювальних приладів.

5. *До допоміжних засобів* належать інструменти, запозичені з різних галузей професійного застосування: пасатижі, склоріз, викрутка, складаний ніж, рукоятка з набором інструментів, ножівкове полотно, ножиці та ін., а також засоби гігієни.

Нові дослідні зразки комплектів, як вітчизняні, так і зарубіжні, містять більш широкий набір засобів, що дозволяють слідчому у польових умовах здійснювати попереднє дослідження слідів в УФ- і ІЧ-променях, виконувати зйомку в тумані, вести спостереження в темряві за допомогою приладів нічного бачення й виявляти сліди крові розчином люміналу; у них значно збільшено гаму дактилоскопічних порошоків на магнітній основі, в деяких спеціальних комплектах містяться міцні магнітні підйомники, трал для обстеження дна водоймища, індикатори визначення слідів наркотичних засобів і газові аналізатори на наявність слідів алкоголю та психотропних речовин.

На практиці ефективно використовуються пересувні криміналістичні лабораторії (ПКЛ), які комплектуються різноманітними засобами збирання джерел інформації – від засобів зв'язку до допоміжних інструментів. Вміст ПКЛ поділяється на сім відділів: 1) засоби електроустаткування, що забезпечують автономне живлення засобів освітлення – прожекторів, радіостанції та іншої техніки, 2) засоби зв'язку – радіо-, мобільного та сигналізації; 3) прилади й засоби виявлення, фіксації, вилучення та попереднього дослідження речових джерел; 4) фото-, звуко-, відеотехніка; 5) розмножувальна техніка – комп'ютер, принтер, копір; 6) протипожежні засоби та інструменти; 7) санітарні та інші технічні засоби.

Найчастіше салон ПКЛ має два відсіки: перший – для проведення слідчих (розшукових) дій, наприклад допиту чи впізнання на місці події; другий – лабораторний, що дозволяє здійснювати попереднє дослідження слідів на місці їх виявлення. Наявність сучасних засобів зв'язку дозволяє оперативно передавати інформацію, робити запити в банки даних, зв'язуватися з різними підрозділами, які взаємодіють із досудовим слідством.

§ 3. ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ, ЩО ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

У разі відображення злочину в матеріальних джерелах інформація не завжди є очевидною, а її ознаки часто не можна виявити тільки шляхом застосування комплексу технічних засобів слідчого чи попереднього дослідження спеціалістом. Такі речові джерела слідчий доручає досліджувати експерту, як правило, у стаціонарних умовах за допомогою спеціальних технічних засобів.

Експертну техніку запозичено з різних галузей науки й техніки та скомпоновано в лабораторні комплекси. Так, експертно-криміналістичні підрозділи органів внутрішніх справ України мають спеціальні базові лабораторії повного профілю, що охоплюють лабораторії: 1) дослідження матеріалів, речовин і виробів; 2) біологічних досліджень; 3) автотехнічних досліджень; 4) вибухово-технічних досліджень; 5) досліджень харчових продуктів; 6) криміналістичних досліджень. Експертна техніка використовується для проведення криміналістичних дактилоскопічних, трасологічних, балістичних і почеркознавчих досліджень, техніко-криміналістичного дослідження документів, холодної зброї та зовнішності осіб. Науково-дослідні інститути судової експертизи Міністерства юстиції України мають лабораторії: 1) технічного дослідження документів; 2) фізико-хімічну і біологічну; 3) судово-автотехнічну; 4) фоноскопичну; 5) пожежно-технічну; 6) будівельно-товарознавчу; 7) економічну; 8) відділ теорії судової експертизи.

Профіль лабораторій визначається специфікою технічного устаткування й методами дослідження. Разом із тим загальні методи дослідження, а отже і технічні засоби їх реалізації залишаються однаковими для багатьох профільних лабораторій. З огляду на це експертну техніку можна класифікувати таким чином: 1) лабораторна; 2) вимірювальна, 3) освітлення; 4) відтворення зображень; 5) мікроскопічна, 6) акустична; 7) дослідження мікрооб'єктів; 8) автоматизації та комп'ютеризації.

Лабораторна техніка являє собою допоміжні засоби, серед яких хімічний посуд, засоби упакування та зберігання, пінцети, лупи, штативи, джерела енергії, комплекти інструментів (наприклад, слюсарних чи столярних), засоби нагрівання, моделювання тощо.

Вимірювальна техніка експертних лабораторій значно відрізняється від засобів вимірювання, які є в комплектах. Це прилади, що дозволяють вимірювати будь-які фізичні тіла в агрегатних станах. Так, для складних і точних вимірювань твердих тіл використовується великий інструментальний мікроскоп (БІМ-1 та інших моделей), для виявлення, а отже й вимірювання газоподібних об'єктів – газові спектроаналізatori, наприклад пристрій «Джміль»,

детектор РД-1, експрес-тест Ф-2 та ін. Для вимірювання порожнин застосовують кронциркулі, нутроміри, калібрметри та шаблони; для вимірювання температури – термометри, термопари, пірометри тощо; для вимірювання мікрооб'єктів можна використовувати будь-який мікроскоп, поставивши потрібний окуляр, – мікрометри.

Засоби освітлення. Крім люмінесцентних ламп і ламп накаливання, в лабораторіях широко представлено джерела ультрафіолетового, інфрачервоного, рентгенівського і лазерного освітлення. Для ультрафіолетового освітлення використовують переносні освітлювачі на кшталт ОЛД-41, УК-1, а також стаціонарне джерело «Таран» та ОИ-17 для спостереження люмінесценції через мікроскоп.

Засоби відтворення зображення. Відтворення досліджуваного об'єкта, його ознак і результатів дослідження є найважливішою стадією. Зараз зображення одержують різноманітними методами, використовуючи будь-які ділянки електромагнітного спектра. Найбільш традиційною технікою для одержання зображень є рентгенівська, ультрафіолетова (УФ) та інфрачервона (ІЧ).

Якщо вузьку ділянку електромагнітного спектра спрямувати на досліджуваний об'єкт, а відбиті промені сконцентрувати (перетворити) на приймачеві, то на екрані приймача одержимо зображення об'єкта. Одержання зображень за допомогою видимого світла являє собою фотографію. Одержання зображення за допомогою рентгенівських променів називають рентгенографією. Фотозйомка об'єктів в ультрафіолетових променях називається ультрафіолетовою, а в інфрачервоних – інфрачервоною фотографією. Зображення можна одержати і в інші способи (у довгохвильовій частині спектру, за допомогою механічної енергії тощо).

Мікроскопічна техніка – невід'ємне знаряддя експерта. Будь-яка лабораторія оснащується оптичними, а іноді й електронними мікроскопами. Оптичні мікроскопи мають межу збільшення до 2000, а електронні – у мільйони разів, що дозволяє бачити навіть окремі атоми. Оптичні мікроскопи поділяють за видами дослідження: шкільні (ШМ-1), біологічні (МБС), люмінесцентні ультрафіолетові, металографічні, поляризаційні, стереоскопічні, вимірювальні, проєкційні тощо. Останнім часом з'явилися скануючі й тунельні мікроскопи, які дозволяють розрізняти надтонку структуру досліджуваних об'єктів із великими розрізненням і глибиною різкості. Більшість складних мікроскопів з'єднано з фотокамерою або з телевізійною системою чи комп'ютером, що дозволяє фіксувати дослідження.

Сучасні експертні лабораторії оснащуються автоматизованими робочими місцями експерта (АРМЕ), які містять пристрій введення інформації, блок аналізу, порівняння та блок виводу й фіксації результатів дослідження.

Акустична техніка зосереджується у фоноскопічних лабораторіях (відділах) і комплектується на основі сучасної техніки вітчизняного та зарубіжного виробництва: магнітофонів, диктофонів, засобів перетворення звукових сигналів, їх кодування, дешифрування, очищення сигналу від акустичних шумів і пристроїв для візуалізації звукових слідів фонограм. Акустична техніка формується у вигляді автоматизованого робочого місця експерта-фоноскопіста АРМЕФ-1, яке було розроблено в Академії МВС України. Апаратура АРМЕФ-1 являє собою сучасний комп'ютер з потужним процесором і великим обсягом пам'яті, засобами введення й виведення інформації.

Засоби дослідження мікрочасток являють собою оптичні прилади та мікроінструменти, лупи, мікропіпетки, пінцети, люмінесцентні джерела світла й вимірювальні прилади.

Засоби комп'ютеризації й автоматизації з'явилися в практиці експертних лабораторій наприкінці минулого століття та суттєво змінили працю експерта, звільнивши його від рутинної роботи, насамперед обробки кількісних показників приладів під час вимірювання властивостей та ознак об'єктів. Комп'ютерна техніка дозволила формувати індивідуальні та галузеві банки даних, довідкової інформації й методик дослідження стосовно конкретного виду об'єкта. Нові програми дозволяють обчислювати великі масиви інформації, оцінювати випадкові погрішності та подавати експерту інформацію для ухвалення оцінних рішень.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Криміналістична техніка та правові підстави її використання для розслідування злочинів.
2. Яким критеріям повинна відповідати криміналістична техніка?
3. Які комплекти техніко-криміналістичних засобів використовуються для виявлення, фіксації й вилучення слідів злочину?
4. Назвіть техніко-криміналістичні засоби, які входять до складу слідчої валізи.
5. Які техніко-криміналістичні засоби входять до складу пересувної криміналістичної лабораторії?
6. Що являють собою техніко-криміналістичні засоби, які використовуються для проведення експертних досліджень?
7. Які види обладнання мають лабораторії експертно-криміналістичних підрозділів?

Глава 8

КРИМІНАЛІСТИЧНА ФОТОГРАФІЯ, ЗВУКО- Й ВІДЕОЗАПИС

§ 1. ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ФОТОГРАФІЇ

Офіційною датою винаходу сучасної фотографії є 7 січня 1839 р. З перших років свого існування вона не тільки отримала застосування в побуті, але і використовувалася у вирішенні суто наукових завдань.

Термін «*фотографія*» походить від давньогрецьких фотос + γραφω («світло» + «пишу») – техніка малювання світлом, світлопис – отримання та збереження статичного зображення на світлочутливому матеріалі (фотоплівці або матриці та пристроях пам'яті) за допомогою фотокамери. Фотозйомкою узвичаєно називати метод (процес) отримання прямих елементарних оптичних зображень об'єктів, що підлягають фіксації. Кінцевим її результатом є фотознімки – тверді копії або електронні зображення. Появі фотографії передували відкриття багатьох учених. Перша фотокамера (камера-обскура) являла собою світлонепроникну скриню з отвором у стінці, принцип роботи якої описав у своїх працях видатний італійський учений і художник Леонардо да Вінчі. Такий прилад надійно служив для механічної замальовки предметів зовнішнього світу. Це була «фотографія до фотографії».

Англієць Луї Жак Манде Дагер отримав зображення на срібній пластинці, обробленій парами ртуті та закріпленій за допомогою розчину кухонної солі. Свій спосіб він назвав *дагерротунією*. Технологія Дагера не дозволяла розмножувати знімки, і лише винахід Вільяма Генрі Фокс Тальбота поклав початок розробці негативно-позитивного методу отримання фотознімків і сприяв відкриттю нового способу виготовлення світлочутливого паперу. У 1835 р. Тальбот, наситивши хлористим сріблом папір, отримав на ньому знімок вікна свого будинку у вигляді негативу.

У 70-х роках XIX ст. було здійснено перші спроби використовувати фотографію в цілях кримінальної реєстрації та розслідування злочинів. Першою застосувала фотографію французька поліція (1841 р.). Суттєвих результатів у цій галузі досяг французький криміналіст А. Бертільон, який сконструював кілька фотокамер для опізнавальної зйомки, зйомки на місці події та для зйомки трупів. Ним же були розроблені правила сигналетичної та виміральної фотозйомки.

Поряд з використанням фотографії в розшуковій та реєстраційній роботі її почали впроваджувати і в судову експертизу. У вказаному напрямку

багато і плідно працював Е. Ф. Буринський. У 1892 р. при Санкт-Петербурзькому окружному суді він створив судово-фотографічну лабораторію. У 1912 р. вона була перетворена на Петербурзький кабінет науково-судової експертизи, що поклало початок створенню криміналістичних установ. Розвиваючи застосування фотографії в слідчій роботі, Е. Ф. Буринський займався розробкою прийомів і засобів судової фотографії. Він вважав, що необхідно розробити правила судового фотографування, які повинні бути обов'язковими для виконання.

Першою роботою з питань використання фотографії у боротьбі зі злочинністю стала книга С. М. Потапова «Судова фотографія» (1926).

Сьогодні **судова фотографія** являє собою систему теоретичних положень, певною мірою запозичених з технічних наук та адаптованих криміналістами з урахуванням результатів узагальнення судово-слідчої практики. Технічний прогрес не міг не відбитися на змісті судової фотографії.

Необхідність збереження, а також передання в просторі й часі реального уявлення про будову, розташування та зміни об'єктів, пов'язаних із подією та наслідками злочину, обумовили застосування надійних, об'єктивних методів фіксації. Одним із таких методів стала фотозйомка. На відміну від інших методів фіксації інформації (наприклад, вербальних), вона практично виключає суб'єктивне втручання особи в цей процес. Лише через керування науково-технічними засобами, що використовуються для фотозйомки, можна впливати на формування зображення та обсяг інформації, що підлягає фіксації. Саме ця якість є необхідною для фіксації під час розслідування злочинів – фотографування використовується як додатковий до протоколу метод фіксації доказів. Система наукових положень і практичних рекомендацій використання фотографії в розслідуванні злочинів утворює один з елементів криміналістичної техніки – криміналістичну фотографію.

Зміст фотографії як складової частини криміналістичної техніки утворюють знання:

- про науково-технічні засоби, що використовуються для фотографічної фіксації;

- про правові засади застосування фотозйомки та відеозапису під час проведення слідчих дій, оперативно-розшукових заходів та експертиз, процесуальний статус результатів і використання їх у процесі розслідування;

- про методи, методики та технології фотозйомки під час проведення слідчих дій та використання отриманих результатів у розслідуванні; про методи, методики та технології фотозйомки під час проведення оперативно-розшукових заходів;

- про методи, методики та технології фотозйомки під час проведення експертиз і досліджень та використання отриманих результатів у розслідуванні.

Отже, **криміналістична фотографія** – це складова частина криміналістичної техніки, що вивчає й розробляє методи фотографічної фіксації перебігу й результатів слідчих дій та експертних досліджень, а також організаційні та правові питання, пов'язані з фіксацією, обробкою й використанням їх результатів.

Фотографічні зображення можна отримати з використанням «традиційних» і сучасних цифрових технологій. Різниця між цими способами проявляється в технологіях обробки інформації та у вигляді отриманих результатів. Проте як у першому, так і в другому випадках безпосередньо фотографування полягає в фіксації прямого, елементарного оптичного зображення об'єктів, які підлягають фіксації, сформованого оптичною системою об'єктива на світлосприймаючу поверхню відповідного пристрою. Основними науково-технічними засобами, що використовуються для фотографічної фіксації, є фотокамери. *Фотокамера* (фотоапарат) – науково-технічний засіб, призначений для формування та фіксації зорового сприйняття інформації щодо окремих об'єктів матеріального світу, їх ознак та взаємного розташування у вигляді статичних зображень – фотознімків. Фотокамери за характером обробки зображення поділяються на плівкові (традиційні) та цифрові.

Традиційний процес отримання фотографічних зображень передбачає отримання прихованого зображення на негативному матеріалі (фотоплівці) й подальшу хімічну обробку фотоматеріалів. Обробка містить негативний та позитивний процеси. Негативний процес являє собою проявлення та закріплення фотоплівки (отримання негативного зображення). Для проектування негативного зображення на позитивні фотоматеріали використовуються фотозбільшувачі та копіювальні пристрої для отримання відбитків у контактний спосіб. Позитивним матеріалом найчастіше виступає фотопіп. Отримане на позитивних матеріалах приховане зображення проявляється, фіксується та висушується.

Сьогодні в криміналістичній практиці активно використовується цифрова фотографія. Її ера почалася з моменту створення та впровадження фотосенсора або фотодатчика, що являє собою світлочутливий пристрій, який складається з матриці й аналого-цифрового перетворювача.

Цифрове зображення – це послідовність цифрових даних, записаних на носії електронної інформації. Файл містить не лише власне зображення, але і технічну інформацію, записану цифровою камерою, про режими зйомки, налаштування самої камери, відомості про виробника й моделі, серійний номер камери, порядковий номер знімка за внутрішнім лічильником, дату та час зйомки.

Цифрова фотографія виключає трудомісткий процес експонування та обробки світлочутливих матеріалів, спрощує фотофіксацію за рахунок

автоматичних режимів (фокусування, експонування, колірного балансу) й високочутливих приймачів, дозволяє отримати фототаблицю за короткий час, до того ж не вимагає підготовчих робіт. Цифрові фотоапарати можуть працювати в різних умовах освітлення, не вимагаючи спеціального підбору плівки. Можна переглядати відзнятий матеріал безпосередньо на місці зйомки, а з метою оперативної перевірки осіб за довідковими, криміналістичними та розшуковими обліками такий матеріал можна передавати на віддалені відстані за наявності модемного зв'язку. Є можливість перетворювати об'єкт зйомки на образ, зручний для комп'ютерної обробки, й отримувати його копії (відбитки) на широкому колі носіїв: жорсткому диску, компакт-диску, термопапері та друкарському папері. Зображення, записані в електронному вигляді, можна зберігати тривалий час у великому багатодисковому архіві. У такий спосіб можна зберігати зображення натуральних колекцій, фотографічних картотек та інших обліків криміналістичного призначення.

Сучасні засоби друку дозволяють отримувати зображення з гарним переданням півтонів і з високою роздільною здатністю порівняно з роздільною здатністю фотографічних матеріалів. Одночасно стають доступними способи комп'ютерного поліпшення вихідної якості та перетворення зображень. Можна поліпшити якість зображення за рахунок світлової фільтрації, приглушити тло й виявити слабовидимі ознаки, підвищити контрастність і різкість зображення. Ці операції дозволяють побачити й оцінити (розпізнати) слабовидимі, а часом і невидимі деталі.

Процес цифрової фотографії полягає в такому: підготовка до зйомки, експозиція, отримання зображення, обробка та редагування зображення, отримання фотозображення або друкування копій.

Для успішної роботи потрібні спеціальні цифрові пристрої введення, виведення та зберігання зображень, а також програмні засоби – графічні редактори, які дозволяють здійснити поліпшення зображення, стиснення його електронного подання у файл із використанням різних графічних редакторів, застосування фільтрів і спецефектів, ретушування (видалення дефектів).

Поряд із фотокамерами загального призначення для фотографування певних об'єктів використовуються спеціальні науково-технічні засоби та пристрої. Особливе місце серед таких посідають засоби для репродукційної фотозйомки (отримання зображень плоских об'єктів) і сканери.

У свою чергу, спеціальна фотографічна техніка, що використовується під час проведення оперативно-розшукових заходів, розглядається в межах навчальної дисципліни «Спеціальна техніка».

§ 2. МЕТОДИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ФОТОГРАФІЇ

Метод у криміналістичній фотографії – це сукупність правил і рекомендацій з фотозйомки об'єктів, їх властивостей та взаємного розташування, які створюють умови для фіксації інформації в обсязі, достатньому для вирішення певних завдань. У системі судової фотографії розрізняють дві структурні частини по сфері застосування: фіксуючу й дослідницьку.

Фіксуюча фотографія – це система наукових положень, прийомів і методів зйомки, що застосовуються для проведення слідчих (розшукових) дій для фіксації об'єктів, видимих оком без застосування спеціальних пристроїв. Об'єктами зйомки в слідчій практиці є місця подій з їх середовищем, трупи, сліди злочину та злочинця, речові докази й особи, обвинувачені у вчиненні злочину. Отримані під час проведення різних слідчих (розшукових) дій фотознімки являють собою фотодокументи – додатки до протоколів відповідних слідчих (розшукових) дій

Дослідницька фотографія охоплює низку науково-технічних положень, прийомів, засобів і методів фотозйомки, пристосованих для збирання, дослідження та використання доказової інформації під час проведення криміналістичних досліджень, головним чином для виявлення й фіксації деталей, кольору та яскравості відмінностей, не видимих оком за звичайних умов. Фотознімки, виконані в процесі експертного дослідження, служать ілюстративним матеріалом для висновку експерта й дозволяють простежити перебіг експертизи, особисто переконатися в наявності або відсутності тих чи інших ознак в об'єктах дослідження, і є складовою частиною висновку, що має значення для доказування.

Методи фіксуючої фотозйомки застосовуються для фіксації об'єктів чи їх властивостей, які перебувають у спектрі світла, що можуть сприйматися неозброєним людським оком. Застосовуються вони для фіксації перебігу та результатів слідчих (розшукових) дій.

Основними методами фіксуючої фотозйомки є такі: панорамна, використання різних ракурсів, вимірювальна, репродукційна, макрозйомка, стереоскопічна, впізнавальна (сигналетична) зйомка.

Панорамна фотозйомка. У діяльності з розслідування злочинів часто виникає необхідність у фіксації великих ділянок місцевості, приміщень, високих споруд та об'єктів, що мають значні довжину чи висоту. Отримати їх зображення можна шляхом використання короткофокусних (ширококутних) об'єктивів, але це не забезпечує достатньої якості фотознімків (перспективні викривлення). Тому в слідчій практиці користуються методом панорамування.

Панорамування – це послідовна зйомка об'єкта, зображення якого при заданому масштабі не може поміститися в звичайному кадрі, на кількох взаємопов'язаних кадрах, об'єднаних потім у спільний знімок – панораму.

Для отримання з послідовно знятих фотознімків цілісного зображення фотозйомку необхідно виконувати з дотриманням таких вимог: 1) вісь об'єктиву під час зйомки кожного фрагменту панорами має бути розташована в одній площині; 2) кожен фотознімок, складовий панорамного, повинен частково містити дублюючі фрагменти зображень певних об'єктів (на 10–15 % перекривати попередній). Монтування панорамного фотознімка здійснюють шляхом суміщення зображень об'єктів на різних знімках.

Розрізняють такі способи панорамування:

1) *лінійна панорама* – фотозйомка здійснюється з кількох точок, розташованих на одній лінії паралельно об'єкту, що фотографується; розрізняють *горизонтальну й вертикальну панораму*;

2) *кругова панорама* – фотографування проводиться з однієї точки, при цьому фотоапарат бажано закріпити на штативі й здійснювати зйомку з подальшим поворотом навколо вертикальної осі;

3) *ярусна панорама* використовується в тих випадках, коли об'єкт, що фотографується, не тільки розташовується в просторі по лінії горизонту, але й має значну висоту; ярусна панорама – це комбінація вертикальної та горизонтальної панорами.

У багатьох моделях сучасних цифрових фотокамер реалізовано функцію «панорамування». Користуючись нею, нескладно отримати серію послідовних фотознімків, що перебувають в одній площині. Із них, також за допомогою відповідного програмного забезпечення, в автоматичному чи напівавтоматичному режимі монтується панорамне зображення.

Використання різних ракурсів. У разі фотозйомки з двох *протилежних точок* (метод зустрічної зйомки) необхідно дотримуватись таких правил: об'єкт фотографування повинен розташовуватися на одній уявній лінії, відстань до центру об'єкта з різних боків має бути однаковою; під час зйомки на місцевості кут нахилу до об'єкту фотографування повинен бути однаковим.

Фотозйомка з *чотирьох точок* передбачає практично ті ж само правила, що і зйомка з двох протилежних точок. Додається лише ще один напрямок, і фактично зйомка ведеться за діагоналями квадрата або прямокутника. Тому таку зйомку називають *перехресною*.

Вимірвальна фотозйомка призначається для отримання зображень, за якими можна визначити просторові характеристики зображених на фотознімку об'єктів. Розрізняють фотозйомку з *лінійним і глибинним масштабом*

Фотозйомка з лінійним масштабом дозволяє визначити розміри предметів і слідів пошкоджень, а також збільшувати масштаб зображення за допомогою вимірювання. Для цього методу існують такі правила:

1) масштабна лінійка розміщується на висоті площини предмета й не повинна маскувати його;

2) фотоапарат повинен розташовуватися суворо вертикально над об'єктом зйомки, і для цього його бажано закріпити на штативі;

3) для того щоб під час фотографування уникнути перспективних спотворень об'єкта, задня стінка фотоапарата має бути розташована паралельно площині об'єкта.

Фотозйомка з глибинним масштабом використовується, коли на знімку необхідно зафіксувати значну за розміром ділянку місцевості або закрите приміщення. За цими знімками можна визначити розміри предметів, а головне – відстані між ними як углиб простору, так і в ширину. Глибинний масштаб являє собою довгу стрічку з нанесеними на неї поділками, для чого використовують паперову стрічку з поділками у вигляді чорно-білих квадратів.

Для цього методу існують такі правила:

1) фотоапарат встановлюється таким чином, щоб його оптична вісь була розташована паралельно підлозі (поверхні місцевості);

2) необхідно розкласти масштабну стрічку вглиб від фотоапарата паралельно оптичній осі об'єктива; при цьому початок стрічки повинен бути розташований виключно під об'єктивом – для цього використовується висок, що прикріплюється до фотоапарата.

Фотозйомка з квадратним масштабом являє собою різновид фотозйомки з глибинним масштабом і відрізняється від останньої тим, що замість стрічки в кадрі поміщають квадратний масштаб.

Репродукційна фотозйомка. Під час розслідування злочинів іноді виникає потреба в отриманні копій документів, схем, креслень, фотографій, різних текстів і різних зображень на площині. Для одержання їх зображення використовується репродукційна фотозйомка.

Поряд із названими вище приладами для цього використовуються новітні технології фіксації – сканери або світлокопіювальні пристрої (на кшталт «Ксерокс») і цифрові фотокамери. Наприклад, в автоматизованих інформаційних системах обробки балістичної інформації (АБІС «ТАІС», АБІС «Папілон» та ін.) застосовується спеціальний сканер, який надає можливість отримати цілісне зображення поверхні кулі в автоматичному режимі та подати її у вигляді плаского фотознімка – розгортки.

Макрозйомка. Для фотографування об'єктів та їх ознак, що мають відносно невеликі розміри (гілзи, кулі, волокна одягу, мікрочастинки речовин тощо), використовується спеціальний метод фотографування, який називається макрозйомкою. Макрозйомка полягає в одержанні детального зображення маленького об'єкта з використанням об'єктива з великою фокусною відстанню або звичайного об'єктива з подовжувальними кільцями (для збільшення фокусної відстані).

Для макрозйомки використовують фотокамери з дзеркальним візуванням. Наведення на різкість при цьому відбувається в ручному режимі шляхом

наближення камери до об'єкта. Ідеальним варіантом для макрозйомки є сучасні професійні та напівпрофесійні цифрові фотокамери на кшталт «Nikon D-80», «Nikon D-200», «Nikon D-700» зі спеціальними об'єктивами та ін. У більшості сучасних цифрових фотокамер реалізовано функцію «макрозйомка», яка дозволяє фіксувати об'єкти з невеликих фіксованих відстаней, де наведення на різкість відбувається за відображенням на контролюючому дисплеї фотокамери.

Стереоскопічна фотозйомка здійснюється за допомогою спеціальних фотокамер з двома об'єктивами й надає можливість отримати уявлення про об'ємну структуру об'єкта та спостерігати його у тривимірному вигляді. Стереофотозйомку рекомендується застосовувати у випадках, коли має значення просторове розташування об'єктів, фіксація їх форми та розмірів і встановлення точної відстані між ними. Вона може бути корисною для фіксації місць дорожньо-транспортних подій, великих техногенних катастроф та ін. Стереофотографії дозволяють наочно уявити місце події й можуть бути використані також для проведення експертиз. Сучасні комп'ютерні технології надають можливість отримати об'ємні зображення із серії фотознімків і моделювати певні об'єкти та ділянки місцевості.

Упізнавальна (сигналетична) зйомка. У криміналістиці вона вважається засобом кримінальної реєстрації живих осіб і трупів. Фотографування живих осіб для кримінальної реєстрації здійснюється в анфас, правий профіль і 3/4 лівого напівпрофілю. Лівий профіль фіксують у тому випадку, якщо на лівій половині обличчя є особливі прикмети. За необхідності людину фотографують на весь зріст у тому одязі, в якому її затримали. Масштаб зображення на фотознімку повинен становити 1/7 від натуральної величини.

Під час впізнавальної зйомки невідомих трупів у необхідних випадках перед фотографуванням проводиться «туалет трупа» для надання йому прижиттєвого вигляду (припудрювання, гримування наявних пошкоджень, відновлення зачіски). Після завершення цієї процедури фотографують лівий, правий профіль та анфас, а також у повний зріст в одязі, в якому було виявлено труп (іноді для фіксації особливих прикмет – оголеним).

Криміналістична дослідницька фотозйомка застосовується під час проведення експертиз для фіксації об'єктів чи їх властивостей, які перебувають за порогом сприйняття органами зору людини, що обумовлює використання спеціальних науково-технічних засобів.

Об'єктами криміналістичної дослідницької фотографії є об'єкти з маловидимими й невидимими слідами злочину.

Існує кілька методів дослідження криміналістичних об'єктів (документів, слідів пострілу чи текстів, які зазнали змін унаслідок зберігання або залитих чорнилом, кров'ю та ін.).

Методи дослідницької фотозйомки: фотозйомка в особливих умовах освітлення, макрофотозйомка, мікрофотозйомка, фотозйомка в невидимих променях спектра (інфрачервоні, ультрафіолетові й рентгенівські промені), метод криміналістичного кольороподілу, метод підсилення контрастів та ін.

Фотографічна зйомка в особливих умовах освітлення. У криміналістичній фотографії використовуються такі способи освітлення об'єктів:

– *дифузне (розсіяне) освітлення* виникає завдяки використанню люмінесцентних ламп, кільцевих освітлювачів і спеціальних розсіювачів, наприклад матового скла;

– *безтіньове освітлення* – освітлення, за якого освітлювальні прилади розташовують навколо об'єкта фотозйомки і закривають розсіювачем, як правило матовим склом, у результаті чого кожне джерело не дає направленої світлової промені й при цьому нейтралізує тінь, створену іншими джерелами;

– *прохідне освітлення* – освітлення, за якого джерело світла розташовується за об'єктом фотозйомки, і його світло, проходячи через об'єкт фотозйомки, формує зображення (використовується для фотозйомки слідів рук); можна використовувати розсіювач або контрастне тло;

– *лобове освітлення* – створюється світловим потоком, направленим від фотокамери під кутом 75–90° до поверхні об'єкта, використовується для зйомки об'єктів із чітко вираженим рельєфом;

– *бічне освітлення* – промені світла направляють під кутом від 30 до 60° до площини об'єкта;

– *косонаправлене освітлення* – утворюється світловим потоком, направленим під кутом від 3 до 15° до площини об'єкта;

– *контурне освітлення* – застосовується для отримання чіткого контуру фотографованого предмета, при цьому світловий потік направляється паралельно оптичній осі об'єктива;

– *фонове освітлення* призначається для виявлення контурів об'єкта, створюється з використанням двох джерел світла, спрямованих на робочий стіл під кутом від 30 до 60°.

Макрофотозйомка – це спеціальний вид фотозйомки, за якого отримують зображення дрібних предметів у великому масштабі від 1 : 10 до 20 : 1 (тобто 1 см зображення на світлочутливому матеріалі фотоапарата відповідає 2–0,05 см об'єкта). Більш широко термін «макрозйомка» вживається у випадках фотографування з більш близьких відстаней, ніж відстані, зазначені на шкалі дистанцій об'єктивів фотокамер. *Макрозйомка* – це принцип формування збільшеного зображення з переданням деталей, видимих неозброєним оком. Із цією метою використовуються цифрові фотоапарати з підвищеною роздільною здатністю матриці – більше 10 мегапікселів.

Мікрофотозйомка призначається для одержання фотознімків об'єктів з великим збільшенням і закріпленням деталей, не видимих неозброєним оком. Фотозйомка здійснюється з допомогою мікроскопа шляхом устанавлення на нього спеціальної цифрової камери, виготовленої із застосуванням інноваційних технологій оптичного виробництва. Такі камери призначаються для оснащення різних моделей мікроскопів і стереомікроскопів. З їх допомогою можна передати збільшене зображення на екран комп'ютера, здійснити ефективний запис і первинну обробку та зберегти його в потрібних форматі та якості.

Фотозйомка в невидимих променях спектра (інфрачервоні, ультрафіолетові та рентгенівські промені має такі різновиди.

Зйомка в ультрафіолетових променях дозволяє отримувати зображення видимого люмінесцентного світіння. Деякі речовини (наприклад, анілінові барвники) під впливом ультрафіолетових променів починають люмінесцювати, а інші речовини (наприклад, кров) гасять люмінесценцію. У разі застосування штучних джерел УФ-променів (ртутні, кварцові лампи та ін.) використовується світлофільтр, який пропускає на об'єкт світлові хвилі певної довжини. Другий спосіб – зйомка у відбитих УФ-променях. Для цього на об'єктив фотоапарата надівається світлофільтр, що пропускає тільки ультрафіолетові промені, і зйомка проводиться при звичайному освітленні.

Зйомка в інфрачервоному спектрі випромінювання обумовлюється здатністю ІК-променів проникати через непрозорі об'єкти (середовища). Джерелами такого випромінювання є сонце та дугові електричні лампи розжарювання. Із зміною температури тіла змінюється довжина хвилі випромінювання. Наприклад, кров та анілінові барвники є прозорими середовищами для цих променів, тому, використовуючи їх, можна прочитати (сфотографувати) тексти, залиті такими речовинами.

Фотографування в рентгенівських променях використовується для отримання зображення внутрішньої будови предметів (зброї, вибухових пристроїв, plomb, текстів, виконаних невидимим чорнилом, що містять солі важких металів, та ін.). Джерелом рентгенівських променів є спеціальні установки. Фотографування здійснюється з використанням рентгенівської плівки або звичайних фотоматеріалів. Фотографований об'єкт поміщується на фотоматеріал, який тримають у пакеті з чорного паперу або в спеціальній касеті. Аналогічним чином використовуються для фотозйомки альфа-, бета й гамма-промені, джерелом яких є радіоактивні речовини, що містяться у спеціальних пристроях.

Метод криміналістичного кольороподілу – фотозйомка в окремих променях спектра; здійснюється з використанням світлофільтрів.

Кольороподільна зйомка проводиться з метою посилення або ослаблення променів спектра. Світлофільтри, що використовуються для такої зйомки, бувають рідинними, пластмасовими, скляними й газовими.

Метод підсилення контрастів. Контрастуюча зйомка застосовується для посилення контрастності зображення за допомогою добору спеціальних фотоматеріалів або спеціальних методик фотографування. Вона, зокрема, дозволяє виявити в документах слабовидимі тексти.

Прикладом універсального технічного засобу, який застосовується в дослідницькій фотографії, є відеоспектральний компаратор «Foster-Freeman VSC6000», який використовується як багатофункціональна робоча станція для перевірки справжності банкнот, паспортів, віз, ідентифікаційних карт та інших захищених документів.

У разі використання експертом методів цифрової обробки зображень у дослідницькій частині вказуються назви процедур обробки та їх параметри. Зокрема, повинні відображатися: 1) застосований цифровий пристрій із зазначенням найменування моделі (марки) апарату, марки об'єктива, стислих технічних характеристик; 2) умови та спосіб фіксації (освітлення, світлофільтри, спеціальні режими); 3) назва й версія прикладної програми керування пристроєм; 4) вихідні характеристики файлів із зображеннями: розміри (в кб, Мб), графічний формат; 5) назва й версія графічного редактора, використаного для підготовки ілюстрацій; 6) опис процедур обробки зображення із зазначенням параметрів зміни яскравості, контрастності та кольорного балансу; 7) назви, характеристики й послідовність використання спеціальних графічних фільтрів; 8) опис процедур комп'ютерного порівняння фрагментів зображень.

§ 3. Види та способи фотозйомки під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій

Під **слідчою фотографією** розуміється система відповідних наукових положень, засобів і методів фотозйомки, що використовуються для проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Ця сфера застосування криміналістичної фотографії охоплює зйомку різноманітних об'єктів, відмінних за характером і призначенням. Слідча фотографія застосовується для фіксування місцевості, приміщень, навколишнього середовища, людей, предметів, трупів та їх частин, документів і матеріальних слідів та для фіксування зовнішнього вигляду й особливостей об'єктів і речової обстановки в цілому.

Фотозйомка, як і складання протоколу огляду, здійснюється в послідовності «від загального до конкретного»: спочатку проводиться орієнтування місця події по відношенню до навколишнього оточення (орієнтуюча фотозйомка), потім фіксується загальна обстановка всього місця події (оглядова фотозйомка), потім виділяються та фіксуються певні вузли (вузлова фотозйомка), потім отримують зображення окремих складових вузлів – деталей (детальна фотозйомка).

Фотозйомка під час огляду місця події. Під час огляду місця події виникає необхідність застосування фотозйомки для збереження візуально значущої інформації про обстановку місця події, окремі об'єкти та сліди злочину, їх розміри та взаємне розташування. Фотознімки завжди повинні нести певне інформаційне навантаження, співвідноситись із фрагментом протоколу й допомагати сприйняттю інформації. Для фіксації перебігу та результатів огляду місця події здійснюються орієнтуюча, оглядова, вузлова та детальна види зйомки.

Орієнтуюча фотозйомка призначається для відображення місця події разом із прилеглою територією. Орієнтуючі знімки повинні давати уявлення про розташування місця події на місцевості з прилеглою територією. Тому межі кадру повинні охоплювати саме місце події, навколишні предмети та навколишню місцевість. На що орієнтують знімки: доцільно показати розташування місця події щодо доріг, мостів, вулиць, перехресть тощо, а для його прив'язки до місцевості – включити в кадр постійні орієнтири, які є поблизу. На роль орієнтуючих об'єктів обирають постійні об'єкти, що мають великі розміри: будівлі, терикони, стовпи і т. ін. Напрямок і дистанцію зйомки визначають залежно від виду розслідуваного злочину й обстановки, в якій той відбувся. Тут нерідко доводиться фіксувати великі території, для чого застосовують ширококутні об'єктиви чи вдаються до панорамування. Для того щоб зафіксувати місце події та прилеглу територію, використовується лінійна або кругова панорама. При цьому слід зауважити, що фотографування на місці події тісно пов'язане зі складанням протоколу його огляду. Так, початковий фрагмент протоколу зазвичай містить адресну інформацію про розташування місця події, зокрема по відношенню до прилеглої території. Таким чином, він виконує орієнтуючу функцію й повинен відображатись у фотознімках або їх серії, призначених для ілюстрації цього місця події.

Оглядова фотозйомка застосовується, коли треба отримати загальний вигляд самого місця події, тому кадр визначається його межами. Точку зйомки тут вибирають так, щоб на знімку чітко було видно найважливіші елементи обстановки місця події та їх взаємне розташування. Якщо одного знімка недостатньо, вдаються до зустрічної або перехресної зйомки. У першому випадку фотографувати треба з двох, а в іншому – з чотирьох протилежних сторін. Кількість фотознімків може бути різною, як правило від одного до чотирьох, це залежить безпосередньо від місця події й об'єктів, що складають його обстановку. Якщо всю обстановку місця події вмістити в один кадр неможливо (наприклад, у разі зйомки тісних приміщень), використовують панорамний метод або фотокамери з ширококутними об'єктивами.

Наступний фрагмент протоколу огляду, як правило, присвячується загальній характеристиці безпосередньо місця події.

Вузлова фотозйомка. Залежно від особливостей обстановки місця події остання умовно поділяється на складові частини. Зазвичай вони являють собою ділянки з розташуванням об'єктів, що свідчать про певні дії злочинців, сліди певної взаємодії, які можуть стати у пригоді в подальшому розслідуванні. Такі ділянки узвичаєно називати вузлами місця події. Відповідно, і фотозйомка, за допомогою якої фіксується взаємне розташування об'єктів, що перебувають у межах певної ділянки місця події (вузла), називається вузловою. Вузлові знімки можуть містити зображення всіх об'єктів, що входять до ділянки, а також її фрагментів, які слідчий вважає важливими для справи. Кількість вузлових знімків на місці події визначається залежно від особливостей злочину. У разі вузлової фотозйомки найчастіше застосовується звичайна зйомка, але якщо треба показати розміри відстаней між окремими об'єктами, використовують масштабну зйомку.

Детальна фотозйомка здійснюється для фіксації окремих слідів та інших важливих особливостей місця події. Щоб предмети відобразилися більш повно, її слід проводити в максимально можливому масштабі з використанням за необхідності подовжувальних кілець. Зазвичай знімають з верхньої точки за правилами метричної зйомки. Серія детальних знімків повинна створити наочне уявлення про обстановку та наслідки злочинної події, зафіксувати їх максимально докладно, заповнюючи тим самим можливі похибки протокольного опису. У більшості випадків детальна зйомка здійснюється методом масштабної чи великомасштабної фотозйомки. За необхідності її можна здійснити в променях ультрафіолетового світла (фотографування підроблених грошей на місці події) з використанням портативних джерел. В окремих випадках для отримання фотознімків деталей, що мають значну довжину, або слідів (бігової доріжки шини, довгих трас та ін.), можна скористатись методом лінійного панорамування.

Фотозйомка трупа на місці події та під час ексгумації. Одним із важливих засобів фіксації результатів огляду є фотографічна зйомка трупа на місці його виявлення. Вона служить наочним засобом фіксації виявлених у процесі огляду ознак і тому суттєво доповнює протокольні записи. Фотографічні знімки трупа нерідко служать матеріалом для повторних експертиз і засобом, що полегшує слідче та судове оцінювання висновку експерта. Знімки мають також велике значення для встановлення особи потерпілих у випадках виявлення невпізнаних трупів.

Під час огляду місця виявлення трупа зазвичай фотографують загальний вигляд трупа або його частин разом із навколишньою обстановкою, слідами та іншими об'єктами, що можуть мати значення; ушкодження та сліди на тілі трупа (рани, синці, странгуляційна борозна тощо), трупні явища (трупні плями, ознаки розкладання та ін.), ушкодження та забруднення одягу, а також сліди на ньому (вогнестрільні ушкодження, сліди впливу

високої температури, плями різноманітних речовин, патьоки крові, сліди волошіння, відбитки протекторів шин та ін.).

Для фіксації загального вигляду трупа на місці його виявлення заведено фотографувати як у взаємозв'язку з навколишнім середовищем, так і ізольовано від предметів навколишньої обстановки.

Фотозйомка трупа у взаємозв'язку з навколишнім середовищем проводиться для того, щоб зафіксувати місце перебування й положення трупа щодо предметів обстановки місця події. Кадром необхідно охопити всі об'єкти, що можуть мати стосунок до трупа та місця його виявлення. У першу чергу на знімку повинні бути відображені різноманітні сліди, можливі знаряддя вбивства або самогубства, а також усі інші об'єкти, які, за припущенням, можуть мати безпосередній стосунок до обставин заподіяння смерті.

Труп з оточуючими його предметами обстановки зазвичай фотографують з однієї або двох точок. Якщо обстановка дозволяє, то його знімають із чотирьох точок, встановлюючи фотоапарат по кутах уявного прямокутника, в який ніби вписується труп. Фотоапарат зазвичай установлюється на висоті приблизно 155–160 см. Запропонована схема його розміщення є бажаною, але іноді вибір точки й напрямку зйомки, а також висота встановлення камери визначаються залежно від конкретної обстановки виявлення трупа.

Поряд зі зйомкою трупа на тлі навколишнього середовища (у схемі фіксації обстановки місця події це буде оглядова фотозйомка) його варто сфотографувати більш великим планом (вузлова зйомка). Фотозйомка трупа, ізольована від навколишньої обстановки, призначається головним чином для фіксації положення й пози трупа. Зазвичай цю зйомку здійснюють із двох точок. У разі бічної зйомки оптична вісь об'єктива має бути розташована перпендикулярно поздовжній осі тіла трупа. Зображення трупа по змозі повинно займати весь кадр. Якщо в умовах обмеженого простору не можна в одному кадрі отримати зображення трупа цілком, то варто застосувати панорамний метод його зйомки (по частинах) або скористатися ширококутовим об'єктивом.

Іноді доцільно сфотографувати лежачий труп згори (вертикальна зйомка). Така зйомка забезпечує чітку фіксацію пози, тобто взаємного розташування окремих частин трупа.

Трупи, знайдені у висячому стані, рекомендується по можливості сфотографувати спереду, ззаду і з боків. У кадр повинні потрапити також найближча опора, мотузка з петлею та предмет, до якого її прикріплено. Взаємне розташування ніг трупа й опори, що служила підставкою для ніг, доцільно зафіксувати зйомкою з масштабною лінійкою. Труп, що перебуває в сидячому положенні, рекомендується фотографувати з двох, а якщо це можливо, і з чотирьох боків. Великим планом варто фотографувати странгуляційну борозну, вузол мотузки, кисті рук і положення петлі на шії.

Безпосередньо зі зйомкою трупа пов'язано і фотографування слідів крові, виявлених як на трупі, так і на близько розташованих від нього предметах обстановки. Це фотографування проводиться для фіксації локалізації та взаємного розташування слідів, форми й напрямку патьоків крові. Особливо важливо зафіксувати форму кров'яних слідів, що може вказувати на механізм їх виникнення. Зображення таких слідів треба розміщувати в кадрі так, щоб було видно їх розташування, форму та напрямок щодо предметів обстановки або частин тіла. Сліди крові варто фотографувати великим планом за правилами масштабної фотозйомки. Відстань фотозйомки визначається залежно від розміру окремих слідів або загальної площі, яку вони займають. Треба, щоб освітлення водночас було двостороннім рівномірним або загальним розсіяним. Іноді буває важко виявити сліди крові на кольорових поверхнях. У цих випадках для їх знаходження рекомендується застосовувати світлофільтри. Під час фотографічної фіксації слідів крові також буває доцільно використовувати світлофільтри.

Сліди крові іноді можна сфотографувати в ультрафіолетових променях. Тоді кров на знімках матиме вигляд темних плям. Також фотозйомкою можна, наприклад, виявити й зафіксувати заміті сліди крові на білій тканині (простирадлах, білизні, рушниках та ін.).

Під час огляду місця події й виявлення заритого трупа в землі на ґрунті можна знайти сліди транспортних засобів, тварин і людей, а також різноманітних інструментів (кирки, лопати тощо). Такі сліди фіксують за загальними правилами масштабної зйомки.

Замасковані трупи фотографують спочатку в тому вигляді, в якому їх виявили, а потім – без предметів, використаних для маскування. Предмети, за допомогою яких було сховано труп, також підлягають фотографуванню з метою фіксації їх характерних ознак. Так, наприклад, у разі виявлення трупа, замаскованого гілками, великим планом фотографують сліди зрізів або розрубів на гілках.

Фотографуючи труп з ознаками впливу високої температури, особливу увагу приділяють фіксації його характерної пози. Велика площа поверхні тіла, уражена опіками, ускладнює впізнання, тому фотографують зуби трупа, залишки одягу, що збереглися, каблучки, прикраси й інші металеві предмети, фіксуючи їх індивідуальні особливості. Усе це доцільно фотографувати частинами з масштабною лінійкою за правилами безтіньової зйомки.

Замерзлі трупи фотографують на місці їх виявлення, а потім після танення (наприклад, у морзі) – за загальними правилами зйомки трупа з урахуванням виявлених у процесі огляду особливостей.

У разі виявлення розчленованих трупів кожна частина фотографується в тому положенні й вигляді, в якому її знайшли. Великомасштабній зйомці

підлягають також місця розчленування тканини тіла. Освітлення й тло вибираються з таким розрахунком, щоб вони під час фотографування забезпечували фіксацію характерних рис країв розчленованих тканин. Якщо частини тіла були упаковані, то предмети упаковки (мішки, кошики, валізи тощо) так само треба сфотографувати на місці їх виявлення. Особливу увагу при цьому варто звернути на фіксацію відмінних ознак предметів упаковки: матеріал, його фактуру, вузли, нашивки, ярлики, клейма, написи, мітки та ін. У разі виявлення декількох частин трупа їх рекомендується сфотографувати разом.

Фотографічна зйомка може бути застосована і під час ексгумації трупа. Зазвичай за правилами орієнтуючої та оглядової зйомки фіксується місце поховання з найближчими орієнтирами, за правилами вузлової зйомки – пам'ятники, цвинтарні номери та знаки, потім окремо – власне труна й після зняття кришки – труп у труні; предмети одягу або окремі його деталі фотографуються великим планом.

Фотозйомка перебігу та результатів обшуку. Під час проведення обшуку також виникає потреба в орієнтуванні місця обшуку по відношенню до навколишньої обстановки (орієнтуюча зйомка), в отриманні загального уявлення про місце обшуку (оглядова зйомка), а також про взаємне розташування певних об'єктів у його межах (вузлова зйомка). Суттєве значення має зйомка окремих об'єктів, таких як предмети, що розшукуються; ті, що розшукуються в інших провадженнях, вилучені з вільного цивільного обігу (вогнепальна зброя, вибухові речовини та пристрої, наркотичні речовини) та ін. Їх фіксація здійснюється, як правило, масштабною зйомкою, за необхідності користуються великомасштабною. Зазначені об'єкти фотографують із декількох ракурсів з обов'язковою фіксацією окремих ознак, які можуть відіграти важливу доказову роль. Особливу увагу треба приділяти фіксації безпосередньо місць знаходження цих об'єктів і тайників. Тайник фіксують у зв'язку з оточуючими його об'єктами у замаскованому та розкритому станах. Сліди рук і ніг, виявлені на поверхнях складових тайника, як і на об'єктах, що розшукуються, фотографують окремо за правилами детальної зйомки.

Фотозйомка під час слідчого експерименту має багато спільного з методикою фотозйомки, що використовується під час огляду місця події. Слід мати на увазі, що під час його проведення часто перевіряються свідчення осіб (свідків, підозрюваних, потерпілих та ін.), пов'язаних безпосередньо з подією злочину, відповідно, і місце його проведення збігається з місцем огляду (який, як правило, здійснювався значно раніше). Зважаючи на це, під час фотографування необхідно, щоб на фотознімках фігурували однакові орієнтири, а певні об'єкти, що мають значення для розслідування,

доцільно фіксувати в однаковому ракурсі. Коли в конкретному кримінальному провадженні перевіряються показання особи на місці, то на фотознімках цю особу фіксують у взаємозв'язку з тими об'єктами, на які вона вказує. У разі ж експериментальної перевірки можливостей виконання особою певних дій необхідно послідовно фіксувати ключові моменти, які свідчать про можливість чи неможливість виконання дій певною особою за певних умов. Фотозйомка, по суті, здійснюється послідовно у тому порядку, в якому відбувається слідчий експеримент. З урахуванням цієї послідовності фотознімки розміщують у фототаблиці.

Для фіксації перебігу та результатів слідчого експерименту доцільно користуватись відеозаписом. Це дозволяє фіксувати дії в динаміці, одночасно фіксувати зображення та звук, що в деяких випадках має суттєве значення для вирішення питань у кримінальному провадженні.

Сигналетична та впізнавальна фотозйомка. Сигналетична фотозйомка з'явилась у криміналістичній реєстрації. Її головна функція – створювати умови для ідентифікації особи за фотографічним зображенням її грудної фігури. На практиці для цієї мети користуються головним чином ознаками обличчя. Сигналетичні фотознімки виступають складовими певних облікових одиниць – карток, записів у журналах, базах даних та ін. Відповідно, і презентовані вони можуть бути у вигляді твердих копій чи електронних зображень. Зазвичай сигналетична зйомка передбачає два фотознімки грудної фігури особи з двох позицій – у фас (спереду) та правий профіль (збоку). За необхідності може бути виконано й лівий профіль. При цьому фотокамера встановлюється таким чином, щоб оптична вісь об'єктива була горизонтальною й перебувала на рівні очей особи, яку фотографують. Особу, яку фотографують, треба поставити або посадити таким чином, щоб не було перекосів плечей, голову слід тримати прямо, без нахилів, зіниці – горизонтально, погляд має бути спрямований трохи вище об'єктива. Верхній одяг та головні убори знімають. Волосся не повинно затуляти лоб і вушну раковину. Сигналетичні фотознімки виконуються у масштабі 1 : 7.

Поряд із основним призначенням у практичній діяльності сигналетичні фотознімки часто використовують для проведення впізнання та портретних експертиз. Вони, по суті, є ідеальним варіантом для ідентифікації особи за її зображенням. Сьогодні дедалі частіше вони виконують функції ідентифікаторів в автоматизованих аналітично-пошукових системах, які працюють за принципом розпізнавання образів у реальному часі у відеопотоці, таких як «АРГУС» та ін. Сигналетичні знімки можуть бути використані для пред'явлення особи для впізнання за фотознімками.

§ 4. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ОФОРМЛЕННЯ ФОТОЗЙОМКИ

Норми Кримінального процесуального кодексу України передбачають можливість використання додаткових засобів фіксації під час проведення слідчих дій, а саме фотозйомки, звукозапису й відеозапису. Результати їх застосування виступають додатковим джерелом доказів у матеріалах кримінальних проваджень. Порядок і можливості використання матеріалів фото-, відео- й аудіофіксації у кримінальному провадженні передбачаються ст. 84, 99, 104–107, 224, 228, 231, 236, 237–241, 252, 256, 269, 301 КПК України.

Фотознімки, які були отримані під час проведення слідчих дій або виконання експертних досліджень, набувають доказового значення лише тоді, якщо вони були оформлені з додержанням вимог кримінального процесуального законодавства.

Основні вимоги, які висуваються до фотознімків слідчих дій, є такими:

1) вимоги процесуального характеру: відображення в протоколі слідчої дії, належне оформлення фототаблиці, додавання фототаблиці до кримінального провадження;

2) вимоги технічного характеру: чіткість зображення, оптична щільність, яка забезпечує необхідний контраст зображення, правильне кадрування;

3) вимоги, що забезпечують інформативність знімків: загальний план місцевості, повнота відображення фіксованих об'єктів, відтворення основних зовнішніх ознак об'єкта, вузли, можливість установалення за знімками розмірів об'єктів і відстані між ними.

Під час внесення до протоколу огляду місця події відомостей про застосування фотозйомки спеціаліст указує марку фотоапарату та об'єктив, які використовувалися під час фіксування; які об'єкти, яким чином та за яких умов і при якому освітленні були сфотографовані; час зйомки, кількість відзнятих кадрів, спеціальні способи та методи фотозйомки (панорамна, вимірвальна, макрозйомка тощо).

Під час складання плану (схеми) місця події можуть указуватися місця (точки) розміщення фотоапарату, з яких проводилася зйомка орієнтуючих та оглядових знімків.

У випадках, коли час зйомки було перенесено, у протоколі зазначаються причина переносу й об'єкти, які підлягали фотографуванню в інший час.

Фототаблиця повинна мати заголовок, в якому відображаються інформація про те, до протоколу якої слідчої дії вона додається, дата, адресні дані місця проведення слідчої дії та номер кримінального провадження або номер висновку спеціаліста. Якщо фототаблиця складається з декількох бланків, спільний заголовок друкується на кожному з них.

Розміщення фотознімків на фототаблиці проводиться у такій послідовності: орієнтуючі, оглядові, вузлові, детальні. У разі, якщо на знімках деякі важливі криміналістичні елементи (об'єкти) недостатньо помітні, або необхідно вказати ознаки об'єкта, що збігаються чи розрізняють, то на них стрілками зазначають місця їх розташування. Стрілки необхідно пронумерувати. Під кожним знімком ставиться порядковий номер і робиться короткий пояснювальний текст до нього: що зображено на знімку, з якого місця здійснювалася зйомка, пояснення (якщо робилися уточнення, вказані стрілочками). Якщо на фотознімках робляться позначки, то в обов'язковому порядку необхідно в фототаблиці розмістити такі само фотознімки, але без розмітки (контрольні фотознімки). Фотознімки друкують на матовому папері, без рамок, їх формат обирають таким чином, щоб зображення було більш інформативним. Наклеюють фотознімки на цупкий папір або спеціальний бланк фототаблиці спеціальним клеєм – декстриновим, столярним або гумовим. Кожен фотознімок скріплюють відбитком печатки або штампа, а поряд ставиться підпис спеціаліста та слідчого. Фотознімки, що додаються до висновку спеціаліста, підписує експерт, який проводив дослідження.

Сьогодні дедалі більшої популярності набуває *цифрова фотографія*. Фототаблиці в цьому разі виготовляються на комп'ютері з цифрових фотознімків із використанням програм, призначених для обробки графічної інформації. На електронному бланку (формату А4) формується електронна фототаблиця, на якій розташовують електронні фотознімки та роблять необхідні пояснювальні надписи. З електронної фототаблиці отримують тверді копії. При цьому необхідності у скріпленні кожного фотознімка відбитком печатки немає, а кожен аркуш фототаблиці засвідчується підписами слідчого та спеціаліста й скріплюється відповідними відбитками печаток.

Завдяки комп'ютерним технологіям та сучасним цифровим фотокамерам з'являється можливість вставляти фотознімки безпосередньо до змістовної частини протоколу. Поряд із традиційним поданням результатів фотозйомки у вигляді фототаблиць зображення можуть бути презентовані в матеріалах справи у вигляді електронних слайдів. Для цього разом із фототаблицею доцільно додавати копії оригінальних файлів за результатами зйомки на певних носіях (CD або DVD-дисках та ін.). У будь-якому випадку електронне зображення має значно більшу роздільну здатність, ніж його тверда копія, і, відповідно, створює умови для ретельного дослідження обстановки, певних об'єктів тощо. За необхідності з таких зображень можна скомпонувати презентацію, в якій послідовно була б подана необхідна інформація.

Висновки спеціаліста також містять фототаблиці, на яких фотознімки демонструють загальний вигляд об'єктів, що надійшли на дослідження, результати їх дослідження, ознаки, що збігаються або різняться, контрольні

знімки та ін. У них також можуть бути подані зображення, отримані з використанням традиційних або цифрових технологій. У разі використання цифрових технологій пояснення та розмітка робляться в спеціальних редакторах і роздруковуються на кольоровому принтері.

У заключній частині протоколу слідчої дії чи в дослідній частині висновку експерта необхідно вказати, які об'єкти фотографувалися, який метод та спосіб зйомки використовувався, з якого місця проводилася зйомка (під час проведення слідчої дії), хто проводив зйомку (слідчий, спеціаліст, експерт) і якою була модель фотоапарата.

До фототаблиці додаються фотографічні негативи або носії цифрової інформації.

§ 5. ЗАСТОСУВАННЯ ЗВУКО- Й ВІДЕОЗАПИСУ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ І ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ОФОРМЛЕННЯ ЇХ РЕЗУЛЬТАТІВ

Використання звуко- чи відеозапису під час проведення слідчих дій має очевидні переваги перед іншими способами фіксації. Рішення щодо цього факту ухвалює особа, яка проводитиме відповідні процесуальні дії. При цьому враховується можливість забезпечити в подальшому об'єктивне оцінювання фактичних даних, що мають доказове значення, внаслідок надійної та об'єктивної фіксації певної інформації.

Згідно зі ст. 103 КПК України основними способами фіксації процесуальних дій під час кримінального провадження є протокол, журнал судового засідання, а також носій інформації, на якому за допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії. У разі фіксації процесуальних дій під час досудового розслідування за допомогою технічних засобів про це зазначається в протоколі. У разі використання технічних засобів під час проведення допиту текст показань може не вноситися до відповідного протоколу за умови, що жоден з учасників процесуальної дії не наполягає на цьому (ч. 2 ст. 104 КПК). Про використання технічних засобів фіксації процесуальної дії заздалегідь повідомляються особи, які братимуть у ній участь.

Звукозапис. Поняттям криміналістичного звукозапису охоплюються теоретичні положення, технічні засоби, способи та прийоми фіксації, використання й дослідження звукової інформації для вирішення ідентифікаційних і діагностичних завдань в інтересах повного й об'єктивного розслідування злочинів. Звукозапис почав застосовуватися в кримінальному судочинстві раніше, ніж відеозапис. Порівняно з протоколюванням його переваги полягають в тому, що він забезпечує повноту фіксації звукової інформації, передання не лише смислового змісту показань допитуваного, але й особливостей його голосу та усного мовлення (емоційне забарвлення,

тембр, наявність жаргонних слів, акценту і т. ін.). Кількаразове прослуховування фонограми дозволяє повніше виявити суперечності й неточності в показаннях допитаних осіб, що сприяє підвищенню результативності процесуальних дій. Звукозапис є особливо доцільним у разі проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, пов'язаних з отриманням і фіксацією мовної інформації. Необхідно його використовувати у випадках, коли важливо відобразити явища та процеси, словесний опис яких є складним або взагалі неможливим (показання, які даються на іноземній мові, логічні наголоси, емоційні особливості мови, інтонації та ін.). Фіксацію за допомогою звукозапису доцільно використовувати під час допиту за участю перекладача, осіб, які страждають розладами слуху та мовлення, малолітніх, потерпілих, які перебувають в стані депресії, тощо. Фіксація допиту за допомогою технічних засобів важлива, коли у слідчого є підстави думати про можливі зміни свідчень учасниками допиту, а також у випадку, коли заздалегідь відомо, що допитувана особа з тих чи інших поважних причин не зможе дати свідчення в суді. Під час проведення допитів, а також для фіксації звукового супроводу інших слідчих дій (слідчий експеримент, перевірка показань на місці, очна ставка) зручніше застосовувати портативні магнітофони з компакт-касетами або цифрові апарати, що забезпечують відповідний обсяг інформації. Зазвичай це професійні та побутові диктофони й інша звукозаписна техніка, оснащена вбудованими та виносними мікрофонами. Останнім часом більш поширеним стає цифровий формат звуко- та відеозапису.

Рішення про фіксацію процесуальної дії за допомогою технічних засобів приймає особа, яка проводить відповідну процесуальну дію, а за клопотанням учасників процесуальної дії застосування технічних засобів є обов'язковим (ч. 1 ст. 107 КПК). Застосування звукозапису може здійснюватись лише з дотриманням норм кримінально-процесуального законодавства, що сприяє всебічному оцінюванню отриманої інформації.

Перед початком звукозапису слідчої дії, що проводиться в приміщенні, слід переконатися в його захищеності від звукових перешкод, а також у справності засобів звукозапису. Доцільно скласти план майбутньої слідчої дії та чіткий перелік питань, які необхідно з'ясувати. Перед початком слідчої дії всім учасникам роз'яснюється перебіг проведення та застосування звукозаписувальної техніки; вказується, хто саме та із застосуванням якого технічного пристрою (марка, модель) проводитиме звукозапис. Під час фонофіксації треба чітко вимовляти питання, наступне можна ставити тільки після того, як допитуваний повністю відповість на попереднє. Перед закінченням слідчої дії звукозапис повністю відтворюється її учасникам. Висловлені ними зауваження та доповнення також заносяться на фонограму. Свідчення, отримані під час слідчої дії, що здійснювалася із застосуванням

засобів звукозапису, по змозі дослівно заносяться в протокол, в якому робиться відмітка також про відтворення фонограми учасникам слідчої дії та їх заяви з цього приводу. Після закінчення слідчої дії рекомендується забезпечити збереження фонограми, виключивши повторний запис, і стирання наявної інформації. Касету чи електронний носій необхідно упакувати (бажано в стандартний футляр) з метою надійного збереження, а також засвідчити підписами слідчого, прокурора, спеціаліста й інших осіб, які брали участь у слідчій дії (ч. 3 ст. 105 КПК України). Згідно з ч. 2 п. 3 ст. 105 КПК України аудіозапис процесуальної дії може бути додатком до протоколу.

На відміну від фото- й відеотехніки, засоби звукозапису використовуються слідчим не тільки для фіксації перебігу та результатів слідчих дій, але і для полегшення його роботи зі складання процесуальних документів, особливо коли відповідна слідча дія проводиться в умовах, що ускладнюють ведення записів (підвал, шахта, місце згарища тощо). У цьому разі необхідна для складання протоколу інформація просто записується на диктофон, а потім використовується для складання процесуального документа.

Застосування звукозапису створює додаткові умови для оцінювання умов отримання доказової інформації, її повноти й об'єктивності. Як і матеріали відеозйомки, фонограма допиту свідка, підозрюваного чи обвинуваченого, які говорять правду, може бути використана для викриття осіб, що дають неправдиві свідчення, шляхом її відтворення, якщо проведення між ними очної ставки є тактично недоцільним.

Під час оперативно-розшукових заходів звукозапис може бути застосований негласно для фіксації протиправних дій (погроза вбивством, вимагання хабара, переговори між замовником і кілером тощо). Фонограма, отримана протягом проведення оперативно-розшукових заходів, може згодом бути легалізована й виступати речовим доказом, а також використовуватися для ідентифікації особи шляхом упізнання за голосом і мовленням під час проведення фоноскопичної експертизи.

Відеозапис. Під час розслідування злочинів трапляються випадки, коли необхідно застосовувати відеозапис, для того щоб зафіксувати будь-яку дію, що має значення для встановлення істини, динаміку розвитку подій або явищ разом із супроводжуючими їх звуками. *Відеозапис* (з лат. *video* – дивлюся, бачу) – це відеоматеріал, записаний на фізичному носії (диску, флеш-накопичувачі тощо). Під цим терміном слід розуміти широкий спектр технологій запису, обробки, передачі, зберігання та відтворення візуального й аудіовізуально матеріалу. Останнім часом використовуються цифрові методи фіксації інформації. Принцип їх дії полягає в тому, що зображення об'єкта запам'ятовується й трансформується в електричний сигнал, який записується в цифровому вигляді на спеціальному носії. Для відтворення зображення на моніторі необхідно лише зворотне перетворення, тобто сигнал не

потребує додаткової обробки. Зараз на практиці використовуються цифрова та звичайна відеоапаратура такого формату, який дозволяє отримати якісне кольорове зображення навіть в умовах дуже поганого освітлення, гарантуючи його яскравість, контрастність, інтенсивність і роздільну здатність (передачу дрібних деталей). Відеокамери оснащено лампами підсвічування, які автоматично включаються в разі недостатньої освітленості об'єктів. Наявність електронного стабілізатора усуває тремтіння кадру, що викликається коливаннями камери під час зйомки «з рук». Важливим для криміналістичної практики є і та обставина, що видошукач камери може переміщатися, що дозволяє проводити зйомку в несприятливих умовах, коли доступ до зафіксованого об'єкту ускладнено. Слід зауважити, що в електронному, зазвичай кольоровому видошукачі відтворюються показники часу здійснення запису: день, місяць, рік, години та хвилини. Ці дані фіксуються разом із зображенням і можуть мати важливе тактичне й доказове значення. Слід зазначити також, що за допомогою спеціального принтера можна отримати фотозображення на твердому носії з того чи іншого кадру відеострічки в чорно-білому або кольоровому варіанті, застосувавши функцію «стоп кадр».

Застосування операторських прийомів відеозапису дозволяє доброякісно зафіксувати не лише зображення, але і звук. До основних прийомів можна віднести панорамування, наїзд і від'їзд.

Панорамування – це зйомка камерою, що перебуває в русі. Воно буває статичним і динамічним. Статичну панораму знімають плавним поворотом камери навколо горизонтальної або вертикальної осі. У першому випадку отримують кругову відеопанораму, а в другому – вертикальну. У разі динамічного панорамування зйомка здійснюється камерою, яка переміщається в просторі. Такий прийом раціонально застосовувати тоді, коли потрібно відобразити великі площі або об'єкти значної протяжності. Різновиди динамічних панорам – *лінійна панорама*, для зйомки якої камеру поступово переміщують паралельно фронтальній площині об'єкта, ніби оглядаючи його, і *панорама проходження*, коли з камерою рухаються за об'єктом, фіксуючи його динаміку. Панорами повинні починатися й закінчуватися статичними кадрами, інакше вони погано узгоджуються із сусідніми епізодами відеофільму, що відображує слідчу дію. Усередині панорам доцільно робити зупинки (стоп-кадр) для виділення головних об'єктів. Тут слід застосовувати *наїзд*, тобто плавний перехід від загального плану до середнього та великого. *Від'їзд* – прийом, протилежний наїзду, зазвичай він дозволяє підтримувати орієнтацію в обстановці проведення слідчої дії після серії епізодів, знятих великим і детальним планами, або для введення в кадр інших осіб після показу основного персонажа зйомки.

За аналогією з криміналістичною фотографією, яка використовує орієнтувальний, оглядовий, вузловий і детальний види зйомки, в криміналістичному відеозаписі застосовуються загальний, середній, великий і детальний *плани*. Загальний план є кращим для орієнтувальної та оглядової фіксації місця проведення слідчої дії. Він показує переміщення головного об'єкта на тлі навколишнього оточення. Середній план, збільшуючи частину зображень загального плану, звертає увагу на певний об'єкт, динаміка якого стає вже добре помітною. Для виділення характерних частин об'єкта використовується великий план. Детальний план необхідний для показу в повний кадр специфічних особливостей об'єктів зйомки.

Проводити відеозйомку епізодів слідчої дії необхідно в тій послідовності, в якій вони демонструватимуться, щоб уникнути монтажу. Зйомку зазвичай ведуть з рівня середнього зросту. Слід звертати увагу на освітлення об'єктів, що знімаються, та нейтралізувати звукові перешкоди, що ускладнюють сприйняття звукового ряду. Для більш якісного фіксування слідчої дії шляхом використання відеозапису доцільно запросити фахівця, пояснивши йому, що і як треба зняти.

Ухваливши рішення про застосування відеозапису, слідчий конкретизує завдання в майбутній слідчій дії. Для цього доцільно розділити її на окремі етапи, які є вузловими в цій процесуальній дії, продумати, що буде головним у відеозапису, що вимагає більш детальної фіксації (фіксації з різних точок), а також те, які пояснення та коментарі при цьому потрібні. У разі проведення відеозапису з фіксуванням складних слідчих дій (слідчий експеримент, перевірка показань на місці) доцільно попередньо ознайомитися з місцем їх здійснення. Під час підготовки до проведення слідчої дії із застосуванням відеозапису необхідно з'ясувати, де і які події відбуватимуться, з яких точок має бути проведена відеофіксація. За необхідності в таких випадках рекомендується складати письмовий план слідчої дії, в якому визначаються його вузлові моменти, що фіксуються засобами відеотехніки, й основні прийоми фіксації. Бажано також підготувати вступну частину фонограми та робочі записи за процесуальним порядком слідчої дії. Необхідно заздалегідь вирішити організаційні питання, що стосуються понятих, фахівців та інших учасників слідчої дії. Особлива увага приділяється перевірці комплектності та справності, підготовці до роботи відеоапаратури: наявності запасних відеокасет, флеш-накопичувачів, акумуляторних батарей, додаткових джерел освітлення й подовжувального кабелю, штативів і мікрофона. На цьому ж етапі необхідно вирішити те, де і на якій апаратурі буде проглянуто відеозапис після закінчення слідчої дії.

На наступному етапі відбуваються безпосередньо проведення власне слідчої дії та її відеофіксація, на початку якої перші фрагменти повинні містити відомості про учасників слідчої дії, при цьому слідчий попереджає їх

про застосування відеозапису та, послідовно звертаючись до кожного, пропонує назвати їхні прізвище, ім'я, по батькові та інші дані.

Відеозапис слідчої дії проводиться безперервно, в кадрах повинні бути присутніми учасники, що дають свідчення чи виконують якісь певні дії з навколишньою обстановкою та об'єктами, на яких акцентується увага. Обов'язково виділяються ключові моменти, які мають суттєве значення для справи – ті, що пов'язані з виявленням речових доказів, але сліди яких під час огляду не були виявлені; дії, що безпосередньо свідчать про наявність в особи певних навичок, та ін. Якщо місцем відтворення обстановки обставин події є ділянка місцевості або приміщення, в межах яких раніше проводився огляд місця події, ракурси відеозапису доцільно обирати з урахуванням ракурсів фото- чи відеозйомки огляду. У практиці застосування відеозапису під час слідчого експерименту у випадках, коли відтворення проводиться на ділянках місцевості, розташованих на значних відстанях одна від одної, коли фіксувати процес переїзду чи переходу не доцільно, допускають перерви. У такому випадку слідчий у кадрі повідомляє, що відеозапис тимчасово припиняється, називає причину перерви та час. По відновленню слідчої дії він також повідомляє про це в кадрі й указує місце та час. Після закінчення слідчої дії всім її учасникам демонструється відеозапис; якщо з їхнього боку виникли зауваження чи доповнення стосовно слідчої дії або матеріалів відеозапису, це зазначається в протоколі. При цьому доцільно поставити питання щодо добровільності показань і відсутності психологічного чи фізичного впливу на учасників слідчої дії. Перебіг і результати слідчої дії також відображаються у протоколі.

Відповідно до чинного законодавства відеозапис може здійснюватися під час проведення оперативно-розшукових заходів. Згодом їх результати, зафіксовані за допомогою відеозапису, виступають додатками до протоколів і надалі використовуються як докази в кримінальному провадженні (ст. 252, 256, 269 КПК України).

Відеоконференція. Стаття 232 КПК України визначає можливість проведення допиту осіб, упізнання осіб чи речей у режимі відеоконференції з трансляцією з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування) під час досудового розслідування у таких випадках: 1) неможливості безпосередньої участі певних осіб у досудовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин; 2) необхідності забезпечення безпеки осіб; 3) проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого; 4) необхідності вжиття таких заходів для забезпечення оперативності досудового розслідування; 5) наявності інших підстав, визначених слідчим, прокурором або слідчим суддею достатніми.

Рішення про здійснення дистанційного досудового розслідування ухвалюється слідчим або прокурором, а в разі здійснення у режимі відеоконференції допиту – слідчим суддею з власної ініціативи або за клопотанням

сторони кримінального провадження чи інших його учасників. У разі, якщо сторона кримінального провадження чи потерпілий заперечують проти здійснення дистанційного досудового розслідування, слідчий, прокурор чи слідчий суддя можуть ухвалити рішення про його здійснення лише вмотивованою постановою (ухвалою), обґрунтувавши в ній таке рішення. Рішення про здійснення дистанційного досудового розслідування, в якому дистанційно перебуватиме підозрюваний, не може ухвалюватись, якщо той проти цього заперечує. Використання у дистанційному досудовому розслідуванні технічних засобів і технологій має забезпечувати належну якість зображення та звуку, а також інформаційну безпеку. Учасникам слідчої (розшукової) дії повинна бути забезпечена можливість ставити запитання й отримувати відповіді осіб, які беруть участь у слідчій (розшуковій) дії дистанційно, реалізовувати інші надані їм процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки, передбачені КПК України. Перебіг і результати слідчої (розшукової) дії, проведеної у режимі відеоконференції, фіксуються за допомогою технічних засобів відеозапису. Особа, якій забезпечується захист, може бути допитана в режимі відеоконференції з такими змінами зовнішності й голосу, за яких її неможливо було б упізнати. Слідчий і прокурор з метою забезпечення оперативності кримінального провадження мають право провести у режимі відео- або телефонної конференції опитування особи, яка через перебування у віддаленому від місця проведення досудового розслідування місці, хворобу, зайнятість або з інших причин не може без зайвих труднощів вчасно прибути до слідчого чи прокурора.

Слідчий і прокурор зобов'язані вжити заходів із метою встановлення особи опитуваного у режимі відео- або телефонної конференції та зазначити в рапорті, яким чином була підтверджена особа опитуваного.

За результатами опитування, проведеного у режимі відео- або телефонної конференції, слідчий або прокурор складають рапорт, у якому зазначають дату та час опитування, дані про особу опитуваного, ідентифікаційні ознаки засобу зв'язку, що використовувався опитуваним, а також обставини, які були ним повідомлені. За необхідності опитування фіксується за допомогою технічних засобів аудіо- чи відеозапису.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Що таке криміналістична фотографія?
2. Назвіть способи криміналістичної фотографії.
3. Види панорамної зйомки.
4. Методи криміналістичної фотографії.

5. Які прийоми зйомки використовують під час фотографування на місці злочину?
6. Методи дослідницької фотографії.
7. Процесуальне оформлення фототаблиць.
8. Яким є призначення методів фіксуєної фотозйомки?
9. Що розуміють під панорамуванням і коли його застосовують?
10. Які завдання вирішуються з використанням вимірювальної фотозйомки?
11. Для чого використовують репродукційну зйомку?
12. Які завдання вирішуються з використанням методів дослідницької фотографії?
13. У чому полягають особливості застосування фотозйомки під час проведення експертних досліджень?
14. У яких випадках доцільно застосовувати відеозапис?
15. Назвіть види та методи відеозйомки, що застосовуються у кримінальному провадженні.

Глава 9

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТРАСОЛОГІЯ

§ 1. МЕХАНІЗМ ВІДОБРАЖЕННЯ ЗЛОЧИНУ В НАВКОЛИШНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ, ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ЙОГО СЛІДІВ

Злочинна діяльність, як і будь-яка інша, призводить до змін у навколишньому середовищі й має своє зовнішнє та внутрішнє відображення. Із процесом відображення пов'язано існування трьох об'єктів:

- 1) слідоутворювального (того, що утворює сліди);
- 2) слідосприймального (того, на якому відображаються сліди);
- 3) відображення (виникає в результаті взаємодії слідоутворювального та слідосприймального об'єктів).

Слідоутворювальний об'єкт, як правило, є джерелом руху; це об'єкт, до якого докладено зусиль і який є причиною впливу й слідоутворення на слідосприймальному об'єкті.

Слідосприймальний об'єкт – це будь-яке матеріальне тіло живої та неживої природи, яке під час взаємодії змінює свої зовнішні ознаки і внутрішні властивості, відтворює (копіює) властивості слідоутворювального об'єкта.

Відображення – це зміни слідосприймального (того, що відображає) об'єкта. Відображення є результатом процесу відбиття, слідами в широкому розумінні слова (матеріальні й ідеальні сліди). У неживій природі відображення являють собою сліди механічної, електричної, фізичної, хімічної тощо взаємодії (сліди взуття, знаряддя злочину, транспорту, короткого замикання, вибуху, радіоактивності тощо). «Ідеальні» сліди залишаються у пам'яті людей, які брали безпосередню участь або спостерігали подію злочину (сукупність образів).

Слідоутворення являє собою процес взаємодії двох фізичних тіл чи систем, які, обмінюючись енергією, змінюють свої ознаки й властивості, тобто відображають один одного. Взаємодія здійснюється під впливом зусиль, докладених до одного чи одночасно до двох об'єктів. Під впливом слідоутворювального об'єкта інший об'єкт – слідосприймальний – відображає зовнішню будову слідоутворювального у вигляді сліду. Джерелом слідоутворення можуть бути й одночасно обидва об'єкти взаємодії, тоді межа між слідоутворювальним і слідосприймальним об'єктами практично зникає. Вони взаємно відображають один одного, і кожен із них одночасно є слідоутворювальним і слідосприймальним.

У криміналістиці розрізняють поняття «сліди» у широкому та у вузькому значенні. У широкому значенні сліди – це будь-які матеріальні зміни об'єктів або обстановки, причинно пов'язані з подією злочину. Це можуть бути сліди, які виникли внаслідок взаємодії предметів (сліди злому, відбитки взуття); об'єкти, залишені на місці події (гудзик, недопалок) або забрані з нього (гроші, цінності); частини зруйнованих предметів (уламки скла) та ін. До поняття «сліди» у широкому значенні також належать і ідеальні відображення – сліди пам'яті людини, уявні образи. У вузькому ж розумінні сліди злочину – це тільки сліди-відображення (відбитки), які є об'єктами траєкторичних досліджень.

У зв'язку з цим нині у криміналістиці існують різні класифікації слідів злочину (рис. 9.1, 9.2).

Основними принципами, покладеними в підґрунтя криміналістичного вчення про сліди, є такі.

1. *Індивідуальність об'єктів матеріального світу.* Зовнішня будова однорідних об'єктів може збігатися за загальними ознаками (форма, розмір тощо), але неминуче розрізнятиметься за окремими. До окремих ознак у траєкторії належать деталі (особливості) рельєфу поверхні або візерунка сліду. Деталлями рельєфу в сліді розрубу будуть борозенки й валяки (траєкторії), залишені нерівностями леза сокири, у сліді пальця відобразяться деталі папілярного візерунка, в сліді протектора колеса автомашини – окремі ознаки дефекту (викришеність гуми, тріщини).

2. *Зовнішня будова об'єкта, здатна відобразитися (віддзеркалюватися) на інших об'єктах.* Повнота і точність відображення залежать від умов слідоутворення, головними з яких є фізичні властивості матеріалу об'єктів – слідоутворювального й слідосприймального, а також механізм взаємодії об'єктів. Чим еластичнішим є слідосприймальний об'єкт і дрібнішим – його структурна будова, тим більш чітким і виразним у переданні деталей вийде слід.

3. *Відображення в сліді зовнішнього об'єкта завжди є зворотним (негативним), дзеркальним.* Так, від випуклого об'єкта (підшва взуття) залишається увігнутий слід в м'якому матеріалі (на вологому ґрунті).

Властивості матеріальних слідів. Будь-який матеріальний слід має властивості інформативності, індивідуальності та стійкості.

Інформативність означає, що слід може:

- 1) відобразити зовнішню будову слідоутворювального об'єкта (яким є відображуваний об'єкт або його контактуюча частина);
- 2) указувати на механізм слідоутворення (як виник слід);
- 3) інформувати про навички суб'єкта взаємодії, що використовує предмет як засіб (хто діяв і в який спосіб).

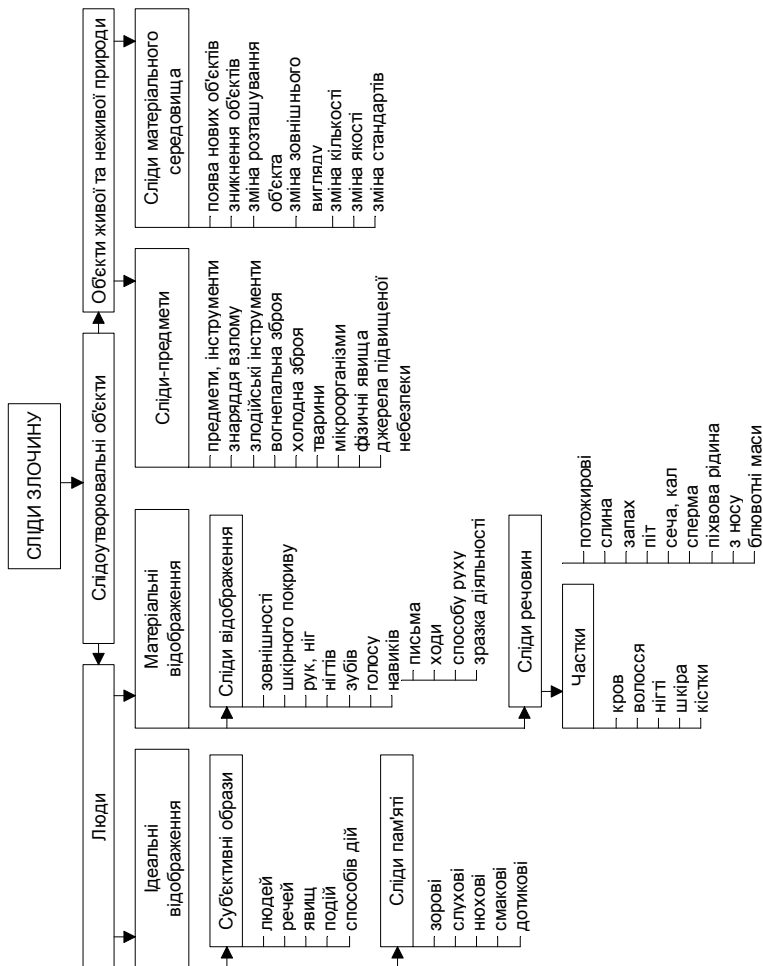

Рисунок 9.1 – Класифікація слідів злочину у криміналістиці за М. В. Салтєвським

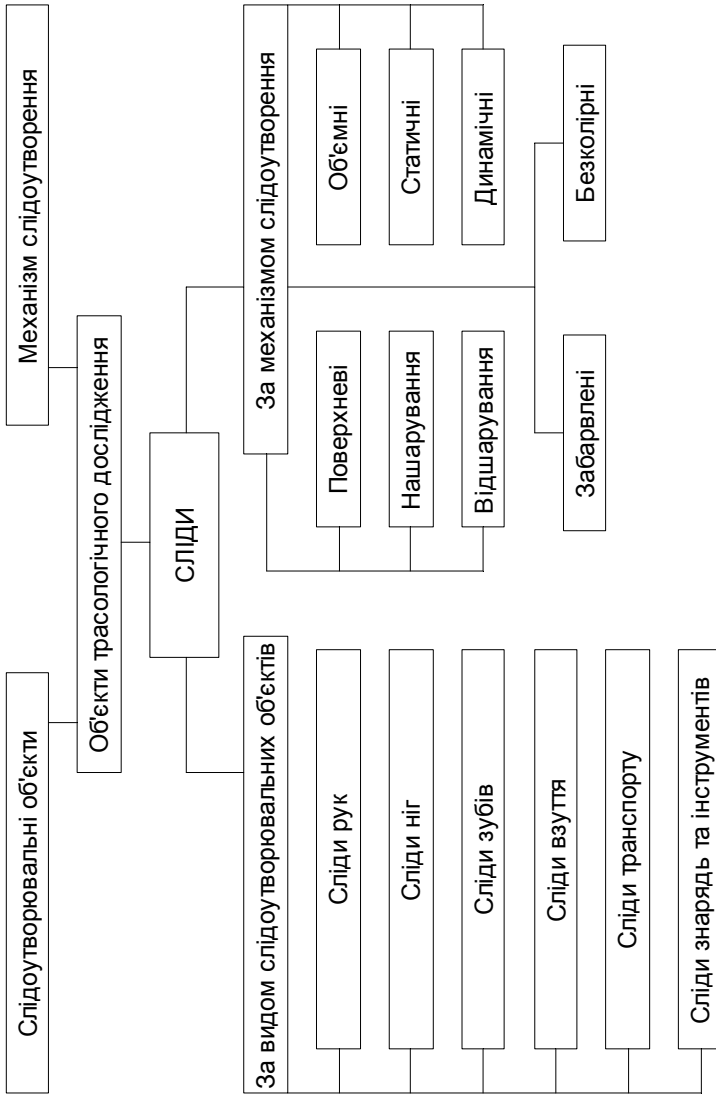

Рисунок 9.2 – Класифікація слідів злочину у криміналістиці за З. Г. Самошиною

Індивідуальність слідів означає тотожність об'єкта самому собі, свідчить про неповторність сукупності його властивостей та ознак. Об'єкти індивідуального виробництва завжди тотожні самим собі. Предмети масового виготовлення, як правило, є схожими (однорідними), наприклад гудзики, взуття на литій підшві, цвяхи, скріпки тощо. Такі об'єкти стають індивідуальними лише після їх експлуатації, коли вони набувають експлуатаційних ознак.

Стійкість слідів – це властивість об'єктів певний час зберігати свою зовнішню будову та внутрішню організацію. Період, протягом якого об'єкт зберігає свої ознаки й властивості, що дозволяють ототожнювати його, називається ідентифікаційним.

§ 2. ПОНЯТТЯ ТРАСОЛОГІЇ ТА ЗНАЧЕННЯ СЛІДІВ-ВІДОБРАЖЕНЬ ДЛЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Розділ криміналістики, який вивчає сліди в їх широкому значенні, називається *слідознавством*, а розділ, який вивчає сліди в їх вузькому значенні, – *трасологією*. **Трасологія** (*trase* – «слід», *logos* – «вчення») вивчає механізм утворення слідів та особливості відображення об'єктів, що взаємодіють, із метою криміналістичної ідентифікації (сліди механічного впливу). Трасологічний аспект дослідження охоплює лише ті матеріальні сліди, які відображають ознаки зовнішньої будови слідоутворювального об'єкта.

Залежно від умов формування сліди-відображення класифікуються за такими групами: статичні та динамічні, поверхневі й об'ємні, локальні та периферичні, нашарування й відшарування. Також за ступенем сприйняття розрізняють сліди видимі, невидимі та маловидимі.

Статичними називають сліди, які утворюються у стані відносного спокою (у статичі), коли об'єкт, що рухався, зупиняється. При цьому кожна точка слідоутворювального об'єкта залишає своє адекватне відображення на слідоприймальному об'єкті²³. Прикладом статичного сліду є відбиток пальця руки, відбиток підшви взуття.

Динамічні сліди виникають у разі зміщення точок слідоутворювальної поверхні по поверхні слідоприймальній. При цьому кожна точка слідоутворюючої поверхні залишає слід у вигляді лінії (траси). Опуклі частини рельєфу відображаються у вигляді заглиблень (борозенок), а увігнуті – у вигляді виступів (валиків). До динамічних слідів належать сліди розпилу, розрубу, свердління, гальмування транспортних засобів та ін.

²³ Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. Криміналістика: учеб. для вузов / под ред. Р. С. Белкина. М.: Норма – Инфра-М, 1999. 990 с.

Як статичні, так і динамічні сліди можуть бути поверхневими й об'ємними.

Поверхневі сліди – це сліди, які мають розмірні характеристики довжини та ширини й утворюються, коли і слідоутворювальна, і слідосприймальна поверхні є однаковими за твердістю або твердість слідосприймальної поверхні є більшою. До таких слідів належать слід пальця руки на склі, слід колеса автомобіля на асфальті тощо.

Об'ємні сліди – це сліди, які мають розмірні характеристики довжини, ширини та глибини й утворюються в разі вдавлювання більш твердої слідоутворювальної поверхні у більш м'яку слідосприймальну поверхню. У такому сліді відображається не лише контактуюча поверхня слідоутворювального об'єкта, але і його бічні поверхні. Об'ємний слід дозволяє отримати більш повне уявлення про будову слідоутворювального об'єкта, його загальні та окремі ознаки, форму та будову поверхні. Прикладами об'ємних слідів є вдавнений слід на дверях від знаряддя злому, відбиток підшви взуття або коліс автомобіля на вологому ґрунті та ін.

Нашарування виникають за рахунок накладення часток, які відокремилися від слідоутворювального об'єкта. Уступаючи у контакт з поверхнею, такий слід відображає свої ознаки за рахунок переходу речовини на ділянках контакту. До таких слідів можна віднести слід коліс автомобіля на асфальті, який до цього проїхав по калюжі, слід вимазаного у фарбі руки тощо.

Відшарування, навпаки, утворюються за рахунок переходу часток речовини від слідосприймальної поверхні до слідоутворювальної. Наприклад, злочинець узявся долонею за свіжопофарбоване підвіконня, в результаті чого речовина фарби відокремилася від нього і перейшла на руку злочинця. У результаті на підвіконні у місці контакту спостерігаємо ознаки пальців і долонної поверхні.

Локальні сліди виникають у межах контактної поверхні об'єктів, що взаємодіють. Наприклад, поверхневий чи об'ємний слід взуття утворюється за рахунок змін ґрунту, які відбуваються у межах його контакту з підшвою взуття.

Периферичні сліди, на відміну від локальних, виникають за межами контактної поверхні об'єктів, що взаємодіють. Наприклад, бічні поверхні взуття злочинця були вимазані у бруді, й під час ходьби по асфальту бруд осипається зі взуття, повторюючи конфігурацію підшви.

Видимі сліди – це сліди, які можна виявити неозброєним оком. *Невидимі* – це ті, які можна виявити за допомогою спеціального обладнання (наприклад, ультрафіолетового освітлювача) або хімічних речовин.

Маловидимі сліди можна виявити без спеціального обладнання за рахунок зміни навколишньої обстановки, наприклад зміни кута освітлення об'єкта (виявлення слідів у косо падаючому освітленні).

Для використання як доказів сліди треба виявити, зафіксувати й вилучити. Згідно з кримінально-процесуальним законом основним та обов'язковим засобом фіксації слідів є їх відображення у протоколі слідчої дії. Перш за все, йдеться про протокол огляду місця події та протокол огляду предметів. Виявлені сліди детально описуються у протоколі з указівкою на вид слідів, їх кількість, місце виявлення (в т. ч. характер його поверхні), розміри та взаємне розташування. Якщо під час проведення огляду використовувались технічні засоби пошуку, фіксації й вилучення, то у протоколі обов'язково вказуються особи, які їх використовували, мета використання, найменування, марка, модель технічного засобу, умови та порядок використання й отримані результати. Додатковими засобами фіксації виявлених слідів можуть бути фотографування, відеозйомка, замалювання, складання планів і схем.

За загальним правилом, якщо є можливість, сліди вилучаються разом з об'єктом-носієм без попередньої обробки. Якщо такої можливості немає, робиться копія сліду (за допомогою дактилоплівки, залиття гіпсом, використання компаундних паст тощо). Об'єкти зі слідами упаковуються таким чином, щоб уникнути контакту поверхонь зі слідами з упаковкою. Вологі об'єкти перед упакуванням необхідно просушити при кімнатній температурі, уникаючи потрапляння прямих променів сонячного світла. До упакованих об'єктів кріпиться бирка з інформацією про об'єкт і місце його вилучення. Бирка підписується слідчим і понятими та скріплюється печаткою слідчого.

Значення слідів визначається можливостями встановлення за ними різних обставин події, що розслідується. При цьому можуть вирішуватися завдання діагностичного та ідентифікаційного характеру. У разі вирішення діагностичних завдань насамперед визначається механізм утворення слідів – взаємодія об'єктів у момент виникнення слідів. Крім того, встановлюється стан об'єкта, наявність на ньому слідів, вид знаряддя, яким ці сліди залишено, послідовність утворення слідів тощо. У разі ідентифікації здійснюються ототожнення об'єкта за залишеними ним слідами, а також можливе встановлення групової належності, зокрема спільного джерела походження.

Установлення за слідами об'єкта, який їх залишив, а також механізму утворення слідів має важливе значення для розслідування злочинів. Вирішення цих питань допомагає:

- виявити знаряддя злочину;
- отримати відомості про суб'єкт (його фізичні ознаки, одяг);
- установити спосіб учинення злочину;
- отримати відомості про предмет злочинного посягання, встановити наявність зв'язку між виявленими слідами та злочинними діями конкретної особи;
- установити обставини, що сприяли злочину.

§ 3. Види слідів людини, їх виявлення, фіксація, вилучення й використання

Під час розслідування злочинів одним із головних завдань є збирання інформації про злочинця, джерелом якої є залишені ним сліди. При цьому звертається увага й на сліди інших учасників події (потерпілого, свідків). На місці події та на окремих об'єктах люди залишають сліди, в яких відображаються, перш за все, такі їх фізичні властивості:

1) зовнішні (або анатомічні), які характеризують будову тіла та його частин (корпусу, голови, обличчя, рук, ніг, зубів, шкірних покривів, долонних поверхонь рук, підшов ніг);

2) внутрішні (або структурні), які характеризують внутрішню будову тканин, органів, різних виділень людського організму в процесі його життєдіяльності (волосся, кров, сперма, потожирові виділення тощо).

Предметом трасологічного дослідження є лише такі сліди людини, які мають стійку зовнішню будову й утворюються в результаті контактної взаємодії певних частин тіла з навколишніми об'єктами. До них належать такі: сліди рук, сліди босих ніг, сліди ніг з одягненими шкарпетками чи панчолами, сліди зубів, сліди інших частин тіла (губ, лоба, вух тощо).

Сліди рук (босих ніг), їх виявлення, фіксація, вилучення й використання. Утворення слідів рук і босих ніг обумовлено особливостями будови шкірного покриву кінцівок людини. Шкіра людини складається з двох шарів: зовнішнього, який називається епідермісом, і більш глибокого – дерми (власне шкіри). Будова шкіри на різних ділянках тіла людини є неоднаковою: на обличчі вона має форму зірочок, на долонних поверхнях і підшвах ніг – паралельних валиків, а на іншій поверхні тіла шкіра відрізняється сітчастою будовою (рис. 9.3).

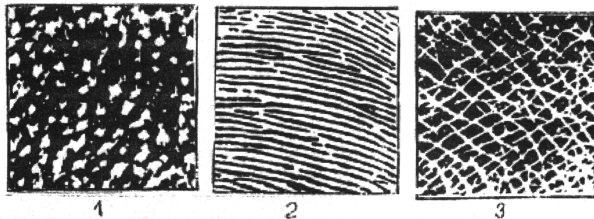

Рисунок 9.3 – Будова шкірного покриву (шкіри) людини на різних ділянках тіла: 1 – на обличчі; 2 – на долонях; 3 – на інших ділянках

Дерма має численні горбики – так звані дермальні сосочки. На більшій поверхні тіла сосочки розкидано хаотично, і тільки на долонних поверхнях рук і підшвах ніг вони розташовуються рядками; вкриті епідермісом, вони

утворюють валики-складки, які можна бачити неозброєним оком і які називаються папілярними лініями (від лат. *papilla* – «сосочок»). Усередині сосочка міститься потова залоза, протока якої виходить на гребінець папілярної лінії й утворює отвір, який називається порою (рис. 9.4).

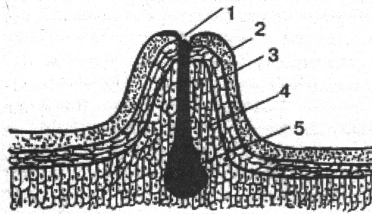

Рисунок 9.4 – Схематична будова папілярної лінії в розрізі:
1 – пора; 2 – епідерміс; 3 – дерма, 4 – сосочковий шар; 5 – потова залоза

Пора являє собою воронкоподібний отвір з нерівними краями, з якого постійно виділяється потова речовина. Оскільки на долонях немає жирових залоз, то під час торкання предмета рукою утворюється потовий слід. Однак сліди рук найчастіше називають не потовими, а потожировими, оскільки потові сліди утворюються і тоді, коли руки ретельно вимиті й незабруднені. Насправді на долонях майже завжди є жирова речовина, яка потрапляє з інших відкритих частин тіла під час торкання їх рукою (обличчя, волосся тощо). Валики розташовуються паралельними рядками, тому між ними є борозенки, а разом борозенки й валики, згинаючись, утворюють візерунки, які називаються папілярними. Особливо складну будову вони мають на нігтьових фалангах. На інших фалангах пальців папілярні лінії починаються на одному боці, а закінчуються на іншому, створюючи майже прямі лінії. Лише на нігтьових фалангах лінії піднімаються вгору, згинаються й утворюють дуги, петлі та завитки (кола), що являють собою власне папілярні візерунки (рис. 9.5).

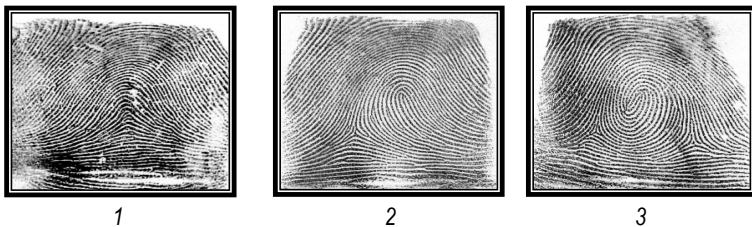

Рисунок 9.5 – Види папілярних візерунків на нігтьових фалангах пальців рук і ніг: 1 – дуговий; 2 – петлястий; 3 – завитковий

Дуговий візерунок (1) є найпростішим: папілярна лінія, плавно піднімаючись на одному боці й досягаючи певної висоти, плавно опускається на протилежному боці, утворюючи дугу. Іноді папілярна лінія, піднявшись угору, згинається і, зробивши петлю, повертається на цей же бік, утворюючи *петлястий* візерунок (2). *Завитковий* візерунок (3) найбільш складний: піднявшись угору, папілярна лінія може утворити коло чи спіраль, повернутися на цей же бік або закінчитися на протилежному боці. Для визначення зони центральної частини візерунка праворуч і ліворуч на ньому знаходять дельти (розгалуження лінії на дві), одна йде вгору, друга – вниз, і обидві закінчуються на другому боці.

Дугова, петляста й завиткова будова візерунка є загальними ознаками, оскільки близько 65 % усіх візерунків становлять петлі, 30 % – завитки і 5 % – дуги. Окремі ознаки будови папілярного візерунка проявляються в будові окремих ліній і відносному розташуванні їх деталей, а також у мікροструктурі пор.

Кожна папілярна лінія має зовнішні особливості будови у вигляді розривів, роздвоєнь, злиттів, потовщень тощо, які називаються деталями, або окремими ознаками (рис. 9.6).

Рисунок 9.6 – Ознаки будови папілярних візерунків

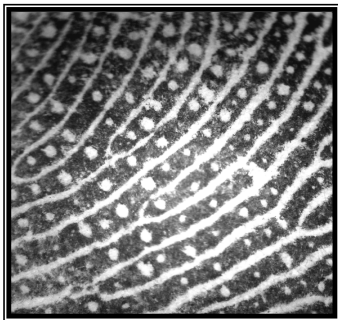

Рисунок 9.7 – Особливості будови пор і країв папілярних ліній

Під час розгляду папілярної лінії через лупу на її гребені можна побачити будову пор, які мають форму багатокутників, овалів з нерівними краями, що дозволяє відрізнити їх одна від одної. Краї папілярних ліній також є нерівними, мають форму вигинів і сприймаються як звивиста «берегова лінія». Особливості будови пор і країв папілярних ліній є окремими ознаками, сукупність яких використовується для ідентифікації (рис. 9.7).

Отже, ознаки папілярних візерунків допустимо розглядати на макрорівні. До них належать загальна форма візерунка, будова окремих деталей папілярних візерунків (центральної частини, дельт і потоків ліній, що перебувають за рамками центральної частини візерунка). Дослідження названих загальних ознак, як правило, здійснюється візуально, іноді із застосуванням лупи малого збільшення. Цей розділ трасології називається **дактилоскопією** (від грець. *daktylos* – «палець», *skopeo* – «дивлюся»).

У сучасній криміналістиці дактилоскопію розглядають як розділ трасології, який охоплює вивчення властивостей та ознак папілярних візерунків рук і ніг, розроблення методів їх виявлення й дослідження з метою одержання криміналістичної інформації.

Загальні й окремі ознаки будови папілярних візерунків мають три властивості, за якими проводиться ідентифікація людини: індивідуальність, відновлюваність і відносна незмінюваність.

Індивідуальність – це фундаментальна властивість папілярних візерунків, сутність якої полягає в особливостях будови шкіри на долонних поверхнях рук і підшвах ніг. Шкірний візерунок формується в процесі внутрішньоутробного розвитку, він пов'язаний зі спадковістю й протягом усього життя людини не змінюється. Якщо епідерміс пошкоджується, то через якийсь час візерунок відновлюється. Анатомічна будова візерунка змінюється лише в разі глибоких ушкоджень дерми – сосочкового шару (опіки, порізи, розриви). На цих ділянках виникають шрами чи рубці, які, у свою чергу, стають ідентифікуючими ознаками.

Відновлюваність папілярного візерунка як властивість шкірного покриву тіла людини взагалі дозволяє використовувати сліди пальців рук, коли після вчинення злочину зони були травмовані, й на візерунках з'явилися рубці чи шрами.

Відносна незмінюваність як властивість папілярних візерунків пов'язується з їх індивідуальністю та відновлюваністю. Із зростанням і розвитком людини папілярні візерунки збільшуються в розмірі, лінії їх стають товщими, з'являються зморшки, складки, «білі лінії», але при цьому загальна форма та розташування окремих ознак у візерунку залишаються незмінними. Це дозволяє ідентифікувати людину за слідами пальців рук, залишеними з великим розривом у часі.

Однакова анатомічна будова й властивості папілярних візерунків рук і ніг передбачають однаковий механізм утворення слідів у разі механічної взаємодії. Сліди рук і ніг – контактні, вони утворюються за рахунок речовини, що виділяється шкірою або випадково потрапила на її поверхню. Речовина може бути кольоровою (фарба, кров, пил, бруд) чи безбарвною (піт, різні рідини штучного походження), тому і сліди можуть бути забарвленими й безбарвними (невидимими, маловидимими). Якщо слідосприймальний об'єкт є пластичним, то утворюються об'ємні сліди, під час торкання твердого предмета виникають поверхневі сліди.

Для виявлення, вилучення та фіксації слідів рук застосовуються фізичні, хімічні й радіографічні методи.

Фізичні методи. Основу фізичних методів становлять об'єктивні закономірності та властивості фізичних тіл, розглядувані у фізиці й суміжних із нею галузях, а саме: відображення, адгезія, змочування, конденсація.

Відображення – фізичне явище, сутність якого полягає в поверненні світла об'єктом в оптичне середовище в разі потрапляння його на межу поділу з іншим оптичним середовищем. Якщо поверхня предмета є ідеально рівною, то виникне дзеркальне відображення, від нерівної (забрудненої потожировою речовиною) поверхні можна отримати дифузійне (розсіяне) відображення. Із цього випливає, що будь-яке нашарування або структурна зміна предмета порушують дзеркальність відображення в місці розташування речовини або сліду зміни структури поверхні. Від сліду світло відбивається розсіяно, а від іншої поверхні – дзеркально, через що слід стає видимим. Для виявлення невидимого сліду достатньо спрямувати на поверхню пучок світла, наприклад кишенькового ліхтарика. Так виявляють потожирові сліди папілярних візерунків на об'єктах з гладкою, полірованою поверхнею. Прозорі предмети (скло та скляні вироби) оглядають на провіт, розташовуючи джерело світла з протилежного боку.

Адгезія – це властивість фізичних тіл прилипати до інших тіл, унаслідок чого виникає зчеплення поверхонь тіл. Свіжий слід папілярного візерунка становить потожирову речовину, що відшарувалася й певний час залишається вологою та липкою. Якщо на її поверхню потрапляють частки іншої кольорової речовини, то вони прилипають до неї, і слід стає видимим. Природно, вони прилипають і там, де немає потожирової речовини, тобто

сліду, але адгезійні властивості поверхні слідоносія є слабшими порівняно з властивостями потожирової речовини, тому під час струшування або здування порошку струменем повітря значна частина його залишається на папілярних лініях, що утворюють забарвлений слід. Виявлення невидимих слідів порошками завдяки їх адгезійним властивостям одержало назву *порошкових методів*. Порошки за походженням поділяють на неорганічні (магнітні), які являють собою головним чином подрібнені метали (залізо, алюміній, мідь, кобальт, барій, свинець, цинк або їх окисли) й органічні (немагнітні), до яких належать кам'яновугільні смоли, каніфоль, камфору, крохмаль тощо.

Для виявлення сліду порошок необхідно нанести на поверхню, де прогнозується розташування сліду. Порошки наносять посипанням або спеціальними пристроями – пензлем або пневматичними розпилювачами. У разі посипання (насіпання) невелику порцію порошку наносять на об'єкт, наприклад аркуш паперу, і, рухаючи останній, перекочують порошок по всій поверхні, а залишки зсипають у ємність. Якщо предмет твердий і громіздкий, то насипаний порошок слід перемістити пензлем або здути чи струсити. На вертикальні поверхні немагнітні порошки наносять дактилоскопічним волоссяним (білячим, колонковим) пензлем (рис. 9.8) або пневматичними розпилювачами. Для роботи з магнітними дактилоскопічними порошками використовується магнітний пензель (рис. 9.9, 9.10).

Рисунок 9.8 – Виявлення слідів рук немагнітним порошком

Рисунок 9.9 – Виявлення слідів рук магнітним порошком

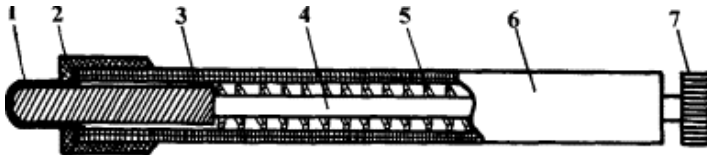

Рисунок 10 – Будова магнітного пензля:

1 – наконечник; 2 – гайка; 3 – постійний магніт; 4 – стержень; 5 – пружина; 6 – корпус пензля; 7 – ручка

Суміші порошків відрізняються від немагнітних і магнітних тим, що вони мають не лише адгезійні, а й інші властивості, наприклад люмінесцентні, що дозволяє виявляти невидимі сліди на кольорових поверхнях, спостерігаючи люмінесценцію в ультрафіолетових променях. Комбіновані порошки-суміші містять як органічні, так і неорганічні порошки.

Змочування – поверхневе фізичне явище, яке виникає в разі зіткнення рідини з твердим тілом. Існують тіла, що змочуються і не змочуються. Жир не змочується водою, і ця властивість лежить у підґрунті виявлення слідів рук і підшових ніг водяними розчинами барвників. Якщо у водяний розчин барвника, наприклад фіолетового чи синього чорнила, занурити об'єкт із латентним слідом, то барвник змочить тільки ті ділянки сліду, де немає потожирової речовини. Завдяки цьому слід стане видимим на забарвленому тлі документа. Після цього документ злегка промивають (купають).

Конденсація – ущільнення, згущення, перехід речовини з газоподібного в рідкий чи твердий, кристалічний стан. На цьому фізичному явищі ґрунтуються методи виявлення слідів парами йоду, кіптявою палаючої свічі та металами, розпиленими у вакуумі. Сутність способу полягає в тому, що частки твердої речовини, які перебувають у газоподібному стані, вибірково конденсуються й у такий спосіб забарвлюють слід чи поверхню слідоносія, внаслідок чого слід стає видимим (забарвленим чи безбарвним). На основі явища конденсації розроблено два методи виявлення потожирових невидимих слідів пальців рук: окурювання парами йоду й вакуумне напилювання.

Метод окурювання є найбільш поширеним у слідчій та експертній практиці. Основу його становить властивість йоду сублимуватися, тобто переходити із твердого стану в газоподібний. Для сублимації сконструйовано низку приладів – сублиматорів. Найпростіший із них являє собою циліндричну скляну трубку завдовжки 100–120 мм, що закінчується воронкою (рис. 11).

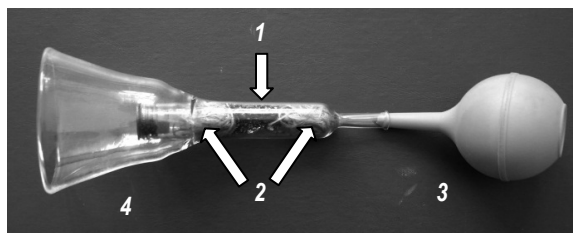

Рисунок 9.11 – Принципова будова йодної трубки

У скляну камеру поміщають кристалічний йод (1) і скловату (2). Для виявлення слідів трубку тримають у лівій руці, під впливом тепла якої йод випаровується. Завдяки прокачуванню грушею (3) повітря, пари йоду за допомогою воронки (4) окурюють необхідне місце на об'єкті й виявляють слід.

Прилади для сублімації парів йоду одержали назву йодних трубок. Криміналістами запропоновано кілька їх варіантів, що відрізняються лише способом підігріву енергією – теплом руки, електричним, хімічним чи водяним.

Метод вакуумного напилювання також ґрунтується на явищі сублімації. Він використовується поки що лише в експертній практиці. Сутність його полягає в тому, що досліджуваний об'єкт поміщають у дзвін, з якого викачано повітря. Потім у дзвіні спалюють (випаровують) метал – срібло, цинк тощо. Сублімовані частки металу осаджуються на речовину сліду чи на його носій, залишаючи слід незабарвленим.

Хімічні методи. Сутність виявлення невидимого сліду хімічним методом полягає в тому, що хімічна речовина вступає з потожировою речовиною в реакцію й утворює забарвлену сполуку в тих місцях, де розташовується слід. Слід стає видимим. Як хімічні реактиви-проявники здавна використовують водяний розчин азотнокислого срібла (ляпісу), розчин нінгідрину або алоксану ацетону. Однак усі хімічні методи виявлення слідів рук мають серйозний недолік – їх застосування не рекомендується у випадках, коли треба виявити відбитки пальців рук на документах, оскільки вони призводять до пошкодження документа, що забарвлюється.

Радіографічний метод. Сутність методу полягає в тому, що досліджуваний об'єкт, на якому припускається наявність слідів, опромінюють потоком нейтронів, унаслідок чого деякі елементи, що входять до складу потожирової речовини (натрій, калій, кальцій, фосфор), стають радіоактивними. Якщо після цього привести об'єкт у контакт із фотографічною плівкою, то в місцях розташування сліду відбудеться засвічування фотоемульсії. У разі проявлення плівки слід на ній буде чорним на білому тлі.

Виявлені сліди рук і ніг фіксують загальними методами й засобами – протоколюванням, копіюванням, моделюванням, фотографуванням, вилученням слідів безпосередньо з носієм, на якому виявлено слід. Спосіб фіксації та застосування технічних засобів залежить від багатьох факторів: виду й речовини сліду, характеру об'єкта-носія та ін. За всіх ситуацій треба мати на увазі, що сліди папілярних візерунків рук і ніг мають складну структуру, і дослідження їх проводиться на макроскопічному та мікроскопічному рівнях, тому копіювання будь-якими технічними засобами, безперечно, зменшує шанс успішності мікроскопічного дослідження.

З огляду на це на місці події слід застосовувати насамперед методи виявлення слідів, які не пошкоджують останні: візуальний огляд, застосування оптичних засобів, люмінесцентні, рентгенографічні й фотографічні методи. Наприклад, скляні об'єкти немає потреби обробляти порошками, оскільки потожирові сліди завжди можна виявити оглядом на просвіт. Порошкові методи рекомендується використовувати для виявлення слідів на шорсткуватих об'єктах – папері, фруктах, шкірі, тканинах тощо. Особливо

обережно треба працювати з аргенторатом, оскільки навіть невеликий надлишок порошку на щітці може пошкодити (забити) слід і зробити його непридатним для ідентифікації.

Забарвлені видимі сліди вилучають разом зі слідносіями (пляшки, склянки, шматки скла, документи, деталі машин), з об'ємних слідів виготовляють зліпки. Забарвлені порошками сліди також рекомендується вилучати разом з об'єктом-слідносієм. Лише в тих випадках, коли предмет громіздкий, і його неможливо вилучити, застосовують копіювання на дактилоплівки та їх замінники. Сліди, виявлені хімічними методами, не підлягають копіюванню, їх фотографують великомасштабно, а документи вилучають та упаковують відповідним чином. Необхідно пам'ятати загальне правило: виявлені у будь-які способи на місці події сліди пальців рук бажано вилучити в оригіналі, бо копіювання призводить до втрати частини відображеної інформації.

§ 4. Сліди взуття, їх виявлення, фіксація, вилучення й використання

На місці вчинення практично будь-якого злочину залишаються сліди ніг, але з різних причин вони не завжди піддаються виявленню. У криміналістиці розрізняють сліди босих ніг, сліди взуття та сліди ніг у шкарпетках або панчохах. За слідами босих і вдягнених у шкарпетки (панчохи) ніг можна ототожнити людину, а за слідами ніг у взутті – безпосередньо взуття. При цьому учасниками події можуть бути залишені статичні сліди – об'ємні чи поверхневі. Поверхневі сліди бувають *забарвленими* та *незабарвленими*. Забарвлені сліди за механізмом утворення поділяють на сліди нашарування та відшарування. Незабарвлені сліди бувають *маловидимими* та *невидимими*.

Забарвлені сліди взуття можуть бути нанесені кров'ю, брудом та іншими рідкими й сипкими речовинами, такими як цемент, пил або борошно. Утворюються вони за рахунок відшарування з підошви взуття мікрочастинок, які не можна розрізнити візуально, а також за рахунок мікродеформації слідосприймальної поверхні.

В одиничному сліді вимірюванням фіксують його загальну довжину, довжину й ширину підметки, підборів і проміжної частини. Під час описування, крім загальних ознак і розмірів, визначають окремі індивідуальні ознаки: малюнок підошви, ступінь зношення, ознаки ремонту низу взуття тощо.

Поширеним способом фіксації об'ємних видимих слідів ніг є об'ємне моделювання, тобто виготовлення зліпків-копій із гіпсу або алебастру. Порядок фіксації об'ємного та поверхневого слідів ноги є таким: вилучити сліди запаху, сфотографувати слід, виміряти й описати; якщо слід комбінований – вилучити речовину, якою він забарвлений, і виготовити зліпок.

Поверхневі забарвлені сліди фотографують, вимірюють та описують, а потім переносять на копіювальний матеріал (дактилоскопічну плівку, гуму, оброблену шкуркою) або, якщо є така можливість, вилучають разом із предметом-носієм.

Об'ємні сліди на сипких матеріалах фіксують за допомогою зліпків, дотримуючись під час їх виготовлення загальних правил. Гіпсові зліпки виготовляють у наливний, насипний і комбінований способи.

Перед виготовленням зліпка у *наливний спосіб* сліди на сипкому ґрунті закріплюють розчином перхлорвінілової смоли в ацетоні, розчином цукру або лаком для волосся, після цього виготовляють зліпок. Техніка виготовлення гіпсового зліпка у наливний спосіб є такою. Зі сліду видаляють воду та сторонні предмети; якщо він неглибокий, його огорожують металевою або картонною стрічкою, потім частину розчину гіпсу наносять на весь слід і кладуть арматуру (палички, смужки картону тощо). До одного з елементів арматури заздалегідь прив'язують мотузку, таким чином, щоб обидва кінці залишилися зовні, й виливають залишок розчину гіпсу. Через 15–20 хвилин після затвердіння зліпок акуратно піднімають і змивають ґрунт водою. Зліпок не можна терти, щоб не пошкодити його. Потім до кінців мотузки прикріплюють бирку, на яку наносять засвідчувальний напис, та опечатають зліпок.

Насипний спосіб виготовлення зліпка полягає в тому, що слід припудрюють гіпсом через сито, а потім засипають товстим шаром гіпсу, накривають ганчіркою й через неї змочують гіпс до затвердіння. *Комбінований спосіб* полягає в тому, що слід припудрюють шаром гіпсу завтовшки приблизно 5 мм, а потім заливають рідким гіпсом, поклавши перед цим арматуру.

Невидимі сліди взуття залишаються на папері, картоні, фанері, полірованих і пофарбованих предметах. Їх можна виявити, наносячи на поверхню магнітною щіткою порошок на феромагнітній основі. Інколи такі сліди можна виявити за допомогою люмінесценції та ультрафіолетових променів.

Трапляються випадки, коли об'ємні сліди ніг повністю перебувають під водою, видалити яку практично неможливо (наприклад, у калюжі, річці, ставку). Якщо шар води над слідом досягає 10 см, то металевою чи пластиковою стрічкою огорожують слід і відсмоктують воду грушею, а потім виготовляють зліпок. Якщо шар води досягає 5 см, то воду можна не відсмоктувати, а тільки насипати в неї гіпс до рівня загорожі, покласти арматуру, а потім знову досипати гіпс. Гіпс у воді затвердіє, і зліпок можна буде вилучити. Якщо шар води становить 50–100 см, розчин гіпсу треба зробити густим і через гумову трубку вилити його в слід, підводячи кінець трубки безпосередньо до сліду.

Об'ємні сліди на снігу фіксують у звичайні способи. Гіпсові зліпки виготовляють у насипний або комбінований способи. Особливість виготовлення

зліпків у цьому разі полягає в тому, що перед приготуванням гіпсового розчину необхідно охолодити воду до 0 °С. Це можна зробити шляхом поступового додавання, постійно розмішуючи, у розчин гіпсу снігу, доки він не перестане танути. Подальша техніка є аналогічною описаній для фіксації об'ємних слідів на сипких матеріалах. На розсипчастому снігу зліпки виготовляють тільки у насипний спосіб, а на вологому й густому – у заливний²⁴.

Велику кількість відбитків слідів взуття, пов'язаних єдиним механізмом утворення та напрямом, називають *доріжкою*. У ній відображаються особливості ходи, функціональні та анатомічні ознаки людини. Механізм ходьби є досить складним, у його основі лежать динамічні навички, зумовлені психічною діяльністю людини, її вищою нервовою системою та закономірностями механіки руху тіл.

Рухи людини, пов'язані з переміщенням у просторі, називають *локомоційними*. Вони здавна привертали увагу криміналістів, оскільки їх сліди містять певну інформацію про особисті властивості людини. Їх не можна отожднювати зі слідами ніг, досліджуваних трасологією, що відображають форму, розмір і розташування зовнішніх ознак слідоутворювальних об'єктів (босої ноги, взуття). Локомоційні рухи, матеріально відображені в слідах, безпосередньо не спостерігаються, оскільки вони є динамічними та сприймаються лише в русі. Тому локомоційний слід – відображення внутрішньої властивості людини, він існує лише в процесі переміщення тіла в просторі – під час ходьби, бігу, якоїсь діяльності, коли його можна спостерігати й фіксувати.

Ознаки локомоційних рухів, відображені в слідах ніг, утворюють таке поняття, як ознаки ходи. Ходу та її ознаки можна вивчати органолептично або фіксувати технічними засобами в момент злочинної діяльності людини, а також за матеріальними слідами ніг, які залишаються на місці події, шляхом застосування технічних вимірювальних засобів.

Ходіння як механічний поштовхоподібний рух, характеризується:

- а) розмахом руху ніг, тобто довжиною кроку правої та лівої ніг;
- б) поперечним розміщенням ніг, що відображається в ширині кроку;
- в) поворотом стопи навколо вертикальної осі ноги, що відображається у вигляді кута розвороту стопи. Метричні параметри цих рухів і являють собою ознаки локомоційних рухів (ознаки ходи).

Для визначення метричних параметрів ознак ходи на місці події вибирають доріжку слідів не менше ніж у 4–5 пар і здійснюють вимірювання. Передусім цю доріжку слід сфотографувати у спосіб лінійної панорами з вертикальним розташуванням фотоапарата на висоті не менше 1,5 м (на такому панорамному знімку можна найбільш точно виміряти всі ознаки ходи).

²⁴ Криміналістика (криміналістична техніка): курс лекцій / П. Д. Біленчук, А. П. Гель, М. В. Салтєвський, Г. С. Семаков. Київ: МАУП, 2001. 216 с.

У криміналістиці запропоновано два методи вимірювання ознак ходи: *чеський* і *російський*. Розглянемо їх.

Відповідно до рекомендацій чеських криміналістів для дослідження слідів проводять дві лінії, які з'єднують внутрішні точки п'яток лівих і правих слідів (рис. 9.12, пунктирні лінії).

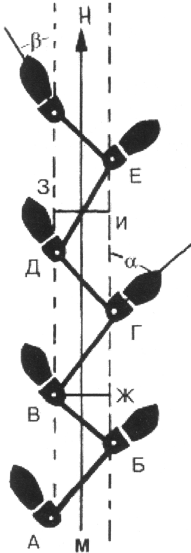

Рисунок 9.12 – Система вимірювання ознак локомоційних рухів, відображуваних у доріжці слідів взуття:

- МН – лінія напрямку руху;
- АВ, ВГ, ДЕ – довжина правого кроку;
- БВ, ГД – довжина лівого кроку;
- α – кут правого кроку,
- β – кут лівого кроку;
- АБВГД – лінія ходи

Відстань між лініями (ВЖ, ЗИ) вимірюють та інтерпретують як ширину кроку. Потім через нижні точки п'яток слідів проводять прямі лінії й по перпендикуляру до них визначають довжину правого (Б) та лівого (В) кроку. Вісь сліду проводять по внутрішньому його краю й вимірюють кут правого (β) та лівого (α) розворотів ступні. У чеській системі вимірювання узвичаєно визначати довжину подвійного кроку, яка являє собою відстань від п'ятки до п'ятки двох однакових кроків. Так, подвійна довжина правого кроку буде Д, а лівого – Г.

Російська система вимірювання локомоційних ознак є більш простою й, на нашу думку, більш точною. Для вимірювання через центри п'яток (білі крапки на рис. 9.12) однойменних слідів проводять орієнтуючі лінії (пунктирні на схемі), а на місці події натягують шпагат. Потім центри п'яток з'єднують прямими лініями. Відстань між орієнтуючими лініями (ВЖ, ЗИ) вимірюють і вважають шириною кроку. Відстань по прямій від лівого сліду до правого АВ є довжиною правого кроку, а відстань БВ, ГД – довжиною

лівого кроку. Для вимірювання розвороту ступні правої та лівої ніг через середину сліду проводять вісь і вимірюють у градусах кути розвороту правої (α) та лівої (β) стопи. У системі вимірювання лінію напрямку руху (МН) доцільно проводити посередині між пунктирними орієнтуючими лініями, а ламану лінію, що з'єднує п'ятки слідів А, Б, В, Г, Д та Е, іменувати лінією ходи. Ламаність лінії ходи свідчить про особливості локомоційних рухів під час ходьби.

Локомоційні ознаки відображаються лише в сукупності матеріальних слідів взуття, залишених під час руху людини. Одиночні й малі групи слідів, що не відображають напрямку руху, є непридатними для визначення елементів ходи. Ознаки ходи – лінія напрямку руху, лінія ходи, довжина правої й лівого кроків, кут розвороту стопи правої та лівої ніг і ширина кроку – можуть бути виміряні лише за наявності достатньої кількості однойменних слідів, побудованих у систему, яка називається доріжкою слідів. Для одержання відносно стійких результатів вимірювання ознак локомоційних рухів необхідно дотримуватися таких правил під час огляду доріжки слідів ніг на місці події:

1) доріжка слідів повинна мати не менш 15–20 слідів і пряму лінію напрямку руху;

2) вимірювання має проводитися на місці події, а потім – за панорамним знімком;

3) вимірюють усі ознаки в кожному сліді, а потім обчислюють середнє арифметичне значення ознаки, що відображається в протоколі огляду.

Ототожнення людини за ознаками ходи – явище дуже рідкісне, найчастіше елементи ходи свідчать про належність особи, яка залишила сліди, до певної групи за професією (спортсмен, моряк, вантажник).

§ 5. СЛІДИ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ, ЇХ ВИЯВЛЕННЯ, ФІКСАЦІЯ, ВИЛУЧЕННЯ Й ВИКОРИСТАННЯ

У разі вчинення низки злочинів можуть використовуватися різноманітні транспортні засоби, від яких на місці події можуть залишитися сліди. До транспортних засобів належать автомобілі, мотоцикли, моторолери, тролейбуси та трамваї (електротранспорт), усі види тракторів, а також дорожні, будівельні, збиральні, сільськогосподарські та інші спеціальні самохідні машини й механізми (екскаватор, грейдер, автокран, скрепер, автонавантажувач тощо).

Транспорт може бути полозовим, колісним і гусеничним. Колісний транспорт утворює сліди тиску-кочіння, гусеничний – сліди тиску, а полозовий – сліди ковзання. Зрозуміло, можуть виникати сліди й інших частин транспорту, однак названі є основними, а механізм їх утворення підкоряється загальним принципам механізму утворення слідів під час механічної взаємодії.

Збирання інформації про транспортний засіб для його розшуку й ототожнення проводиться слідчим протягом усього розслідування з використанням різних джерел, одним з яких є матеріальні сліди, що залишаються на місці події. Це сліди коліс, траків і полозів, а також частин і деталей, що відокремилися від транспортного засобу (уламки фарного скла, частки фарби, мастила тощо). За цими слідами визначають тип, марку та модель автомашини, а іноді здійснюють і ототожнення.

На місці події найчастіше залишаються сліди ходової частини транспортного засобу, що дозволяють встановити: а) вид ходової частини (колісний, гусеничний, полозовий); б) ширину колії передніх і задніх коліс; в) базу транспортного засобу; г) кількість коліс та осей; ґ) модель шини.

Слід одного правого чи лівого колеса (трака гусениці, полозів саней) називається *біговою доріжкою*; дві паралельно розташовані бігові доріжки, які визначають відстань між колесами, розташованими на одній осі, називаються *колією* (рис. 9.13).

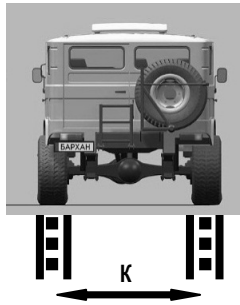

Рисунок 9.13 – Колія, що утворюється колесами транспортного засобу

Транспорт може мати одну, дві й більше осей. Відстань між передньою й задньою осями називається *колісною базою* транспортного засобу (рис. 9.14).

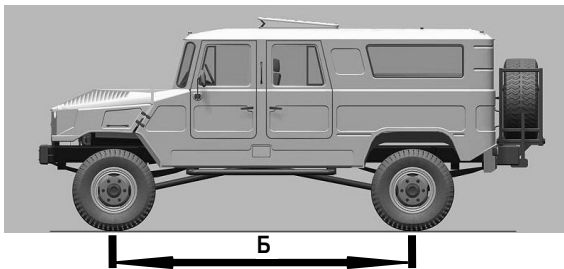

Рисунок 9.14 – Визначення колісної бази транспорту з двома осями

Для транспортного засобу, який має три осі, колісна база визначається як відстань між передньою та середньою осями та задньою й середньою осями (рис. 9.15).

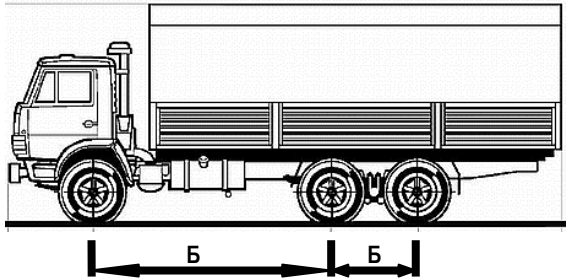

Рисунок 9.15 – Визначення колісної бази транспорту з трьома осями

Для визначення виду ходової частини транспорту необхідно виміряти ширину бігової доріжки. Вона дорівнює ширині обода колеса візка, гусеничного трака, полоза саней чи нарт.

Під час руху транспорту найчастіше залишається слід протектора, ширина якого менше ширини бігової доріжки (рис. 9.16).

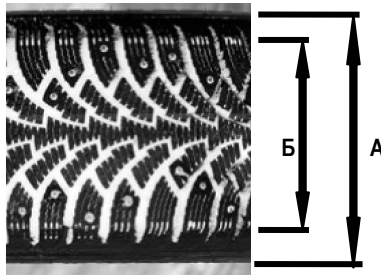

Рисунок 9.16 – Ширина бігової доріжки (А) та протектора (Б)

Ширина бігової доріжки залежить від тиску в шині й завантаженості транспорту. У разі великої завантаженості й недостатнього тиску в шині ширина бігової доріжки буде більшою, ніж за нормальних умов експлуатації транспортного засобу. Отже, бігова доріжка завжди є ширшою, ніж слід протектора. Тому в протоколі треба відобразити два розміри – ширину протектора й ширину бігової доріжки. Ширина протектора – одна з ознак моделі шини, значення якої знаходять у довідниках, а ширина бігової доріжки є експлуатаційною ознакою, яка свідчить про стан тиску в шинах і пристроях, що регулюють його, а також про кількість вантажу в автомашині.

Пневматична шина по окружності має *протектор* із характерним рельєфним малюнком (рис. 9.17).

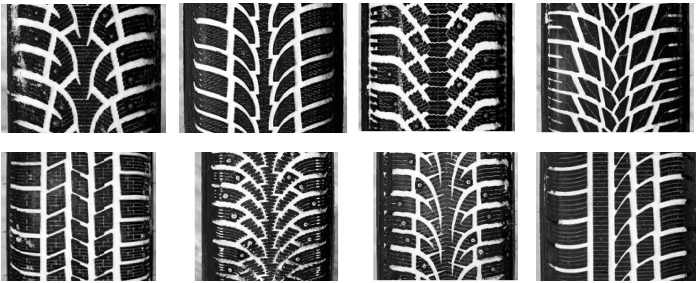

Рисунок 9.17 – Деякі види протекторів шин

Ширина колії є конструктивною ознакою транспортного засобу – відстанню між колесами однієї осі. На місці події вимірюють колію передніх і задніх коліс. Колією передніх коліс є відстань між середніми лініями бігових доріжок (рис. 9.18-а) або від зовнішнього краю протектора одного колеса до внутрішнього краю сліду протектора другого колеса (рис. 9.18-б). Якщо колеса є спареними, тобто на одній осі їх по чотири, ширина колії визначається лініями, проведеними між біговими доріжками спарених коліс (рис. 9.18-в). Можна виміряти ширину спарених коліс та інакше: від чітко відображеного зовнішнього краю, наприклад правого колеса, до чітко відображеного внутрішнього краю внутрішнього лівого колеса (рис. 9.18-г).

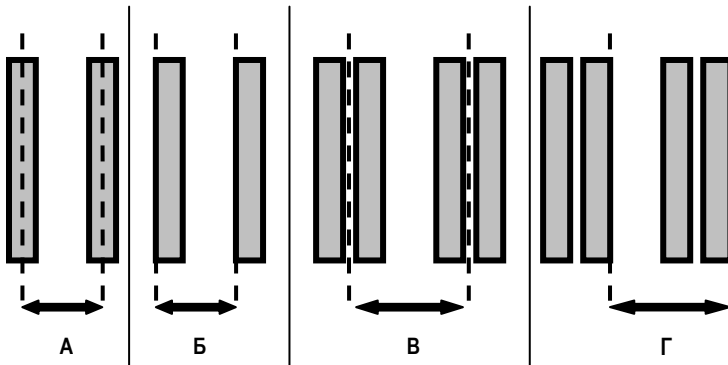

Рисунок 9.18 – Прийоми вимірювання слідів транспортних засобів

Вимірювання слід здійснювати суворо по перпендикуляру до бігової доріжки з точністю до міліметра, оскільки моделі деяких автомашин лише на кілька міліметрів відрізняються одна від одної за шириною колії.

Під час огляду місця події й вимірювання ширини колій передніх і задніх коліс треба мати на увазі, що ширина колії передніх коліс може бути виміряна тільки за слідами стоянки транспорту або слідами його руху під час повороту, коли передні колеса зміщуються в протилежний від повороту бік. У разі прямолінійного руху сліди передніх коліс пошкоджуються задніми, останні наїжджають на них, тому, якщо транспортний засіб їхав так без зупинки (транспорт зник із місця події), залишаються сліди тільки задніх коліс.

База автомашини – це відстань між осями. Вона вимірюється за слідами таловин, тиску, що виникають на місці стоянки чи тимчасової зупинки в дорозі. Плями мастила й осипання бруду дозволяють виміряти базу автомашини. Іноді її можна визначити за слідами розвороту транспорту з використанням заднього ходу. У цьому разі базою машини буде відстань між точками зміни напрямку руху задніх і передніх коліс.

Значну інформацію містить слід шини, ознаки якої відображаються в ньому. Основними з них є *діаметр шини, ширина протектора, тип і розмір малюнка протектора*. За цими ознаками визначають модель шини, а за нею – вид транспорту.

Для визначення діаметра шини у сліді знаходять дві точки, в яких повторюється та ж сама ознака (пошкодження, пляма мастила, фарби), – відстань між ними і буде довжиною окружності шини. Вимірявши довжину окружності, її ділять на 3,14 (число π) й одержують діаметр шини.

Тип малюнка протектора, його ширину й довжину визначають за табличними даними, що є в довідниках, і на підставі цього роблять висновок про модель шини. Однак висновок про вид транспортного засобу за моделлю шини буде відносним, оскільки моделі однієї шини використовуються на різних марках автомашин. Зараз існує понад 140 видів малюнків для шин авто- й електротранспорту та понад 20 для мотоциклів і моторолерів; вони розрізняються і за шириною малюнка протектора: мотоцикли, моторолери – 70–105 мм, легкові автомобілі – 92–160 мм, вантажні, тролейбуси й автобуси – 140–500 мм.

Довжина малюнка називається кроком, розмір якого коливається від 14 до 360 мм. Крок може бути постійним, тобто мати однакову довжину й кілька разів повторюватися на всій довжині окружності шини, що легко простежити за наявності достатньо великої довжини сліду, коли можна спостерігати повторення того самого рисунка кілька разів. У разі перемінного кроку довжина рисунка змінюється. Так, модель шини Я-260 для легкових автомобілів «Волга» ГАЗ-21 і 22 має перемінний крок у межах 52–64 мм. Усього в сліді повної окружності 36 кроків, що чергуються за довжиною.

Визначення виду автомашини за моделлю шини зараз ускладнюється у зв'язку з появою великої кількості імпортного автотранспорту, використанням шин іноземних фірм на автомашинах вітчизняного виробництва й навпаки. Об'ємні сліди найчастіше залишаються на узбіччях доріг під час маневрування та з'їждження з дороги. Поверхневі сліди на асфальті, як правило, є недовговічними, вони легко знищуються й за якістю відображення поступаються об'ємним. Тому, розширюючи межі огляду місця події, треба прагнути відшукати об'ємні сліди, в яких відображаються індивідуальні ознаки експлуатації шини.

Вид і модель транспортного засобу можна визначити і за іншими слідами-предметами, наприклад за загубленою деталлю чи її частиною, матеріалом (дерево, метал, вид фарбування тощо). Особливе значення мають уламки фарного скла, що майже завжди залишаються на місці події. Для визначення частини на кшталт фарного розсіювача, якому раніше належали уламки, розроблено спеціальні методики, що застосовуються під час проведення експертизи. Уламки фарного скла, зібрані на місці події, необхідно надіслати на криміналістичну трасологічну експертизу. Однак у деяких випадках тип фарного розсіювача можна визначити безпосередньо на місці події, для чого треба знати основні конструктивні особливості фарного розсіювача й те, для яких машин вони призначаються. Ці відомості слідчий може одержати від фахівця або з довідників. За видом рельєфного малюнка на зовнішній поверхні розсіювача можна приблизно визначити вид розсіювача.

§ 6. Сліди знярядь злому й інструментів, їх виявлення, фіксація, вилучення та використання

Учиняючи різні злочини, пов'язані з проникненням до приміщення, злочинець може використовувати різні зняряддя злому й інструменти. *Зняряддя злому* – це предмети, спеціально пристосовані для подолання перешкод – замкових пристроїв під час учинення злочину. Вони відрізняються тим, що злочинець заздалегідь здобуває чи виготовляє їх і завжди умисно застосовує для досягнення злочинного результату. Тому такі зняряддя вчинення злочину ще здавна називали «зłodійськими інструментами», тобто спеціально виготовленими або пристосованими зняряддями. Зняряддями злому треба вважати і перероблені інструменти, наприклад заточену викрутку із загнутим кінчиком для відмикання дверних замків, домкрат для віджимання дверей тощо.

Інструменти (прилади) – це предмети заводського або кустарного виготовлення, призначені для використання як ручні зняряддя праці в соціальної діяльності. Найчастіше для подолання перешкоди використовуються слюсарні (молоток, зубило, пила по металу, свердло, напилек, ножиці,

пробійник), теслярські (сокира, пилка-ножівка, пилка поперечна) та столярні (стамеска, долото, рубанок тощо) інструменти.

Сліди, утворені під час зламування перешкоди, здебільшого є видимими, оскільки вони являють собою матеріальні зміни головним чином зовнішньої форми взаємодіючих предметів. Сліди тиску, ковзання, розпилювання, тертя, свердління й обертання можуть бути слідами нашарування й відшарування, видимими та безбарвними (невидимими), а також слідами структурних та енергетичних змін.

Розпочинаючи виявлення видимих і невидимих слідів, насамперед треба встановити предмети, які використовувалися у події злочину. Для цього слідчий уявно моделює механізм злочину (події) й виділяє взаємодіючі предмети, бо саме на них повинні міститись матеріальні відображення. Потім він знаходить контактні поверхні на цих предметах і з використанням оптичних засобів освітлення, засобів польової криміналістики, фотографічної й вимірювальної техніки здійснює фіксацію слідів. Спочатку здійснюється фотографічна фіксація, відзначається місце їх розташування на плані чи схемі.

Для фотографування точку для вузлової зйомки вибирають так, щоб у кадрі містилися всі сліди. Під час описування сліду визначають його вид за механізмом утворення (тиск, ковзання, об'ємний, поверхневий), вимірюванням фіксують місце розташування сліду відносно якихось орієнтирів. Визначивши вид сліду, називають його форму й розміри, довжину, ширину та глибину, а потім описують окремі ознаки, форму й розміри виступів і заглиблень, валиків і борозенок. Поверхневі сліди нашарування та відшарування рекомендується вилучати безпосередньо разом із носієм сліду, наприклад випилювати частину стінки або дверей, піднімати кілька паркетин. Однак сліди на громіздких і дорогих речах найчастіше копіюють, виготовляючи зліпки з пластиліну чи полімерних мас – СКТН, «Сіеласт», іноді використовують віск, гіпс і стеарин.

Прийоми вилучення слідів свердління та розпилу мають свої особливості. Сліди свердління на місці події, як правило, являють собою просвердлені отвори, на стінках яких немає слідів, придатних для ідентифікації. Окремі ознаки знарядь свердління відображаються на стружці, яку нерідко можна знайти під ногами. Тому треба вилучати не тільки й не стільки предмети з просвердленими отворами, скільки стружку та «сліпі» сліди – недосвердлені отвори, на дні яких є окремі ознаки, достатні для ототожнення свердла. Із таких слідів бажано виготовляти полімерні зліпки, що зазвичай слугують моделлю-орієнтуванням для розшуку свердла.

Сліди розпилювання на поверхнях не мають ідентифікаційних ознак, крім виняткових випадків, коли пилка була неправильно розведена. Тому рекомендується вилучати розпиляні об'єкти й намагатися виявити недопиляний

слід, на дні якого іноді відтворюються крок зубів і форма їх заточення, що дозволяє ототожнити пилку.

Під час огляду зламаной перешкоди, відчиненого замка, розкритої пломби або якихось інших слідів насамперед виникають такі питання: яким знаряддям вчинено злом, якими є його форма, розмір і виразні ознаки, скільки знарядь використовувалося та які сліди залишено кожним з них. Відповіді на них дозволяють організувати розшук знарядь злочину, а за ними – встановити злочинця. Розшук злочинця «від речей» починається зі збирання інформації щодо них на місці події.

Розшуку знаряддя передуює побудова його ідеальної моделі за слідом-відображенням. Наприклад, сліди свердління та розпилювання чітко відображають загальні ознаки інструмента – свердла й пилки. Оглядаючи слід свердління, завжди можна виміряти його діаметр, що дорівнює діаметру свердла. Свердло для металу утворює конічне, лійкоподібне дно сліду, вершина якого відповідає величині кута заточення свердла. Стружка в цьому разі має форму стрічки, скрученої в спіраль. Якщо дно сліду є рівним, по краю – борозенка, а в центрі – отвір від направляючого гвинта, то інструментом було центрове або перове свердло. Для їх диференціації треба досліджувати конічний отвір, що міститься в центрі. Якщо на стінках його є сліди гвинта, то застосовувалося центрове свердло («центрівка»), гладкі стінки свідчать про застосування перового свердла. Стружка в обох випадках має форму напівдисків (напівкрукжків, невеликих сегментів), на поверхні яких лишилися сліди горизонтальних різців свердла. Ці сліди мають форму борозенок і валиків, розташованих концентрично, причому їх кількість відповідає вищербленостям на горизонтальному різці. Слід свердління, нанесений «балериною» (зłodійським інструментом), являє собою жолобок-окружність, у центрі якого є отвір. Ширина жолобка дорівнює ширині бокового різця, а діаметр отвору – товщині спрямовуючої «ніжки балерини».

Сліди розпилювання містять інформацію про ознаки пилки, якщо об'єкт повністю не розпиляний. Необхідно виміряти його ширину, глибину, відстань між стисненими слідами зубів пилки, що відобразилися на дні сліду або вгорі біля його країв (сліди початку пиляння, коли пилкою здійснюються вертикальні рухи в разі розпилювання дерев'яних шорсткуватих об'єктів). Одержані дані мають такі значення: ширина сліду розпилу, тобто величина розводу пилки та глибина сліду, дорівнює висоті потертості полотна пилки (особливо для пилок по металу), а відстань між слідами зубів пилки – розвід. Ці дані іноді можна одержати за допомогою фахівця на місці події й організувати розкриття злочину за гарячими слідами.

Найпростіше отримати інформацію зі сліду та змодельовати форму знаряддя за слідом тиску, оскільки він відтворює форму контактуючої поверхні

слідоутворювального об'єкта. Тому виготовлений зліпок буде копією знаряддя, за яким значно простіше і відшукати, й уявити знаряддя злочину.

Сліди тиску рекомендується фотографувати в натуральну величину або зі зменшенням, на фотознімку треба робити розмітку ознак знаряддя, тобто готувати орієнтування для розшуку реального знаряддя злому.

Складніше визначити вид знаряддя й організувати його розшук за слідами ковзання. Відрізнити слід розрубання сокири від сліду ножа просто, якщо лезо повністю відобразилося в сліді. Величина сліду й напрямок борозенок і валиків для знаряддя, призначеного для рубання, найчастіше бувають прямими (оскільки застосована сила є значною), для ножа напрямок трас часто змінюється, оскільки суб'єкт постійно змінює напрямок сили дії.

Оглядаючи слід ковзання, треба визначити (по змосі) ширину леза, що надасть можливість уявити форму знаряддя, потім сфотографувати слід при боковому освітленні, виміряти відстань між великими трасами й перенести розміри на знімок. Такий знімок буде орієнтуванням для розшуку знаряддя. Якщо виготовити зі сліду ковзання полімерний зліпок і розрізати його під різними зустрічними кутами, то одержимо орієнтування – модель, яку під час розшуку можна безпосередньо прикладати до знаряддя й визначати, чи схоже воно на те, яким залишено слід на місці події.

Найважче визначити знаряддя, коли перешкоду зруйновано (пролом, руйнування цілого на частини тощо). У цьому разі треба звертати увагу на сліди нашарування та металізації, які нерідко залишаються на розчленованих частинах цілого. Знайшовши частки, можна уявити вид знаряддя й визначити його матеріал. У разі виявлення знарядь злому, інструментів і предметів, що могли слугувати засобами вчинення злочину, насамперед треба оглянути їх за допомогою оптичних засобів (9-кратної лупи) й спробувати знайти всі мікрочастинки, що адгезувалися на поверхні предмета. За наявності останніх запрошують фахівця для визначення їх походження.

Оглядаючи сліди знарядь, можна встановити такі обставини: з якого боку здійснено злом; які використовувалися знаряддя, яким був напрямок їх руху в момент злому, що уможлиблює побудову версії про інсценування злому, судження про деякі якості злочинця. Треба досліджувати механізм утворення сліду. Спочатку необхідно змодельювати положення взаємодіючих об'єктів: суб'єкта, знаряддя та перешкоди.

Слід ковзання завжди вказує напрямком руху знаряддя: волокна деревини спрямовано у бік руху знаряддя, на стінках просвердленого отвору видно траси, що свідчать про напрямок обертання й руху свердла, з боку свердління – за годинниковою стрілкою, а з протилежного – проти неї.

Знаходження уламків скла всередині приміщення не означає, що вікно було розбите ззовні. Треба запросити фахівця, який може визначити, з якого боку зруйновано скло і чим: каменем, кулею або «пластиром». Прямі

радіальні тріщини на уламках є першою ознакою руйнування скла каменем, видавлювання рукою тощо із малою швидкістю руху слідоутворювального об'єкта.

Час нанесення слідів визначається щодо відомих подій, наприклад до і після появи іржі, забруднення, утворення стороннього сліду тощо. Про час утворення слідів на металі можна судити за величиною окислення (іржі), на дереві і ґрунті – за зміною слідів під впливом сонячної радіації (вигорання, вицвітання), під впливом руху повітря – вивітрювання, замітання пилом, снігом, піском тощо.

Якщо врахувати міцність зруйнованої перешкоди, величину руйнування (проведеної роботи) й вид використовуваного знаряддя та зіставити їх з дослідними даними, то можна приблизно визначити час, потрібний для виконання такої роботи, тобто чи впорається з цим один суб'єкт і яку приблизно силу він повинен мати; якщо не впорається, то скільки приблизно злочинців брало участь у злочинному діянні. Так, у разі застосування таких знарядь злому, як, наприклад, «гусяча лапа» або автогенний апарат, можна підрахувати ймовірний час злочину. Іноді можна визначити, де здійснено злом – на місці події чи в спеціальних умовах. Особливо це стосується розпізнавання зламанних замків із метою інсценування крадіжок.

Вид використовуваних знарядь і спосіб їх застосування свідчать про професійний досвід та навички використання «злочинських інструментів». Наприклад, використання зараз «балерини» – явище рідкісне. Поява злому із застосуванням «балерини» у Києві дозволила висунути розшукову версію, що злочинець має доступ до старої літератури, де «злочинські інструменти» докладно описано. Згодом так воно і виявилось.

§ 7. Підготовка та призначення трасологічної експертизи

Правовими підставами для призначення будь-якої експертизи є ч. 1 ст. 242 КПК України, де говориться про те, що експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. У частині 2. ст. 242 КПК України наводиться перелік випадків, коли експертиза повинна призначатися обов'язково. Правовою підставою безпосередньо для проведення експертизи є постанова слідчого про її призначення.

Головними завданнями трасологічної експертизи є такі: ідентифікація або визначення родової (групової) належності індивідуально визначених об'єктів за матеріально фіксованими слідами-відображеннями їх слідоутворювальних поверхонь, діагностика (установлення властивостей, станів) об'єктів і ситуалогічні завдання (установлення механізму слідоутворення тощо).

Трасологічною експертизою можна також установлювати факти, які стосуються просторових, функціональних, структурних, динамічних і деяких інших характеристик процесу слідоутворення, а також особливостей слідоутворювальних об'єктів. Крім того, перед нею можуть ставитись питання про наявність на предметах обстановки місця події слідів взаємодії з іншими предметами, придатність цих слідів для ідентифікації або про наявність у цих слідах ознак, що орієнтують на пошук зазначених об'єктів.

Об'єктами дослідження трасологічної експертизи є такі:

- 1) тверді предмети зі стійкою формою;
- 2) сліди-відображення зовнішньої форми предметів на об'єктах-носіях;
- 3) копії слідів-відображень, відділені від об'єктів-носіїв.

За допомогою трасологічної експертизи також можна встановлювати факти, які стосуються характеристик процесу слідоутворення й особливостей слідоутворювальних об'єктів.

Розрізняють такі основні підвиди трасологічної експертизи: експертиза слідів рук людини (дактилоскопічна), експертиза слідів ніг і взуття людини, слідів ніг (лап) тварин, експертиза слідів знарядь та інструментів, експертиза засобів виробництва масових виробів, експертиза замикаючих і контрольних засобів, експертиза слідів поділу цілого на частини, експертиза рельєфних знаків на метали, пластмасі та інших матеріалах, експертиза холодної зброї, експертиза вузлів та петель.

Предметом трасологічної експертизи є те коло питань, які можуть бути вирішені експертом під час її проведення. Розглянемо предмет трасологічної експертизи на прикладі найбільш розповсюджених її видів: експертизи слідів рук (дактилоскопічної), експертизи слідів взуття й експертизи слідів коліс транспортного засобу.

Дактилоскопічна експертиза вирішує такі ідентифікаційні питання:

- чи залишено сліди рук конкретно особою;
- чи залишено сліди рук у різних місцях однією особою.

Серед діагностичних вона вирішує такі питання:

- чи є на поданому предметі сліди пальців рук;
- чи придатні вони для ідентифікації особи;
- якою рукою та якими пальцями залишено сліди;
- якими ділянками поверхні долоні залишено сліди;
- які особливості мають руки людини, що залишила сліди;
- у результаті якої дії залишено слід.

За допомогою *експертизи слідів взуття* можна вирішити такі ідентифікаційні питання:

- чи залишено сліди взуттям, поданим на дослідження;
- чи залишено сліди в різних місцях тим самим взуттям.

Слід звернути увагу на те, що, на відміну від дактилоскопічної експертизи, де об'єктом, що ідентифікується, є людина, в експертизі слідів взуття за відбитками ідентифікується саме взуття, а не особа, якій воно належить.

Вирішення діагностичних завдань у разі цієї експертизи допоможе з'ясувати:

- чи є на цій поверхні сліди взуття людини та чи придатні вони для ідентифікації;
- взуттям якого виду залишено ці сліди та якими є його характеристики й особливі ознаки;
- які особливості ходи людини відбилися у «доріжці слідів»;
- яким був механізм утворення слідів взуття.

За допомогою *експертизи відбитків коліс транспортних засобів* можна вирішити такі ідентифікаційні питання:

- чи залишено сліди на місці події колесами цього автомобіля;
- чи залишено сліди на різних місцях події колесами того ж самого автомобіля.

З діагностичних питань вона вирішує такі:

- яким колесом транспортного засобу залишено сліди (правим, лівим, переднім, заднім);
- якою моделлю шини залишено сліди;
- чи піддавалася відновлювальному ремонту покришка шини транспортного засобу, слід якої виявлено на місці події та надано для дослідження;
- чи є на цьому об'єкті (одязі потерпілого, огорожі дороги, дорожньому покритті тощо) сліди транспортного засобу;
- чи утворилися сліди на об'єкті в результаті його переїзду колесами транспортного засобу;

Для вирішення поставлених завдань експерту надаються:

- 1) об'єкти зі слідами, а якщо їх вилучення неможливе, то копії слідів;
- 2) об'єкти, якими, за припущенням слідчого, могли бути залишені ці сліди;
- 3) порівняльні зразки (наприклад, у разі крадіжки з квартири експертові, крім іншого, надаються дактилокарти всіх осіб, які у ній мешкають);
- 4) дані про час виявлення слідів, умови, в яких перебували об'єкти зі слідами до направлення їх на експертизу (як правило, надається копія протоколу огляду місця події, однак за необхідності можуть надаватися також копії протоколів інших слідчих дій).

Якщо експерту надається копія сліду, треба зробити схему його розміщення на предметі або місцевості.

Об'єкти дослідження направляються в упаковці, яка забезпечує їх збереження. При цьому слід переконатись, що процедура упакування

й використаний матеріал не призведуть до появи додаткових слідів на об'єктах. Речові докази і порівняльні зразки упаковуються окремо. Поверхня предмета, на якій є сліди, що легко пошкоджуються, не повинна контактувати з матеріалом упаковки. Порівняльні зразки позначаються індивідуалізуючими позначками та засвідчуються підписом слідчого. На упаковані об'єкти кріпиться бирка із зазначенням найменування об'єкта, місця, дати й способу його вилучення, підписами слідчого та понятих і печаткою органу розслідування. Така процедура повинна попередити фальсифікацію об'єктів, а подальший опис упаковки та написів на бирці в експертному висновку дозволяє переконатися, що експерт досліджував саме ті об'єкти, які йому направив слідчий.

У випадку, коли об'єкт неможливо доставити в експертну установу, наприклад через його розміри, а копіювання слідів наявними у слідчого засобами є складним і може призвести до їх пошкодження, експертиза може проводитись за місцезнаходженням об'єкта. У цьому випадку у постанові про призначення експертизи слідчий зазначає місцезнаходження об'єкта й час, коли експерт може прибути для проведення дослідження. Якщо такий об'єкт розташований на території з пропускним режимом, на слідчого покладається обов'язок організувати безперешкодний доступ експерта до досліджуваного об'єкта.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Що являє собою трасологія як розділ криміналістичної техніки?
2. Що входить до системи трасології як розділу криміналістичної техніки?
3. Як класифікуються об'єкти, задіяні в механізмі утворення слідів?
4. Що являють собою сліди-відображення (сліди-відбитки)?
5. У чому полягають особливості об'ємних слідів-відбитків?
6. Яке значення має класифікація слідів-відбитків?

Глава 10

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗБРОЇ, БОЄПРИПАСІВ, ВИБУХОВИХ РЕЧОВИН, ПРИСТРОЇВ ТА СЛІДІВ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ

§ 1. ПОНЯТТЯ СУДОВОЇ БАЛІСТИКИ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Під час учинення багатьох злочинів використовується вогнепальна зброя, сліди якої є предметом дослідження на досудовому та судовому слідстві. Тому в криміналістиці сформувалася окрема галузь знань, яка одержала назву судової балістики.

Судова балістика – це галузь криміналістичної техніки, що вивчає закономірності відображення й одержання інформації про походження та застосування вогнепальної зброї, патронів до неї та слідів їх застосування й розробляє технічні прийоми, засоби та методи виявлення, фіксації, вилучення, зберігання й дослідження названих об'єктів для розслідування та попередження злочинів.

Основними об'єктами судової балістики є вогнепальна зброя, а також її частини й деталі, патрони до неї та їх елементи – снаряди (кулі, дріб, картеч), гільзи, капсулі й пижі, прокладки та порохові заряди, а також сліди застосування набоїв (вогнепальні ушкодження, відклади продуктів пострілу, сліди на снарядах і стріляних гільзах).

Головними завданнями судової балістики є розроблення технічних прийомів, засобів і методів виявлення, фіксації, вилучення, зберігання й дослідження вогнепальної зброї, патронів до неї та слідів їх застосування з метою розкриття, розслідування й попередження злочинів.

Як галузь криміналістичної техніки судова балістика має такі сфери практичного застосування у діяльності правоохоронних органів:

- 1) непроцесуальна сфера – для проведення оперативно-розшукових заходів, криміналістичної реєстрації та у профілактичній діяльності;
- 2) процесуальна сфера – під час проведення слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій.

Знання судової балістики використовуються для одержання доказів, пов'язаних із застосуванням вогнепальної зброї під час учинення злочинів.

§ 2. ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

Для розслідування злочинів суттєве значення має встановлення факту й обставин використання вогнепальної зброї, тобто одним із найперших завдань є встановлення того, чи є використаний злочинцем предмет вогнепальною зброєю.

Вогнепальна зброя – це пристрої, конструктивно призначені для ураження (знищення, ушкодження) цілі на відстані снарядом (куля, шрот, картеч), що одержує направлений рух у стволі за рахунок енергії згоряння порохового чи іншого заряду, які не мають прямого господарсько-побутового, виробничого чи спеціального призначення.

Виходячи із цього визначення, слід зауважити, що для віднесення досліджуваного об'єкта до вогнепальної зброї він повинен відповідати таким критеріям – зброярності, вогнепальності та надійності²⁵.

Критерій зброярності. Предмет повинен призначатися для нанесення ушкоджень і мати певну «забійну» силу, тобто здатність до ураження живої чи іншої цілі. Для віднесення об'єкта до вогнепальної зброї постріл із нього має бути небезпечним для життя або здоров'я людини, що залежить від кінетичної енергії, яка надається вистрілюваному снаряду. Військовими фахівцями визначено, що для гарантованого влучення в людину на достатній відстані забійна сила кулі, вистріляної з бойової стрілецької зброї, повинна мати питому кінетичну енергію близько 80 Дж/мм², що і береться в розрахунок під час конструювання стрілецької зброї. Однак цей критерій стосується бойової зброї й для судово-балістичного оцінювання вогнепальної зброї не може прийматися беззаперечно. Експериментами із здійсненням пострілів по трупному матеріалу А. І. Устінов установив, що для заподіяння людині смертельних ушкоджень достатня мінімальна питома кінетична енергія снаряду повинна бути не меншою за 0,5 Дж/мм², а початкова швидкість снаряду при цьому має становити 100 м/с.

Критерій вогнепальності. Метальна зброя може бути визнана вогнепальною, якщо снаряд у ній рухається від тиску, викликаного горінням пороху (або його замітника). Тому до категорії вогнепальної зброї не належить така, в якій снаряд рухається за рахунок енергії, накопиченої в пружинах (наприклад, спортивний лук, рушниця для підводного полювання), або стиснутого повітря (пневматична зброя).

Критерій надійності. Для віднесення предмета до категорії вогнепальної зброї він повинен мати надійні основні частини вогнепальної зброї й

²⁵ Комаринец Б. М. Судебно-баллистическая экспертиза: учеб.-метод. пособие. М., 1974. Вып. 1. С. 47–48.

обов'язково витримувати більше одного пострілу під час експериментальної стрільби за достатньої уражальної дії снаряду. Крім цього, пристрій не повинен під час здійснення пострілу завдавати ушкодження особі, яка з нього стріляє.

Різноманітність вогнепальної зброї зумовлює важливість її класифікації. У судовій балістиці вогнепальна зброя може бути класифікована за кількома підставами (за призначенням, способом виготовлення, конструкцією каналу ствола та ін.). Нижче подано об'єднану класифікацію вогнепальної зброї (рис. 10.1).

Досліджуваний об'єкт для визнання його вогнепальною зброєю обов'язково повинен мати такі конструктивні ознаки: ствол, замикаючий механізм і стріляючий механізм.

Важливим елементом характеристики вогнепальної зброї є боєприпаси (патрони), призначені для стрільби з певних її видів.

Боєприпаси (бойові припаси, набої) – це пристрої одноразового використання, призначені для здійснення пострілу з вогнепальної зброї, що складаються з гільзи, снаряду, метального заряду й запалюючого заряду (капсуля). Основними ознаками боєприпасів є такі: їх призначення для здійснення пострілів, наявність усіх складових частин для надання снаряду достатньої для ураження кінетичної енергії, одноразове використання.

У сучасній стрілецькій зброї застосовуються виключно унітарні патрони (рис. 10.2–10.4), що об'єднують кулю, порохований (бойовий) заряд і капсуль в одній оболонці – гільзі. У гладкоствольних мисливських, спеціальних і бойових рушницях застосовуються набої, які складаються з гільзи, капсуля, порохового заряду, пажів, прокладок і снаряду (куль, шроту, картечі) (рис. 10.3).

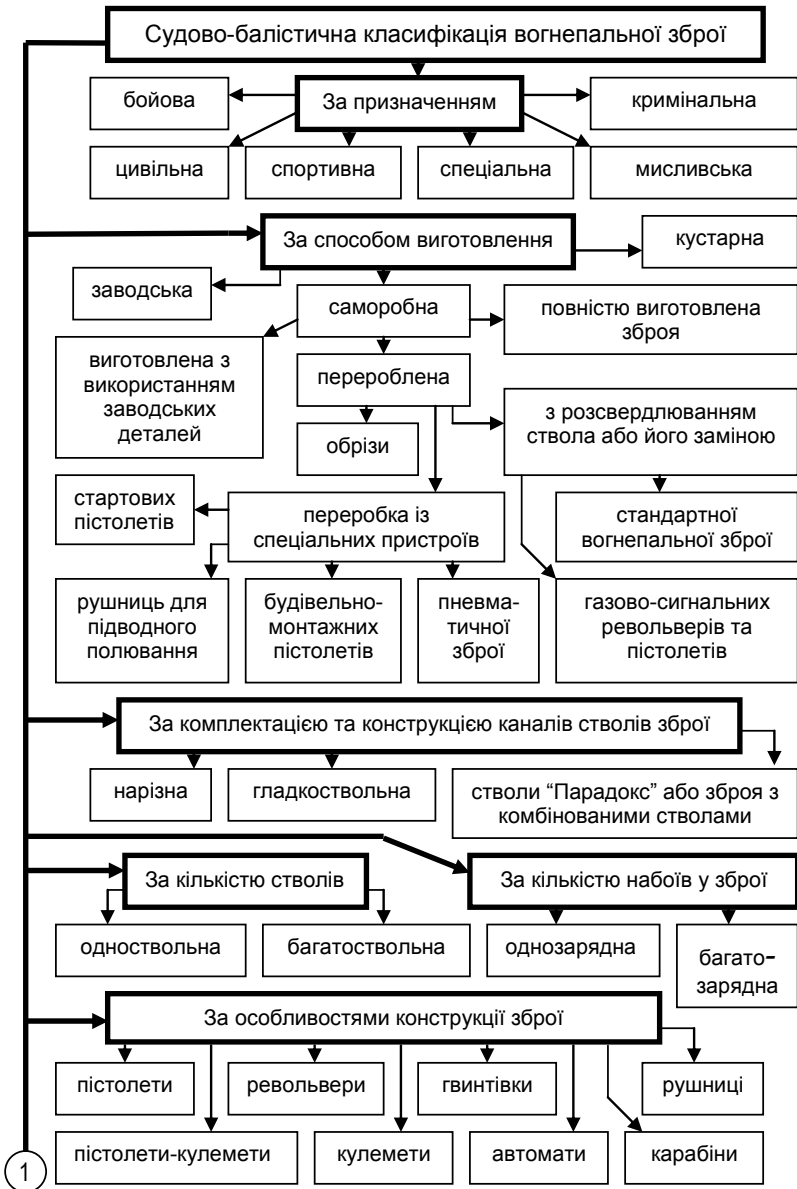
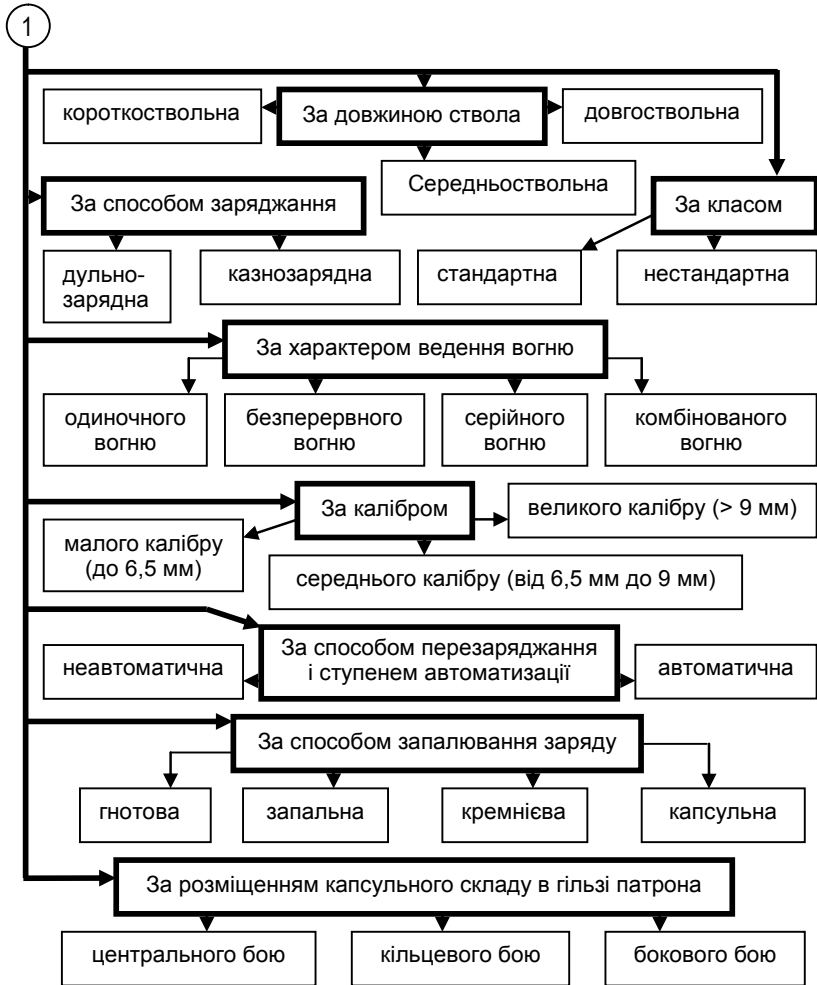

Рисунок 10.1 – Класифікація вогнепальної зброї за способом виготовлення, конструкцією, комплектацією та сферами застосування

Закінчення рисунку 10.1

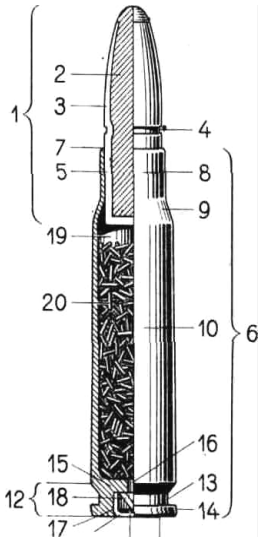

Рисунок 10.2 – Найменування складових частин патрона центрального бою для нарізної зброї:

- 1 – куля; 2 – сердечник кулі;
- 3 – оболонка кулі; 4 – канавка;
- 5 – частина кулі; 6 – гільза;
- 7 – зріз гільзи; 8 – дульце гільзи;
- 9 – схил гільзи; 10 – корпус гільзи; 11 – дно гільзи;
- 12 – донна частина гільзи;
- 13 – проточка; 14 – фланець;
- 15 – перегородка; 16 – запальний отвір; 17 – капсульне гніздо;
- 18 – ковадло (є частиною гільзи, якщо вона не включена в капсуль-запалювач);
- 19 – зарядна камера;
- 20 – металевий заряд;
- 21 – капсуль-запалювач;
- 22 – запальний склад

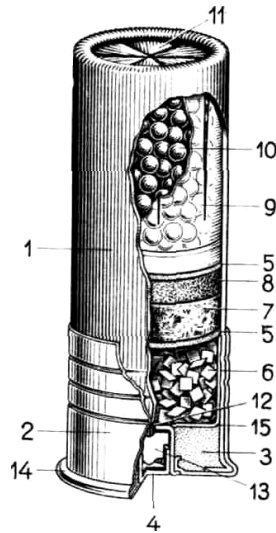
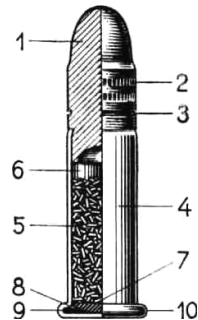

Рисунок 10.3 – Найменування складових частин патрона центрального бою для гладкоствольних рушниць:

- 1 – трубка гільзи; 2 – підстава гільзи; 3 – піддон;
- 4 – капсуль-спалахувач;
- 5 – прокладка; 6 – металевий заряд; 7 – осалка на пижі;
- 8 – пиж; 9 – полімерний пиж із концентратором;
- 10 – шротовий снаряд;
- 11 – закачування «зірка»;
- 12 – запальний отвір;
- 13 – ковадло; 14 – фланець;
- 15 – порохова камера

- Рисунок 10.4 – Патрон калібру 5,6 мм кільцевого спалаху до нарізної зброї:*
- 1 – куля; 2 – осалка й накатка; 3 – канавка;
 - 4 – гільза; 5 – металевий заряд;
 - 6 – зарядна камера гільзи; 7 – порохова прокладка з пресованого пороху;
 - 8 – запалювальний склад; 9 – кишенька гільзи; 10 – фланець

§ 3. МЕХАНІЗМ ПОСТРІЛУ ТА УТВОРЕННЯ ЙОГО СЛІДІВ, ЇХ ВИДИ

Крім ознак факту застосування вогнепальної зброї під час учинення злочину, положення судової балістики використовуються також для встановлення виду та моделі вогнепальної зброї, а в кінцевому підсумку – і конкретного її екземпляра. Вирішується це завдання завдяки тому, що під час пострілу залишаються сліди, зокрема на кулі та гільзі.

На кулях утворюються сліди каналу ствола. Механізм їх утворення залежить від надзвичайно короткого часу, протягом якого куля рухається по стволу (приблизно 0,002 с) й величезного тиску в каналі ствола під час пострілу (до 3000 атмосфер і вище). На утворення слідів впливає сила тертя кулі об стінки каналу ствола, що залежить від ступеня шорсткості ствола. Під час проходження каналу ствола куля деформується – втискується в його нарізи (діаметр кулі є дещо більшим за канал ствола) й починає обертатися. У результаті на поверхні кулі з'являються сліди – траси, розташовані паралельно граням нарізів. Індивідуальність слідів на кулі під час кожного пострілу з того ж самого екземпляра зброї виражається досить чітко.

На стріляній кулі розрізняють такі сліди:

1) полів нарізів – «відбиток» граней нарізів і між ними – слід від поверхні поля нарізу;

2) поверхні дна нарізів, які іноді називають слідами нарізів (рис. 10.5).

Найважливіші сліди на кулі від каналу ствола – це сліди полів нарізів, тому що в них куля найбільш повно прилягає до поверхні каналу ствола. Ідентифікація зброї за стріляними кулями переважно проводиться на підставі дослідження цих слідів (рис. 10.6).

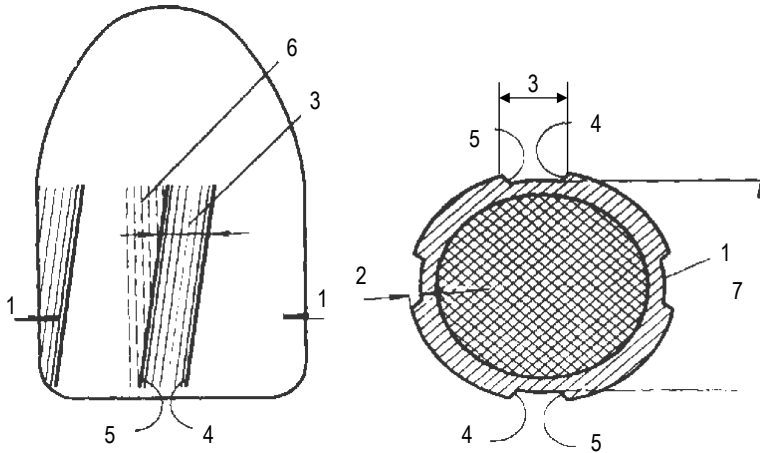

Рисунок 10.5 – Схематичне зображення слідів на кулі, вистріляної з каналу ствола зброї з чотирма нарізами правого напрямку:
 1 – дно сліду поля нарізу; 2 – глибина сліду поля нарізу; 3 – ширина сліду поля нарізу; 4 – слід бойової грані нарізу; 5 – слід холостої грані нарізу; 6 – слід кульного входу; 7 – калібр ствола зброї

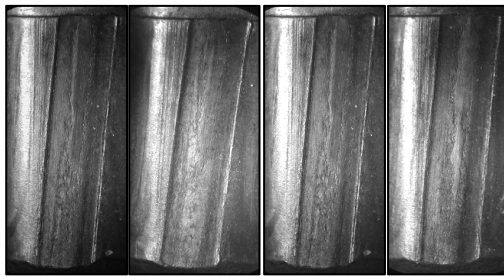

Рисунок 10.6 – Сліди полів нарізів на кулі

На кулі виникають сліди полів нарізів двох видів:

1) сліди, розташовані приблизно паралельно подовжній осі кулі, які за часом утворення заведено називати первинними слідами;

2) сліди з нахилом до подовжньої осі кулі, причому цей їх нахил відповідає куту нарізів каналу ствола, що узвичаєно називати за часом утворення вторинними слідами²⁶.

Первинні сліди виникають під час поступального руху кулі та під час переходу руху кулі в поступально-обертальний, вторинні утворюються, коли куля має поступально-обертальний рух (рухається по нарізах).

Загальні ознаки в слідах на стріляних кулях поділяються на дві групи: 1) ознаки системи вогнепальної зброї; 2) ознаки зношеності каналу ствола. Ці ж само ознаки, природно, у першу чергу досліджуються й у разі ідентифікації зброї за стріляними кулями.

Система (вид) і модель зброї визначаються за такими ознаками:

1) діаметр кулі в слідах полів нарізів, який відображає фактичний калібр зброї; дещо збільшений діаметр кулі для цього виду зброї може вказувати на зношеність каналу цього ствола;

2) кількість слідів полів нарізів відповідає їх кількості в каналі ствола;

3) напрямок слідів полів нарізів – їх нахил відносно подовжньої осі кулі: праворуч – характеризує праву нарізку каналу ствола зброї, ліворуч – ліву;

4) середня ширина слідів полів нарізів відображає конструктивні особливості розмірів нарізів у каналі, які істотно варіюються в зброї різних систем;

5) глибина слідів полів нарізів відображає глибину нарізів каналу ствола зброї;

6) кут нахилу слідів полів нарізів відображає хід (крок) нарізів каналу ствола зброї, що варіюється в зброї різних систем.

Індивідуальні ознаки відображають мікрорельєф поверхні каналу ствола й відбиваються на поверхні стріляних куль. У сукупності із загальними ознаками вони дозволяють ідентифікувати конкретний екземпляр зброї. Їх збіг є необхідним для висновку про наявність або відсутність тотожності. Зовні на стріляній кулі вони являють собою мікротраси або подряпини на поверхні кулі, що проходять по всій її довжині або є тільки на окремих ділянках провідної частини.

На гільзах також утворюються сліди, придатні для вирішення низки діагностичних та ідентифікаційних завдань. Ідентифікація вогнепальної зброї за стріляними гільзами вимагає від судового експерта глибоких знань слідової картини, яка залишається на стріляних гільзах, механізму їх утворення, варіаційності й ідентифікаційної значущості. Сліди, залишені частинами зброї на стріляних гільзах, поділяються на три групи: 1) сліди, що

²⁶ Комаринец Б. М. Идентификация огнестрельного оружия по выстреленным пулям. Методика криминалистических экспертиз. М., 1961. Вып. 3. С. 127–135.

утворюються під час заряджання; 2) сліди, що утворюються в момент пострілу; 3) сліди, що виникають під час видалення гільзи зі зброї.

Велика різноманітність видів і зразків ручної вогнепальної зброї, що відрізняються один від одного устроєм, обумовлює й значне розходження в слідах, які залишають їх частини на гільзах. Розглянемо механізм утворення слідів на гільзах, вистріляних із сучасних видів зброї.

Сліди заряджання. Під час вкладання патронів у магазин на корпусі гільз утворюються подовжні подряпини – сліди ковзання, що залишаються від країв (губ) магазину. Під час руху затвора пістолета назад і вперед відбувається його тертя по корпусу гільзи верхнього з патронів у магазині, що викликає утворення на гільзі слабо виражених подовжніх слідів ковзання. Під час досилання патронів із магазину в патронник затвор нижньою частиною своєї чашки (передньою поверхнею) завдає удар по краю фланця гільзи, утворюючи слід-відбиток. Одночасно зачеп викидача під тиском своєї пружини заскакує за край фланця. При цьому утворюються сліди ковзання у вигляді групи подряпин на краю та ребрі фланця й у кільцевій проточці. На гільзах залишаються також сліди від поверхні патронника.

Сліди пострілу. У момент пострілу на гільзі утворюються сліди бойка ударника (або курка в револьверах), сліди чашки затвора та сліди патронника з кульним входом.

Наявні на стріляній гільзі сліди бойка ударника у вигляді втиснених, зазвичай округлих, відбитків утворюються як від удару бойка по капсулю гільзи, так і від величезного тиску всередині гільзи в момент пострілу, яким капсуль гільзи притискається до поверхні бойка, що не встиг ще під дією пружини ударника відійти назад і вийти із зіткнення з капсулем гільзи. У результаті цього на капсулі гільзи відбиваються не тільки рельєф кінця бойка, але і краї отвору для бойка, а також рельєф поверхні чашки затвора. Через величезний тиск порохових газів, що розвивається в гільзі під час пострілу, стінки гільзи щільно притискаються до стінок патронника й кульного входу. Якщо стінки патронника мають дефекти – раковини, задирки тощо, на корпусі та дульці гільзи виникають їх відбитки.

Сліди, що утворюються на гільзах під час пострілу, мають важливе значення для експертизи. Із них найбільш важливими є сліди чашки затвора й бойка, які використовуються для ідентифікації в переважній більшості випадків.

*Сліди видалення гільзи зі зброї*²⁷. Під час витягування стріляної гільзи з патронника його нерівності залишають на її корпусі сліди ковзання й відбитки.

Витягування гільзи з патронника відбувається з рухом затвора назад за допомогою зачепа викидача. Зачеп викидача чинить тиск на внутрішню поверхню краю фланця й залишає слід-відбиток. Під час подальшого руху затвора край фланця гільзи нашовхується на відбивач, і гільза викидається у вікно кожуха затвора. При цьому на фланці залишаються сліди-відбитки робочої поверхні відбивача, а на корпусі гільзи – сліди контакту внаслідок удару її об край вікна для викидання гільзи.

§ 4. Виявлення, фіксація, вилучення й використання слідів ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

Сліди вогнепальної зброї поділяються на основні та додаткові. Основними слідами вважають пошкодження в результаті дії снаряда (кулі або її частин, шроту, картечі). Додаткові сліди – це наслідки дії інших елементів заряду (пижів), порохових газів, тиску чи полум'я.

Особливості вогнепальних ушкоджень значною мірою залежать від відстані, виду й моделі зброї, з якої здійснено постріл. Характер вогнепального пошкодження визначається на підставі наявності таких ознак: наскрізного чи сліпого пошкодження в перепоні, каналу пошкодження, ободка обтирання, кіптяви, часток порохових зерен і мастила навколо пошкодження, снарядів і їх частин у глибині наскрізних (сліпих) пошкоджень.

Про вогнепальний характер пошкодження можна судити на підставі комплексу зазначених ознак, а не за однією з них. Ці ознаки виявляються під час огляду місця події (трупа, одягу, предметів). У зв'язку з цим вирішуються такі завдання:

- виявлення вогнепальної зброї, патронів, їх частин (куль і гільз) і слідів пострілу (вогнепальних пошкоджень, а в разі близького пострілу – слідів кіптяви від пострілу, часток обгорілих зерен пороху й ін.) на різних предметах;
- фіксація стану (характеристики) місця розташування виявлених слідів і предметів та їх вилучення.

Стріляні кулі та гільзи є найважливішими речовими доказами, тому що в більшості випадків вони дозволяють встановити вид і модель зброї, а також екземпляр зброї, з якої вони були відстріляні. Крім того, вони дозволяють вирішити низку інших важливих для слідства питань.

²⁷ Сліди заряджання й видалення зі зброї утворюються не лише на стріляних гільзах, але й на патронах, якщо постріл ними з якоїсь причини не був здійснений.

Вогнепальні пошкодження (пробоїни) бувають трьох видів: сліпі, наскрізні та дотичні.

Сліпі пошкодження – на перешкоді є вхідний отвір чи канал, у глибині яких виявлено кулю, шріт, картеч або їх осколки.

Наскрізні пошкодження – в перепоні є вхідний і вихідний отвори, з'єднані каналом.

Дотичні пошкодження являють собою сліди контакту снаряду з перешкодою. У тому випадку, коли снаряд відхилився від початкової траєкторії польоту, має місце рикошет.

Важливим питанням є визначення напрямку й відстані пострілу. Цьому сприяє виявлення ознак вхідного й вихідного отворів та інші сліди. На крихких твердих перепонах – цегельній чи бетонній стіні, на склі тощо – вихідний отвір більше вхідного й у перетині має форму конуса, який розширюється в бік польоту кулі. У пластичних перепонах, до яких умовно можна віднести предмети з металу та дерева, діаметр вхідного отвору близький до калібру кулі (рис. 10.7).

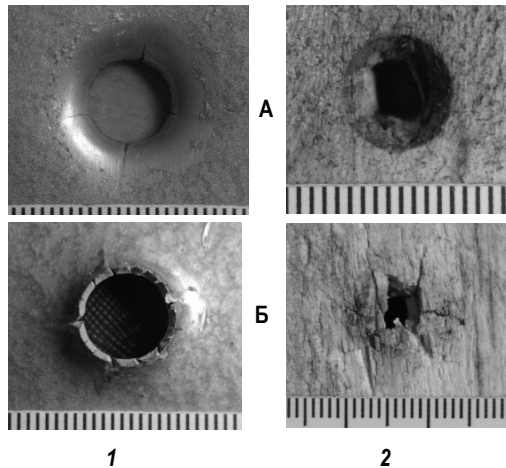
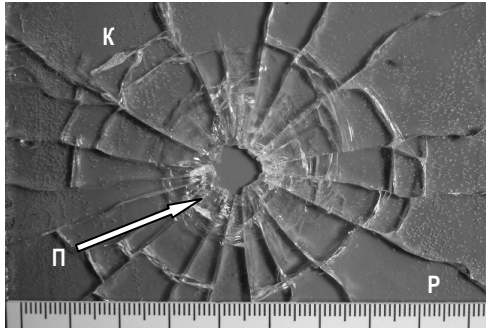

Рисунок 10.7 – Вхідні (А) і вихідні (Б) кульові отвори на перепонах з металу (1) та дерева (2)

В еластичних виробках (матеріали одягу) вхідний отвір зазвичай менше калібру кулі або ж дефект буде цілком відсутній (гумові вироби), тому що еластична перепона розтягується під час удару в неї кулі, пропускає її, а потім отвір знову стискається, утворюючи точкове пошкодження. Відмінність розміру вихідного отвору від вхідного виражено тим більше, чим більшою є товщина перепони.

У разі удару кулі в скло утворюються радіальні й концентричні тріщини (рис. 10.8).

*Рисунок 10.8 – Тріщини та пробоїна в склі, утворені кулею:
Р – радіальні тріщини; К – концентричні тріщини;
П – кратер кульової пробоїни (вихідний отвір)*

Вхідні отвори на одязі, як правило, утворюють дефект тканини (відсутність частини) менше калібру кулі (рис. 10.9).

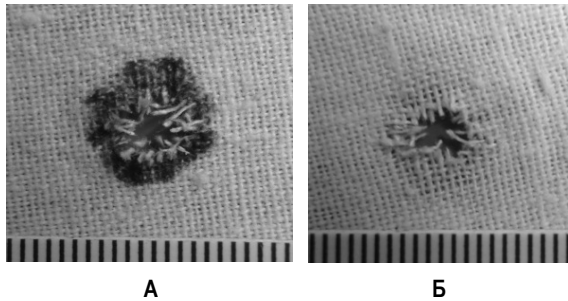

Рисунок 10.9 – Вхідний (А) і вихідний (Б) отвори в тканині

Розміри вихідного отвору, як правило, є більшими, ніж у вхідного. Вихідні отвори на одязі можуть мати великий розмір у тих випадках, коли в їх утворенні беруть участь уламки кісток або де формована куля.

Сліди рикошету виникають при кутах зустрічі від 0° до 35° , коли куля незначно втрачає свою швидкість, а кут відбиття майже дорівнює куту зустрічі з поверхнею перепони. Після рикошету куля продовжує політ за новою траєкторією, яка може бути різноманітною й не піддається практичному розрахунку. Водночас дальність польоту кулі після рикошету залежить від розміру кута відбивання та від розміру відхилення її вбік від площини

початкового напрямку польоту. Відхилення польоту кулі відбувається завжди у бік обертання кулі внаслідок деривації.

Додаткові сліди пострілу – це наслідки тиску порохових газів, їх температурної дії, кіптяви, порохових зерен, рушничного мастила, удару ствола під час пострілу впритул (штанц-марка) (рис. 10.10).

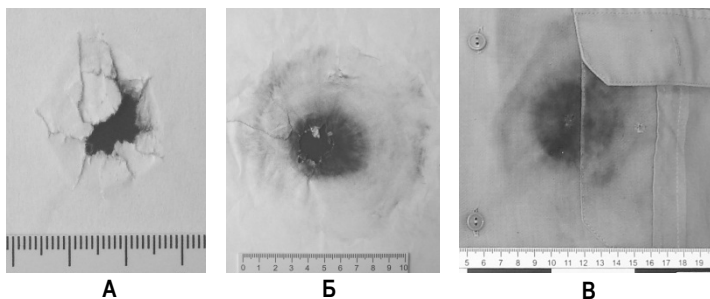

Рисунок 10.10 – Додаткові сліди пострілу:

А – постріл впритул (штанц-марка);

Б – дія тиску порохових газів, їх температурної дії; В – кіптява

Механічна дія тиску порохових газів позначається на об'єкті лише на близьких відстанях, не більше 5–10 см. Вона виражається в утворенні надривів країв вхідного отвору, а іноді й у вибиванні окремих його ділянок. Крім відстані пострілу, руйнівна дія порохових газів залежить від зразка зброї та характеру самої перепони. Це пояснюється різною швидкістю, об'ємом і тиском порохових газів. Чим потужніший пороховий заряд, тим сильнішою буде руйнівна дія порохових газів.

Температурна дія порохових газів. Маючи високу температуру (понад 1000° С), порохові гази можуть викликати опіки й навіть займання матеріалів перепони. Опіки розташовуються навколо вхідного отвору на вовняних тканинах, якщо дистанція пострілу становила не більше 8–10 см. Дульно-гальмівні пристрої, що є в окремих зразках ручної вогнепальної зброї (пістолетах-кулеметах «ППШ», «ППС», автоматах «АК-74»), сприяють утворенню опіків перепони, тому що підвищують тиск порохових газів усередині дульно-гальмівного пристрою й збільшують час їх впливу на перепону.

Кіптява пострілу. У разі пострілу бездимним порохом продукти розкладання капсульного складу й металевий пил, що стирається з поверхні кулі, каналу ствола та гільзи, виносяться з каналу ствола назовні пороховими газами. Під час зустрічі з перепонкою порохові гази розтікаються по ній, і кіптява пострілу осаджується. Колір кіптяви пострілу, як правило, є сірим. Інтенсивність тону залежить від відстані пострілу і проявляється в слідах від темно-сірого в центрі до світло-сірого на периферії. У разі

використання сучасних зразків вогнепальної зброї кіптява від пострілу відкладається на відстані не більше 30–50 см від дулового зрізу.

Частки порохових зерен. Пороховий заряд під час пострілу ніколи не згоряє цілком. Частки порохових зерен, як і порохові гази, у першу мить під час виходу з каналу ствола мають більшу швидкість, ніж швидкість кулі. Згодом порохові гази розсіюються, а частки порохових зерен, маючи незначну масу, продовжують рух, утрачаючи свою кінетичну енергію в результаті опору повітря. Переважна кількість часток не відлітає далі 80–120 см. Механічна дія обгорілих зерен пороху виражається в утворенні наскрізних пошкоджень навколо вхідного кульового отвору, якщо перепона є недостатньо міцною, як наприклад, одяг із тканини. У тих випадках, коли перепона є товщою або міцнішою (шкіряна куртка), обгорілі зерна проникають у неї на різну глибину, створюючи множинні сліди пошкодження.

Сліди рушничного мастила. У нормальних умовах експлуатації канал ствола ручної вогнепальної зброї для захисту від корозії покривають шаром рушничного мастила. Під час пострілу зі зброї зі змазаним каналом ствола мастило летить у вигляді крапель на невелику відстань (таку, що не перевищує 45–150 см). Після першого ж пострілу мастило згоряє, утворюючи кіптяву.

Ободок обтирання. Частина кіптяви (мастила) пострілу стирається з кулі й залишається на краях вхідного отвору у вигляді вузького (завширшки 1–2 мм) кільця темно-сірого кольору, яке одержало назву ободка обтирання. Якщо куля свинцева (спортивна чи мисливська зброя), то й описаний наліт значною мірою складається з шарів, що легко стираються зі свинцевої кулі.

Установлення відстані, напрямку та місця стрільби. Одним із найважливіших завдань під час огляду місця злочину, вчиненого з використанням вогнепальної зброї, є визначення відстані, напрямку та місця пострілу. Вирішення цього завдання ґрунтується на законах зовнішньої балістики та дослідженні основних і додаткових слідів пострілу. Після вильоту з каналу ствола куля, отримавши певну початкову швидкість, далі летить за інерцією. Під час свого руху в повітрі куля зазнає впливу двох сил: сили тяжіння й сили опору повітря. У результаті впливу на кулю цих двох сил політ її відбувається не по прямій лінії, а по кривій, нерівномірно вигнутій лінії, що називається *траєкторією*. Найбільша відстань польоту кулі для ручної вогнепальної зброї перебуває в межах пострілу під кутом 30–35°. Куля, вистріляна з нарізної зброї, швидко обертається, чим і забезпечується стабільність її польоту. Для гвинтівки зразка 1891–1930 рр. початкова швидкість обертання перебуває в межах 2400–3667 обертів за секунду (понад 200000 за хвилину) і зменшується далі дуже повільно.

Під відстанню пострілу розуміється дистанція по прямій лінії між направленим на перепону дуловим зрізом зброї й вхідним отвором на перепоні.

У криміналістиці відстані пострілу умовно поділяють на близькі й неблизькі. Різновидом близького пострілу є постріл впритул. Пострілами з *близької відстані* вважаються такі, коли навколо вхідного отвору можуть бути виявлені додаткові сліди, описані вище; *неблизьким* вважається постріл, коли на перепоні відсутні додаткові сліди.

Поява ознак близького пострілу залежить не лише від відстані пострілу, але й від властивостей самої зброї та матеріалу перепони, тому ця дистанція є не однаковою для різних видів і зразків зброї.

Визначити відстань пострілу необхідно шляхом експериментальної стрільби з того ж екземпляра зброї, патронами тієї ж партії й у такий само матеріал (по можливості), з якого виготовлено наданий на дослідження предмет із вхідним вогнепальним пошкодженням. Спочатку постріли (не менше трьох на кожну дистанцію) здійснюються на відстанях, що відрізняються одна від одної на 5 см, а потім, коли будуть отримані мішені з картоною слідів близького пострілу, подібної до такої з досліджуваним об'єктом, розходження між дистанціями зменшують до 1 см. Таким методом відстань близького пострілу може бути визначена з похибкою на 2–3 см. Коли вид і зразок зброї, з якої здійснено постріл, невідомі, то для уточнення відстані пострілу виходять із довідникових даних, з яких відомо, що механічна й температурна дія порохових газів виявляється в середньому не далі 10 см, наліт кіптяви – на 20–25 см, а залишки порохових зерен – до 80–100 см.

Отже, для висновку про постріл на близькій відстані необхідно виявити сукупність низки слідів та їх характерне розташування навколо вхідного отвору. У криміналістиці для визначення дистанції пострілу застосовують також і спектрометричні методи досліджень за наявністю металів та їх розподілу навколо вхідного отвору.

У тих випадках, коли відбувалась стрільба шротом, є можливість визначити відстані пострілу ще і за розмірами діаметра розльоту шроту на перепоні, тому що його діаметр на перепоні є тим більшим, чим більша відстань пострілу. Для цього складено графіки, номограми й таблиці, отримані шляхом експериментальної стрільби. Вони не можуть служити підставою для категоричних висновків, але дозволяють орієнтуватися в дистанції пострілу за осипанням шроту.

§ 5. Види вибухових пристроїв і речовин, сліди їх застосування під час учинення злочину

Криміналістичне дослідження вибухових речовин, вибухових пристроїв і слідів їх застосування є одним із важливих напрямів у криміналістиці. Це пов'язано з тим, що правоохоронним органам дедалі частіше доводиться мати справу з кримінальними вибухами. Застосування під час учинення

злочинів боєприпасів вибухової дії, вибухових речовин і вибухових пристроїв відбувається на їх розкритті та розслідуванні, вимагає особливих прийомів і методів вивчення, широкого застосування спеціальних знань, а також спеціальної та криміналістичної техніки. Сукупність знань, яка стосується вибухових речовин і вибухових пристроїв та слідів їх застосування під час учинення злочину, а також правил їх виявлення, вилучення й використання, одержала назву *криміналістичного вибухознавства*.

Криміналістичне вибухознавство (вибухотехніка) – це галузь криміналістичної техніки, яка вивчає закономірності використання для вчинення злочинів енергії хімічного вибуху з метою отримання криміналістично значущої інформації про вибухові речовини, засоби вибуху, вибухові пристрої та сліди їх застосування, а також розробляє науково-технічні прийоми, методи й засоби їх виявлення, збереження, фіксації, вилучення та використання для розкриття, розслідування й попередження злочинів.

Загальноприйнята у спеціальній літературі термінологія, що розкриває основні поняття, фізичні властивості речовин та принципи дії пристроїв, пов'язаних із таким явищем, як вибух, про які йтиметься далі, може бути використана працівниками правоохоронних органів, що не мають спеціальної підготовки, для успішного оволодіння відповідними знаннями.

Основними елементами різних видів вибухових пристроїв є заряд вибухової речовини та засіб ініціювання. Без цих основних елементів неможливо розглядати вибуховий пристрій як предмет особливого типу з притаманними йому специфічними властивостями. Крім того, заряд і засіб ініціювання мають бути конструктивно об'єднані, становити єдиний технічний пристрій. Без цього не може відбутися, власне, сам вибух маси вибухової речовини.

Під час розслідування злочинів найчастіше доводиться мати справу як з різними вибуховими пристроями, так і з їх окремими елементами й вирішувати питання встановлення їх групової належності. Для вирішення цього питання слід розглянути основні визначення у сфері криміналістичної вибухотехніки та створити спеціальну систему криміналістичних класифікацій.

Вибух – це процес швидкого фізичного або хімічного перетворення системи, який супроводжує перехід її потенційної енергії в механічну роботу. Дія, що відбувається під час вибуху, зумовлена швидким розширенням газу або парів незалежно від того, чи існували вони до або утворились під час вибуху.

За своєю природою вибухи бувають фізичними та хімічними.

Фізичний вибух – вибух, що супроводжується переходом потенційної енергії стисненого газу в кінетичну, коли потужність властивості оболонки виявляється недостатньою для зберігання газу, що перебуває під тиском, у вихідному об'ємі.

Хімічний вибух – швидка екзотермічна реакція, що відбувається з утворенням сильно стиснених газоподібних або пароподібних продуктів. Хімічна реакція, яка супроводжується вибухом, має назву «вибухове перетворення».

Вибухове перетворення залежно від його швидкості поділяється на вибухове горіння й детонацію (лат. *detonare* – «прогриміти»).

Горіння – процес вибухового перетворення, що зумовлює передання енергії від одного прошарку вибухової речовини до іншого (властивість теплопровідності) й випромінювання тепла газоподібними продуктами.

Детонація – поширення ударної хвилі з надзвуковою швидкістю хімічного перетворення вибухової речовини.

Сукупність певних елементів, що визначає придатність виготовленого пристрою до вибуху, розуміється як вибуховий пристрій, який складається із таких основних елементів, як вибухові речовини та засоби вибуху.

Під *вибуховими пристроями* (ВП) слід розуміти промислові чи виготовлені у непромисловий спосіб вироби одноразового застосування, спеціально підготовлені й за певних умов здатні до вибуху.

За способом виготовлення вибухові пристрої поділяють на промислові (боєприпаси вибухової дії, ВП промислово-господарського призначення) та непромислові (ВП саморобного виготовлення та перероблені ВП). Визначальним є те, що особа, яка може переробити ВП, володіє вищим рівнем знань у галузі вибухової справи, ніж особа, яка може виготовити ВП у саморобний спосіб.

За призначенням вибухові пристрої поділяють на пристрої воєнного, промислово-господарського та спеціального призначення.

Вибухові пристрої воєнного призначення – це штатні боєприпаси вибухової дії, призначені для знищення живої сили противника, пошкодження техніки, руйнування споруд та укріплень в умовах ведення бойових дій. Вони можуть бути предметом озброєння злочинних угруповань. Вибухові пристрої воєнного призначення, у свою чергу, поділяють на:

1) штатні боєприпаси – для ураження людей та об'єктів (ручні гранати, артилерійські снаряди, міни тощо);

2) імітаційно-піротехнічні засоби, які можуть бути використані для виготовлення саморобних вибухових пристроїв (вибухові пакети, сигнальні ракети тощо).

Вибухові пристрої промислово-господарського призначення – це пристрої, призначені для ведення вибухових робіт у промисловості (гірничодобувній, нафтовій тощо) та господарстві.

Спеціальні пристрої – це пристрої, призначені для ураження людей і руйнування об'єктів під час проведення спеціальних операцій (наприклад, з метою знешкодження терористичних груп). Це, як правило, одиничні

вироби оригінальної конструкції, що містять потужні бризантні вибухові речовини та спеціальні засоби вибуху.

Класифікація вибухових пристроїв за потужністю визначається вагою заряду вибухової речовини (у тротиловому еквіваленті): малої потужності – від 50 до 100 г (засоби вибуху – запали, електродетонатори та ін.), середньої потужності – від 100 до 250 г (протипіхотні міни, шашки вибухових речовин та ін.) та великої потужності – понад 250 г (протитанкові міни, фугаси тощо).

За часом спрацювання виділяють вибухові пристрої миттєвої, короткоуповільненої та уповільненої дії.

За механізмом приведення в дію розрізняють вибухові пристрої механічного, електричного, вогневого, хімічного та комбінованого типу.

За конструктивними особливостями вибухові пристрої класифікують так: пристрої без оболонки (складаються із заряду вибухової речовини та засобу вибуху), з оболонкою (для збільшення критичної маси вибухової речовини, що вступає у детонацію, тобто для збільшення потужності вибуху та його уражальної дії).

За способом впливу на навколишні об'єкти вибухові пристрої слід поділяти на бризантні, фугасні, надлишково ударно-хвильові, осколкові, термічні та сейсмічні.

Вибухові пристрої у своєму складі містять речовини, здатні до вибуху.

Вибухові речовини – це хімічні сполуки чи суміші, здатні під впливом зовнішнього імпульсу (удар, тертя, нагрівання, тиск тощо) до вибухового перетворення (вибуху).

Вибухові речовини за призначенням поділяють на такі:

– військового призначення – застосовуються у війсьній справі для спорядження бойових припасів вибухової дії;

– цивільного призначення – застосовуються у промисловості та різних галузях науки.

За способом виготовлення вибухові речовини поділяють на промислові та саморобні.

Оскільки вибухові речовини, їх сполуки чи суміші здатні до вибухового перетворення (вибуху), яке відбувається у формі горіння чи детонації, всі вибухові речовини як промислового, так і саморобного виготовлення класифікують за режимом перетворення (горіння або детонації) й умов збудження на такі:

- ініціюючі (первинні) вибухові речовини;
- бризантні (вторинні) вибухові речовини;
- металеві вибухові речовини (порохи);
- піротехнічні суміші.

За потужністю (здатністю здійснювати певну роботу у процесі вибухового перетворення) вибухові речовини слід поділяти на *малопотужні*

(наприклад, аммотоли, аммоніти, динамоли та ін.), *середньої потужності* (наприклад, тротил, пластид-4, пікринова кислота та ін.) та *підвищеної потужності* (наприклад, гексоген, октоген та ін.).

За фізичним (агрегатним) станом вибухові речовини можуть бути твердими (гексоген, тротил), пастоподібними (пластид), рідинними (нітрогліцерин), газоподібними (водень і кисень, метан і кисень) та пилоповітряними (вугільна, цукрова, мучна) сумішами.

У складі вибухового пристрою є засоби, які ініціюють вибух цього пристрою. **Засоби вибуху** – це пристрої, призначені для збудження (ініціювання) вибуху зарядів вибухових речовин. До них належать засоби ініціювання, засоби передавання ініціюючого імпульсу й вибухові пристрої.

Сліди вибуху. Під час вибуху на твердих поверхнях будівлі утворюються вирви від контактного заряду різної форми, конфігурації та розмірів. Це дає змогу спеціалістам визначити як особливості форми застосованого заряду вибухової речовини, так і його масу.

У випадках, коли вибух відбувається на поверхнях з менш міцними фізичними властивостями (дерев'яна підлога, звуко-, теплоізоляційні будівельні покриття тощо), на поверхнях виявляють і вилучають із них металеві фрагменти вибухових пристроїв.

Наслідки від вибухів у будівлях завжди є більшими за масштабом, ніж на відкритій місцевості. Це зумовлено наявністю замкнутого або напівзамкнутого простору, де утворюється надлишковий тиск ударної хвилі внаслідок контакту з поверхнями відбиття. Ступінь руйнувань і пошкоджень конструкцій будівлі залежить від маси вибухової речовини, її властивостей та місця розташування зарядів вибухових пристроїв.

Поряд із фрагментами вибухового пристрою під час вибуху утворюється кіптява та залишаються окремі частки вибухової речовини, які не вступили у швидке хімічне перетворення. Тому останні виявляють на конструкціях будівлі та предметах навколишньої обстановки у вигляді включень у твердих і м'яких матеріалах, у тріщинах та у вільному стані на зовнішніх поверхнях. Сліди кіптяви вилучають на фрагментах вибухових пристроїв і зовнішніх поверхнях, що перебувають поряд із місцем вибуху.

Сліди вибуху, що відбиваються на конструкціях будівель і предметах навколишньої обстановки, мають такі характерні ознаки:

– вирви (пробоїни) у конструктивних елементах будівлі, якщо вибуховий пристрій контактував із ними;

– зруйновані та пошкоджені елементи будівлі у вигляді перебитих балок, пробойн у стінах, вибитих шибок, деформацій конструкцій стелі, підлоги чи стін, наявності трас і слідів від дії осколків вибухового пристрою;

– зруйновані, пошкоджені та переміщені предмети навколишньої обстановки будівлі, які проявляються, наприклад, у вигляді повного

зруйнування меблів, наявності осколкових пробоїн у предметах побуту, зміні місця розташування предметів порівняно з їх початковим перебуванням тощо;

- оплавлення елементів оздоблювальних робіт;
- наявність кіптяви, залишки вибухової речовини та характерний запах, що утворився під час вибуху;
- залишки вибухового пристрою.

§ 6. Виявлення, фіксація, вилучення й використання слідів вибухових пристроїв

Виявлення вибухових речовин, пристроїв та їх слідів під час огляду місця події вимагає застосування спеціальних знань. Усі методи, що досліджують наявність (тобто виявлення та ідентифікацію) вибухових речовин і вибухових пристроїв як під час виконання експертних завдань, так і в позалабораторних умовах (оперативне застосування), можна об'єднати в чотири основні групи: 1) фізичні методи; 2) фізико-хімічні методи; 3) хімічні методи; 4) органолептичні методи.

До основних *фізичних методів* можна віднести такі:

- дрейф-спектрометричний метод – ґрунтується на спектрометрії рухливості іонів в електричному полі;
- мас-спектрометричний метод – ґрунтується на процесах, які відбуваються на молекулярному рівні, бо за рахунок великої швидкості молекули групуються залежно від своєї маси;
- метод спектроскопії – ґрунтується на спектральному аналізі вибухової речовини у фізичному середовищі (розчинники), зокрема це ІЧ-спектроскопія;
- метод інтроскопії – ґрунтується на взаємодії всієї (або частини) маси вибухових речовин із проникаючим випромінюванням, в якому використовується потік теплових нейтронів або променів певного спектра електромагнітних коливань;
- метод ядерно-магнітного резонансу – ґрунтується на дистанційному аналізі елементного складу вибухової речовини за рахунок ядерного випромінювання;
- метод нейтронної активації – ґрунтується на виявленні вибухової речовини як об'єкта з підвищеним вмістом водню.

До основних *фізико-хімічних методів* належать такі:

- газо-хроматографічний метод – ґрунтується на виявленні часток вибухової речовини за рахунок розподілу її компонентів на межі фаз високочистих газів-носіїв (аргон, азот) та чутливого сорбенті;

– рідинно-хроматографічний метод – ґрунтується на виявленні часток вибухової речовини за рахунок її властивостей розчинятися в рідинах-носіях та утримуватися певний час на сорбенті;

– потенціометричний метод – ґрунтується на зміні електричного опору речовини (вибухової речовини) під впливом електричного струму;

– поляриметричний метод – ґрунтується на тому, що під впливом світлового потоку кожна речовина (зокрема і вибухова) має свій спектр.

Ця група методів використовується для виявлення вибухової речовини в прихованих предметах, наприклад багажу, ручному вантажу, сумках, пакетах тощо.

До *хімічних методів* належать такі:

– метод крапельної реакції (крапельні тести) – ґрунтується на зміні кольору слідів вибухової речовини під впливом певного хімічного реагенту;

– тонкошарової хроматографії – ґрунтується на властивостях вибухової речовини за певних умов (насичена пароповітряна суміш розчинників) розкладатися на чисті речовини та ін.

Ця група методів застосовується для виявлення часток вибухової речовини, що залишаються на різних предметах, на шкірі й одязі тих осіб, які її перенесли або мали контакт із цією речовиною, та наявності самої речовини.

До групи *органолептичних методів* зараховують такі:

– візуальний метод – ґрунтується на вивченні розпізнавальних зовнішніх прикмет вибухових речовин і пристроїв;

– біофізичні методи (біосенсорний, біолюмінесцентний, ферментативний).

Ця група методів застосовується для виявлення слідів таких видів вибухової речовини, що залишаються у прихованих предметах, на шкірі й одязі тих осіб, які перенесли або мали контакт із вибуховою речовиною.

Технічна реалізація методів виявлення вибухових речовин забезпечується спеціальними приладами, засобами та комплексами, за допомогою яких виявляють наявність вибухової речовини (вибухового пристрою) або їх залишків за певними ознаками. Кожен із них застосовується залежно від ситуації, способу (наявності вибухової речовини чи можливого її знаходження), обставин, суб'єкта (працівник органу дізнання, оперативний працівник тощо), спеціаліста (криміналіст, експерт) та труднощів дослідження вибухової речовини.

Засоби фіксації місця вибуху. Місце події, його ділянки й деталі, а також розташування речових доказів перед вилученням та їх зовнішній вигляд фіксують за допомогою засобів фото- та відеозйомки, складають масштабні плани й схеми із застосуванням найпростіших вимірювальних інструментів (рулеток, лінійок, візирних планок, в окремих випадках – теодолітів тощо), а у випадку вибуху, що має значні масштаби, використовують методи аерофото-зйомки. На місці події спеціалісти-вибухотехніки виконують такі дії:

- вивчають обстановку району та місця вибуху для якісного здійснення фото- та відеофіксації;
- готують для роботи необхідне обладнання;
- здійснюють фото- та відеозйомку всього району вибуху й осіб, що перебувають у районі місця вибуху;
- здійснюють відеозйомку роботи складу СОГ і спеціалістів з пошуку вторинних вибухових пристроїв і ВНК;
- проводять фото- та відеозйомку дій спеціалістів з виявлення слідів вибуху;
- виконують фото- та відеозйомку місця вибуху, центру (епіцентру) вибуху та наявних руйнувань навколишньої обстановки;
- здійснюють відеозйомку слідів, виявлених спеціалістами на місці події та в районі вибуху;
- складають схему місця події з прив'язкою до центру (епіцентру) вибуху та виявлених слідів вибуху;
- здійснюють відеозйомку за вказівкою старшого СОГ додаткових об'єктів, підозрілих осіб, свідків і понятих;
- надають допомогу слідчому в реєстрації виявлених слідів у протоколі, їх вилученні та пакуванні.

Вилучення слідів вибуху. Правила та прийоми вилучення часток вибухової речовини з місця вибуху є аналогічними таким для вилучення інших мікрооб'єктів. Відмінність полягає у дотриманні техніки безпеки під час роботи з вибухонебезпечними об'єктами, деякі з яких здатні до швидкої хімічної реакції в разі нагріву, удару чи тертя.

Незалежно від результатів візуального виявлення часток вибухової речовини сліди вилучаються за допомогою змивів ватними або марлевими тампонами, змоченими в ацетоні, та іншими тампонами, змоченими дистильованою водою. Тампонами обробляються поверхні конструкцій та об'єктів, які були розташовані поблизу від центру вибуху і які надати на експертизу як речовий доказ неможливо. За умови наявності великої кількості об'єктів, що потрапили під дію вибуху, доцільно, крім змивів, відбирати і сухі зіскоби з елементів речової обстановки, що оглядаються на місці події.

Вилучення слідів вибухової речовини з поверхонь деяких пористих матеріалів (цегли, бетону тощо), що мають здатність поглинати розчинники (ацетон, воду), доцільно робити за допомогою зіскобів.

Важливо відзначити, що навколишні об'єкти й залишки вибухового пристрою є можливими об'єктами-носіями слідів вибухової речовини, які можуть додаватися до кримінальної справи як речові докази. Їх не бажано піддавати обробці ватними тампонами на місці події, оскільки більш ефективно це зробити в лабораторних умовах під час проведення експертних досліджень. Вищезазначене повною мірою стосується ґрунту з вирви на

відкритій місцевості, що вилучається з місця вибуху в кількості не менше 1 кг. Вилучення ґрунту здійснюється в такій само кількості на певній відстані (кілька метрів) від вирви як контрольний зразок, який не містить залишків вибухової речовини.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Що являє собою судова балістика як розділ криміналістичної техніки?
2. Дайте визначення поняттю вогнепальної зброї.
3. Яке криміналістичне значення має класифікація ручної вогнепальної зброї?
4. Які сліди залишаються в разі застосування вогнепальної зброї під час учинення злочинів? Їх класифікація.
5. Назвіть сліди, що виникають на кулі під час пострілу, та можливості їх використання.
6. Які сліди виникають на гільзі під час пострілу? Можливості їх використання.
7. Які існують види вогнепальних пошкоджень (пробоїн)? Можливості їх використання.
8. Як установлюються відстань, напрямок і місце пострілу під час огляду місця події?
9. Що являють собою вибухові пристрої та вибухові речовини?
10. Яке криміналістичне значення має класифікація вибухових пристроїв?
11. Які сліди залишаються після застосування вибухових пристроїв під час учинення злочинів?
12. Які завдання можуть бути вирішені за слідами застосування вибухових пристроїв?

Глава 11

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ

§ 1. ПОНЯТТЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА І ДОКУМЕНТІВ ЯК ДЖЕРЕЛ ДОКАЗІВ

У багатьох випадках документи використовуються як знаряддя вчинення злочинів, відображають певні сліди злочинної діяльності або містять інші фактичні дані, які мають значення у кримінальному провадженні. Завдяки цьому вони виступають важливими джерелами доказів і тому потребують певної процедури виявлення, фіксації, вилучення, дослідження й використання. Відповідно, у криміналістиці сформувалася окрема галузь знань, яка отримала назву криміналістичного документознавства.

Криміналістичне документознавство – це галузь криміналістичної техніки, в якій вивчаються основи письма й почерку, технології виготовлення документів, печаток і штампів та способи їх підроблення, розробляються наукові основи виявлення, дослідження й використання інформації, що міститься в документах, під час розслідування злочинів.

Термін «документ» у сучасній українській мові має декілька тлумачень:

- 1) діловий папір, що посвідчує певний юридичний акт, підтверджує право на що-небудь, служить доказом чого-небудь, акт, протокол;
- 2) письмове свідцтво, що офіційно підтверджує особу;
- 3) письмовий твір, грамота, рисунок і т. ін. як свідчення про щось історичне, важливе²⁸.

У криміналістичному документознавстві *документ* розглядається як матеріальний об'єкт, що містить інформацію, зафіксовану за допомогою штучної мови або у вигляді графічних зображень безпосередньо людиною або з використанням науково-технічних засобів, призначений для її передавання у просторі та часі.

За природою носія та способом фіксації інформації документи поділяються на такі:

- 1) документи на папері або його заміниках (картон, пластик та ін.), в яких інформація фіксується у письмовій чи графічній формі (у рукописний, друкарський або фотографічний способи);

²⁸ Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. / уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. 2-ге вид., виправ. Київ: Аконіт, 2005. Т. 1. С. 581.

2) документи на магнітних носіях – металеві ферромагнітні диски, полімерні диски та плівки з нашаруванням ферромагнетику, в яких письмова і графічна інформація, а також звук у цифровому чи аналоговому вигляді фіксуються електромагнітними сигналами з використанням спеціального обладнання;

3) документи на немагнітних носіях – фото- та кіноплівки, кристали, алюмінієва фольга, нанесена на пластик (CD, DVD диски) тощо, у яких письмова та графічна інформація, а також звук у цифровому чи аналоговому вигляді фіксуються оптичними чи електричними сигналами з використанням спеціального обладнання.

За процесуальним статусом документи, що потрапляють у сферу кримінального судочинства, поділяють на такі:

- 1) документи-речові докази;
- 2) інші документи.

Документом у кримінальному провадженні (ст. 99 КПК України) є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження.

До документів (за умови наявності в них зазначених відомостей) можуть належати:

- 1) матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації (у тому числі електронні);
- 2) матеріали, отримані внаслідок здійснення під час кримінального провадження заходів, передбачених чинними міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України;
- 3) складені в порядку, передбаченому КПК України, протоколи процесуальних дій і додатки до них, а також носії інформації, на яких за допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії;
- 4) висновки ревізій та акти перевірок.

Оригіналом документа є сам документ, а оригіналом електронного документа – його відображення, якому надається таке ж само значення, як документу.

Дублікат документа (документ, виготовлений у такий само спосіб, як і його оригінал) може бути визнаний судом оригіналом документа.

Документи – речові докази (ст. 84 та 98 КПК України) – це документи, які були знаряддям учинення кримінального правопорушення, зберегли на собі його сліди або були об'єктом кримінально протиправних дій. У документах – речових доказах відображаються та зберігаються ознаки діяльності певного типу, які виявляються в матеріалі документа (у папері, чорнилі, структурі штрихів, наявності слідів впливу сторонніх речовин з метою зміни

первинного змісту). Якщо у виконаних текстах містяться ознаки почерку й писемної мови, вони можуть характеризувати особу, яка склала документ.

За юридичною природою документи поділяють на *справжні та підроблені*. *Справжній документ* містить відомості, які відповідають дійсності. Він складається уповноваженою на те особою, найчастіше – на відповідному бланку. Усі реквізити такого документа слід належним чином заповняти. Бланки документів виготовляються з дотриманням передбачених технологій і в певному місці. *Підроблений документ* містить інформацію, яка не відповідає дійсності. У таких документах розрізняють інтелектуальну та матеріальну підробку.

У разі *інтелектуальної підробки* документ складається з дотриманням вимог, притаманних дійсним документам. Для цього використовуються справжні бланки документів, печатки та штампи. Інтелектуальну підробку може здійснити лише особа, згідно зі своїми функціональними обов'язками уповноважена складати певні документи, однак при цьому вона вносить до формально дійсного документа заздалегідь неправдиві відомості, наприклад оформляє атестат чи диплом про закінчення навчального закладу на ім'я особи, яка не пройшла відповідного курсу навчання, тощо.

У разі *матеріальної підробки* документ або одразу виготовляється злочинцем у повному обсязі за зразком справжнього (повна підробка), або до змісту справжнього документа вносяться часткові зміни (часткова підробка), в результаті чого такий документ стає носієм неправдивої інформації. За обсягом внесених змін підробка може бути *повною* (виготовлення повністю підробленого документа) або *частковою* (внесення змін у справжній документ).

Ураховуючи різноманітність документів, які можуть виступати джерелами доказів у кримінальних провадженнях, існує кілька різновидів їх криміналістичного дослідження. Криміналістичне документознавство охоплює:

- техніко-криміналістичне (технічне) дослідження документів;
- криміналістичне дослідження почерку рукописних документів;
- криміналістичне дослідження письмової мови документів.

Відповідно, завдання, що виконуються криміналістичним документознавством, можна поділити на три групи.

Перша – визначення природи, якісного складу, групової належності, а іноді місця й часу виготовлення матеріалів документа (папір, барвники, сургуч, клей тощо); встановлення засобів, умов і способів виготовлення (підроблення) документа чи його окремих реквізитів (підписів, відбитків печаток, штамтів); виявлення невидимих та малопомітних записів і текстів на обвуглених документах, навичок (у тому числі професійних) осіб, що виготовили або підробили документ; ідентифікація засобів виготовлення документа.

Друга – встановлення ознак і властивостей виконавця рукописного документа за ознаками почерку (статі, віку, психічного та фізичного стану, інтелектуального розвитку тощо) та його ідентифікація.

Третя – встановлення ознак і властивостей автора документа за писемною мовою та його ідентифікація.

§ 2. ЗАГАЛЬНІ ПРАВИЛА ОГЛЯДУ ДОКУМЕНТІВ – РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

Робота з документами під час розслідування злочинів починається з їх виявлення, фіксації й вилучення в процесі слідчого огляду, обшуку, виїмки та інших слідчих (розшукових) дій. Можливість ефективного використання отриманої інформації в подальшому прямо залежить від суворого дотримання вимог КПК України та криміналістичних правил поведіння з речовими доказами.

Криміналістичний аспект роботи з речовими доказами передбачає дотримання низки умов і правил щодо їх виявлення, фіксації, вилучення та збереження, метою яких є запобігання їх утраті чи псуванню, тобто збереження інформаційної значущості речових доказів.

Для виявлення ознак підробки в документі під час його огляду необхідно зосередити увагу на вивченні таких складових:

- матеріалу, з якого виготовлено документ (матеріального носія);
- матеріалів, з використанням яких нанесено реквізити;
- способу виготовлення документа та нанесення реквізитів;
- відповідності його вимогам, що висуваються до цієї категорії документів;
- наявності слідів зміни первинного змісту, граматичних помилок, невідповідностей окремих складових та ін.

Під час огляду та попереднього дослідження документа важливе значення має застосування технічних засобів, проте вони повинні виключати ризик пошкодження чи втрати його інформаційної сутності.

На первинному етапі роботи доцільніше застосовувати безконтактні методи огляду та фіксації, без зміни положення виявленого документа (в статисти): візуальне вивчення й фотозйомку документа з використанням різних прийомів (у прохідному чи відбитому світлі). Як джерела освітлення застосовуються настільні лампи, електричні ліхтарі, спеціальні освітлювачі – джерела ультрафіолетових чи інфрачервоних променів, природне освітлення. У разі необхідності можна скористатися різними збільшувальними приладами (лупами), які є в уніфікованій валізі для оглядів місць подій, або світлофільтрами. Особлива увага звертається на ознаки підробки (підчищення, витравлення, дописування тощо), на виявлення інформації, яка може бути використана як у пошуковій діяльності, так і в процесі доказування.

Далі можна переходити до детального дослідження документа в динаміці. У будь-якому разі доцільно працювати з документами в рукавичках або з використанням пінцета, оскільки невідомо, які сліди на них є, і де вони розташовані. Недотримання цього правила може призвести до пошкодження наявних чи появи нових слідів, які не стосуються події злочину. На поверхні документа можуть бути виявлені сліди рук, мікрОВОлокна й інші сліди, які часто мають істотне значення для встановлення обставин учиненого злочину. Не можна брати документ мокрими руками, класти його на вологі чи забруднені предмети. На поверхнях документів не можна виконувати написи й підписи, ставити відбитки печаток і штампів. Не слід допускати впливу водою або розчинниками, залишати під впливом прямих сонячних променів, допускати вплив високих і низьких температур. Не слід перегинати аркуші паперу в місцях, які не збігаються з уже наявними перегинами, оскільки кількість і розташування складок є однією з істотних ознак документа й має значення для з'ясування характеру й умов виконання записів і зберігання документа.

Вологі документи просушують за кімнатної температури в розправленому вигляді. Документ, який долучається до матеріалів кримінального провадження, не можна підшивати за краї, варто помістити його в розправленому вигляді або складеним за вже наявними лініями перегину у конверт між аркушами чистого щільного паперу чи картону. Пояснювальні написи на конвертах виконуються до розміщення в них документів.

Магнітні стрічки, HDD-диски комп'ютерів і відеокасети слід оберегти від впливу магнітних полів та прямих сонячних променів, а також приладів, що випромінюють магнітні хвилі (генератори, радіоприймачі, телевізори тощо).

Вивчення документа рекомендується розпочинати з установалення його призначення, з'ясування основного тексту й наявних на ньому інших написів (резолюцій, позначок). Крім того, вивчається стан лицьового та зворотного боків і країв документа, визначається відповідність його змісту й цільового призначення.

Для встановлення факту внесення змін до файлу-оригіналу електронного документа необхідно досліджувати його параметри, які містять усі вихідні дані: точну дату, розмір та інші характеристики. Найчастіше задля цього потрібні спеціальні програми.

Результати огляду документу повинні відобразитися в протоколі огляду, де вказуються повне офіційне його найменування, основні реквізити, на чиє ім'я, коли й ким складено та видано, розмір і колір паперу, стан його поверхні, характер країв, наявність та характер ушкоджень, вид і колір барвників тексту, стислі відомості про зміст документа. Як додаткові способи фіксації доцільно використовувати фотографування або відео-запис.

§ 3. СПОСОБИ ПОВНОГО Й ЧАСТКОВОГО ПІДРОБЛЕННЯ ДОКУМЕНТІВ, ЇХ ОЗНАКИ ТА ПРИЙОМИ ВИЯВЛЕННЯ

Способи повного підроблення документів. Судово-слідчій практиці відомі такі способи повного підроблення бланків документів: малювання, копіювання за допомогою копіювально-розмножувальної техніки, поліграфічні способи підроблення.

Малювання – один із найстаріших і сьогодні рідко використовуваних способів підроблення документів, який виявляється дуже легко під час візуального огляду навіть неозброєним оком. Для цього способу характерними є такі ознаки, як наявність слідів приладу, що пише, в штрихах; наявність подвоєності штрихів; звивистість прямолінійних і кутастість округлих елементів; орфографічні помилки; неоднакові пропуски між знаками тощо.

Копіювання за допомогою копіювально-розмножувальної техніки. На сьогодні значного поширення отримали так звані засоби «малої поліграфії», які можна поділити на дві великі групи: прилади для копіювання (електрофотографічні апарати) та принтери, тобто прилади для отримання зображень електронних документів, підготовлених за допомогою комп'ютерної техніки. У копіювальних апаратах і принтерах здебільшого використовуються електрофотографічний, струминно-краплинний і матричний способи друку.

Документам, підробленим з використанням електрофотографічного способу друку, притаманні такі ознаки: немає деформації паперу в місцях нанесення тонеру, барвник штрихів знаків міститься на поверхні паперу, штрихи знаків сформовано зі сплавлених часток порошку (тонеру), нерівність (звивистість країв штрихів), характерний блиск, чергування матових і глянцевих мікроділянок, забруднення тла документів (наявність хаотично розташованих точок бруду по всій поверхні документа, лінійне фарбування частками тонеру у формі трас), осипання тонеру за лініями згину паперу, те, що дрібні деталі не завжди відтворюються (розриви, перекручення ліній захисної сітки тощо).

У разі використання струминно-краплинного друку характерними є такі ознаки: нерівні, нечіткі краї штрихів знаків, утворені численними різнокольоровими точками, що накладаються одна на одну; у разі використання водно- або спирторозчинних чорнил під впливом вологи зображення розпливаються²⁹. Для зображень, отриманих з використанням твердочорнилних принтерів, характерними ознаками є такі: блиск поверхні барвного

²⁹ У разі використання паперу зі спеціальним поверхневим покриттям або водонерозчинних пігментних чорнил зображення під впливом вологи не розпливаються.

матеріалу, зображення складається з напівсферичних мікрокраплин, на дотик воно є рівнувато-рельєфним.

Для документів, роздрукованих з використанням матричного принтера, характерними є такі ознаки: зображення складається з мікроточок однакового розміру, недотичних між собою (на папері відбитки точок часто зливаються завдяки барвній стрічці), помітно незначну здавленість паперу в місцях розташування зображень, шар фарби в точках є досить рівномірним, центральні точки розташовуються на одній лінії, нерівні краї штрихів.

Поліграфічні способи підроблення документів є найскладнішими в розпізнанні, оскільки з цією метою нерідко використовуються ті ж самі види й способи друку, що й для офіційного виготовлення поліграфічної продукції. Аналіз сучасної слідчої та експертної практики свідчить, що на сьогодні з метою підроблення бланків документів найчастіше використовується спосіб плоского офсетного друку, оскільки саме він здатен забезпечити значний візуальний збіг підроблених документів з оригіналами. Діагностичними ознаками цього способу друку є такі: відсутність деформації паперу в місцях розташування штрихів, рівномірний розподіл шару фарби в штрихах, матова поверхня відбитка, недостатньо чіткі краї штрихів.

Крім розглянутих, існують також інші способи підроблення бланків документів, достатньо докладно описані в спеціальній літературі.

Способи неповної (часткової) підроблення документів. До категорії способів неповного підроблення документів належать способи внесення змін у дійсний документ, у результаті чого він у певній частині містить інформацію, яка не відповідає дійсності. Документи зі зміненим первинним змістом належать до найбільш розповсюджених об'єктів технічної експертизи документів. Найчастіше на практиці зустрічаються нижченаведені способи часткового підроблення документів.

Підчищення – являє собою механічне видалення штрихів тексту з метою зміни його первинного змісту. Для цього застосовуються різні предмети – леза, бритви, гумки, ножі, наждаковий папір тощо. Ознаками, що характеризують цей спосіб, є такі: порушення структури верхнього шару паперу, в результаті чого він стає більш шорстким і тонким; під час унесення нових записів у такі місця барвник глибоко проникає в товщу паперу й розпливається; є пошкодження штрихів лінування, захисної сітки та письмових знаків, розташованих поруч; є ознаки наявності первинних записів. Виявлення ознак підчищення здійснюється під час огляду документа з використанням збільшувальних приладів у косо падаючому та наскрізному світлі.

Травлення – навмисне видалення записів чи їх частини шляхом знебарвлення барвника штрихів хімічними реактивами. Специфікою слідоутворення в разі травлення є те, що хімічна речовина діє не тільки на барвник тексту, що знищується, але й на інші частини документа (папір, захисну

сітку тла тощо). Ознаки травлення: зміна кольору паперу, його розтріскування, порушення проклейки й інші пошкодження; розтікання штрихів нового тексту внаслідок порушення проклейки паперу; проникнення барвника штрихів тексту на зворотний бік паперу; зміна кольору сітки тла; ослаблення інтенсивності барвника штрихів нового тексту як результат впливу на них речовин, які лишилися у товщі паперу; крихкість і ламкість паперу; наявність такої люмінесценції на ділянці, де здійснювалось травлення, що відрізняється від притаманної всьому документу. Виявляти ознаки травлення можна із застосуванням оптичних збільшувальних приладів, світлофільтрів і наскрізного світла.

Змивання – видалення первинних записів розчиненням барвника. Як розчинники використовують метиловий та етиловий спирт, ацетон, хлороформ, воду тощо. Багато ознак, характерних для травлення, виявляється і в разі змивання. Незалежно від препарату, що застосовувався для змивання, в підроблених документах можна виявити такі ознаки: порушення проклейки паперу (жолоблення, шорсткість, втрату глянцею паперу), розтікання барвника в штрихах нових записів, наявність зафарбованого канта на межі зон дії розчинника, люмінесценцію залишків штрихів первинних записів, проникнення барвника штрихів тексту на зворотний бік паперу, різна інтенсивність люмінесценції ділянок паперу, зміна кольорів штрихів захисної сітки, лінування.

Дописка – це спосіб зміни первинного змісту документа шляхом внесення на вільні місця нових букв, цифр чи слів або їх сполучень. До ознак дописки належать такі: відсутність логічного зв'язку між реквізитами документа, відмінність ознак почерку в сумнівних та інших записах, збільшені або зменшені інтервали між рядками, словами чи буквами, відмінність мікроструктури штрихів нових записів, викривлення ліній рядків, наявність скорочень у тексті, нелогічна послідовність виконання букв і цифр, розходження в кольорі та відтінках штрихів первинних і нових записів. Різновидом дописки можна вважати *домальювання*, яке здійснюється шляхом додавання до букв або цифр окремих нових штрихів, що змінюють первинне їх значення. Наприклад, цифру «1» за допомогою домальювання змінюють на «4» або «7». Нерідко дописуванню або домальюванню передують попереднє підчищення, травлення або змивання. У таких випадках під час огляду документа можуть бути виявлені ознаки, притаманні вказаним способам підробки. Дописка може бути встановлена шляхом огляду документа за допомогою збільшувальних приладів у розсіяному чи косо падаючому світлі.

Заміна фотокартки. Зазвичай фотокартка в документах замінюється цілком або із залишенням на документі частини старої з відбитком печатки, до якої підклеюється нова фотокартка зі зрізаним кутом. Ознаками повної заміни фотокартки є такі: відсутність відбитка печатки (штампу) в місці, де він має бути; невідповідність частин відбитка печатки (штампу) на фотокартці

й прилеглих до неї ділянках бланка за їх взаємним розташуванням, розмірами радіусів печатки, змістом тексту, розмірами та конфігурацією знаків, їх розташуванням тощо; ознаки нанесення частини відбитка на фотокартку дописуванням чи саморобним кліше; перекривання фотознімком частини відбитка печатки чи тексту; наявність клею під фотокарткою та біля неї, який за своїми властивостями відрізняється від клею, що застосовується для оформлення документів у відповідних установах. У разі часткової заміни фотокартки більшість ознак, притаманних повній заміні фотокартки, крім пов'язаних із відбитком печатки, притаманні й цьому способу. Виявлення ознак заміни фотокартки може здійснюватись із використанням збільшувальних приладів, ультрафіолетових та інфрачервоних променів, а також засобів і методик, які використовуються для техніко-криміналістичного дослідження документів.

Заміна аркушів документа може здійснюватись у документах, які складаються з декількох сторінок. При цьому найчастіше видаляють подвійний аркуш або одну його частину, а на вивільнене місце вмонтовують схожий, узятий з іншого документа, на якому є чи відсутні необхідні реквізити (залежно від мети підробки). Про заміну аркушів у документах свідчать такі ознаки: наявність зайвих отворів для скоб, порушення послідовності нумерації сторінок, розбіжність серії й номера аркушів документа, невідповідність розмірів і конфігурації країв аркушів, розходження у відтінку та якості паперу різних аркушів одного документа, розходження в друкованому тексті заміненого аркуша з іншими. Для виявлення цього способу підроблення користуються ультрафіолетовими й інфрачервоними випромінювачами світла, збільшувальними приладами.

Способи підроблення відбитків печаток і штампів. Печатки та штампи – це спеціальні кліше, що застосовуються для нанесення відбитків на папір, сургуч, пластилін та інші матеріали. Відбитки печаток (штампів) є одним із обов'язкових реквізитів більшості документів і служать для посвідчення викладених у них фактів. Способами підроблення відбитків печаток і штампів є такі.

Відтворення відбитка печатки чи штампу за допомогою саморобних кліше. Саморобні кліше виготовляють двох видів – пласкі та рельєфні. У разі виготовлення пласких кліше текст та інші елементи печатки малюють у дзеркальному відображенні на щільному папері, плівці, фотопапері чи іншому пласкому матеріалі, здатному накопичувати, а в разі незначного зволоження передавати барвник. Ознаками відбитків, отриманих із саморобних пласких кліше є дзеркальне зображення окремих букв, порівняно слабка забарвленість (блідість) усього відбитка, нечіткі межі штрихів (розтікання барвника, здвоєність) та ознаки малювання.

Рельєфні кліше виготовляють шляхом гравірування, травлення, вирізання з щільних матеріалів (гуми, лінолеуму, дерева тощо) або набирають з друкарських літер. До ознак, характерних для відбитків, отриманих з використанням саморобних рельєфних кліше, належать такі: нестандартність шрифтів, спрощена будова букв і знаків (відсутність дрібних деталей), кутастість овальних елементів та обідка, переривчатість штрихів та обідка, нерівність букв (відсутність радіальності, непаралельність елементів букв та їх скривлення), неоднакові розміри букв та інтервалів між ними, наявність дзеркального відображення букв і знаків, сліди річних кілець (якщо кліше виготовлено з деревини), нерівномірний розподіл барвника у відбитку, ламані лінії рядків, рельєфність відбитка, наявність букв і символів різних гарнітур. Названі ознаки виявляються візуально з незначним збільшенням із використанням найпростіших вимірювальних приладів і транспортира. У процесі огляду та дослідження відбитків, виготовлених за допомогою підроблених кліше, бажано використовувати для порівняння відбитки справжніх печаток і штампів.

Копіювання справжнього відбитка печатки (штампу) полягає в перенесенні його відображення на поверхню документа, що підробляється. Відомо два способи такого копіювання – безпосередній контакт і за допомогою проміжного кліше. Найбільш вираженою ознакою, що вказує на безпосереднє копіювання відбитка печатки, є дзеркальне (зворотне) зображення отриманого відбитка.

Копіювання відбитка печатки за допомогою проміжного кліше полягає в тому, що спочатку зображення копіюють на матеріал, що має копіювальні властивості, а потім переносять у документ, який підробляється. Ознаками такого копіювання є такі: загальна блідість відбитка, розпливчатість штрихів, наявність сторонніх штрихів, які копіюються разом із відбитком печатки з документа-оригіналу, порушення проклейки паперу та втрата глянцею через вплив вологи; наявність ознак домальовування, ретуші, зривання та розпушення волокон паперу; наявність часток проміжного кліше, деформація паперу, різна люмінесценція паперу. Для виявлення цього способу підроблення користуються ультрафіолетовими й інфрачервоними випромінювачами світла та збільшувальними приладами.

Копіювання й імітація відбитків печаток (штампів) з використанням копіюально-розмножувальної та комп'ютерної техніки. У разі використання такого способу підроблення зображення печатки або переноситься за допомогою копіюально-розмножувального апарату у відповідний документ, або сканується, обробляється у відповідному графічному редакторі на комп'ютері й роздруковується з використанням лазерного або струминного принтера. Для відбитків печаток і штампів, отриманих у такий спосіб, є характерними ознаки, притаманні відповідним способам друку.

Способи технічного підроблення підпису. Необхідним реквізитом багатьох документів є підпис уповноваженої особи, який може піддаватися підробленню. *Технічне підроблення підпису* – це виконання підпису від імені іншої особи з використанням різних засобів, пристосувань і приладів, що дозволяють досягти значної подібності до оригіналу. Сутність технічного підроблення підпису полягає, як правило, в копіюванні (а не в рукописному наслідуванні) ознак справжнього підпису. Найчастіше зустрічаються такі способи технічного підроблення підпису.

Змалювання олівцем з подальшим обведенням штрихів полягає в тому, що попередньо на документ наносять контур підпису м'яким олівцем, а після досягнення максимального збігу з оригіналом контур підпису обводять чорнилами або пастою кулькової ручки. Ознаками, що вказують на цей спосіб підробки, є такі: ознаки сповільненості рухів, невиправданих зупинок пишучого приладу, звивистість прямолінійних елементів, кутастість овальних елементів, тупі точки початку й закінчення штрихів, здвоєність штрихів, наявність слідів графіту (виявляється під час огляду в інфрачервоних променях).

Копіювання через копіювальний папір з подальшим обведенням. Крім вищезазначених ознак, для цього способу є характерною наявність слідів барвної речовини копіювального паперу на документі, яка виявляється під час огляду з використанням мікроскопу зі збільшенням 8–16^x.

Копіювання підпису на просвіт. Документ, що підробляється, кладуть на документ із підписом-оригіналом і розміщують над джерелом світла. Видимі на просвіт штрихи оригінала обводять кульковою або чорнильною ручкою. Інколи здійснюється попередня підготовка олівцем.

Копіювання тисненням по штрихах підпису-оригіналу з подальшим обведенням рельєфних штрихів здійснюється твердим загостреним предметом (олівцем, стержнем кулькової ручки) на м'якій підкладці. Отриманий рельєфний контур підпису обводиться кульковою або чорнильною ручкою.

Ознаки, що характеризують копіювання підпису на просвіт і тисненням по штрихах є такими: розбіжність напрямку рухів під час виконання штрихів, слабо помітні на справжньому підписі, ознаки сповільнення рухів, наявність залишків барвника тексту, розташованого на зворотному боці оригіналу, наявність контуру втиснених штрихів перекопійованого підпису з лицьового боку документа й опуклих зі зворотного, неприродний блиск у тих місцях підробленого документа, де папір загладжувався з метою маскування. У разі копіювання на просвіт частинки барвника справжнього підпису можуть залишатись на зворотному боці документа, що підробляється, а в разі копіювання тисненням, навпаки, – з його лицьового боку.

Копіювання підпису з використанням сучасної копіювально-розмножувальної та комп'ютерної техніки. Раніше ми вже розглядали способи

підроблення відбитків печаток і штампів за допомогою сучасної копіювально-розмножувальної та комп'ютерної техніки, а також ознаки, що їх характеризують. Здебільшого ці ж само способи та ознаки є характерними і для технічного підроблення підпису.

Дослідження матеріалів документів. До матеріалів документів належать такі: папір, картон, вироби з паперу та картону, чорнила, пасти для кулькових ручок, туш, фарби, клей, захисні покриття, коригувальні речовини тощо.

До загальних завдань експертизи матеріалів документів належать такі: встановлення виду матеріалу або виробу з нього, визначення споживчого призначення матеріалу або виробу з нього, встановлення джерела походження матеріалів і виробів за місцем їх виготовлення, зберігання та використання, ідентифікація індивідуально виділеного обсягу матеріалу (виробу), визначення часу виготовлення матеріалу.

Криміналістичне дослідження паперу проводиться за допомогою світлової мікроскопії та паперової хроматографії у поєднанні з якісними кольоровими реакціями.

Структура паперу вивчається в косо падаючому, відбитому та наскрізному світлі, а також за допомогою растрової електронної мікроскопії.

Для дослідження паст кулькових ручок у штрихах використовуються макро- й мікроскопія без світлофільтрів і зі світлофільтрами (визначення кольору матеріалу і характеру його розподілу в штрихах), розчинність у воді та органічних розчинниках, мікроспектрофотометрія (виявлення спектральних характеристик матеріалів штрихів) та інші методи.

Склеювальні речовини вивчаються під час дослідження конвертів, етикеток, фотокарток на посвідченнях особи й паспортах із метою встановлення факту їх заміни або переклеювання. При цьому вирішуються питання про встановлення виду та марки склеювальної речовини й джерела її походження (за заводом-виробником, виробничою партією тощо). Вивчаються морфологічні ознаки клею, колір, люмінесцентні властивості, компонентний склад, а також специфічні технологічні й випадкові домішки.

Дослідження грошових знаків. Грошові знаки є специфічним видом документів, який відрізняється від звичайних документів низкою особливостей. Як відомо, сучасні гроші мають декілька ступенів захисту, серед яких можна виділити такі: застосування спеціальних матеріалів (паперу, фарби, люмінофорів, різнокольорових ниток, металевих стрічок, магнітних домішок у фарбу та ін.), застосування спеціальних видів поліграфічного друку та технологій нанесення зображень (досить часто зображення й інші елементи купюри виконуються з використанням декількох видів поліграфічного друку у різних комбінаціях), розміри купюр, точність розміщення різних елементів однієї сторони купюри відносно елементів іншої та ін. Усе це

дозволяє отримати високоякісні купюри з хорошим дизайном і високим ступенем захисту від підроблення.

Слідчій та експертній практиці відомі два види підроблення грошових знаків – повне та часткове. У разі повного підроблення фальшивомонетники виготовляють усю банкноту, намагаючись досягти максимального збігу зі справжньою. Найрозповсюдженішими способами повного підроблення грошових знаків є використання поліграфічного обладнання, копіювально-розмножувальної або комп'ютерної техніки з подальшим роздрукуванням зображень на кольоровому струминному або лазерному принтері.

Підробкам, отриманим з використанням зазначених способів, притаманні такі ознаки: низька якість паперу, невідповідність графічних елементів дизайну банкноти оригіналу за кольором та якістю друку, відсутність або імітація водяних знаків, відсутність або імітація захисної стрічки, ознаки плаского поліграфічного друку, ознаки електрофотографічного або струминного друку.

У разі часткової підробки змінює номінал справжньої банкноти, наприклад із банкноти федеральної резервної системи США вартістю 10 доларів за допомогою кольорового копіювально-розмножувального пристрою виготовляють копію, з якої вирізається цифра «0» та клеюється у справжню десятидоларову банкноту так, щоб отримати цифру «100». При цьому злочинці розраховують на недостатню обізнаність громадян України щодо зовнішнього вигляду іноземних валют.

Основними завданнями криміналістичного дослідження підроблених грошових знаків є встановлення способу виготовлення, властивостей матеріалів і характеристик приладдя, які використовувалися для їх виготовлення, родової (видової) належності матеріалів підроблених грошових знаків, джерела походження грошових знаків, яке визначається сукупністю технічних засобів, матеріалів, технічних прийомів і навичок виробника, що відобразилися на вилучених купюрах і забезпечують виготовлення групи підроблених грошових знаків із певним комплексом характерних ознак, а також встановлення виробника підроблених грошових знаків.

Для дослідження грошових знаків застосовуються різноманітні методи, зокрема якісний і кількісний хімічний аналіз, тонкошарова хроматографія, спектрофотометрія, емісійний спектральний аналіз, рентгенофлуоресцентний і рентгенофазовий аналіз та ін.

§ 4. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ДОКУМЕНТІВ

Техніко-криміналістична (технічна) експертиза документів – це дослідження документа, яке проводиться експертом за зверненням сторони

кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду з метою встановлення способу його виготовлення, наявності в ньому змін і способу їх внесення, слабовидимих чи невидимих текстів та ідентифікації знарядь і матеріалів, які використовувались для виготовлення документа чи внесення змін.

Предмет технічної експертизи документів становлять фактичні дані, пов'язані з виготовленням (виконанням) документів, унесенням змін у їх зміст, встановленням змісту документів, ототожненням матеріалів, засобів і виконавців. Зазначені дані встановлюються на підставі спеціальних знань у галузі технічного дослідження документів.

Об'єктами цієї експертизи є грошові знаки, які перебувають чи перебували в офіційному обігу, документи, що засвідчують особу, подію, освіту та/або трудовий стаж (паспорт, свідоцтва про народження, одруження і розірвання шлюбу, зміну прізвища, імені чи по батькові, трудова книжка та додаток до неї, посвідчення водія, службові та військові посвідчення, посвідчення ветеранів та інвалідів, дипломи про освіту або присвоєння звання, пенсійна книжка, пенсійні листки, листки тимчасової непрацездатності тощо), проїзні документи (квитки на проїзд залізничним, морським, річковим, повітряним і міським транспортом, документи на перевезення вантажів тощо), знаки поштової оплати (поштові марки, конверти з марками, листівки з марками тощо), документи, що обслуговують грошовий обіг (книжки ощадні, чекові, депозитні, чеки грошові, майнові, розрахункові, акредитиви, марки податкові, митні, акцизні, інші документи та цінні папери, передбачені чинним законодавством, слідоутворювальні поверхні засобів письма та інших технічних засобів – друкарських форм, печаток, штампів тощо, за допомогою яких виготовляються документи та їх реквізити на певних матеріальних носіях), зміст документів (текст, підписи, відбитки печаток, штампів тощо), матеріали документів (папір, речовина штрихів, клеї тощо), залишки травлячих речовин тощо.

Об'єкти технічної експертизи документів поділяються на дві групи: ті, що перевіряються, та порівняльні. Об'єктами, що перевіряються, є документи, причетність яких до кримінального провадження визначається за результатами експертизи, документи, що залучаються до матеріалів кримінального провадження, документи – речові докази. Порівняльні об'єкти – це зразки, надані експерту особою або органом, що призначили експертизу (поділяються на вільні, умовно-вільні та експериментальні), та зразки, виготовлені експертом під час проведення дослідження.

Технічна експертиза документів вирішує дві основні групи завдань – діагностичні й ідентифікаційні.

Діагностичні дослідження полягають у виявленні сутності конкретно взятого для вивчення об'єкта за його ознаками, віднесенні його до певного

класу, виду й типу шляхом встановлення способу виготовлення документа чи його частин, факту зміни первинного змісту, змісту слабковидимих чи невидимих текстів, часу (абсолютного та відносного) виготовлення документа чи його частин, природи та родової (видової) належності матеріалів документа (чорнил, паст кулькових ручок, паперу тощо), хронологічної послідовності нанесення штрихів, що перетинаються, класу, типу, марки чи моделі друкарської машини, копіювального апарата, знакодруківального (знакосинтезуючого) пристрою тощо, способу нанесення зображення відбитків печатки та штампа, виду кліше печатки та штампа, способу виготовлення печатки та штампа тощо.

Ідентифікаційні дослідження полягають в ототожненні предметів за їх матеріально-фіксованим відображенням (друкарських форм, печаток, штампів, літер друкарських машин, розмножувальних апаратів тощо), в ототожненні обладнання та інших засобів, що використовуються для виготовлення друкарських форм, печаток тощо, в ототожненні осіб, які виготовили документ, у встановленні цілого документа за його частинами (або частиною) й у визначенні джерела (спільності) походження документа (матеріалів).

Питання, що ставляться на вирішення експертизи, мають відповідати обставинам кримінального провадження й не повинні виходити за межі компетенції експерта. В обов'язковому порядку треба визначати безпосередній об'єкт дослідження. Для цього слід указувати правильне та повне найменування документа, сторінку й графу, в якій він розташований.

Для вирішення поставлених перед технічною експертизою документів завдань використовуються різноманітні *методи дослідження*, які ґрунтуються на сучасних досягненнях науки й техніки. Вони поділяються на загальні (аналізу, синтезу, узагальнення, індукції та дедукції, гіпотези, аналогії тощо) та спеціальні (мікроскопічні, фотографічні, фізичні, фізико-хімічні, хімічні). Послідовність застосування методів дослідження та відповідних технічних засобів визначається експертом. При цьому експерт повинен максимально використовувати неруйнуючі методи й лише в тому разі, якщо в результаті їх застосування не було досягнуто мети дослідження, вживати руйнуючі методи. Можливість застосування руйнуючих методів експерт повинен письмово узгодити з ініціатором проведення дослідження.

§ 5. ПОНЯТТЯ ПИСЬМА ТА ЙОГО СКЛАДОВИХ ЕЛЕМЕНТІВ – ПОЧЕРКУ Й ПИСЕМНОЇ МОВИ. ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Мовне спілкування відбувається в двох формах – усній і письмовій, які перебувають у складному поєднанні й у мовній практиці посідають приблизно однакове місце за своєю значимістю, оскільки будь-який письмовий

текст можна озвучити, тобто прочитати вголос, а усний – записати за допомогою технічних засобів.

Письмо – це засіб фіксації думки людини за допомогою мови і спеціально створеної системи умовних позначень (писемності), що дозволяє передавати мовну інформацію на відстані та зберігати її тривалий термін.

Писемність – це сукупність письмових засобів фіксації та передання інформації, що охоплюють графіку, алфавіт та орфографію певної мови чи групи мов, об'єднаних однією системою письма або одним алфавітом (єрогліфічна, буквена, латинська, слов'янська, німецька, українська, російська та ін.).

Письмо як процес виконання рукописів ґрунтується на складній системі навичок, яка утворює *письмовий функціонально-динамічний комплекс (ФДК)* і має складну структуру, в якій виділяються тісно пов'язані між собою й разом із тим самостійні підсистеми: письмово-мовна та письмово-рухова, що утворюють ФДК меншого ступеню узагальнення. На відміну від смислової (мовної) сторони, письмово-руховий ФДК називають ще графічною технікою письма.

Письмово-руховий ФДК людини формується у результаті спеціального навчання та практики письма. Процес формування письмово-рухового ФДК умовно можна поділити на такі етапи:

- навчання письму (триває перші чотири роки – 1–4 класи);
- закріплення отриманих навичок та їх удосконалення (наступні 3–5 років);
- завершення формування письмово-рухового ФДК (у 15–17 років); у цей період почерк набуває чітко окресленої індивідуальності та стає відносно стабільним.

Однак розвиток письмово-рухового ФДК триває і в процесі подальшого навчання та практичної діяльності людини, за умови що їй притаманна письмова практика. Остаточно почерк людини формується до 20–25 років.

Криміналістичне дослідження письма охоплює два види досліджень – почеркознавче (дослідження почерку) й авторознавче (дослідження писемної мови).

Криміналістичне дослідження писемної мови. Писемна мова – це специфічний спосіб формулювання та викладення думок конкретно особою у писемній формі. Ознаки писемної мови виражають смисловий бік письма. Писемно-мовна група навичок особи, що відображається в рукописі, містить лексичні, граматичні (морфологічні й синтаксичні), стилістичні, орфографічні й пунктуаційні навички. У цілому вони диференціюються за роллю, яку їм відводить окрема особа в писемній мові. Особливо важливе значення мають лексичні й синтаксичні навички, без яких мова взагалі є немислимою. Орфографічні й пунктуаційні навички виконують допоміжну функцію. Вони являють собою вторинні утворення, пов'язані безпосередньо з відображенням тексту на носіїві (аркуші паперу, моніторі тощо).

Як і всі об'єкти криміналістичної ідентифікації, писемна мова характеризується наявністю загальних та окремих ознак.

Загальні ознаки писемної мови характеризують викладений текст у цілому. Вони охоплюють:

1) стиль викладення:

– ознаки мови, застосованої для складання рукопису (розмовна, офіційно-ділова, публіцистична, наукова, художня);

– манера викладення (лаконічна, багатослівна – відхід від основної теми, часті тлумачення);

– загальна структура рукопису (послідовність, поділ на абзаци, акцентування уваги на певних думках);

– послідовність викладення (обґрунтування та на його основі – висновки чи навпаки, подання у вигляді тез, без коментарів тощо);

2) характеристика мови (словниковий запас): наявність слів-варваризмів, діалектизмів, неологізмів, архаїзмів, жаргонних слів, слів-професіоналізмів, слів-паразитів;

3) загальний рівень розвитку та грамотності – за викладеними у тексті думками та фразами можна судити про загальний рівень розвитку автора: про його інтелект, начитаність, освіту та ступінь володіння граматиною письма певною мовою.

Окремі ознаки – це стійкі порушення мови (використання певних мовних засобів тощо), властиві конкретній людині. Такими можуть бути:

– граматичні помилки (орфографічні, пунктуаційні, синтаксичні);

– лексичні помилки (неправильне вживання слів, уживання зайвих слів, повторення тих самих слів через малий словниковий запас);

– ознаки авторської лексики (використання діалектизмів, професіоналізмів, вульгаризмів, архаїзмів, специфічних розмовно-побутових слів);

– ознаки навичок використання символів, скорочень, виправлень, уставок;

– ознаки акцентування (підкреслення, виділення слів спеціальним шрифтом, зміна нахилу, зміна натиску, застосування дужок, використання трьох крапок).

Ознаки писемної мови можуть бути використані для встановлення автора тексту, адже, як відомо, автор і виконавець тексту – не завжди та ж сама особа.

Коли виникає необхідність встановлення автора документу, не має значення, в якому вигляді представлено текст: він може бути як рукописним, так і машинописним, надрукованим за допомогою принтеру чи поліграфічного друку. У таких випадках досліджується смисловий бік тексту, а не графічний.

Криміналістичне дослідження почерку. **Почерк** – характерна для кожного пишучого система рухів, що ґрунтується на його письмово-руховій

навичці, та інших прийомів, за допомогою яких фіксуються рукописні повідомлення.

Почеркознавчі дослідження ґрунтуються на закономірностях, основу яких складають такі властивості почерку, як індивідуальність, динамічна стійкість і вибіркова мінливість.

Під **індивідуальністю** почерку розуміють його характерні особливості й неповторність у різних осіб. Ця властивість зумовлюється різноманітністю суб'єктивних та об'єктивних чинників, взаємодіючих між собою в процесі формування письмово-рухового ФДК і письмової практики.

Динамічна стійкість почерку означає збереження сукупності ознак, їх стабільність у часі та стійкість до впливу різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів. Конкретними формами прояву динамічного характеру стабільності почерку виступають варіантність і розкид ознак у межах варіантів. Варіантність почерку та його ознак відображає здатність письмово-рухової навички проявляти себе в рукописах у вигляді різноманітних стійких видозмін.

Вибіркова мінливість почерку відображає здатність письмово-рухової навички трансформуватися, тобто видозмінюватися, у результаті впливу різноманітних зовнішніх або внутрішніх факторів, що відвертають увагу того, хто пише. При цьому в рукописах спостерігаються часткові зміни почерку, характер яких залежить від виду й ступеня впливу факторів, що його відвертають, та індивідуальних особливостей письмово-рухової навички особи, що писала.

У підґрунті встановлення виконавця рукописного тексту лежать ідентифікаційні *ознаки почерку*, які поділяються на загальні й окремі.

Загальні ознаки почерку мають групове значення та характеризують почерк у цілому як систему звичних рухів.

У системі ідентифікаційних ознак почерку загальні ознаки поділяються на три групи.

I група. Загальні ознаки, що характеризують просторову орієнтацію (розміщення) рухів у рукописі (топографічні ознаки). До цієї групи належать такі ознаки:

– *розміщення самостійних фрагментів* – до самостійних фрагментів рукопису належать заголовки, звернення, візи, резолюції, дати, підписи й ін.; розміщення цих фрагментів досліджується щодо основного тексту (зверху або знизу тексту, на скільки рядків, або сантиметрів нижче чи вище тексту розміщено фрагменти), вертикальних зрізів аркушу паперу (у центрі, ближче до лівого або правого зрізу аркушу паперу, на якій відстані від горизонтальних і вертикальних зрізів аркушу паперу розміщено фрагмент);

– *наявність або відсутність полів*, їх розташування, розмір і форма, конфігурації ліній полів; за наявності полів вивчається їх розташування відносно тексту: ліве, праве або ліве й праве; розмір полів визначається за відстанню

від зрізу аркушу паперу до лінії поля, за розмірами вони бувають малими – до 1 см, середніми – від 1 до 3 см та великими – більше 3 см; конфігурація лінії поля може бути прямою, увігнутою, опуклою, ламаною, звивистою чи східчатою; за формою поля бувають прямокутними, трапецієвидними, лівонаклінними (з розширенням знизу) та правонаклінними (з розширенням угору);

– *розмір нового рядка* – такий рядок визначається в першому рядку кожного абзацу щодо лінії поля й буває малим – до 2 см, середнім – від 2 до 3 см і великим – більше 3 см;

– *розмір інтервалів між рядками* – визначається відносно висоти малих літер (без урахування позарядкових елементів); інтервали бувають малими – від однієї до півтори висоти малих літер, середніми – від полуторної до подвійної висоти малих літер і великими – більше подвійної висоти;

– *розмір інтервалів між словами* – ці інтервали визначаються відносно ширини двоелементних малих літер («й», «н», «п» та ін.), їх розмір може бути малим – менше ширини однієї двоелементної букви, середнім – дорівнює ширині однієї двоелементної букви та великим – більше ширини двоелементної букви;

– *розміщення ліній письма відносно лініювання* – лінії письма утворюються за рахунок з'єднання точок основ усіх букв у рядку (без урахування підрядкових елементів) однією умовною лінією; розміщатися відносно лініювання паперу ці лінії можуть на лініюванні, під лініюванням (дуже рідко) та над лініюванням;

– *напрямок ліній письма* відносно горизонтальних зрізів аркуша паперу буває паралельним (горизонтальним), таким що піднімається (висхідним), і таким, що опускається (низхідним);

– *форма ліній письма* – лінії письма за формою бувають прямолінійними, ламаними (східчасті), звивистими, опуклими (основи середньої частини рядка перебувають нижче, ніж країв) і ввігнутими (основи середньої частини рядка перебувають вище, ніж країв);

– *розміщення рухів під час виконання розділових знаків* — у цьому разі вивчається розмір інтервалів між словом, розташованим попереду, та розділовим знаком, а також словом, що стоїть після розділового знаку й самим розділовим знаком; це розміщення вимірюється відносно ширини малої двоелементної букви й буває малим – менше ширини однієї двоелементної букви, середнім – у межах ширини однієї двоелементної букви та великим – більше ширини двоелементної букви;

– *розміщення розділових знаків щодо лінії письма* (або лініювання паперу) буває таким: на лінії письма (на лініюванні), вище лінії письма (вище лініювання), нижче лінії письма (нижче лініювання);

– *розміщення рухів під час виконання знаків переносу* – у разі вивчення знаків переносу виділяють їх розміщення щодо серединної лінії письма

або лініювання (*серединна лінія письма* – це умовна лінія, що проходить через середину рядка по горизонталі); знаки переносу відносно зазначених ліній можуть розміщуватися на лінії, вище лінії або нижче лінії.

II група. Загальні ознаки почерку, які характеризують ступінь і характер сформованості письмово-рухової навички. Ознаки цієї групи можна поділити на дві підгрупи: ті, що характеризують ступінь виробленості почерку, й ті, що характеризують ступінь складності почерку.

1. *Ступінь виробленості почерку. Виробленість почерку* – це здатність того, хто пише, користуватися загальноповиваною системою скоропису. За цією ознакою визначають ступінь сформованості письмово-рухової навички. Ступінь виробленості почерку визначається за координацією й темпом рухів таким чином:

– *координація рухів* – це ступінь узгодженості рухів того, хто пише, під час виконання елементів букв і їх зв'язків за розміром, шириною, розміщенням рухів по вертикалі та горизонталі, нахилу тощо; координація рухів буває *високою, середньою та низькою*;

– *темп рухів* – це швидкість написання букв, слів чи речень, він може бути *швидким, середнім і повільним*.

2. *Ступінь складності почерку* характеризує будову почерку в цілому. За ступенем складності почерк поділяється на простий, спрощений і ускладнений.

У *простому почерку* будова букв відповідає нормам пропису за формою, напрямком, довжиною, кількістю, безперервністю та послідовністю рухів. Сучасні норми пропису пристосовані до швидкого темпу й мають чіткість у виконанні.

У *спрощеному почерку* всі зміни у виконанні букв за зазначеними вище характеристиками спрямовано на зменшення довжини та кількості рухів для пристосованості букв до швидкого темпу.

Ускладнений почерк мало пристосований до швидкого темпу. Ускладнення відбувається за рахунок зміни форми, довжини та кількості рухів, а також за рахунок прикрашання почерку різними додатковими елементами.

III група. Загальні ознаки почерку, які характеризують структуру рухів за їх траєкторією.

1. *Переважаюча форма рухів* у почерку під час виконання букв буває: прямолінійною, дугоподібною, кутастою, звивистою, петльовою, округлою, овальною чи ламаною. Почерки за переважаною формою рухів поділяються на прямолінійно-дугоподібні, прямолінійно-кутасті, дугоподібно-петльові, округлі, звивисті, змішані (якщо неможливо встановити, яка з форм переважає).

2. *Переважаючий напрям рухів* у почерку під час написання букв і елементів буває таким: а) у прямолінійних елементах він спрямовується

згори донизу, низу вгору (у вертикальних елементах), зліва праворуч і навпаки (у горизонтальних елементах); б) у криволінійних елементах напрям рухів визначається за ходом годинникової стрілки й може бути правоокружним і лівоокружним. За переважним напрямом рухів почерки бувають *лівоокружними, правоокружними та змішаними*.

3. *Нахил почерку* визначається за положенням нахилу вертикальних осей букв щодо лінії письма або горизонталі. За нахилом виділяються такі види почерків: з правим нахилом, з лівим нахилом, вертикальний (без нахилу або з нахилом до 5°), косий (кут нахилу від 30° і менше), змішаний (нестійкий).

4. *Переважаюча довжина рухів по вертикалі* (тобто розмір почерку) визначається висотою малих літер (без урахування позарядкових елементів) і буває: мала (висота букв до 2 мм), середня (від 2 до 5 мм), велика (понад 5 мм).

5. *Переважаюча довжина рухів по горизонталі* (розгін почерку) визначається співвідношенням ширини букв до висоти у двоелементних малих літерах, виходячи з цього вирізняють стислий (ширина букви менше 1/2 висоти букви), середній (ширина букви від 1/2 до висоти букви) та розгонистий (ширина букви більше її висоти) почерки.

6. *Ступінь зв'язаності почерку*. Залежно від того, скільки букв у слові виконано злитими рухами, виділяються такі види почерку: уривчастий (усі букви пишуться окремо), малозв'язаний (разом виконано 2–3 букви в слові), середньозв'язаний (разом виконано від 4 до 6 букв у слові), високов'язаний (разом виконано по 6 і більше букв у слові), суцільний (усі букви написано разом).

7. *Ступінь і характер натиску*. Як правило, натиск визначається в текстах, виконаних перовими ручками.

За *загальними ознаками почерку* визначають подібність чи розходження почерків у спірному рукописі та порівняльних зразках. На їх основі здійснюється лише первинний добір матеріалу для подальшого його дослідження за окремими ознаками почерку.

Окремі ознаки почерку відображають особливості рухів під час виконання окремих букв, їх складових елементів і міжбуквених з'єднань. Окремі ознаки є стійкими відхиленнями від норм пропису. Вони прямо залежать від письмово-рухових навичок і відтворюються на підсвідомому рівні, поза межами зорового контролю. Саме на них ґрунтуються такі властивості почерку, як індивідуальність і динамічна стійкість.

Відповідно до загальноновизнаної класифікації існує вісім груп окремих ознак почерку.

1. Складність рухів під час виконання письмових знаків. Це єдина ознака, яка вивчається у букві в цілому й ураховується як ознака тільки тоді, коли письмовий знак виконано з відхиленням від норми пропису убік:

а) *спрощення* (за рахунок зменшення та зміни довжини, кількості, напрямку, форми рухів, а також за рахунок виконання букви за спеціально спрощеною конструкцією); б) *ускладнення* (за рахунок збільшення довжини та кількості рухів, зміни форми й напрямку рухів, прикрашення букв, виконання букв за спеціально ускладненою конструкцією) (рис. 11.1).

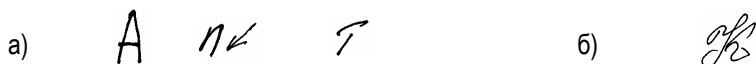

Рисунок 11.1 – Складність рухів під час виконання письмових знаків

II. Форма рухів під час виконання та з'єднання письмових знаків і їх елементів буває: а) кутакою; б) прямолінійною; в) дугоподібною; г) петльовою; г) звивистою (рис. 11.2).

Рисунок 11.2 – Форма рухів під час виконання та з'єднання письмових знаків і їх елементів

III. Напрямок рухів під час виконання письмових знаків та їх елементів. Напрямок рухів під час виконання *прямолінійних вертикальних* елементів буває таким: а) знизу вгору; б) згори вниз. *Горизонтальних:* в) зліва праворуч; г) з права ліворуч. Під час виконання *криволінійних* елементів виділяють такі напрями: г) лівоокружний; д) правоокружний.

Співвідношення нахилів під час виконання письмових знаків і їх елементів буває: е) під кутом, із розширенням вгору; є) під кутом, із розширенням донизу (рис. 11.3).

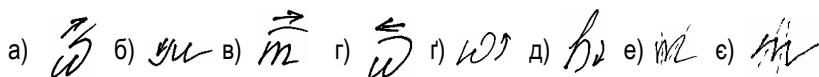

Рисунок 11.3 – Напрямок рухів під час виконання письмових знаків і їх елементів

IV. Довжина рухів по вертикалі та горизонталі під час виконання письмових знаків і їх елементів. Ця ознака характеризується розмірними особливостями букв, їх рядкових і позарядкових елементів.

1) *Довжина рухів по вертикалі* буває: а) абсолютною довжиною (при цьому вивчаються розмірні характеристики букв та елементів щодо норм пропису); б) відносною довжиною рухів по вертикалі букви або елемента щодо інших букв чи інших елементів – «більше, ніж...», «менше, ніж...».

2) *Довжина рухів по горизонталі* – для її визначення вивчаються такі розмірні характеристики ширини букв і їх елементів: а) абсолютна довжина рухів по горизонталі визначається щодо норм пропису й буває збільшеною або зменшеною; б) відносна довжина рухів по горизонталі визначається шляхом порівняння ширини букв і їх елементів з іншими буквами та їх елементами у конкретному тексті й може бути «більшою, ніж...» чи «меншою, ніж...» (рис. 11.4).

Рисунок 11.4 – Довжина рухів по вертикалі й горизонталі під час виконання письмових знаків і їх елементів

V. Кількість рухів під час виконання письмових знаків і їх елементів фіксується, якщо письмовий знак чи його елемент виконано зі збільшенням чи зменшенням кількості рухів (чи навіть кількості елементів) відносно норм пропису цієї букви. Кількість рухів може бути: а) збільшеною; б) зменшеною (рис. 11.5).

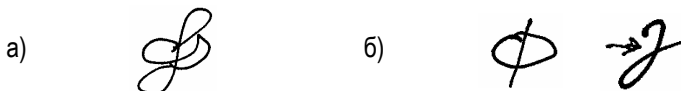

Рисунок 11.5 – Кількість рухів під час виконання письмових знаків та їх елементів

VI. Вид з'єднання рухів під час виконання письмових знаків і їх елементів. Ця ознака тісно пов'язується із загальною ознакою почерку – ступенем зв'язаності. Вид з'єднання рухів може бути: а) злитим; б) інтервальним. Наприклад, у малозв'язних почерках виділяється стійке злите, а у високозв'язних – стійке інтервальне виконання певних букв чи їх елементів (рис. 11.6).

Рисунок 11.6 – Вид з'єднання рухів під час виконання письмових знаків і їх елементів

VII. Послідовність рухів під час виконання елементів письмових знаків. Порушення послідовності рухів можна визначити лише у випадках злитого виконання елементів письмових знаків. Зазвичай ця ознака виникає за рахунок спрощеного виконання окремих елементів письмових знаків у високо вироблених почерках із високими темпом і розгоном завдяки раціоналізації письма (рис. 11.7).

Рисунок 11.7 – Послідовність рухів під час виконання елементів письмових знаків

VIII. Відносне розміщення рухів під час виконання письмових знаків і їх елементів. У цій групі виділяється декілька ознак (рис. 11.8):

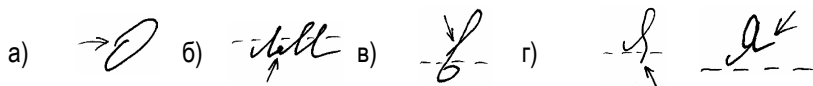

Рисунок 11.8 – Відносне розміщення рухів під час виконання письмових знаків і їх елементів

а) відносне розміщення точок початку та закінчення рухів під час виконання елементів письмових знаків розглядається щодо лінії письма, середньої лінії письма, верхньої лінії письма, точок початку й закінчення рухів та інших елементів; розміщення буває вищим, нижчим, на лінії, поруч із нею, усередині, зовні, ліворуч, праворуч тощо;

б) відносне розміщення точок з'єднання рухів під час виконання письмових знаків і їх елементів вивчається щодо лінії письма, середньої лінії письма й інших елементів письмового знака та буває таким: «ліворуч», «праворуч», «на», «над» тощо;

в) відносно розміщення точок перетинання рухів під час виконання письмових знаків і їх елементів вивчається щодо лінії письма, серединної лінії письма й інших елементів письмових знаків, а в позарядкових елементах – щодо серединної лінії цих елементів;

г) відносно розміщення рухів по вертикалі та горизонталі під час виконання письмових знаків і їх елементів – у цій ознаці вивчається розміщення (розташування) окремих букв та їх елементів щодо інших букв та їх елементів і щодо різних ліній письма.

Будь-яка з окремих ознак почерку лише тоді стає характерною для почерку конкретної особи, коли певний письмовий знак або його елемент виконано з відхиленням від норм пропису і це відхилення є стійким протягом усього рукопису.

§ 6. ПІДГОТОВКА ТА ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВО-ПОЧЕРКОЗНАВЧОЇ ТА СУДОВО-АВТОРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Судово-почеркознавча експертиза. Об'єктами судово-почеркознавчої експертизи виступають *рукописні тексти, короткі записи, підписи, цифрові записи й записи, виконані друкованими літерами.*

Завдання судово-почеркознавчої експертизи поділяються три групи:

1) ідентифікаційні – спрямовані на встановлення виконавця рукопису (підпису), а також вирішення інших питань щодо встановлення наявності або відсутності тотожності порівнюваних почерків;

2) діагностичні – спрямовані на встановлення відомостей про особу виконавця рукопису (загальнофізичних властивостей, суб'єктивних якостей, соціально-демографічних даних, психофізіологічних і патологічних станів);

3) ситуаційні – спрямовані на встановлення обстановки й умов виконання рукопису (пози, незвичної установки виконавця на письмо, навмисної зміни ним свого почерку).

Для призначення ідентифікаційної судово-почеркознавчої експертизи, крім спірного рукопису, в розпорядження експерта мають надаватися зразки почерку гаданого виконавця.

За своїм походженням, як уже згадувалося, зразки почерку поділяються на вільні, умовно-вільні й експериментальні.

Як вільні зразки почерку можуть бути використані листи, щоденники, тексти заяв, підписи у платіжних дорученнях, конспекти лекцій тощо, виконані гаданим виконавцем до початку кримінального провадження й не у зв'язку з розслідуванням злочином. Цінність таких матеріалів полягає у тому, що під час їх написання виконавець не припускав, що в майбутньому вони можуть бути використані як зразки для порівняльного дослідження у судово-

почеркознавчій експертизі. Тому такі рукописи виконуються звичним почерком без його навмисного змінювання. Вилучення та приєднання таких документів до матеріалів кримінального провадження здійснюється протягом проведення огляду місця події, обшуку й інших процесуальних дій.

Як умовно-вільні зразки почерку можуть бути використані тексти пояснень, власноруч викладених показань у протоколах допитів та інших документів, виконаних підозрюваним після початку кримінального провадження, але не спеціально для проведення експертизи. Слідчий повинен мати на увазі, що підозрюваний може допускати можливість використання таких рукописів як порівняльних матеріалів для проведення почеркознавчої експертизи й тому, виконуючи їх, навмисно змінювати свій почерк.

Експериментальні зразки почерку спеціально беруться слідчим у порядку, передбаченому ст. 245 КПК України, з метою направлення їх для проведення експертизи.

Експериментальні зразки поділяються на такі: а) звичайні, для відбору яких не створюється спеціальних умов; б) спеціальні, для відбору яких створюються спеціальні умови, максимально наближені до тих, у яких було виконано текст документу, що підлягає дослідженню.

Експериментальні зразки можуть бути отримані шляхом: а) диктування тексту, заздалегідь підготовленого спеціально для цієї мети; б) самостійного написання, коли особа, що перевіряється, за пропозицією слідчого та у його присутності пише довільний текст.

Слідчому під час підготовки та проведення цієї процесуальної дії у більшості випадків складно, а часом і неможливо обійтися без кваліфікованої допомоги відповідних спеціалістів.

Усі експериментальні зразки повинні бути завірені слідчим із зазначенням часу, темпу виконання, пози того, хто пише, положення аркушу паперу тощо.

Про взяття експериментальних зразків почерку (підписів) складається протокол.

Зразки для порівняльного дослідження повинні відповідати низці вимог, тобто характеризуватися:

1) безсумнівною походження – всі документи мають бути отримані з надійних джерел і не викликати сумніву щодо їх походження;

2) достатністю – обсяг зразків має перевищувати обсяг досліджуваного тексту в 3–4 рази;

3) порівнянністю тексту та знаків – у зразках мають міститися такі ж само фрагменти рукописного тексту, слова та сполучення букв, які є в досліджуваному тексті;

4) порівнянністю засобів та умов письма – зразки мають бути виконані аналогічним приладдям і на аналогічному папері, що і досліджуваний текст.

Матеріали, які направляються для проведення судово-почеркознавчої експертизи, треба упакувати. Упакування має виключати можливість їх втрати, підміни чи ушкодження.

Якщо матеріали, які направляються на судово-почеркознавчу експертизу, не відповідають установленим вимогам, питання, поставлені перед експертом, можуть лишитися невирішеними. У таких випадках експерт порушує клопотання про надання в його розпорядження додаткових матеріалів, необхідних для проведення експертизи.

На сучасному етапі судово-почеркознавчою експертизою може бути встановлено, що рукописні записи (підписи) у документі виконано:

- конкретно особою;
- тією самою особою чи різними особами (різні частини записів в одному чи кількох документах);
- навмисно зміненим почерком;
- лівою рукою (за звичного для виконавця написання правою рукою) або навпаки;
- з наслідуванням почерку іншої конкретної особи;
- чоловіком чи жінкою;
- у незвичному стані (сп'яніння, хвилювання тощо);
- у незвичних для виконання умовах письма (стоячи, лежачи тощо).

Для формулювання питань експерту слідчому доцільно скористатися відповідними довідниками, які містять перелік вирішуваних судово-почеркознавчою експертизою питань, або допомогою спеціаліста. Питання експерту повинні відповідати таким основним вимогам:

- не виходити за межі спеціальних знань експерта й не мати правового характеру;
- бути визначеними, конкретними та, по можливості, стислими;
- мати логічну послідовність;
- характеризуватися повнотою та мати комплексний характер.

Однак при цьому на вирішення судово-почеркознавчої експертизи слід ставити лише ті питання, вирішення яких є дійсно необхідним для встановлення обставин злочину.

Судово-авторознавча експертиза. Об'єктами судово-авторознавчих експертиз є тексти документів (різноманітні записи, листи, офіційні документи, літературні твори, тексти публічних виступів тощо). Іноді такими об'єктами виступають заяви та повідомлення громадян, виконані ними власноруч, власноруч написані свідчення в протоколі допиту тощо. Необхідність у таких дослідженнях виникає тоді, коли підозрюваний, свідок або потерпілий заявляють, що конкретні документи вони написали під диктовку слідчого чи оперуповноваженого, під впливом погроз або насильства. У таких документах спостерігається переплетіння розмовно-побутового й

офіційно-ділового стилів, наявність у тексті юридичних визначень і формулювань.

Судово-авторознавчою експертизою вирішуються ідентифікаційні, класифікаційні, діагностичні та ситуаційні завдання.

Ідентифікаційні завдання. У межах ідентифікаційних завдань установлюється авторство тексту стосовно конкретної людини, а також тотожність декількох анонімних текстів невідомого автора. При цьому експерту ставляться такі питання:

1) чи не є (П.І.Б. конкретної особи) автором тексту, що надано на дослідження (для конкретизації доцільно вказати якісь уточнення про вид документу – «лист на ім'я», «на адресу», «записки від імені...», «що починається словами... й закінчується...», про його походження та ін.), наприклад, «Чи не є автором тексту записки на ім'я Сидорова, яка починається словами “Здоровенькі були...” й закінчується “...доброго здоров'я”, виявленої під час огляду місця події, Симоненко Володимир Петрович?»;

2) однією чи різними особами складено тексти (записок, листів, анонімних листів та ін.) представлені на дослідження – тут, як і в першому випадку, іноді доцільно надати більш детальну інформацію про об'єкти, що направляються на дослідження.

Класифікаційні завдання. До цієї категорії завдань судово-авторознавчої експертизи належать встановлення статі, віку, професійної належності, рівня освіти, рідної мови та місцевості, в якій проходило формування мовних навичок автора тексту. Серед конкретних завдань, що ставляться експерту, є надання соціально-демографічної характеристики автора, визначення професійної належності автора або співавтора (наприклад, чи не чинився вплив на формування тексту пояснення або протоколу складеного власноруч від імені свідка або підозрюваного співробітником, який проводив допит – слідчим, оперуповноваженим).

Діагностичні завдання. Ці завдання пов'язуються з визначенням незвичного психофізіологічного стану автора тексту (сп'яніння, захворювання нервової системи, під впливом погроз тощо).

Ситуаційні завдання мають комплексний характер і послідовно складаються з проміжних класифікаційних, діагностичних та ідентифікаційних завдань.

Успіх і можливість отримати об'єктивні й повні відповіді на всі питання, що можуть вирішуватись за допомогою судово-авторознавчої експертизи, прямо залежать від того, наскільки кваліфіковано, якісно та повно підібрано порівнювальні матеріали для експертного дослідження. Як правило, вирішення питань, що ставляться перед судово-авторознавчою експертизою, є можливим лише за наявності тексту обсягом не менше 500 слів.

Готуючи матеріали для проведення ідентифікаційної судово-авторознавчої експертизи, необхідно зібрати вільні, умовно-вільні й експериментальні зразки письмової мови гаданого автора.

Вільні зразки мають надаватись не менш як на 25 аркушах і відповідати досліджуваному тексту за мовою, якою його складено, за змістом, стилем, часом виконання й характером документа, виходячи з його призначення та сфери обігу (доповідна записка, особистий лист, скарга тощо), й за іншими суттєвими обставинами, які могли впливати на формування ознак писемної мови.

Умовно-вільні зразки надаються як доповнення до вільних, особливо якщо останні не вдалося зібрати в достатньому обсязі.

Експериментальні зразки. Для взяття експериментальних зразків особі, що перевіряється, спочатку пропонують написати текст на вільно обрану нею тему, але аналогічну досліджуваному тексту за своїм функціональним призначенням (скарга, особистий лист, службовий лист тощо). Після цього беруться зразки, аналогічні досліджуваному не лише за своїм функціональним призначенням, а й за темою. Наприклад, особі, що перевіряється, пропонують написати скаргу на дії службової особи. Мінімальний обсяг кожного зразка – не менше 500 слів. Якщо текст зразка виявився меншим за мінімальний, слід узяти зразки на інші близькі теми.

Бажаний загальний обсяг експериментальних зразків – 25–30 сторінок тексту. До матеріалів, що направляються в розпорядження експерта, бажано додавати соціально-біографічну характеристику гаданого автора.

§ 7. ЕЛЕКТРОННІ ДОКУМЕНТИ ТА БАНКІВСЬКІ ПЛАТІЖНІ КАРТКИ ЯК ОБ'ЄКТИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Останнім часом набувають розповсюдженості документи на альтернативних до паперу носіях інформації, які дедалі частіше стають об'єктом злочинного посягання або знаряддям учинення злочину чи відіграють обидві ролі у злочинній діяльності. До таких документів наразі належать **електронні документи та банківські платіжні картки (БПК)**.

Електронні документи. Створення та застосування електронних документів врегульовано законами України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронний цифровий підпис». Відповідно до закону електронний документ – це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включно з обов'язковими реквізитами документу. Реквізитом електронного документу є обов'язкові дані в електронному документі, без яких він не матиме юридичної чинності. Електронний документ може бути створений, переданий, збережений і перетворений електронними засобами на візуальну форму. Його оригіналом

вважається електронний примірник документа з обов'язковими реквізитами, у тому числі з електронним цифровим підписом автора. Копією документа на папері для електронного документа є візуальне подання електронного документа на папері, засвідчене в порядку, встановленому законодавством.

Електронний документ створюється, існує й перебуває в обігу виключно в системі електронного документообігу (СЕДО). Електронний документообіг – сукупність процесів створення, оброблення, відправлення, передавання, одержання, зберігання, використання та знищення електронних документів, які виконуються із застосуванням перевірки цілісності й у разі необхідності – з підтвердженням факту одержання таких документів.

Обов'язковим і невід'ємним реквізитом електронного документа є електронний цифровий підпис (ЕЦП). *Електронний цифровий підпис* – вид електронного підпису, отриманого за результатом криптографічного перетворення набору електронних даних, який додається до цього набору або логічно з ним поєднується і дає змогу підтвердити його цілісність та ідентифікувати підписувача іншими учасниками системи електронного документообігу. ЕЦП накладається за допомогою особистого ключа та перевіряється за допомогою відкритого ключа. Особистий ключ – параметр криптографічного алгоритму формування ЕЦП, доступний тільки підписувачу, що являє собою програмне забезпечення, яке за допомогою спеціальних алгоритмів зашифровує зміст електронного документа. Це програмне забезпечення зберігається на змінному носії інформації (оптичний диск, портативні накопичувачі пам'яті як-от USB накопичувачі – «флешки» тощо) чи в комп'ютері відповідної особи. Зворотне перетворення вмісту електронного документа у форму, яка дозволяє сприймати його зміст (фактично розшифрування вмісту електронного документа отримувачем), здійснюється за допомогою відкритого ключа. Відкритий ключ – параметр криптографічного алгоритму перевірки електронного цифрового підпису, доступний суб'єктам відносин у сфері використання ЕЦП.

Особливістю електронного цифрового підпису є те, що він виконується не на папері й без використання людиною своїх індивідуальних рухових навичок, тому не може бути прирівняний до власноручного підпису особи. Зв'язок між ЕЦП і людиною, яка його підписала, має не біологічний, а соціальний характер. Його виникнення, існування та припинення обумовлюються наявністю різноманітних правових, організаційних і технічних факторів. У зв'язку з цим ідентифікувати людину безпосередньо за допомогою ЕЦП неможливо. Для того щоб довести факт застосування ЕЦП конкретною особою на конкретному документі, по-перше, необхідно встановити право цієї особи використовувати цей підпис і, по-друге, факт того, що саме ця особа застосувала цей підпис до цього документа.

У криміналістиці електронний документ розглядається комплексно з двох точок зору – технічної та юридичної. Із технічної точки зору, електронний документ під час його створення та зберігання є машинною інформацією, тобто інформацією, сформованою в обчислювальному середовищі та зафіксованою на фізичному носії у формі, доступній для сприйняття комп'ютером і придатній для передання телекомунікаційними мережами.

Джерелами інформації про електронний документ є документація технічного й організаційного характеру. До *технічної* документації належать характеристика програмного забезпечення створення електронного документа, технічна документація електронного документообігу, в якому він перебуває в обігу, технічна інформація електронного цифрового підпису (ЕЦП) і технічна документація комп'ютерного обладнання, за допомогою якого створювався електронний документ. До *організаційної* документації можна віднести угоди про застосування системи електронного документообігу, правила експлуатації програмного забезпечення та апаратних пристроїв ЕЦП і систем електронного документообігу, сертифікати відкритого ключа ЕЦП, внутрішню документацію юридичної особи, що встановлює права й обов'язки учасників електронного документообігу. Технічна характеристика створення, зберігання та передання електронних документів допомагає виявити механізм і джерело утворення та зберігання слідів злочину.

З *юридичної* точки зору, електронний документ виступає як законодавчо встановлений засіб створення, передання та зберігання юридично значущої інформації. Джерелами юридичної характеристики електронного документу є закони й підзаконні акти, які встановлюють можливість і правила застосування електронного документу, договори між суб'єктами господарювання, а також посадові обов'язки та інструкції користувачів СЕДО. Юридична характеристика електронного документа дозволяє встановити володаря ЕЦП, яким було скріплено конкретний документ, а також кількість і місця зберігання копій електронного документу.

Способи підроблення електронних документів. Технічні та юридичні властивості електронного документа обумовлюють особливі умови, за яких може здійснюватись його підроблення. По-перше, для цього необхідно забезпечити доступ до СЕДО, яка захищена системою кодів і паролів доступу, вивчити порядок її функціонування. По-друге, треба незаконно отримати (викрасти, змусити передати із застосуванням психічного або фізичного насильства, омани або таємно скопіювати) закритий ключ ЕЦП.

Названі умови впливають на механізм підроблення електронного документу. Особливості такого документу роблять неможливою часткову матеріальну підробку електронного документа завдяки властивостям закритого ключа ЕЦП. Підробити закритий ключ ЕЦП можна лише за умови добору

алгоритму асиметричного криптографічного перетворення вмісту електронного документа таким чином, щоб користувач відкритого ключа міг розкодувати документ і переконатися у його автентичності. Велика кількість можливих варіацій алгоритму не дозволяє цього зробити на сучасній стадії розвитку комп'ютерної техніки та програмного забезпечення.

Водночас може робитись повне підроблення шляхом виготовлення завідомо неправдивого електронного документа з використанням чужого ЕЦП. Не можна виключати і можливість інтелектуального підлогу електронного документа. І ті, й інші дії можуть здійснюватись лише особами, які незаконно отримали або мали фізичний доступ до СЕДО та його учасників. В обох випадках до змісту електронного документа вноситься завідомо неправдива інформація. Різниця між повною підробкою й інтелектуальним підлогом електронного документа полягає в тому, що особа, яка вчиняє інтелектуальний підлог, застосовує свій ЕЦП до документа й не здійснює несанкціонованого доступу до СЕДО, а є її зареєстрованим учасником. На відміну від інтелектуального підлогу паперових документів, де використовується традиційний підпис, службова особа, яка внесла неправдиві відомості до електронного документа, завжди може відмовитися від застосування нею ЕЦП щодо конкретного документа, і спростувати таку заяву доволі складно.

Підроблення електронних документів учиняють особи, які володіють спеціальними знаннями й навичками у сфері комп'ютерних технологій і програмного забезпечення, які застосовуються в СЕДО, й особи, знайомі із системами та організацією захисту інформації, що мають досвід роботи в банківських та інших СЕДО.

Ознаками підроблення електронних документів, як і в аналогічних випадках з паперовими документами, будуть невідповідності змісту електронних документів фактичним даним, подіям минулого й змісту інших паперових та електронних документів.

Огляд електронних документів. Головним завданням огляду є належне вилучення й описання носія інформації з подальшим направленням його на експертизу. У невідкладних випадках, коли існує потреба у негайному огляді вмісту носія інформації, він має проводитися за участю кваліфікованого та спеціально підготовленого спеціаліста. Огляд паперових копій електронного документа й роздруківок інших комп'ютерних даних проводиться за загальними правилами огляду паперових документів. При цьому в протоколі обов'язково відображаються номери, присвоєні документу СЕДО та його користувачами.

Електронні документи, електронні підписи та системи електронного документообігу досліджуються за допомогою експертизи комп'ютерної техніки та програмних продуктів. За допомогою цієї експертизи під час

дослідження електронних документів вирішуються такі питання: а) пошук програмного забезпечення та його слідів; б) виявлення й відтворення видалених файлів і програм (наприклад, з несанкціонованого проникнення до системи електронного документообігу); в) установлення часу створення та внесення змін до відповідних файлів; г) пошук і відтворення інших даних, що стосуються окремих обставин злочинної діяльності (орієнтуючої і доказової інформації щодо обставин злочину, інтернет-ресурсів, електронної пошти тощо); ґ) переведення комп'ютерних даних у форму, придатну для сприйняття людиною; д) ідентифікація автора програмного продукту.

Об'єктами комп'ютерно-технічної експертизи є такі: а) зібрані комп'ютери та їх системні блоки; б) периферійні пристрої (дисплей, принтери, дисководи, модеми, клавіатура, сканери, маніпулятори тощо); в) комунікаційні пристрої комп'ютерів і мереж; г) накопичувачі та носії комп'ютерної інформації (жорсткі магнітні диски, оптичні диски, флеш-пам'ять тощо); ґ) електронні записники, портативні (кишенькові) комп'ютери, цифрові камери та мобільні телефони, чіп-карти до них; д) технічна документація (роздруківки файлів, тезауруси, класифікатори, технічні завдання, звіти, інструкції тощо).

Особливістю дослідження цих об'єктів є необхідність залучення до проведення експертизи фахівців виробника апаратно-програмних комплексів СЕДО, оскільки лише вони володіють достатніми знаннями щодо характеристик системи й особливостей її функціонування, а окремі її елементи можуть бути комерційною таємницею (ноу-хау). Залежно від ситуації з експертним забезпеченням, часових, технічних та інших чинників проведення експертизи можна доручити безпосередньо розробнику комплексу, але при цьому слід пам'ятати про забезпечення допустимості висновків такої експертизи. Зокрема, під час оцінювання висновків експертизи окрему увагу слід приділяти обґрунтованості та науковості методів дослідження, технічній сертифікації апаратних пристроїв і ліцензуванню програмних засобів, що застосовувалися.

Перед призначенням цієї експертизи, як правило, необхідно отримати консультацію спеціаліста, щоб коректно визначитися з об'єктами дослідження та питаннями до експерта.

Банківські платіжні картки (БПК) є пластиковими (комбінованими) документами. Вони виконують функції спеціального платіжного засобу, за допомогою якого особа отримує доступ до банківського рахунку і, відповідно, можливість розпоряджатися коштами, які там є. Як документ БПК є унікальними у своєму роді, оскільки вони містять два або три нетрадиційних носія інформації – пластик для нанесення тексту у вигляді вибитих літер і цифр, магнітну смугу або електронний чіп, які фактично є магнітними й електронними носіями, а також паперову стрічку для підпису тримача картки. Цьому їх ще називають комбінованими.

Способи підроблення пластикових документів (БПК). Особливості підроблення документів на пластиковій основі полягають у носіях інформації, на яких вони існують і використовуються. Носії інформації, в свою чергу, обумовлюють перелік та особливості обов'язкових реквізитів і засобів захисту від підроблення. Картки, емітовані (випущені) банками – членами різних міжнародних платіжних систем, містять різні елементи захисту від підроблення, набір яких є індивідуальним для кожної платіжної системи. Стандарти щодо формату, розміру й кількості цифр у номері картки, кількість та характер написів і символів та елементи захисту встановлюються платіжною системою, а не банком-емітентом, який випустив картку. Залежно від способів підроблення названі реквізити та елементи захисту можуть підроблюватися або змінюватися повністю чи частково.

Способи підроблення БПК поділяються на дві великі групи: 1) підроблення дійсної картки (часткове підроблення); 2) виготовлення завідомо неправдивої картки (повне підроблення).

Часткове підроблення дійсної картки – це фізична зміна інформації на поверхні картки та/або перекодування електронної інформації на магнітній стрічці з подальшим її використанням. Із цією метою використовуються чужі (викрадені, знайдені) або власні картки.

Фізична зміна інформації на поверхні картки полягає у зміні вибитих рельєфних написів на пластику шляхом термічного і механічного впливу. У разі механічного впливу за допомогою гострого предмета (лезо, скальпель) із картки зрізуються літери та цифри, після чого на неї наноситися нова інформація у вигляді літер і цифр, зрізаних з іншої картки й нанесених на плівку. У разі термічної обробки з поверхні картки зчищають типографську фарбу за допомогою засобів побутової хімії або пемзи, після чого картка нагрівається, в результаті чого пластик стає м'яким, і ембосовані написи розгладжуються шляхом застосування пресу. Як знаряддя можуть використовуватися свічки, мікрохвильові печі, праска тощо. Після цього на м'яку пластмасу наносять за допомогою спеціального приладу (ембосера) нові літери та цифри. Ознаками зміни реквізитів на пластику є такі: а) сліди термообробки (нерівність, шорсткість поверхні картки, вм'ятини на поверхні картки, залишки контурів попередніх написів, зміщення літер і цифр відносно вертикальної та горизонтальної осі, різні інтервали між літерами й цифрами, пошкодження голограми); б) сліди механічного впливу (штрихи на малюнках, зафарбовані місця, де було нанесено прізвище справжнього володаря); в) сліди стороннього впливу (клею, інших речовин); г) сліди (залишки) попередніх написів. Зміни на паперовій стрічці для підпису вносяться шляхом замазування чужого підпису білою фарбою (наприклад, канцелярською фарбою на кшталт «Штрих») або заклеюванням смужкою білого

паперу й нанесенням підпису іншої особи. Часткове підроблення БПК зустрічається доволі рідко, оскільки сліди внесених змін на пластику легко помітити неозброєним оком.

Перекодування вмісту магнітної смуги являє собою зміну інформації, яка в ній міститься. Цей спосіб є більш складним і потребує більш досконалого та коштовного обладнання. Із цією метою використовується спеціальний прилад – декодер, який у разі з'єднання з комп'ютером зчитує та розкодує інформацію, що міститься на магнітній смугі, й записує нову інформацію. Перекодування смуги може мати місце як у сукупності зі зміною інформації на пластику, так і самотійно. В останньому випадку злочинці використовують не лише викрадені або загублені картки, а і власні. Як правило, такі картки використовуються під час розрахунків за речі та послуги і зовні не викликають підозри. За наявності інформації щодо ПІН-коду³⁰ за допомогою перекодованої картки можна знімати готівку з банкомата, оскільки цей програмно-апаратний комплекс сприймає лише вміст магнітної смуги. Ознаками перекодування вмісту смуги є невідповідність ідентифікаційної інформації на сліпі (чеку, квитанції), виготовленому в результаті застосування картки для отримання товару або готівки, з ідентифікаційною інформацією, яка міститься на лицьовому боці картки.

Підготовчими діями до часткового підроблення є отримання чужих пластикових карток шляхом викрадення (рідше – знайдення загубленої картки) або відкриття карткового рахунку з кредитною схемою розрахунків у встановленому порядку на власне чи чуже ім'я з мінімальним внеском грошових коштів. Викрадаються картки зазвичай у результаті вчинення злочинів проти власності – крадіжок з помешкання, транспортних засобів або роздягалень, кишенькових крадіжок, грабежів, розбоїв тощо. Іншим необхідним елементом підготовки до часткового підроблення є отримання інформації про реквізити чужих карток.

Повне підроблення полягає у виготовленні картки з використанням чистого шматка пластику, на який наносяться всі необхідні реквізити, включно з магнітною смугою, в ролі якої, як правило, використовується звичайна відеоплівка. Як пластиковий бланк картки можуть використовуватися інші картки, які не є платіжними, але також мають магнітну смугу (перепустки, клубні картки, дисконтні картки, готельні картки-ключі, картки для проїзду в метрополітені тощо) або бланки пластикових карток з умонтованою магнітною смугою, які можуть викрадатися з підприємств-виробників БПК. Такий

³⁰ Персональний ідентифікаційний номер – чотиризначний код, відомий лише тримачу картки, що використовується для отриманні готівки за допомогою банкомата.

спосіб підроблення карток отримав назву «шахрайства білого пластику» (White Plastic Fraud). З метою приховування ознак підроблення й надання їй вигляду справжньої картки на її поверхню наклеюють спеціальну кольорову плівку, яка робить білий пластик схожим на справжню банківську картку. На магнітну смугу наноситься інформація щодо реквізитів картки, отримана незаконним шляхом. Така картка зовні виглядає як справжня й приймається до сплати як у крамницях, так і банкоматом для отримання готівки.

Залежно від статусу вихідних реквізитів БПК повне виготовлення неправдивої картки має дві форми: а) виготовлення фальшивої картки, яка не існувала й не випускалася банківською установою; б) виготовлення дублікату існуючої картки, який забезпечує доступ до чужого банківського рахунку, так зване «клонування» карток.

Виготовлення фальшивої картки, яка не існувала й не випускалася банківською установою, полягає у використанні номера картки, який генерується спеціальними програмними засобами. Генерування номеру картки здійснюється за допомогою спеціальної комп'ютерної програми, яка працює за тими ж само математичними алгоритмами перетворення номера банківського рахунку на номер картки, що і справжні банківські програми. Такі програми розповсюджуються у всесвітній інформаційній мережі Інтернет. Світовій практиці відомі також випадки, коли співробітники банків повідомляли злочинцям номери банківських карток, які ще не були емітовані. Для повного виготовлення БПК та її злочинного використання додатково треба мати інформацію щодо дати, до якої картка є чинною, імені тримача картки та контрольні цифрові величини. При цьому дата, до якої картка є чинною, має відповідати номеру картки. Як правило, банки емітують картки кожні 12 або 24 місяці, що спрощує завдання злочинцям з добору необхідної дати. Після того як програму було використано, злочинець перевіряє «працездатність» картки шляхом замовлення товару по телефону або через Інтернет.

Виготовлення дублікату картки здійснюється шляхом або перекодування магнітної смуги чужої чи власної БПК, або повного виготовлення картки. У такому випадку злочинець може використовувати, наприклад, власну картку, а кошти за його витрати будуть зніматися з рахунку потерпілого, як правило – заможної особи. У разі повного виготовлення дублікату чужої картки відбувається використання імені підставної особи або особи, чий загублений (викрадений) паспорт перебуває у злочинців.

Виготовлення підробленої картки вимагає значного й найсучаснішого технічного забезпечення. Для повного підроблення картки використовуються такі матеріали й обладнання: пластик із нанесеною магнітною смугою, тонка фольга з мозаїчним малюнком, ембосер (механічний або лазерний)

для витискання рельєфних зображень літер і цифр, термопринтер, ламіна-тор, сканер, декодер, який у разі з'єднання з комп'ютером дозволяє змінювати вміст магнітної смуги, комп'ютер з відповідним програмним забезпеченням (створення графічних зображень логотипів банків і платіжних систем, перекодування магнітних смуг), «тіппер» – прилад для нанесення бар-ників на ембосовані картки.

Названі матеріали та пристрої використовуються для імітації елементів засобів захисту картки й надання їй вигляду справжньої. Фольга використовується для імітації голограми й наноситься за допомогою термічного припаювання до картки, вона має не трьохмірне, а максимум двохмірне зображення. Для імітації поліграфічних засобів захисту використовується офсетний друк. Однак під час ретельного огляду картки виявити ознаки підробки нескладно. Ознаками повністю підробленої БПК є такі: голограма не має ознак об'ємності зображення, її наклеїли поверх ламінату (боки можна задіти нігтем), кількість цифр на голограмі не відповідає встановленому стандарту, поверхня пластика не глянцева, бокові сторони пластика не білі, спостерігаються відшарування ламінуючої плівки та наявність механічних пошкоджень, пластик більш товстий, ніж у справжньої картки, і темніший за кольором; низька якість поліграфічних реквізитів, відсутність чіткого кольорового тла логотипів платіжної системи та банків, невідповідність кольорового тла рельєфним реквізитам платіжної системи; під верхнім шаром ламінату спостерігаються зайві включення у вигляді пилинок чи волосся, наявність граматичних помилок у написах, невідповідність шрифту й кегля написів установленим вимогам до платіжної системи; нечітке зображення малюнків, логотипів і мікротексту, порушення симетрії елементів оформлення, відсутність спеціальних захисних елементів платіжної системи або їх невідповідність стандартам.

Огляд БПК проводиться за тими ж само правилами, що і огляд паперових документів, за винятком дослідження вмісту магнітної смуги (електронного мікропроцесора), яке проводиться за допомогою відповідної експертизи чи іншими засобами. Під час візуального огляду картки обов'язково звертається увага на її стан, наявність пошкоджень, розмір, колір і товщину пластика. У протоколі описується як лицьовий, так і зворотний бік картки. Під час описування лицьового боку вказуються такі дані: а) назва платіжної системи, торговий знак якої зображено на картці; б) назва банку-емітенту; в) номер картки; г) ім'я тримача картки; ґ) дата, до якої вона є чинною; д) додаткові реквізити (фотокартка); е) наявність голограми та її стан. Під час огляду зворотного боку описується стан паперової стрічки для підпису й підтверджуються наявність підпису та контрольних величини і стан магнітної смуги.

БПК є найбільш багатоплановим і складним об'єктом експертного дослідження. Завдяки властивостям форми, особливостям захисних елементів і багатофункціональності БПК є об'єктом комплексного дослідження з боку криміналістичної експертизи матеріалів і речовин (пластик), технічного дослідження документів (стрічка для підпису власника картки, поліграфічні реквізити картки), комп'ютерної техніки та програмних продуктів (електронний мікропроцесор), експертизи засобів звуко- та відео- записів (магнітна смуга), голографічної експертизи (голограма), почеркознавчої (підпис тримача).

Експертиза технічного дослідження документів (ТЕД) проводиться з метою встановлення способу виготовлення картки й унесення змін до поверхні пластику та стрічки для підпису. У зв'язку з тим, що більшість захисних реквізитів картки є притаманною для бланків суворої звітності паперових документів, для дослідження названих елементів картки застосовуються загальні методи технічного дослідження документів. Зокрема, ТЕД може вирішувати такі питання щодо БПК: 1) установлення способу виготовлення БПК або їх окремих елементів; 2) установлення факту й способу зміни первинного змісту пластикової картки; 3) виявлення слабовидимих і невидимих текстів у пошкоджених (у разі зміни первинного змісту за допомогою механічного або хімічного впливу) пластикових карток; 4) установлення родової (видової) належності пластикових карток, їх ідентифікація; 5) ідентифікація технічних засобів, які використовувалися для виготовлення або копіювання пластикових карток тощо. Водночас існує проблема встановлення відповідності виготовлення картки стандартам і технологіям їх виробництва. Для вирішення цього питання експертові необхідно надати зразок картки того ж виду, банку-емітенту й того ж замовлення (виробничої партії), що і сумнівна картка. Останнє може здійснюватись лише у випадку емісії сумнівної картки банком-резидентом.

Із метою встановлення вмісту магнітної смуги картки має проводитися експертиза засобів звуко- й відеозапису, за допомогою якої можна вирішити лише питання ідентифікації обладнання, що використовувалося для нанесення інформації на смугу. Водночас існує необхідність установлення вмісту магнітної смуги, для чого необхідно застосовувати відповідне комп'ютерне обладнання. Мікропроцесори є об'єктами експертизи комп'ютерної техніки та програмних продуктів.

Дослідження голограми здійснюється з метою встановлення способу виготовлення або ідентифікації відповідного обладнання, на який її було виготовлено. У решті випадків, коли досліджується імітація голограми, зроблена за допомогою фольги, відповідні питання можуть біти вирішені засобами технічної експертизи документів.

За допомогою експертизи матеріалів, речовин і виробів (полімерів та пластмас) можна встановити вид матеріалу та його властивості, групову належність матеріалу та єдине джерело походження пластику.

**Питання для самоперевірки
та контролю засвоєння знань**

1. Дайте визначення поняття «документ» у криміналістичному аспекті.
2. На які види поділяються документи за природою носія інформації?
3. На які види за своїм процесуальним статусом поділяються документи, що потрапляють у сферу кримінального судочинства?
4. Що являють собою підроблені документи? Види їх підроблення.
5. Які існують правила огляду документів – речових доказів?
6. Які існують ознаки способів внесення змін у документи (підчистки, травлення, змивання, дописування тощо)?
7. Які існують способи підроблення відбитків печаток і штампів та якими є їх характерні ознаки?
8. Які діагностичні завдання вирішуються техніко-криміналістичною експертизою документів?
9. Які ідентифікаційні завдання вирішуються техніко-криміналістичною експертизою документів?
10. Що являють собою почерк і писемна мова, й у чому полягає їх криміналістичне значення?
11. Назвіть загальні й окремі ознаки почерку.
12. Які завдання вирішуються почеркознавчою експертизою?
13. Що входить у підготовку та призначення почеркознавчої експертизи?
14. Які завдання вирішуються авторознавчою експертизою?
15. Укажіть типові способи підроблення електронних документів та їх ознаки.
16. Назвіть особливості огляду електронних документів.

Глава 12

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮДИНИ ЗА ОЗНАКАМИ ЗОВНІШНОСТІ (ГАБІТОЛОГІЯ)

§ 1. ПОНЯТТЯ ГАБІТОЛОГІЇ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Викрити особу, яка вчинила злочин, допомагає її зовнішній вигляд, що запам'ятовується очевидцями. За допомогою зовнішнього вигляду як одного з невід'ємних елементів особистості можна так само впізнати труп або встановити особистість людини, що з якихось причин не може або не бажає повідомити інформацію про себе.

Криміналістичне вчення про науково-технічні засоби й методи збирання та використання даних про зовнішній вигляд людини одержало назву «габітологія» (від злиття двох латинських слів: «габітус» – зовнішність і «логос» – наука). **Габітологія** вивчає:

- поняття й структуру зовнішнього вигляду людини як систему елементів та ознак, що його утворюють;
- закономірності відображення зовнішнього вигляду людини;
- систему й характеристики відображень і можливості їх використання в криміналістичній практиці;
- систему науково-технічних засобів і методів збирання даних про зовнішній вигляд людини;
- методика криміналістичної портретної експертизи.

Науковими передумовами використання даних про зовнішність у криміналістичній практиці для розшуку й установлення особистості є властивості зовнішності людини. Головними з них, що мають криміналістичне значення й створюють передумови для криміналістичної ідентифікації, є індивідуальність, відносна стійкість і відображуваність (рефлекторність), тобто здатність людської зовнішності залишати сліди-відображення.

Індивідуальність зовнішності кожної людини – відмінність її від інших осіб – визначається складністю й величезною кількістю ознак, що описують зовнішність. Саме велика кількість ознак і забезпечує принципову можливість виділення кожної людини за її зовнішністю з маси інших, її ідентифікацію.

Стійкість зовнішнього вигляду людини обумовлює можливість установлення її особи, не зважаючи на зміни в часі. Як і будь-який об'єкт матеріального світу, зовнішність людини змінюється з часом, але її мінливість не перешкоджає ототожненню людини за ознаками зовнішності, оскільки

відомі закономірності цих змін. Так, вважається, що ідентифікаційний період для портретної експертизи може становити до 60 років.

Відображуваність (рефлекторність) – властивість відбиватися в різних слідах-відображеннях – у свідомості інших людей, на знімках, малюнках, в описах тощо. Ця властивість забезпечує можливість збирати й накопичувати дані про зовнішній вигляд, вивчати їх і використовувати в різних умовах роботи правоохоронних органів.

§ 2. КЛАСИФІКАЦІЯ ОЗНАК ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ ТА ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЗОВНІШНІСТЬ

Структура зовнішнього вигляду людини є складною й містить систему елементів – частин, деталей зовнішнього вигляду, які можуть бути цілком виразно виділені під час візуального вивчення. Криміналістично значущими елементами є помітні деталі зовнішньої будови органів і ділянок голови, обличчя, тіла, кінцівок людини, предметів одягу й носильних речей, наочні функціональні прояви людини та загальнофізичні дані (стать, вік та ін.).

Елементи зовнішності розділяють на *власні* та *супутні*.

До *власних елементів (ознак) зовнішності* належать такі.

1. *Загальнофізичні ознаки* – це ті, які характеризують фізичний тип людини (стать, вік, зріст, антропологічну належність).

2. *Анатомічні ознаки* – це елементи зовнішньої будови тіла людини, що виділяються під час спостереження: фігура в цілому, голова (у тому числі потилиця, тім'яна частина й волоссяний покрив), шия, плечі, іноді ключиці, спина, тазостегнова ділянка, руки (зокрема кисті, пальці, нігті), ноги (у тому числі гомілки, стопи). Найбільш докладно в криміналістиці розроблено систему елементів обличчя, що пояснюється їх високою інформативністю, наочністю, а отже, більшим значенням для розшуку й установлення особи. До анатомічних елементів зовнішнього вигляду людини варто віднести шкіру на ділянках тіла, відкритих для спостереження у звичайних умовах, – на обличчі, шії, кистях рук і ногах, а також розташовані на шкірному покриві волосся, плями, різні сліди травм та операцій, складки, ямки, зморшки, бородавки, татування й ін.

3. *Функціональні (динамічні) ознаки* – це особливості функцій життєдіяльності людини (загальна манера триматися, поза, статура, хода, міміка, жестикуляція, побутові звички, спеціальні навички), що проявляються у динаміці.

До супутніх елементів належать *ознаки одягу* й інших носильних речей, тобто особливості предметів, які є на людині та сприймаються спостерігачем; це різні побутові речі, прикраси, значки й компенсувальні предмети (окуляри, милиці, слухові апарати тощо). Супутні елементи є складовими частинами зовнішнього вигляду людини майже в усіх ситуаціях криміналістичної

практики, що й визначає необхідність розглядати їх під час аналізу зовнішнього вигляду людини.

Ознаки зовнішності залежно від їх ролі в описі зовнішності та співвідношення одна з одною узвичаєно поділяти на *загальні* й *окремі*. Наприклад, обличчя у цілому є загальним елементом щодо його частин (окремих елементів – очей, носа тощо), але щодо голови в цілому саме обличчя є окремим елементом. Цей поділ є умовним і в кожному конкретному випадку встановлюється спеціально, але завдяки йому існує можливість виділити окрему групу людей, у яких є спільні ознаки зовнішності, що допомагає зв'язати коло розшукуваних осіб (наприклад, віднести підозрюваних до групи осіб із кавказьким типом зовнішності або до циган).

Важливе значення серед анатомічних і функціональних ознак мають аномалії, тобто відхилення від нормальної будови, які рідко зустрічаються. Такі ознаки виділено в спеціальну групу *особливих прикмет*. Особливі прикмети, які розташовані на видимих частинах тіла й тому ніби «впадають в очі», одержали назву *яскравих прикмет*. Так, родимка на попереку або татування на животі належать до особливих прикмет, але така ж само родимка на обличчі або татування на тильному боці долоні будуть уже вважатися яскравими прикметами. Ідентифікаційна значущість ознаки є тим вищою, чим рідше вона зустрічається. Найбільшу інформативність мають особливі, зокрема яскраві прикмети.

У практичній діяльності використовується не власне зовнішність людини, а її відображення, що виникло внаслідок взаємодії з об'єктами матеріального світу, які існують в об'єктивній і суб'єктивній формах.

Об'єктивна форма відображення передбачає отримання слідів-відображень зовнішності на різноманітних матеріалах (фотоматеріалах, магнітних та оптичних носіях інформації, різних копіювальних матеріалах тощо). Такі сліди-відображення отримали назву *об'єктивних відображень зовнішності*. До них належать фотографічні, кінематографічні, відеографічні й термографічні зображення, телезображення, цифрові зображення на магнітних та оптичних носіях, рентгенівські знімки, флюорограми, посмертні маски і зліпки з частин тіла загиблих, зображення на копіювальних матеріалах тощо, а також одержані за допомогою технічних засобів репродукції перелічених відображень.

Суб'єктивна форма відображення зовнішності людини має місце в разі психічної взаємодії, коли зовнішність людини як об'єктивне явище відображається у свідомості іншої людини (спостерігача) у вигляді ідеального відображення, явного образу-сліду пам'яті.

Слід пам'яті неможливо виявити безпосереднім спостереженням, а також за допомогою сучасних технічних засобів, виготовити його копію або безпосередньо відділити від матеріального носія. Ступінь його адекватності щодо відображеного об'єкта визначається сукупністю об'єктивних факторів,

які залежать від умов спостереження (відстані до об'єкта спостереження, освітленості, погодних умов, тривалості процесу спостереження тощо) та суб'єктивних факторів, які залежать від суб'єкта спостереження (потерпілого, свідка тощо), тобто від його психофізіологічного стану, віку, професії та ін.

Матеріально фіксованими відображеннями уявного образу є описи зовнішності чи суб'єктивні портрети, тобто зображення обличчя чи статури людини, виготовлені відповідно до уявлень про її зовнішність у вигляді мальованого, композиційного чи комбінованого портретного відображення зовнішності. До суб'єктивних відображень зовнішності належить графічна реконструкція обличчя за черепом, а також пластична реконструкція обличчя за черепом за методом М. М. Герасимова.

Використання даних про зовнішність у діяльності правоохоронних органів полягає у здійсненні комплексу заходів щодо збирання, вивчення та застосування відомостей про прикмети елементів зовнішності для пошуку осіб чи встановлення особи невідомих. Збирання даних про зовнішність розпочинається з пошуку та встановлення джерел інформації про зовнішність людини.

Джерела інформації – це матеріальні об'єкти, причинно пов'язані з обставинами події злочину. За видом і рівнем організації вони поділяються на речові й особисті.

Речові джерела інформації – це матеріальні об'єкти, в яких зафіксовано (відображено) відомості про зовнішність людини. До них належать фотографії, кінострічки, відеозапис, запис на магнітних та оптичних носіях, зображення на телеекрані або моніторі, рентгенівські знімки, зображення, отримані в інфрачервоних променях (термографії), посмертні маски та зліпки, а також різні документи, які мають інформацію про зовнішність (історії хвороби, медичні картки, санаторно-курортні книжки, матеріали військкоматів, спортивних організацій, відділів кадрів і т. ін.).

Особисті джерела інформації про зовнішність – це люди, які, взаємодіючи з матеріальним оточенням та учасниками події злочину, відображають їх у вигляді суб'єктивних уявних образів, що називаються ідеальними слідами, або слідами пам'яті.

Збирання інформації про прикмети зовнішності проводиться протягом оперативно-пошукових заходів і слідчих (розшукових) дій, а також у процесі повсякденної роботи працівників поліції. Інформація про зовнішність може бути отримана під час проведення оперативно-пошукових заходів; велику допомогу надає використання криміналістичних обліків, що містять відомості про осіб, які становлять оперативний інтерес, про зниклих із місць подій невідомих осіб, про зниклих безвісти та невпізнані трупи. Зі слідчих дій, у процесі яких відбуваються збирання даних про зовнішність і виявлення джерел такої інформації, найбільш поширеним є допит. Під час обшуку дані про зовнішність осіб, які цікавлять слідство, можуть бути отримані шляхом

перегляду сімейних фотоальбомів, конвертів з листами, документів, що посвідчують особу. Інтерес становлять групові знімки, на яких злочинець може бути заснятий зі своїми співниками. Аматорські (любительські) знімки відрізняються невисокою якістю, але якщо відсутня інша інформація про зовнішній вигляд розшукуваного, то їх слід долучати до кримінального провадження.

§ 3. МЕТОДИ ФІКСАЦІЇ ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ

Збирання інформації про зовнішність людини супроводжується її фіксацією, яка проводиться різними методами: за допомогою опису, кіно-, фото-, відеозйомки; запису зображення на магнітні чи оптичні носії; виготовлення знімків, масок, пластичних реконструкцій чи суб'єктивних портретів. Залежно від методу фіксації можуть бути отримані *об'єктивні* або *суб'єктивні* відображення зовнішнього вигляду людини.

Об'єктивні відображення зовнішності людини можуть бути отримані, коли слід-відображення утворюється тільки внаслідок дії природно-фізичних законів (законів фізичної оптики, електричних і хімічних процесів або внаслідок безпосереднього контакту тіла людини зі слідосприймальною поверхнею). До об'єктивних відображень зовнішності належать такі.

Упізнавальна (сигналетична) фотозйомка застосовується для фіксації примет зовнішності осіб, які підлягають реєстрації, взяття на облік, пред'явлення для впізнання тощо. Правила сигналетичної зйомки:

- положення голови фотографованого повинно бути суворо визначеним;
- мінімальний комплект фотознімків у разі сигналетичної зйомки живих осіб обов'язково передбачає фотографування людини у двох позиціях: в анфас і правий профіль (до грудей), повний комплект передбачає додаткове фотографування людини у 3/4 оберти голови та у її повний зріст (рис. 12.1);

Рисунок 12.1 – Повний комплект сигналетичних фотознімків особи

– у разі зйомки трупа обов'язково вимагається фіксація лівого й правого профілів обличчя, крім того, необхідно провести дві зйомки у 3/4 оберти голови трупа зліва та справа (рис. 12.2);

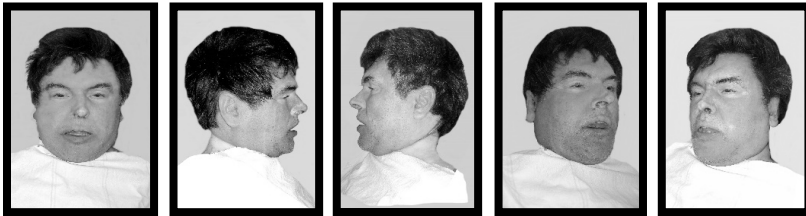

Рисунок 12.2 – Повний комплект сигналетичних фотознімків трупа

– усі знімки слід виконувати в одному масштабі й у 1/7 натуральної величини;

– під час сигналетичної зйомки не повинно бути переключення прикмет зовнішності, тому використовуються два джерела стандартного освітлення: основний і додатковий – для підсвічування;

– головна вимога до обробки негатива й позитива – найбільш чітке та контрастне відображення всіх елементів зовнішності, тушування при цьому є недопустимим.

Відеозйомка (відеозапис) – засіб фіксації доказової інформації, який здійснюється за допомогою зйомки на аналогову чи цифрову відеокамеру.

Рентгенографія також може використовуватись як метод матеріальної фіксації прикмет зовнішності. Рентгенографічні знімки (переважно голови) відображають силуетні зображення елементів обличчя. Іноді на знімках можна виявити дефекти кісток, тісно взаємопов'язані із зовнішнім виглядом відповідних елементів тіла (наприклад, викривлення кісток кисті руки тощо).

Посмертні маски голови або зліпки частин тіла являють собою спосіб фіксації невідомих померлих, загиблих і вбитих. Вони істотно розширюють ідентифікаційну інформацію про невідоме, фіксовану в описах і на фотознімках.

Суб'єктивні відображення зовнішності людини є результатом матеріалізації слідів-пам'яті, що містяться у свідомості очевидців злочину. Під час бесіди або допиту, згадуючи ознаки зовнішності злочинця, свідок або потерпілий допомагають фахівцеві створити словесний опис або виготовити портрет злочинця. Однак варто зазначити, що відображення зовнішності у такий спосіб істотно залежить від особи спостерігача, тобто важливу роль для їх виготовлення відіграє фактор суб'єктивізму.

Словесний портрет – це криміналістичний метод фіксації прикмет зовнішності людини з використанням спеціальної термінології, здійснюваний за спеціальною методикою та в установленій послідовності.

У разі застосування словесного портрета необхідно прагнути виконати такі правила (вимоги).

1. *Повнота опису.* Виконання цієї вимоги досягається за рахунок всебічного дослідження всіх частин тіла й елементів зовнішності людини. Опис здійснюється з усіх позицій, описуються: форма, розмір, контур і колір, указуються вага й інші особливості людини. Опис необхідно здійснювати в анфас і в профіль (спереду, ззаду та збоку), тому що частину елементів можна спостерігати лише спереду, а частину – тільки збоку. Спочатку описуються у логічній послідовності загальнофізичні, потім анатомічні, а далі вже – функціональні та супутні ознаки.

2. *Системність (послідовність) опису.* Для виконання цієї вимоги необхідно дотримуватись принципу опису «від загального до окремого» та «зверху вниз». Це дозволяє зробити опис таким, що легко запам'ятовується й містить необхідну сукупність ознак зовнішності. При цьому спочатку фіксують взагалі статуру, голову, обличчя, потім уже описуються окремі елементи обличчя, далі йде опис тулуба, ніг тощо й лише по тому – функціональних і супутніх ознак (одяг, речі та ін.) (рис. 12.3). Кожний з анатомічних елементів характеризується за формою, розміром і розташуванням, а деякі – за кольором. Для опису форми використовують найменування геометричних фігур (круглий, овальний, трикутний та ін.) або геометричних ліній (пряма, опукла, хвиляста та ін.)

Рисунок 12.3 – Рисунок зовнішнього вигляду злочинця, до якого додається словесний опис:

Чоловік 25–30 років, середньої статури, сутулий, зріст до 170 см. Обличчя овальне смагляве, волосся світло-русяве, злегка кучеряве, стрижка подовжена, скроні подовжені. Чоло високе, пряме. Брови широкі світлі. Очі світлі. Ніс прямий, великий, зсунутий праворуч. Губи товсті з піднятими кутами. Підборіддя широке, опукле, з ямкою. Вуха прямокутні, прилягаючі.

Із правого боку носа є родимка – 3 мм. Під час ходьби накульгує на ліву ногу.
У розмові злегка затинається. Одягнений: плащ синій з урізними кишнями без пояса. Костюм сірий, сорочка світла, краватка темно-синя у дрібну смужку.
Взуття – туфлі темного кольору із бляшками.

3. *Опис розмірів елементів* дається не в абсолютних величинах, а відносно інших елементів зовнішності (малий, середній, великий). При цьому характеризують довжину елемента, ширину, висоту, кількість тощо. Положення елемента визначається відносно вертикальних і горизонтальних площин тіла (горизонтальне, похиле, нахилене досередини та ін.), а також за взаєморозташуванням (злите, роздільне).

4. *Використання під час опису спеціальної термінології та єдиних понять.* Дотримання цієї вимоги дозволяє досягти застосування єдиної термінології опису зовнішності й усунути їх різночитання. Наприклад, у разі описування зовнішності людини різними суб'єктами – слідчим, оперуповноваженим та експертом – доцільно використовувати загальноновживані довідкові посібники.

За своїм змістом словесний портрет людини є його словесною моделлю, виконаною у спеціальних термінах. Цей портрет використовується для розшуку невідомих злочинців за ознаками їх зовнішності, розшуку безвісти зниклих осіб, встановлення загиблих осіб за невідомими трупами, перевірки затриманих осіб, проведення впізнання, огляду та/або портретної експертизи, перевірки документів, що посвідчують особу, та для проведення оперативно-розшукових заходів.

Суб'єктивний портрет – це зображення людини, отримане через призму людської свідомості, яка вносить елемент суб'єктивності під час спостереження, запам'ятовування й відтворення інформації. Суб'єктивний портрет може бути виготовлений художником по пам'яті або зі слів очевидців, а також самим очевидцем, яким фахівець допомагає скласти композиційний портрет. Існує кілька видів суб'єктивних портретів.

Мальований портрет виготовляється фахівцем-художником під час допиту свідка-очевидця чи проведення оперативно-розшукових заходів. На допиті (опитуванні) очевидцеві пропонують докладно розповісти про запам'ятовані риси зовнішності людини, показати їх на фотознімках або малюнках. За цією розповіддю фахівець відтворює уявний образ суб'єкта й переносить його на папір у графічних формах.

Композиційний портрет виготовляється з використанням набору готових елементів зовнішності. Портрет komponується з цього набору шляхом почергового пред'явлення їх очевидцеві. Залежно від виду відображення цих елементів розрізняють: а) фотокомпозиційний портрет (використовується колекція сигналетичних чи звичайних знімків різних типів облич,

з яких очевидець вибирає знімки з елементами, найбільш подібними до елементів зовнішності образу); б) графічний композиційний портрет – використовуються мальовані елементи зовнішності людей (рис. 12.4). У сучасних умовах композиційні портрети розшукуваних осіб виготовляються за допомогою комп'ютерної програми «фоторобот».

З'валтування малолітньої Шульман Д. А.

Чоловік, вік 20–21 рік. Зріст близько 180 см. Худорлявий, статура струнка, плечі вузькі, опущені. Обличчя вузьке, витягнуте, жовтуватого кольору. Тип обличчя європейський. Під лівим оком зідрана родимка, на обличчі вугруватість. Волосся пряме, темне. Очі глибоко посажені, трохи розкосі.

Був одягнений: пісочного кольору куртка

Рисунок 12.4 – Композиційний портрет розшукуваної особи, виконаний за допомогою комп'ютера

§ 4. ФОРМИ РЕЄСТРАЦІЇ ОСІБ ЗА ОЗНАКАМИ ЗОВНІШНОСТІ

Сьогодні найбільш ефективною розпізнавальною інформаційно-пошуковою системою відповідно до положень кримінального, кримінально-процесуального, адміністративного й антикорупційного законодавства України є *Інтегрована інформаційно-пошукова система Національної поліції України* (регулюється Положенням про Інтегровану інформаційно-пошукову систему Національної поліції України, затвердженим наказом МВС України від 12.10.2009 № 436, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 28.12.2009 за № 1256/17272), розроблена з метою вдосконалення функціонування існуючих в органах і підрозділах Національної поліції України інформаційних обліків (далі – ІІПС).

Відомості щодо об'єкта обліку збираються, перевіряються за наявними обліками інформаційних підсистем ІІПС, ставляться на облік, знімаються

з обліку та надаються для внесення до відповідної інформаційної підсистеми ІПС виконавцем. Інформація надається й обробляється в ІПС відповідно до загальних правил заповнення реквізитів електронних карток інформаційних підсистем ІПС і паперових документів обліку.

Інтегрована інформаційно-пошукова система Національної поліції України – це сукупність організаційно-розпорядчих заходів, програмно-технічних та інформаційно-телекомунікаційних засобів, що забезпечують формування й ведення довідково-інформаційних та оперативно-розшукових обліків, а також авторизований доступ до інформаційних ресурсів ІПС.

ІПС Національної поліції України в практичному вигляді була реалізована в програмно-апаратному комплексі «АРМОР» і містить у собі такі підсистеми: «Особа», «Контур», «Розшук», «Розшук СНД», «Доставлені», «Пізнання» тощо. Усі ці підсистеми інтегровано в єдиний інформаційний банк даних, в якому завдяки взаємозв'язку підсистем між собою можна отримувати різноманітні розгорнуті досє на осіб чи події. Це значно підвищує можливості використання в оперативній і слідчій практиці масивів фотопортретів, які зберігаються в інформаційних базах підрозділів.

Розглянемо деякі *інформаційні підсистеми*.

1. *ІП «Контур»* – обліку підлягають електронні фотографії, опис зовнішності й особливих прикмет осіб. Фотографування, опис зовнішності й особливих прикмет особи проводяться у випадках відсутності в ІП «Контур» електронних фотографій, опису зовнішності та особливих прикмет особи; коли термін останнього фотографування особи, яка перебуває на обліку в ІП «Контур», перевищує 1 рік або в разі наявності змін зовнішнього вигляду цієї особи.

На зйомках особа, яку фотографують, повинна бути зображена зі звичайним виразом обличчя, без головного убору, волосся її має бути зачесане (у жінок волосся не повинно затуляти вушну раковину). Інформація до ІП «Контур» вноситься у кімнати документування чергової частини органу Національної поліції. Розміри й освітлення кімнати документування повинні забезпечувати якісне фотографування, опис характерних рис і прикмет особи. Обладнання кімнати документування є таким: спеціально відведене місце розміщення особи для фотографування, шкала вимірювання зросту до 220 см, обладнання для безтіньового освітлення, техніка для фотографування, комп'ютерна техніка.

В електронній картці ІП «Контур» зазначаються дата фотографування особи, а у разі сканування фотографії – дата її виконання; номер запису та дата реєстрації особи в журналі доставлених до чергової частини органу Національної поліції або журналі відвідувачів органу НП; особисті дані особи (прізвище, ім'я, по батькові, повна дата народження, місце народження); електронні фотографії особи (не нижче нижньої частини грудей у трьох

видах: анфас – спереду, погрудний у правий профіль, напівпрофіль з поворотом голови праворуч), обличчя особи має займати не менше 70 % від загальної площі фотографії. Дозволяється додатково фотографувати в повний зріст із поворотом усього корпусу та голови на півоберта праворуч, робити електронні фотозображення татувань (за наявності) й опис зовнішності та особливих прикмет особи відповідно до типового опису зовнішнього вигляду особи за методом словесного портрета.

На осіб, яких неможливо доставити для фотографування до чергової частини (оголошені у розшук, ті, з якими проводиться профілактична робота за місцем реєстрації особи, й ті, щодо яких отримано матеріали з інших органів Національної поліції), разом із матеріалами про взяття їх на облік до СІТ або УІТ (ВІТ) надаються фотокартки розміром не менше 5 × 6 см, на яких особа зображена не нижче нижньої частини грудей – анфас (за можливістю, профіль і напівпрофіль), а також (за наявності) опис зовнішності й особливих прикмет особи. Фотокартки використовуються, якщо їх виконано не більше ніж за 2–3 роки до часу взяття особи на облік.

2. ІП «Особа» – обліку підлягають особи, які вчинили кримінальне правопорушення та щодо яких здійснюється профілактична робота працівниками органів НП. Унесення особистих даних осіб до ІП «Особа» виконується на підставі документів, які засвідчують особу, а за відсутності таких – виключно за результатами перевірки відомостей за обліками ІІПС та АБД, офіційно отриманих відповідних матеріалів щодо особи з іншого органу Національної поліції. Відомості щодо осіб, які обліковуються в ІП «Особа», підлягають внесенню до ІП «Контур».

В електронній картці ІП «Особа» зазначаються: особисті дані особи (прізвище, ім'я, по батькові, повна дата народження, місце народження), громадянство, адреси реєстрації та фактичного проживання, дані паспортного документа особи; вид та строки останнього покарання, статті КК України, дата звільнення з останнього місця позбавлення волі; категорія обліку особи, підстави взяття її на облік, за наявності – додаткове «забарвлення» («гастролер», «злочій у законі», кримінальний авторитет, кілер, утримувач притону, виготовлення, перевезення, збут наркотиків або зброї, сутенер, торгівля людьми та інші види відповідно до класифікатора ІП); реєстраційний номер, дата матеріалу (кримінального провадження, протоколу про адміністративне правопорушення); порядковий номер запису в журналі профілактичної роботи (номер реєстрації кримінального провадження/картки щодо профілактичної роботи) та дата взяття особи на профілактичний облік в органі Національної поліції; вид правопорушення, вчиненого особою, статті КК України (КУпАП); стислий зміст інформації (фабула): час, місце, опис обставин вчинення кримінального правопорушення, мотиви, характер насильницьких дій, зібрана інформація, що має стосунок до

правопорушення; додаткові відомості (за наявності) про особу: прізвиська, приналежність до певного угруповання, руху, організації чи «фан-клубу» (назва, країна, місто), місце роботи, посада, спеціальність, номери телефонів; інші відомості (за наявності) відповідно до реквізитів заповнення електронних карток ІП «Особа».

3. ІП «Розшук» – обліку підлягає інформація щодо організації розшуку підозрюваних або обвинувачених (підсудних) осіб, які ухиляються від відбування покарання, безвісно зниклих та інших категорій осіб, які розшуковуються.

Відомості до ІП «Розшук» вносяться тільки на підставі зареєстрованих в органі НП постанови судді чи слідчого органу Національної поліції (прокуратури) про оголошення особи в розшук та обрання запобіжного заходу, супровідного листа про передоручення розшуку особи іншому органу Національної поліції, заяви або повідомлення про безвісне зникнення особи, повідомлення про виявлення невідомого хворого (дитини), який не в змозі надати інформацію про себе через хворобу (малолітній вік) або цього не бажає, чи повідомлення про виявлення невпізаного трупа особи.

В електронній картці АРМ «Розшук» (категорії «розшук» та «безвісти зниклий») зазначаються дата надходження заяви, повідомлення та дата зникнення особи, номер та дата реєстрації матеріалу у відповідному журналі чергової частини органу Національної поліції та ЄРДР, відомості про розшукувану особу: прізвище, ім'я, по батькові, стать, дата та місце народження, громадянство, адреси реєстрації та проживання, паспортні дані особи; відомості всіх паспортних документів (національний паспорт, закордонні паспорти) розшукуваної (безвісти зниклої) особи: номер, серія, дата й орган видачі паспортного документа; електронна фотографія особи – анфас, не нижче нижньої частини грудей (за можливістю у трьох видах: анфас, профіль, напівпрофіль, а також обличчя, яке повинно займати не менше 70 % від загальної площі фотозображення); електронні фотозображення татуювань та фізичних вад (за наявності); опис зовнішності та особливих прикмет особи відповідно до реквізитів заповнення електронної картки АРМ «Розшук»; номер кримінального провадження, дати відкриття та ухвалення рішення про зупинення кримінального провадження (ст. 280 КПК України), статті КК України, які інкримінують розшукуваній особі; запобіжний захід, ким санкціоновано (найменування суду, органу прокуратури), прізвище та посада, дата затвердження (винесення), категорія та вид розшуку, причина розшуку, структурний підрозділ (служба) органу Національної поліції, який здійснює розшук; інформація (фабула) щодо зникнення особи, час, місце, обставини зникнення; дактилоскопічна формула (за наявності); відмітки про інформування Державної прикордонної служби, розміщення інформації у мережі Інтернет (сайт МВС), відмітки про оголошення в міждержавний

та/або міжнародний розшук і дата оголошення; номер та дата заведення ОПС категорії «Розшук» (у разі заведення), прізвища виконавця, який завів ОПС, керівника його структурного підрозділу (служби) органу Національної поліції та керівника органу Національної поліції, який затвердив постанову про заведення ОПС; телефони й адреси електронної пошти виконавця, чергової частини органу Національної поліції, ЧЧ ГУ НП; інші обов'язкові відомості відповідно до реквізитів заповнення електронної картки ІП «Розшук».

4. ІП «Пізнання». В електронній картці «Пізнання» (категорії «невідомий хворий», «невідомо дитина», «невпізнаний труп») зазначаються дата надходження повідомлення та дата виявлення невідомого хворого чи дитини або невідомого трупа особи, номер та дата реєстрації матеріалу провадження у відповідному журналі чергової частини органу Національної поліції та ЄРДР; категорія, вид розшуку, підстава взяття на облік, опис зовнішності та особливих прикмет особи відповідно до реквізитів заповнення електронної картки АРМ «Пізнання», електронні фотографії особи, фотозображення татувань і фізичних вад; номер кримінального провадження, дата відкриття, стаття КК України (за наявності); відомості (фабула) щодо виявлення особи (трупа), час, місце й обставини; стан невідомого трупа особи, причина смерті, номер та дата протоколу розтину; дактилоскопічна формула (за наявності); відмітка про розміщення інформації у мережі Інтернет (сайт МВС); номер і дата відкриття відповідного кримінального провадження (у разі відкриття), прізвище виконавця, його керівника структурного підрозділу (служби) органу чергової частини органу Національної поліції, телефони та адреси електронної пошти виконавця, чергової частини органу Національної поліції, ЧЧ ГУ НП та інші обов'язкові відомості відповідно до реквізитів заповнення електронної картки ІП «Пізнання».

В обов'язковому порядку відомості щодо всіх паспортних документів розшукуваної (безвісти зниклої) особи вносяться до ІП «Втрачені документи».

Об'єктивні й суб'єктивні відображення зовнішності людини використовуються для пошуку та встановлення її особи. Спеціальні обліки й колекції, в яких міститься інформація про прикмети зовнішності людини, зосереджено в оперативно-розшукових та інформаційно-довідкових обліках, які ведуться у підрозділах Національної поліції України. Облікові дані виявляють під час проведення слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів. Іноді такі відомості являють собою результат підсумовування даних, отриманих із різних джерел (матеріалів кримінального провадження, оперативної інформації, речових доказів тощо).

Методами, якими створюються та наповнюються криміналістичні обліки й, відповідно, проводиться криміналістична реєстрація є описовий метод, дактилоскопічний метод, фотографічний метод, колекційний метод, графічний метод, змішані методи.

Також облікові відомості поділяються на оперативно-пошукові та інформаційно-довідкові масиви матеріально фіксованих відображень зовнішності людини, виконаних у способи словесного, мальованого, композиційного та фотографічного портрета, а також у спосіб кіно- чи відеозйомки.

Основними формами концентрації інформації у криміналістичних обліках є такі: картки, картотеки, колекції, альбоми, магнітні стрічки, диски, відеотеки й фототеки, слідотеки, банки даних, у тому числі автоматизовані банки даних.

Залежно від завдань, що вирішуються, криміналістичні обліки складаються з *оперативно-пошукових та (або) інформаційно-довідкових колекцій*.

Оперативно-пошукові колекції призначаються для отримання інформації про особу, причетну до вчинення злочину; ідентифікації особи чи знаряддя злочину (транспортного засобу, зброї, обладнання тощо, які використовувалися під час вчинення злочину), встановлення спільної родової (групової) належності матеріалів та речовин, а також інших фактичних даних, які свідчать про вчинення злочинів конкретною особою, й отримання іншої інформації щодо вчинених злочинів і запобігання їм.

Оперативно-пошукові колекції формуються з об'єктів (їх копій, зображень) та/або відомостей про них, вилучених або отриманих під час огляду місця події, проведення інших слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів; об'єктів, отриманих під час криміналістичної реєстрації дактилокарт, фото- й відеозображень, записів голосів і мовлення осіб та ДНК-профілів.

Інформаційно-довідкові колекції призначаються для використання об'єктів, внесених до них, під час проведення експертних досліджень; створення науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок, оновлення методичної та нормативної бази судової експертизи, підготовки орієнтовної інформації, узагальнення відомостей про причини й умови вчинення злочинів та інших правопорушень з метою запобігання їм.

Інформаційно-довідкові колекції формуються з об'єктів, що становлять інтерес для оперативно-службової, науково-дослідної та методичної діяльності; об'єктів, що є речовими доказами в кримінальних провадженнях, за якими закінчено досудове розслідування й щодо яких є рішення суду про їх поміщення до колекцій, а також з об'єктів, отриманих від установ, організацій та підприємств незалежно від форми власності.

Альбоми (фотоальбоми) є оперативно-пошуковим обліком фотознімків осіб, призначеним для пред'явлення очевидцям під час пошуку осіб, які вчинили злочин чи підозрюються у його вчиненні. Практика довела достатньо високу ефективність фотоальбомів у випадках пред'явлення їх потерпілим і свідкам-очевидцям у разі розкриття злочинів за гарячими слідами.

Разом із тим фотоальбомам властива низка суттєвих недоліків, які обмежують їх застосування у слідчій та оперативній практиці, а саме:

1) ведення фотоальбому в одному екземплярі виключає можливість використання його в інших підрозділах, особливо територіально віддалених;

2) неможливість заміни порядку розміщення фотознімків без порушення порядку ведення фотоальбому;

3) складність використання фотографій з альбому для впізнання, що пов'язано з необхідністю перефотографування відібраних знімків;

4) неможливість автоматизації процесу пошуку, який проводиться «вручну», шляхом візуального перегляду всього масиву;

5) кількість знімків у фотоальбомі є обмеженою.

З метою економії часу, що витрачається на перегляд, фотоальбоми розділено за антропологічними груповими прикметами за розділами («цигани», «особи кавказького типу зовнішності» тощо) або за кваліфікацією злочинної діяльності – («крадії», «шахраї» тощо).

Фототеки являють собою інформаційні масиви відповідним чином упорядкованих фотознімків, розміщених на спеціальних картах, внаслідок чого у фототек немає недоліків, властивих фотоальбомам. Фототека – це наступний рівень організації обліків, який дозволяє будувати на їх базі інформаційно-пошукові системи (ІПС), збільшувати обсяг масиву й механізувати процес пошуку, обробки та видачі необхідної для візуального перегляду інформації.

Картотека є найбільш поширеною формою реєстрації, в якій прикмети зовнішності фіксуються одночасно декількома способами, що значно підвищує обсяг реєстрованої інформації про особу. Наприклад, у разі формування картотек безвісти зниклих осіб картка містить не лише фотографічні знімки й особисті дані, але й словесні портрети, що дає можливість описати прикмети, які не знайшли відображення на фотознімках (зріст, статуру (будову тіла), колір волосся та очей, особливі прикмети). Пошук осіб у картотеці проводиться за їх особистими даними, за прикметами зовнішності шляхом візуального перегляду фотографій підоблікових осіб або ж шляхом зіставлення словесних портретів.

Відеотеки являють собою оперативно-пошукові обліки об'єктивних відображень зовнішності, застосування яких найкращим чином придатне для фіксації функціональних прикмет людини. Досвід їх використання показує, що відеотеки дають позитивні результати не лише у розкритті злочинів, але й у їх профілактиці. Відеозйомку рекомендується проводити у комплексі з фотографічною реєстрацією, оскільки для впізнання громадян під час оперативно-розшукових заходів і слідчих (розшукових) дій потрібна певна послідовність дій, що гарантує достовірність розпізнавання осіб за їх портретними зображеннями.

Автоматизовані банки даних ведення обліку осіб за прикметами зовнішності являють собою відповідним чином упорядковані інформаційні масиви щодо зовнішності підоблікових осіб. Ця форма ведення обліків за прикметами зовнішності являє собою банк відеоданих (відеобанк), що об'єднує бази даних відповідно до словесних, мальованих, композиційних та фотографічних портретів, занесених у пам'ять автоматизованого банку даних. Перевага такої форми обліку полягає у тому, що програмне забезпечення передбачає автоматичний пошук за прикметами зовнішності.

§ 5. ВИДИ ТА ФОРМИ ОТОТОЖНЕННЯ ЛЮДИНИ ЗА ОЗНАКАМИ ЗОВНІШНОСТІ

Сутність використання даних про зовнішність людини в криміналістичній практиці полягає в її розшуку та ідентифікації (ототожненні). Спочатку здійснюється пошук – установлення особи, яка має схожі ознаки зовнішності (іноді потрібне встановлення місцезнаходження вже встановленої особи). Ототожнювання проводиться шляхом порівняння зовнішнього вигляду певної людини та різних відображень зовнішності розшукуваної особи (знімків, описів тощо). Залежно від того, які саме відображення використовуються, ототожнення людини поділяється на такі *види*:

- 1) ототожнення за матеріально зафіксованими відображеннями зовнішності (фото- чи відеозаписи, малюнки, суб'єктивні портрети та ін.);
- 2) ототожнення за описом («словесним портретом»);
- 3) ототожнення за уявним образом в пам'яті свідка, потерпілого чи іншої особи.

Форми використання даних про зовнішній вигляд людини можуть бути непроцесуальними та процесуальними. Це зумовлює різний порядок і різне судово-казове значення результатів використання таких даних.

Непроцесуальна форма є наявною в разі проведення оперативно-розшукових заходів, коли вирішується завдання розшуку особи та її попередньої ідентифікації, чим створюються умови для проведення ідентифікації у процесуальній формі. Ця форма використання даних про зовнішній вигляд людини може охоплювати такі різновиди сполучення порівнюваних об'єктів:

- 1) сполучення «портрет – людина», що виникає в багатьох ситуаціях оперативної роботи (наприклад, у разі перевірки документів, що посвідчують особу, або перевірки затриманого за оперативними альбомами);

- 2) сполучення «уявний образ – портрет», що виникає, як правило, в разі залучення громадян, що можуть упізнати за фотографією розшукуваного (наприклад, у разі пред'явлення потерпілим оперативних фотоальбомів із портретами злочинців);

3) сполучення «уявний образ – людина», що виникає у випадках, коли до розшукової роботи залучається потерпілий чи свідок, який може впізнати злочинця у місці його можливої появи серед інших людей;

4) сполучення «опис – людина», що виникає в разі здійснення оперативним працівником розшуку особи з використанням її словесного опису (дає ефект лише тоді, коли опис містить достатньо повні загальні й окремі ознаки зовнішності людини, які дозволяють її індивідуалізувати).

Результати ототожнювання людини у непроцесуальній формі відбиваються, наприклад, у рапорті оперативного працівника й не мають доказового значення, але встановлені у такий спосіб факти підготовляють ідентифікацію особи у процесуальній формі або використовуються як підстави для ухвалення процесуальних рішень.

Процесуальна форма використовується в разі проведення таких слідчих (процесуальних) дій, як пред'явлення особи для впізнання та судово-портретна експертиза. Вони теж можуть охоплювати такі різновиди сполучення порівнюваних об'єктів:

1) сполучення «уявний образ – людина», що виникає в разі пред'явлення для впізнання певної особи (потерпілий або свідок, спостерігаючи групу пред'явлених йому для впізнання людей у кількості не менш трьох, визначає, чи не перебуває серед них та особа, яка сприймалася у зв'язку з кримінальним правопорушенням);

2) сполучення «уявний образ – портрет», що виникає в разі пред'явлення особи для впізнання за фотознімком (проводиться у випадках, коли з якихось причин неможливо або недоцільно пред'явити особу);

3) сполучення «портрет – портрет», що виникає під час проведення портретної експертизи (або медико-криміналістичної), яка вирішує такі питання:

– чи зображена на цьому фотознімку певна особа (для порівняльного дослідження експерту надається фотознімок чи відеозапис конкретної особи);

– одна або різні особи зображені на кількох фотографіях (відеозаписах);

– чи в одному віці сфотографована людина на поданих знімках;

– який знімок є більш раннім;

– чи не належить череп, наданий для дослідження, людині, зображеній на фотознімках (рентгенознімках, відеозаписі);

– одна чи різні особи зображені на фотознімках (відеозаписах) живої людини й невпізаного трупа.

Результати ототожнення людини у процесуальній формі відображаються у процесуальних документах – протоколі пред'явлення для впізнання особи та висновку експерта, які є джерелами доказів у кримінальному провадженні.

Слід зауважити, що в разі призначення судово-портретної експертизи, крім об'єкта дослідження, експерту необхідно надавати порівняльні матеріали – зразки (зразки для порівняльного дослідження), які повинні мати належну якість і відповідати вимогам достовірності, зіставлюваності та повноти.

Достовірність матеріалів забезпечується дотриманням процесуальних правил вилучення й оформлення портретів та інших об'єктів, що направляються на експертизу.

Зіставлюваність матеріалів означає, що зображення повинні бути порівнюваними між собою, тобто бажано, щоб особи на знімках були сфотографовані в однакових умовах (поза, ракурс, освітлення). Тому для виготовлення таких порівняльних фотознімків треба запрошувати фахівця. Найбільш придатними для експертного дослідження знімками є сигналетичні фотографії, де особи, що підлягають порівнянню, сфотографовані в однакових умовах.

Повнота матеріалів, що направляються на експертне дослідження, забезпечується тим, що вони повинні в повному обсязі ознак характеризувати зовнішність, тому слід зібрати найбільшу кількість знімків людини, навіть якщо вони здаються однаковими, оскільки залежно від різних умов зйомки й технічної якості знімка ознаки людини мають на знімках різне відображення. Зокрема, повне уявлення про зовнішність людини дає відео-запис, тому що ознаки в русі відобразатимуться під різними кутами.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Назвіть наукові передумови використання даних про зовнішність у криміналістичній практиці.
2. Що являє собою зовнішність людини та якою є класифікація її ознак?
3. До яких з елементів (ознак) зовнішності належать хода, вуса, окуляри, форма голови?
4. Укажіть різницю між особливими та яскравими прикметами.
5. Які існують джерела інформації про зовнішність?
6. У чому полягає сутність впізнавальної (сигналетичної) фотозйомки?
7. Яких правил необхідно дотримуватися у разі застосування словесного портрета у криміналістичній практиці?
8. До якої форми використання даних про зовнішній вигляд людини можна віднести таку слідчу дію, як проведення судово-портретної експертизи?

Розділ III

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА

Глава 13

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

§ 1. КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА ЯК РОЗДІЛ НАУКИ КРИМІНАЛІСТИКИ

Об'єкт і предмет криміналістичної тактики. Розслідування злочинів є одним із різновидів людського пізнання, що відбувається у формі доказування. Кримінальний процесуальний закон регламентує порядок проведення розслідування, встановлює вичерпний перелік способів збирання доказів – слідчих (розшукових) дій, а також процедурні правила їх проведення. Проте для швидкого й повного розслідування злочинів, крім загальних процесуальних правил, потрібне знання й інших правил, що відображають особливості планування та проведення слідчих дій у різних ситуаціях. Саме такі правила розробляються **криміналістичною тактикою**, об'єктом вивчення якої є діяльність із розслідування злочинів, зокрема проведення слідчих дій.

Поняття «тактика» має давньогрецьке походження, й уживалося воно спочатку тільки у військовій справі, де позначало мистецтво підготовки та ведення бою. Сьогодні це поняття широко використовується в різних сферах людської діяльності (політиці, спорті та ін.), у тому числі і в практиці розслідування злочинів. Узагальнення поняття «тактика» в різних сферах його використання дозволяє зробити висновок, що в теоретичному плані під тактикою розуміється частина певної науки, яка розробляє прийоми вирішення проміжних (окремих) завдань під час вирішення головного стратегічного завдання.

Стратегічне завдання кримінального провадження сформульовано у ст. 2 КПК України, де воно визначається, зокрема, як забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування й судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу та щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура. Необхідною умовою успішного вирішення названого стратегічного завдання є послідовне вирішення тактичних (проміжних) завдань розслідування, пов'язаних з виявленням, фіксацією й використанням слідів та інших речових доказів для

з'ясування обставин злочину. Розробка прийомів і засобів вирішення такого типу завдань і є завданням криміналістичної тактики.

Слід відзначити, що криміналістична тактика – це не прийоми тільки практичних дій, але і вирішення безлічі розумових завдань, що вимагають аналізу слідчої ситуації й використання різних спеціальних знань. Тому предметом вивчення криміналістичної тактики є не прийоми самі по собі, як указується в окремих літературних джерелах, а складний процес визначення окремих завдань розслідування в певних ситуаціях, послідовності їх вирішення, а потім вже вибір прийомів (засобів) вирішення цих завдань.

Тактичні прийоми за своєю сутністю є одночасно пізнавальними та по-свідчувальними діями, які застосовуються в процесі розслідування злочинів. Вибір і застосування тактичних прийомів визначаються не суб'єктивним бажанням слідчого чи співробітника оперативного підрозділу, а об'єктивними закономірностями, що проявляються у цій сфері. Саме знання цих закономірностей складають наукове підґрунтя тактичної підготовки слідчого. Розслідування злочинів – це пізнавальна діяльність, в якій проявляються загальні закономірності пізнання, але воно порівняно з іншими видами людського пізнання має певні особливості, які зумовлюються, перш за все, тим, що об'єктом пізнання тут виступає злочин (негативне соціальне явище), що є подією минулого, а також деякими іншими чинниками. Це обумовлює специфічність закономірностей, що діють під час розслідування, які входять у *предмет вивчення* криміналістичної тактики, та служать основою практичних рекомендацій, що нею розробляються.

Закономірності, що вивчаються тактикою, являють собою загальні, відносно стійкі та повторювані залежності між способами дій (тактичними прийомами) й такими чинниками: 1) кримінально-процесуальною регламентацією розслідування; 2) особливостями слідів (наслідків) злочину як об'єкта пізнання та джерела доказів; 3) слідчими ситуаціями; 4) характером тактичних завдань розслідування.

Залежність вибору тактичних прийомів від кримінально-процесуальної регламентації розслідування злочинів. Кримінально-процесуальна регламентація чинить істотний вплив на ухвалення слідчим рішення про застосування того або іншого способу дій під час розслідування злочину. Цей вплив визначається тим, що кримінально-процесуальний закон установлює вичерпний перелік слідчих (розшукових) дій, а також процедурні правила їх проведення. Тому особа, яка проводить розслідування, повинна неухильно дотримуватися процесуальних правил і застосовувати лише ті тактичні прийоми, які не суперечать приписам закону. Так, у частині 4 ст. 224 КПК України вказується, що допит не може тривати без перерви понад дві години, а в цілому – понад вісім годин на день. Тому прийоми допиту, пов'язані з ухиленням від виконання цього правила, є недопустимими, їх застосовувати не можна.

Залежність вибору тактичних прийомів від особливостей слідів злочину. Сліди певного виду є об'єктом вивчення під час проведення слідчих дій. Знання про закономірності виникнення слідів, їх збереження та зникнення слугують основою формування прийомів і правил, якими треба керуватися під час проведення слідчих дій. У найзагальнішому вигляді сліди злочину можуть бути поділені на такі: 1) матеріальні (різні зміни в матеріальній обстановці); 2) ідеальні (віддзеркалення злочину в пам'яті людей у вигляді певних образів). Характер відображення інформації в слідах, відповідно, обумовлює характер і структуру пізнавальних дій. Ефективність цих дій є тим вищою, чим повніше й точніше враховуються особливості слідів злочину та їхні властивості. Наприклад, тактика огляду місця події істотно відрізняється від тактики допиту, що обумовлюється різною природою об'єктів пізнання під час проведення цих слідчих дій. Під час огляду ними виступають різні матеріальні сліди події, а в разі допиту об'єктом пізнання є уявні образи про обставини злочину, які збереглися в пам'яті людей. Ще треба враховувати психологічні й фізичні особливості людини, яка допитується. Саме цим пояснюється відмінність пізнавальних дій під час огляду та допиту.

Вибір тактичних прийомів залежить також і від властивостей слідів злочину змінюватися й зникати. Наприклад, під час огляду приміщення магазину на морозній шибіці було виявлено сліди пальців рук із чітким папілярним візерунком. Слідчий і спеціаліст, вчасно не зафіксувавши цей слід, відвернулись усього лише на декілька хвилин, вислуховуючи пояснення продавця, проте цих хвилин вистачило, щоб під впливом проміння сонця, що зійшло, папілярний узор зник. Звідси виведено важливе тактичне правило – оглядати й фіксувати в першу чергу сліди, які найбільше схильні зникати за певних несприятливих умов.

Залежність вибору тактичних прийомів від слідчої ситуації. Вибір і застосування тих або інших тактичних прийомів визначаються також тими конкретними умовами, в яких ведеться розслідування. Це одна із закономірностей пізнання. У криміналістиці умови розслідування позначаються поняттям слідчої ситуації. **Слідча ситуація** – це багатоелементна обстановка розслідування, що постійно змінюється. В її змісті можна виділити декілька елементів (чинників), що істотно впливають на рішення про вибір того чи іншого способу дій: 1) кількість інформації, зібраної про злочин; 2) наявність ще не використаних джерел інформації; 3) позиція окремих учасників процесу, особливості їх поведінки.

Наприклад, тактика допиту підозрюваного багато в чому залежить від того, які докази й оперативну інформацію вже отримав суб'єкт розслідування, а також від позиції допитуваної особи, її фізичних, психологічних і соціальних особливостей.

Залежність вибору тактичних прийомів від характеру вирішуваних завдань. Істотний вплив на вибір тактичних прийомів чинять характер і складність тих завдань, які вирішуються під час розслідування. Ці завдання пов'язуються з установленням окремих обставин злочину, подоланням різних проявів протидії та створенням сприятливих умов для ухвалення тих або інших процесуальних рішень. Характер і ступінь складності завдань зумовлюють, відповідно, характер і ступінь складності тактичних прийомів – засобів їх вирішення.

Розглянуті закономірності тактика встановлює й вивчає шляхом узагальнення практики розслідування злочинів. При цьому для розробки практичних рекомендацій нею широко використовуються знання з різних наукових галузей (психології, соціології логіки, наукової організації праці та ін.)

Отже, можна зробити висновок, що **криміналістична тактика** – це розділ криміналістики, який вивчає закономірності вибору та застосування прийомів вирішення окремих (проміжних) завдань розслідування злочинів і розробляє на підставі встановлених закономірностей і використання даних інших наук теоретичні положення та практичні рекомендації щодо планування розслідування й проведення окремих слідчих дій.

Криміналістична тактика в практичному плані вчить тому, як подолати всі прийоми, хитрощі та маскування злочинця, виявитися розумнішим і далекогляднішим за нього і, врешті-решт, установити істину. Слід зазначити, що і серед злочинців є люди розумні й меткі, тому під час розслідування оперативному працівникові та слідчому нерідко доводиться стикатися зі злочинцями, які наперед продумують свою поведінку на випадок викриття. Тож, нерідко трапляються випадки, коли розслідування злочину набуває характеру боротьби – боротьби за істину з людьми, незацікавленими в цьому. І вести її примітивними, спрощеними методами не можна. Досягти успіху може лише той слідчий, який озброєний знаннями ефективних тактичних прийомів, що ґрунтуються на даних науки й передової слідчої практики.

Система криміналістичної тактики. Предмет криміналістичної тактики знаходить віддзеркалення в її змісті, який являє собою сукупність наукових положень і практичних рекомендацій щодо планування розслідування злочинів і прийомів проведення слідчих дій. У змісті криміналістичної тактики виділяються дві частини: 1) загальні положення; 2) тактика проведення окремих слідчих дій.

Загальні положення містять у собі, перш за все, загальнотеоретичні положення, що є введенням в теорію криміналістичної тактики (предмет, принципи, система, основні поняття тактики). Тактика проведення окремих слідчих дій є підсистемою наукових положень і рекомендацій щодо проведення таких слідчих дій, як огляд, допит, пред'явлення для впізнання, обшук і слідчий експеримент.

Слідчі (розшукові) дії – це передбачені законом процесуальні дії, спрямовані на збирання (виявлення, фіксацію, вилучення, дослідження) доказів. Тобто, це такі дії, що виконують пізнавальну та посвідчувальну функцію під час розслідування злочинів. Зміст слідчо-розшукових дій становлять різні набори пізнавальних і посвідчувальних операцій (прийомів), які визначають тактику їх проведення.

Тактичні рекомендації щодо підготовки та проведення слідчих дій розробляються відповідно до їх структури. У розвитку кожної слідчої дії можна виділити чотири стадії, в підґрунті яких лежать загальні закономірності вирішення людиною розумових завдань: 1) підготовка слідчої дії; 2) проведення слідчої дії; 3) фіксація перебігу та результатів слідчої дії; 4) оцінювання отриманих результатів.

На *стадії підготовки* визначаються й усвідомлюються завдання слідчої дії, формулюються питання, пов'язані з визначенням моменту її проведення та колом учасників, приводяться в готовність необхідні науково-технічні та інші засоби (фото- й відеотехніка), залучаються необхідний спеціаліст, співробітник оперативного підрозділу й особи, чії права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені.

На *стадії проведення* здійснюється реалізація складеного плану щодо проведення слідчої дії. Особливістю цієї стадії є безпосередня взаємодія слідчого, залучених спеціалістів і співробітників оперативного підрозділу з об'єктом пізнання (приміщення, ділянка місцевості, окремих предмет, свідок, потерпілий, підозрюваний), під час якого реалізуються тактичні прийоми, спрямовані на отримання доказової інформації.

Фіксація перебігу та результатів слідчої дії є необхідною стадією її проведення, оскільки без процесуального оформлення отримана інформація не набуває статусу доказу.

Оцінювання отриманих результатів – заключна стадія слідчої дії, що посідає важливе місце в її структурі. Аналіз виконаної роботи та отриманих результатів є необхідним для перевірки одержаної інформації й визначення напрямів її використання в процесі подальшого розслідування. На цій стадії виявляються також допущені помилки та їх наслідки й визначаються можливості їх усунення.

§ 2. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

У тактиці, як і в криміналістиці в цілому, використовується досить широке коло наукових понять кримінально-правового змісту. Визначення окремих із них надано в кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві або у відповідних юридичних науках. Разом із ними в тактиці використовуються поняття, вироблені в межах цього розділу криміналістики

на основі й у результаті пізнання свого предмету. До основних понять тактики належать поняття *тактичного завдання*, *тактичного прийому*, *тактичної операції*, *тактичної рекомендації*, *тактичного рішення* й *тактичного ризику*.

Тактичне завдання – це окреме (проміжне) завдання в розслідуванні злочинів, пов'язане зі з'ясуванням окремих обставин, попередженням або подоланням різних форм протидії та створенням сприятливих для розслідування умов. За ступенем складності тактичні завдання можна поділити на такі три групи:

1) завдання, які для свого вирішення вимагають здійснення комплексу слідчо-розшукових дій (наприклад, установлення та затримання підозрюваного, забезпечення відшкодування завданої злочинцем шкоди);

2) завдання, що вирішуються шляхом проведення окремої слідчо-розшукової дії (наприклад, установлення змісту погроз злочинця шляхом допиту потерпілого);

3) завдання, що вирішуються шляхом застосування окремих тактичних прийомів у межах окремої слідчо-розшукової дії (наприклад, викриття неправдивих свідчень під час допиту шляхом пред'явлення речових доказів, оголошення висновку експертизи або свідчень інших осіб).

Тактичний прийом – це найбільш ефективний спосіб дій, лінія поведінки, обрана для вирішення певного тактичного завдання під час розслідування злочинів. Тактичні прийоми застосовуються для проведення окремих слідчо-розшукових дій. Так, існують тактичні прийоми огляду місця події, допиту, пред'явлення для впізнання тощо.

Тактична операція – це комплекс слідчо-розшукових дій, який здійснюється в процесі розслідування за єдиним планом з метою реалізації такого тактичного завдання, яке не може бути вирішене проведенням окремої слідчої дії. В організації та проведенні тактичних операцій беруть участь, як правило, декілька слідчих та оперативних працівників (слідчо-оперативна група).

Тактична рекомендація – це науково обґрунтована порада, що стосується вибору та застосування певного способу дій у типовій слідчій ситуації. Рекомендація є продуктом розвитку теорії на базі вивчення й узагальнення слідчої практики та використання даних спеціальних наук. Рекомендація – своєрідний канал, який зв'язує науку й практику, за яким досягнення науки надходять і впроваджуються в практику розслідування злочинів.

Тактичне рішення – це вольовий акт слідчого щодо вибору певного способу дій, який визнається необхідним для вирішення того чи іншого окремого завдання розслідування. Процес розслідування злочинів може бути представлений у вигляді певної сукупності ухвалюваних рішень і їх практичної реалізації. Головну роль при цьому відіграють процесуальні рішення

(ст. 110 КПК України), які мають установлену законом письмову форму (постанова) та знаменують наявність, зміну або припинення кримінальних процесуальних відносин під час розслідування злочинів. Разом із тим велике значення мають і тактичні рішення, які відрізняються від процесуальних тим, що вони спрямовані на вирішення більш дрібних завдань розслідування, їм не надається процесуальна форма, і безпосередньо вони не зачіпають процесуальних відносин. Але дуже часто тактичні рішення є необхідною передумовою для ухвалення процесуальних рішень.

Тактичний ризик – це застосування такого способу дій на шляху вирішення певного тактичного завдання, який може зумовити настання як позитивного, так і негативного результату, що ускладнить розслідування. Наприклад, із тактичним ризиком пов'язується проведення одночасного допиту двох раніше допитаних осіб з метою чинення психологічного впливу на недобросовісну особу. Ризик виникає тоді, коли у слідчого немає впевненості в тому, що особа, яка дає неправдиві свідчення, не чинитиме негативного впливу на добросовісного учасника допиту, і той не змінить свої свідчення.

Тактичний ризик – типове явище в діяльності з розслідування злочинів. Це обумовлено тим, що характерною особливістю розслідування є інформаційна невизначеність – слідчому часто доводиться ухвалювати рішення на підставі неповної, уривчастої інформації про злочин і слідчу ситуацію, що склалася. У цих випадках реально існує небезпека настання негативних наслідків, які можуть ускладнити розслідування.

Розглянуті поняття криміналістичної тактики мають важливе наукове та практичне значення. Їх практичне значення полягає в тому, що, будучи чітко визначеними та засвоєними, вони сприяють правильному розумінню сутності діяльності з розслідування злочинів, окремих слідчо-розшукових дій і тактики їх проведення.

§ 3. ПРИНЦИПИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

У результаті пізнання закономірностей розслідування злочинів та їх узагальнення було вироблено принципи криміналістичної тактики. Вони являють собою керівні вимоги, які віддзеркалюють певні закономірності в розслідуванні злочинів і висуваються до використання тактичних прийомів. Дотримання цих вимог забезпечує виконання завдання кримінального провадження, визначеного в ст. 2 КПК України. До таких вимог належать принципи законності, етичності, науковості, вибірковості, динамічності, цілеспрямованості та системності.

Принцип законності полягає у вимозі, щоб використовувані під час розслідування злочинів тактичні прийоми не порушували кримінально-

процесуальних правил і не суперечили приписам, викладеним у нормах КПК України. Наприклад, у ч. 5 ст. 223 «Вимоги до проведення слідчих (розшукових) дій» зазначається, що у разі «отримання під час проведення слідчої (розшукової) дії доказів, які можуть вказувати на невинуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, слідчий, прокурор зобов'язаний провести відповідну слідчу (розшукову) дію в повному обсязі, долучити складені процесуальні документи до матеріалів досудового розслідування та надати їх суду». У відповідності до принципу законності є недопустимими тактичні прийоми, пов'язані з ухиленням від виконання вказаного припису.

Принцип етичності полягає у вимозі, щоб тактичні прийоми відповідали нормам професійної етики. Він виконує функцію критерію допустимості тактичних прийомів у тих випадках, коли останні формально не порушують кримінально-процесуальних процедур, але з погляду моралі є неприйнятними. Наприклад, про це згадується у ст. 240 КПК України, де у ч. 6 зазначається, що проведення слідчого експерименту допускається за умови, що при цьому не створюється небезпека для життя та здоров'я осіб, які беруть у ньому участь, чи оточуючих, не принижуються їхні честь і гідність, не завдається шкода. Звісно, заборона приниження честі й гідності стосується не лише слідчого експерименту, але й інших слідчо-розшукових дій. У кримінальних провадженнях працівникам правоохоронних органів доводиться мати справу з людьми, які не гребують жодними засобами для досягнення злочинної мети, але платити їм тим самим – на злість відповідати злістю, на брутальність – брутальністю, на низькість і брехню обманом – ні оперативний працівник, ні слідчий не мають морального права. І це не просто блага побажання, а цілком прагматична вимога, яка має на увазі, що особа, яка зазнає приниження, стає ще більш жорстокою та зухвалою, серед іншого і щодо працівників правоохоронних органів.

Етичність передбачає дотримання етичних норм під час проведення розслідування, до яких, зокрема, належать такі:

- об'єктивність і принциповість працівника дізнання та слідчого;
- відсутність з їхнього боку упередженості, підкресленого недовір'я;
- недопустимість постановки аморальних питань, збудження низьких, із точки зору моралі, почуттів;
- коректність поведінки (недопустимість брутальності, фамільярності).

Принцип науковості полягає у вимозі обґрунтованості тактичних прийомів цими науки, тобто прийоми, щоб бути ефективними, повинні спиратися на певні закономірності, існування яких встановлено й доведено тією або іншою наукою.

У слідчій тактиці широко використовуються дані логіки, психології, соціології та деяких інших наук. Положення, що використовуються, повинні

бути достовірними. Наприклад, у слідчій практиці використовується тактичний прийом, який отримав назву «словесна розвідка». Він застосовується під час обшуку й допиту та покликаний виявляти реакцію осіб на ті чи інші питання або дії слідчого чи працівника органу дізнання. Проте результати цього прийому допускають багатозначне тлумачення, тому що немає жорсткої залежності між станом особи, її емоціями, реакціями й певними питаннями та діями слідчого. Тому такі довільні реакції особи на тактичні «подразники» слідчого доказового значення не мають.

Принцип вибірковості полягає у вимозі застосовувати тактичні прийоми на підставі аналізу конкретного джерела доказів і конкретної слідчої ситуації. Цей принцип застерігає від шаблонності в розслідуванні. Так, відрізнятимуться одна від одної тактики допиту двірника, інженера, підлітка та раніше судимої особи. Тут необхідно враховувати психологію особи, соціальне положення, освіту, рід занять та інші чинники. Підхід має бути лише індивідуальним з урахуванням особливостей людини.

Складнішими є аналіз та оцінювання слідчих ситуацій. Ця складність обумовлюється тим, що реальна слідча ситуація є комплексом різних чинників, знанням яких слідчий не завжди володіє. Очевидно, якщо оцінювання слідчої ситуації проводитиметься на підставі неповних даних, то обране рішення про той чи інший спосіб дій може виявитися помилковим. Тому, починаючи оцінювання ситуації, що склалася, необхідно докласти максимум зусиль, щоб зібрати відомості про безпосередні умови розслідування.

Принцип динамічності полягає у вимозі гнучкості тактичних дій особи, яка проводить розслідування. Мінливі умови розслідування вимагають відповідної перебудови дій і поведінки слідчого. Він повинен уважно стежити за змінами та вчасно відмовлятися від наміченої схеми дій, якщо вона не дає позитивних результатів. Тактика розслідування – це лінія поведінки особи, яка постійно коригується, визначається нею з урахуванням змін у слідчій ситуації.

Одним із найважливіших чинників, що впливають на тактику розслідування, є поведінка окремих його учасників. Вона може проявлятися як у прагненні допомогти органам розслідування у встановленні істини, так і в протидії їм. Форма протидії та її зміни зумовлюють, відповідно, способи її подолання чи попередження.

Принцип цілеспрямованості полягає у вимозі чіткого визначення й усвідомлення конкретної мети (цілі) конкретної слідчо-розшукової дії чи окремого тактичного прийому, який реалізується в її межах. Послідовне визначення таких цілей і керування ними забезпечують необхідну впорядкованість і логічну послідовність у розслідуванні, дозволяють уникнути помилок та упущень і марнування сил і часу.

Принцип системності полягає у вимозі комплексного використання тактичних прийомів для досягнення певної мети розслідування. Це є необхідною умовою успішної діяльності слідчого та працівника дізнання. Кожний вибраний спосіб дій, спрямований на досягнення певної мети розслідування, повинен водночас створювати передумови для досягнення мети більш високого рівня, виконання завдань кримінального судочинства в цілому.

**Питання для самоперевірки
та контролю засвоєння знань**

1. Що є предметом вивчення криміналістичної тактики?
2. У чому полягає завдання криміналістичної тактики?
3. Що таке «тактичне завдання розслідування»?
4. Що становить зміст поняття «тактичний прийом»?
5. Що таке «тактична операція»?
6. Що становить зміст поняття «тактична рекомендація»?
7. Що складає зміст поняття «тактичне рішення»?
8. Що складає зміст поняття «тактичний ризик»?
9. Що являють собою принципи криміналістичної тактики, і яким є їх значення?

Глава 14

ТАКТИКА ОГЛЯДУ Й ОСВІДУВАННЯ

§ 1. ПОНЯТТЯ ОГЛЯДУ, ЙОГО ВИДИ ТА ЗНАЧЕННЯ В ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ

Огляд – це слідча (розшукова) дія, яка полягає у безпосередньому сприйнятті та дослідженні об'єктів із метою виявлення слідів кримінального правопорушення та інших речових доказів, їх ознак, властивостей, стану й взаємного розташування для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження. Огляд – невідкладна слідча (розшукова) дія, яка регламентується в ст. 13, 223, 237–239, 241 КПК України. Маючи деякі схожі риси з іншими слідчими (розшуковими) діями, наприклад з обшуком, він принципово відрізняється як за процесуальною природою, так і за тактикою проведення.

Сутність слідчого огляду полягає в тому, що слідчий (прокурор) під час кримінального провадження безпосередньо й за допомогою власних органів чуття переконається в існуванні та характері фактів, які мають доказове значення. Під час огляду застосовуються різні методи пізнання. Огляд – це не лише спостереження, але і проведення різних вимірювань та обчислень, порівняння спостережуваних об'єктів як між собою, так і з іншими об'єктами та явищами і, нарешті, опис і відображення іншими методами всього того, що виявили слідчий та інші учасники слідчої (розшукової) дії. Широко застосовуються у слідчому огляді і спеціальні методи криміналістики, особливо техніко-криміналістичні прийоми роботи зі слідами та іншими речовими доказами.

У процесі огляду емпіричне пізнання слідчим об'єктів і явищ матеріального світу поєднується з логічним мисленням, з аналізом та оцінюванням того, що оглядається. Доказова інформація надходить під час огляду до слідчого безпосередньо, без проміжних ланок, тому таке її передання забезпечує мінімальне спотворення інформації. Інформація надходить до слідчого протягом усього огляду й безперервно. Одночасно з отриманням інформації слідчим на підставі оцінювання відбуваються її накопичення, відбір і переробка. У цьому полягає інформаційний сенс слідчого огляду.

Цілі слідчого огляду полягають у такому:

- з'ясування обстановки вчинення кримінального правопорушення;
- виявлення слідів злочину та інших речових доказів;
- висунення й перевірка версій щодо механізму його вчинення та особи злочинця.

Визначаючи в цілому завдання слідчого огляду, можна вказати, що вони в загальному вигляді полягають у збиранні та дослідженні слідів на матеріальних носіях, які потім використовуються як джерела доказів. На підставі зібраних у процесі огляду доказів слідчий висуває версії про характер події, що розслідується, та її учасників, про місцезнаходження злочинця та інших об'єктів, які мають доказове значення. Крім того, під час проведення слідчого огляду метою є встановлення обставин, що сприяли скоєнню злочину.

Значення огляду в процесі розслідування є винятково великим. У багатьох випадках слідчий огляд є засобом отримання таких фактичних даних, які іншим шляхом не можуть потрапити до кримінального провадження. Він є незамінною слідчою (розшуковою) дією, тому що безпосереднє сприйняття слідчим тих або інших об'єктів, їх розташування й взаємозв'язків не можна замінити ні допитом осіб, що бачили ці об'єкти, ні реконструкцією обстановки шляхом проведення слідчого експерименту, ні іншими доступними слідчому засобами збирання та дослідження доказів. Шляхом огляду виявляється й досліджується значна частка найважливіших змін у матеріальній обстановці вчинення кримінального правопорушення (слідів). Результати огляду, особливо такого його різновиду, як огляд місця події, дозволяють слідчому скласти уявлення про механізм злочину й особу злочинця та правильно визначити напрямки розслідування. Від якості проведення огляду у багатьох випадках залежить успіх розслідування. Проте, незважаючи на важливість цієї слідчої (розшукової) дії та значне місце, яке посідає розроблення тактики слідчого огляду в криміналістиці й у слідчій практиці, деякі слідчі недооцінюють його значення та можливості й проводять огляд поверхово, швидко, а інколи навіть формально.

Наприклад, у кримінальному провадженні, яке здійснювалося за ст. 115 і 152 КК України, слідчим одного з районних відділів поліції ГУНП в Харківській області огляд місця події був проведений неякісно та поверхово, через що під час первинного огляду на місці події не було виявлено знаряддя вбивства – дитячі колготки, якими злочинець задушив жертву. Речовий доказ був виявлений і вилучений тільки під час повторного огляду, що могло призвести до втрати найважливішого доказу й негативно відбитися на слідчій ситуації початкового етапу розслідування.

Залежно від об'єкта огляду в КПК України виділяють такі його види: *огляд місцевості, приміщень, речей та документів* (ст. 237), *огляд трупа* (ст. 238) й *огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією* (ст. 239).

Залежно від черговості проведення огляд може бути *первинним* і *повторним*. Повторний огляд призначається в тих випадках, коли первинний огляд було проведено поверхово (неякісно). Він здійснюється наново, коли детально обстежуються вже оглянуті раніше об'єкти.

Залежно від обсягу виділяють *основний* і *додатковий* огляди. На практиці іноді виникають ситуації, коли огляд певних об'єктів на місці їх знаходження з певних причин не було здійснено (наприклад, через несприятливі умови огляду). У такому випадку об'єкт опечатується, забезпечується його охорона, і пізніше проводиться додатковий огляд.

Кожен із названих видів слідчого огляду має свої специфічні особливості, які визначають тактику його проведення. Проте існує низка положень процесуального й тактичного характеру, спільних для всіх видів слідчого огляду.

Процесуальний порядок слідчого огляду передбачається п. 7 ст. 223, ст. 233, 237–239, 241 КПК України. Відповідно до закону огляд житла чи іншого володіння особи здійснюється згідно з правилами, передбаченими для обшуку житла чи іншого володіння особи (ч. 2 ст. 237 КПК). Згідно з ч. 1 і 3 ст. 233 КПК огляд житла чи іншого володіння особи проводиться за добровільною згодою такої особи або на підставі ухвали слідчого судді, крім невідкладних випадків, пов'язаних з урятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину і з обов'язковою участю не менше двох понять незалежно від застосування технічних засобів фіксування відповідної дії.

Учасником огляду може бути спеціаліст, який допомагає слідчому у виявленні, фіксації, вилученні та збереженні доказів, фіксації результатів огляду та їх оцінюванні; він консультує слідчого з питань, що вимагають спеціальних знань. Особливо важливо використовувати допомогу спеціаліста-криміналіста під час роботи зі слідами на місці події. Як учасник огляду спеціаліст сприяє вивченню слідчим характеру та розташування слідів і встановленню механізму слідоутворення, оцінюванню тих або інших обставин справи як негативних, визначенню ймовірного напрямку переміщення злочинця та з'ясуванню ознак, що дають інформацію про його особу.

Усі об'єкти слідчий оглядає, як правило, за місцем їх виявлення, і лише в тих випадках, коли для такого огляду потрібен тривалий час або необхідна спеціальна апаратура чи спеціальні умови, – за місцем проведення слідства.

Під час огляду не допускаються дії, які принижують честь і гідність учасників слідчої (розшукової) дії або є небезпечними для їхнього життя та здоров'я. Слід уникати пошкодження меблів та інших предметів обстановки на місці огляду, якщо це не викликається необхідністю. Перебіг і результати огляду мають бути зафіксовані у встановленому законом порядку. Будь-який відхід від приписів закону призводить до порушення законності та, як наслідок, до втрати доказів.

Наприклад, слідчим одного з районних відділів поліції ГУНП в Харківській області огляд трупа чоловіка під час огляду місця події в селі Д. нібито з об'єктивних причин був проведений без участі судово-медичного експерта

(що є обов'язковим за ч. 1 ст. 238 КПК України), що призвело до безповоротної втрати доказів у кримінальному провадженні.

Вимоги, що містяться в Кримінальному процесуальному кодексі України, називають процесуальними. Вони поділяються на два види – *обов'язкові* та *рекомендаційні*. До *обов'язкових процесуальних вимог* належать такі:

- присутність не менше двох понятих (п. 7 ст. 223 КПК України);
- участь судово-медичного експерта або лікаря під час огляду трупа (ч. 1 ст. 238 КПК України);
- складання протоколу огляду (ст. 104 КПК України);
- проведення огляду житла або іншого володіння особи за ухвалою суду або за добровільною згодою власника (ч. 2 ст. 237, ч. 2 ст. 234, ст. 233 КПК України);

– під час проведення огляду дозволяється вилучення лише речей і документів, які мають значення для кримінального провадження, та речей, вилучених з обігу (п. 5 ст. 237 КПК України);

– проведення огляду в невідкладних випадках, пов'язаних з урятуванням життя людей і майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, без ухвали слідчого судді (ч. 3 ст. 233 КПК України);

– проведення освідчування особи (якщо це пов'язано з необхідністю оголення особи) особами однієї статі (ч. 2 ст. 241 КПК України).

До *рекомендаційних процесуальних вимог* належать такі:

– проведення огляду житла в той час, коли завдається найменша шкода звичайним зайняттям особи, яка ним володіє (ч. 2 ст. 236 КПК України);

– проведення слідчих (розшукових) дій у нічний час (з 22 до 6 годин) не допускається, за винятком невідкладних випадків, коли затримка в їх проведенні може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі підозрюваного (п. 4 ст. 223 КПК України);

– складання додатків до протоколу огляду (ст. 105 КПК України);

– застосування технічних засобів фіксування (ст. 107 КПК України).

Окрім рекомендаційних процесуальних вимог, існують тактичні рекомендації, розроблені в криміналістиці, які відіграють значну роль в організації проведення цієї слідчої (розшукової) дії.

§ 2. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ТАКТИКИ ОГЛЯДУ

До загальних принципів тактики слідчого огляду належать своєчасність огляду, його об'єктивність і повнота, активність, методичність і послідовність проведення.

Своєчасність огляду полягає в проведенні названої слідчої (розшукової) дії відразу ж, тільки-но в ній виникає потреба. Ця тактична вимога

спрямована на забезпечення максимального збереження до моменту огляду його об'єктів і прямо впливає на ефективність і результативність слідчої дії.

Слідча практика свідчить, що у випадках зволікання з оглядом у процесі розслідування виникають труднощі, яких можна було б уникнути в разі своєчасно проведеної слідчої (розшукової) дії. Саме тому в деяких випадках своєчасність проведення огляду переростає у вимогу *невідкладності* його проведення, тобто здійснення огляду негайно, тільки-но слідчому стало відомо про злочин.

Об'єктивність огляду – це, перш за все, дослідження та фіксація всього виявленого під час огляду в тому вигляді, в якому це було насправді. Зазвичай, сприйняття об'єктивної дійсності слідчим має суб'єктивний характер, але суб'єктивні уявлення про дійсність мають характер об'єктивних істин, якщо їх зміст правильно відображує цю дійсність. Отже, йдеться не про усунення суб'єктивного сприйняття слідчим об'єктів огляду, а про те, щоб максимально точно відобразити оглянуте. Тому закон зобов'язує слідчого описувати в протоколі огляду все так і в тій послідовності, як це мало місце під час проведення слідчої дії. Проявом вимоги об'єктивності є також те, що в протоколі, який відображає результати огляду, не можна робити висновків. Крім цього, не можна віддавати перевагу певним версіям, адже вони є лише припущеннями слідчого.

Повнота означає забезпечення під час огляду виявлення, фіксації й дослідження всіх тих фактичних даних, які мають доказове значення у кримінальному провадженні. Щоб огляд був повним, необхідно широко застосовувати науково-технічні засоби та прийоми збирання й дослідження доказів і вміти їх використовувати. Це істотно розширює можливості дослідження й дозволяє виявити такі дані, які інакше могли залишитися непоміченими. Слідчий повинен володіти необхідними знаннями з криміналістики, зокрема знати механізм утворення слідів, розуміти, які ознаки свідчать про застосування злочинцем певного способу вчинення злочину, вміти виявляти ці ознаки й відновлювати за ними обстановку вчинення злочину, знаючи, що сукупність цих ознак індивідуалізує подію злочину та самого злочинця.

Слідчий повинен організувати проведення слідчого огляду так, щоб не залишити поза увагою жодної обставини, що має значення для розслідування злочину. Версії, які він висуває під час огляду, повинні допомогти вирішити питання про причетність до злочину та значущість для його розслідування виявлених об'єктів. При цьому причетність і значущість деяких фактів можна з'ясувати тільки в результаті експертного дослідження.

Запорукою повноти й усебічності огляду є спостережливість, уважність і терплячість слідчого. Поспішний, поверховий огляд не допомагає розслідуванню злочину, а навпаки, створює додаткові труднощі. Повнота огляду означає таке його проведення, яке виключає необхідність повторного огляду

за мотивами недостатності первинного. Як би якісно не був проведений повторний огляд, він не може замінити первинний, оскільки його відділяє від події злочину великий проміжок часу, протягом якого об'єкти, що оглядаються, могли зазнати істотних змін або взагалі не зберегтися, і час для їх використання може бути упущений.

Активність огляду полягає, по-перше, в тому, що слідчий проводить огляд у зв'язку зі своїм службовим становищем, незалежно від бажань зацікавлених осіб (а іноді і всупереч їм), а по-друге, в тому, що він діє цілеспрямовано та швидко, вживаючи всіх заходів щодо виявлення слідів злочину. Активність передбачає формулювання слідчим конкретних завдань, які він вирішує шляхом слідчого огляду.

Методичність і послідовність огляду полягає в правильній організації та планомірному проведенні огляду. *Методичність* – це застосування найбільш ефективних у цій обстановці прийомів і методів огляду. *Послідовність* – це певний порядок дій під час огляду, яким керується слідчий (певна логіка огляду).

Усі перераховані тактичні правила огляду є взаємопов'язаними й взаємообумовленими. Їх сукупність є тією тактичною основою, на якій ґрунтується проведення огляду і яка визначає вимоги до цієї слідчої (розшукової) дії.

§ 3. Огляд місця події та його пізнавальна сутність

Огляд місця події – невідкладна слідча (розшукова) дія, спрямована на встановлення, фіксацію та дослідження обстановки місця події, слідів злочину й злочинця та інших фактичних даних, що мають значення для кримінального провадження. Під час огляду місця події слідчий, як уже зазначалося, безпосередньо сприймає, досліджує, фіксує й оцінює об'єкти на місцевості або в приміщенні, де виявлено ознаки злочину.

Місцем події називається ділянка місцевості або приміщення, де виявлено сліди злочину (воно може не збігатися з *місцем учинення злочину*). Наприклад, місцем події вважається не лише місце вчинення вбивства, але й місце приховування трупа.

Загальним завданням огляду місця події є виявлення фактичних даних, за якими можна встановити механізм злочину в усіх деталях, тобто відповісти на питання про те, що сталося на цьому місці. Загальне завдання огляду можна розділити на низку тактичних завдань, зокрема з'ясування таких питань, які мають значення для визначення шляхів розслідування:

- чи мав місце злочин або його не було;
- чи є місце події місцем злочину;
- які шляхи проникнення та відходу злочинців на місце події та які транспортні засоби були використані, куди ведуть сліди, за якими можна організувати розкриття злочину і затримання злочинців за гарячими слідами;

- скільки осіб було на місці події, якими є їх прикмети;
- якими є цілі та мотиви учасників злочину;
- протягом якого часу перебували учасники злочину на місці події;
- коли стався злочин;
- якими є межі місця події;
- які дії вчинено учасниками злочину для приховання слідів;
- які предмети залишив злочинець на місці події (знаряддя злочину, предмети або частини одягу тощо);
- які сліди з місця події могли залишитися на тілі злочинця, на його одязі, знарядді злочину, транспортному засобі та інших предметах;
- хто і звідки міг спостерігати або чути, що відбувалося на місці події;
- які є дані, що вказують на обставини, які сприяли вчиненню та прихованню злочину.

Огляд місця події може бути первинним, додатковим і повторним. *Первинний огляд* – це огляд, що проводиться слідчим уперше; місце події ще не вивчене, воно не оглядалося, однак обстановка місця події вже могла зазнати змін. Огляд місця події в разі первинного огляду проводиться цілкомовито й детально. *Повторним оглядом* є огляд уже вивченого місця події. Як правило, повторному огляду піддається вся територія місця події. *Додатковий огляд* полягає у вивченні окремих об'єктів, а не всього місця події; під час нього досліджуються об'єкти, які раніше не оглядалися.

Об'єкти огляду. Об'єктами, що підлягають дослідженню під час огляду місця події, є такі:

- 1) місце, з яким пов'язано уявлення про подію, тобто ділянка місцевості або приміщення;
- 2) обстановка місця події;
- 3) труп;
- 4) сліди злочину та злочинця;
- 5) інші предмети або документи, знайдені на місці події.

На місці події можна знайти різні предмети, характер яких та їх взаємне розташування є *обстановкою місця події*. Зміст обстановки місця події складається з характеристики об'єктів, що тут перебувають, і з характеристики просторових зв'язків між цими об'єктами.

Огляд самого місця події та його обстановки є процесом вивчення й фіксації:

- 1) рельєфу місцевості, природних і штучних меж місця події;
- 2) характеру та розташування прилеглих споруд, приміщень і шляхів до них;
- 3) просторового розташування предметів і відстані між ними;
- 4) характеру предметів з погляду їх цільового призначення та положення за звичайних умов;

- 5) слідів злочину та злочинця;
- 6) відсутності необхідних у цій обстановці предметів і слідів;
- 7) наявності предметів, які у цій обстановці є чужорідними (незвичайними).

Останні дві групи фактичних даних узвичаєно називати *негативними обставинами*. Ці обставини є особливо цінними для викриття інсценувань злочинів. *Інсценування злочину* – це штучне створення особою обстановки події, яка не відповідає дійсності. При цьому можуть переслідуватися різні цілі:

1) створення видимості здійснення в цьому місці іншого, часто менш тяжкого злочину та приховання ознак справжнього злочину;

2) створення видимості події, що сталася на цьому місці, як такої, що не має кримінального характеру (наприклад, інсценування самогубства або нещасного випадку для приховання вбивства);

3) створення у слідчого помилкового уявлення про окремі деталі вчиненого злочину або про окремі елементи його складу (вчинення злочину іншою особою, за іншими мотивами, в іншому місці та в інший час).

Установлення негативних обставин під час огляду місця події є важливим кроком на шляху до встановлення істини.

§ 4. Стадії огляду місця події

Огляд місця події розділяють на три стадії (етапи): підготовчу, робочу та завершальну. Такий поділ, не порушуючи єдності цієї слідчої дії, забезпечує, перш за все, реалізацію загальних положень тактики огляду. Сенс розділення огляду місця події на стадії полягає в систематизації дій слідчого на місці події, у встановленні послідовності цих дій для забезпечення якості огляду.

Підготовча стадія, як правило, передбачає такі підготовчі дії до прибуття на місце події, проведення яких покладається на чергову частину органу поліції:

1) забезпечення охорони місця події до прибуття слідчо-оперативної групи;

2) ужиття заходів запобігання або ослаблення шкідливих наслідків злочину (гасіння пожежі, надання першої медичної допомоги потерпілим тощо);

3) ужиття заходів щодо залишення на місці події осіб, які виявили ознаки злочину;

4) визначення складу слідчо-оперативної групи (у тому числі залучення необхідних спеціалістів);

5) підготовка необхідних технічних засобів огляду.

Після прибуття на місце події слідчо-оперативної групи до початку огляду вживаються такі заходи підготовчого (попереднього) характеру:

1) надання необхідної медичної допомоги потерпілим, якщо вона не була надана до приїзду слідчого;

2) видалення з місця події всіх осіб, які ще залишаються там, і попередження появи сторонніх осіб у подальшому під час огляду;

3) збір попередніх відомостей, які мають значення для огляду (зокрема, встановлюється, які зміни в обстановку були внесені до прибуття слідчо-оперативної групи);

4) залучення понятих, остаточне визначення кола учасників огляду та розподіл обов'язків;

5) проведення інших невідкладних дій, що диктуються обставинами, а також ужиття заходів, спрямованих на поліпшення умов огляду.

На цьому і на подальших етапах огляду здійснюються необхідні оперативно-розшукові заходи, які проводяться паралельно з оглядом.

Робоча стадія складається із загального й детального оглядів.

Загальний огляд проводиться з метою:

1) орієнтування на місці події;

2) визначення меж простору, що підлягає огляду;

3) вирішення питання про вихідну точку та спосіб огляду, тобто визначення послідовності огляду;

4) вибору позицій для орієнтуючої й оглядової фотозйомки.

Потім слідчий з'ясовує, які об'єкти є на місці події, досліджує весь комплекс питань, що стосуються обстановки місця події, визначає взаєморозташування та взаємозв'язок елементів обстановки, вивчає зовнішній вигляд і стан, по можливості максимально детально фіксує все, виявлене за допомогою схем, планів, креслень чи фотографування, й робить замітки для протоколу огляду.

Після закінчення загального огляду слідчий переходить до детального огляду, під час якого:

1) об'єкти детально та ретельно оглядаються (з цією метою можуть зрушуватися з місця, перевертатися і т. ін.);

2) уживаються всі доступні слідчому заходи щодо пошуку й виявлення слідів злочину та злочинця;

3) беруться об'єкти або їх частки зі слідами, вилучаються сліди з тих об'єктів, які не можна вилучити, а у разі неможливості їх вилучення з них знімаються копії;

4) фіксуються негативні обставини;

д) перевіряються дані загального огляду;

5) проводиться вузлове й детальне фотографування.

У криміналістиці існують три основні *способи огляду місця події*, які можуть застосовуватися в «чистому» або комбінованому вигляді: *концентричний*, *ексцентричний* і *фронтальний*.

У разі *концентричного способу* огляд місця події здійснюється по спіралі від периферії до центру місця події, під яким зазвичай розуміється найважливіший об'єкт, що перебуває на цьому місці, або умовна точка. У разі *ексцентричного способу* огляд здійснюється по спіралі від центру місця події до його периферії. *Способом фронтального огляду* є лінійний огляд площ від однієї межі, взятої за початкову, до іншої. Для вибору способу огляду місця події враховуються конкретні обставини справи, а тактика огляду надає лише найзагальніші рекомендації щодо цього.

Окрім способів огляду, існують *методи огляду місця події* – *суб'єктивний* та *об'єктивний*. Під час огляду місця події суб'єктивним методом слідчий ніби йде шляхом руху злочинця – суб'єкта злочину. Поза його увагою залишаються зміни обстановки, безпосередньо не пов'язані з діями злочинця або пов'язані з діями інших осіб, хоча ті й інші можуть мати значення для встановлення істини у кримінальній справі. Фактично суб'єктивний метод означає вибірковий огляд окремих елементів місця події. У разі застосування об'єктивного методу місце події оглядається повністю, незалежно від шляхів переміщення по ньому злочинця (суцільний огляд).

Завершальна стадія огляду місця події охоплює заходи, спрямовані на підбиття підсумків проведеної роботи та її належного оформлення. На цьому етапі слідчий:

- 1) складає протокол огляду, плани, схеми, креслення;
- 2) упакує об'єкти, вилучені з місця події;
- 3) уживає заходів щодо збереження чи охорони тих об'єктів, що мають доказове значення, але які неможливо або недоцільно вилучати з місця події;
- 4) уживає заходів за заявами, що надійшли від учасників слідчої (розшукової) дії.

Огляд місця події завершується критичним оцінюванням слідчим виконаної роботи з погляду її повноти й успішності. Результати огляду місця події надають слідчому необхідну інформацію для побудови версій. Розумова й аналітична діяльність слідчого з конструювання версій триває протягом усієї слідчої (розшукової) дії. Уже на початковому етапі огляду слідчий, керуючись інформацією, що була отримана під час найзагальнішого ознайомлення з місцем події, створює уявлення про подію, яка тут сталася.

Наприклад, під час виїзду на огляд місця події за повідомленням про виявлення трупа чоловіка на залізничному переїзді станції Борова слідчий В. висунув припущення щодо того, що сталося: 1) у результаті необережності потерпілого стався нещасний випадок; 2) було здійснено вбивство,

інсценоване під нещасний випадок; 3) було здійснено самогубство. У результаті огляду місця події були виявлені сліди боротьби, а під час зовнішнього огляду трупа – поранення, характерні для нанесення тупим знаряддям, що підтвердило версію про вбивство, інсценоване під нещасний випадок. Виявлені й вилучені під час огляду місця події докази (сліди взуття, волокна та волосся на одязі потерпілого, частинки шкіри й крові під нігтями потерпілого) відіграли визначальну роль для доведення вини підозрювано-го 3. на досудовому слідстві й у суді.

§ 5. ОСОБЛИВОСТІ ОКРЕМИХ ВИДІВ ОГЛЯДУ

Огляд трупа на місці події. На місці виявлення трупа слідчий здійснює його зовнішній огляд. Огляд трупа проводиться слідчим чи прокурором у присутності понятих за обов'язковою участю судово-медичного експерта, а в разі неможливості його залучити – лікаря (ст. 238 КПК України). Огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією, здійснюється за постановою прокурора, виконання якої покладається на службових осіб органів місцевого самоврядування (ст. 239 КПК України). Зовнішній огляд трупа на місці виявлення складається з двох стадій – загального й детального огляду трупа. При цьому обов'язково досліджуються такі обставини.

1. *Поза трупа та його положення на місці події.* Загальний огляд трупа починається з фіксації його місцезнаходження, положення щодо окремих предметів на місці події, загального вигляду й пози, тобто розташування частин трупа одна щодо іншої. Положення та поза трупа мають істотне значення для формування версій про механізм злочину.

Під час вивчення положення трупа необхідно встановити його розташування щодо найближчих нерухомих об'єктів – входу, вікон, стін, дерев тощо. Якщо труп перебуває у штучній позі, в якій утримується якимись пристосуваннями, то їх треба ретельно оглянути й описати. Про зміну положення трупа свідчать розташування та характер трупних плям. Протягом перших 6–8 годин після смерті трупні плями можуть зникати при переміщенні та зміні положення й утворюватися на інших його частинах. Через 10–12 годин після смерті трупні плями не зникають зовсім, а лише частково переміщуються. А до кінця першої доби після смерті в разі переміщення трупа трупні плями вже не міняють свого розташування.

У результаті стискання судин предметами, на яких лежить труп, залишаються їх відбитки у вигляді блідих плям або рельєфних слідів. Схожі відбитки можуть залишати на шкірі трупа предмети, що містяться в кишенях одягу потерпілого. Ознакою зміни положення трупа є порушене трупне залякнення, а також деякі інші сліди на тілі: шкірні садна посмертного походження, кров'яні смуги тощо.

2. *Зовнішній стан одягу на трупі* вивчається під час загального огляду трупа. Як і поза трупа, він відіграє важливу роль для встановлення механізму злочину.

3. *Знаряддя, яким була заподіяна смерть*, що виявлено на трупі. Знаряддя заподіяння смерті оглядаються в процесі огляду трупа тільки в тих випадках, коли їх знаходять безпосередньо на трупі (наприклад петля на шії). Якщо ж знаряддя, яким були заподіяні ушкодження потерпілому, розташовані на деякій відстані від трупа, то їх огляд проводиться в момент, визначений запланованою слідчим послідовністю огляду об'єктів на місці події. Якщо знаряддя заподіяння смерті механічно сполучається з трупом, воно оглядається до зняття й огляду одягу трупа, для того щоб не порушити його стан.

4. *Ложе трупа*. Після огляду зовнішнього стану одягу, фіксації положення й пози трупа слід оглянути ложе трупа. З цією метою труп треба підняти й віднести убік, не волочачи та не перевертаючи його, щоб залишити без змін місцезнаходження предметів, розташованих під трупом.

5. *Одяг, що є на трупі*. Огляд одягу супроводжується роздяганням трупа. Кожна річ оглядається окремо й у сукупності з іншими предметами одягу. Під час огляду одягу з'ясовується, чи відповідає він розмірам трупа, чи всі предмети одягу є на трупі, які предмети знайдено в одязі трупа, які на ньому є плями (розмір і розташування плям, ступінь просоченості тканини, колір плям), які пошкодження є на одязі (характер пошкоджень, їх розмір, форма, місце та взаємне розташування), чи є на одязі мітки та яким є запах одягу.

6. *Тіло трупа й пошкодження на ньому*. Тіло трупа оглядається за частинами в найбільш доцільній послідовності. Так установлюються характер, ступінь і локалізація трупних пошкоджень. Походження пошкоджень визначається лише під час судово-медичного дослідження трупа.

7. *Предмети, виявлені в одязі трупа*, можуть бути оглянуті як у процесі огляду одягу, так і після нього.

Труп, особа, якого не встановлена, після закінчення огляду обов'язково дактилоскопіюється та фотографується за правилами сигналетичної зйомки.

Огляд речей і документів. У процесі розслідування можуть набувати доказового значення різні речі й документи та їх частини. Відповідно до ч. 5 ст. 237 КПК України під час проведення огляду дозволяється вилучати лише ті речі й документи, які мають значення для кримінального провадження, та речі, вилучені з обігу. Усі вилучені речі та документи підлягають негайному огляду й опечатуванню із завіренням підписами осіб, які брали участь у проведенні огляду. У разі, якщо огляд речей і документів на місці події здійснити неможливо або їх огляд пов'язано з ускладненнями, вони тимчасово опечатуються та зберігаються доти, доки не буде здійснено остаточні огляд та опечатування.

Отже, у випадках, коли для огляду потрібні тривалий час або спеціальні умови й обладнання, він здійснюється за місцем проведення досудового

розслідування. Нерідко огляд речей і документів доцільно повторити у кабінеті слідчого незалежно від того, чи оглядалися вони за місцем виявлення. Це сприяє проведенню ретельнішого огляду. Огляд речей і документів повинен проводитися так, щоб поза увагою слідчого не залишилися ті ознаки й властивості предметів, які мають істотне значення для кримінального провадження.

Огляд речей починається з вивчення їх загального вигляду. Слідчий встановлює стан речей, їх найменування та призначення. Під час подальшого огляду виявляються індивідуальні ознаки речі, її дефекти, особливості й ознаки, які вказують на її зв'язок з подією злочину. Огляд речей і документів не замінює їх експертного дослідження.

Метою огляду документів є виявлення та фіксація таких їх ознак, які надають документам значення речових доказів, а також установлення засвідчених документами або викладених у них обставин і фактів, що мають значення для розслідування кримінального провадження. На початковому етапі огляду документа слідчий отримує загальні відомості про документ і з'ясовує:

- що являє собою документ;
- де й у кого він зберігався;
- походження та призначення документа;
- його зовнішній вигляд, стан і реквізити.

Документ, що оглядається, може засвідчувати певні факти або обставини, а може бути речовим доказом у кримінальному провадженні (ст. 98 КПК України). У разі, коли документ є засобом злочину, що засвідчує якісь факти, під час огляду особлива увага звертається на ті його частини, які відіграють засвідчувальну роль. Під час огляду документа – речового доказу слідчий у доступні йому способи вирішує питання про його достовірність, вивчає його зміст, форму, матеріал та окремі частини: підписи, відбитки печаток і штампів тощо. Під час огляду документа – речового доказу необхідно пам'ятати про обережність у поводженні з ним, оскільки він є незамінним.

Освідування – це окрема слідча дія, яка полягає в обстеженні тіла живої людини (підозрюваного, потерпілого, свідка) з метою виявлення на ньому слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу (ст. 241 КПК України).

Фактично ж освідування є різновидом огляду, де тіло людини розглядається як специфічний слідосприймаючий і слідоутворюючий об'єкт та є джерелом доказів у кримінальному провадженні. Його метою є встановлення на тілі особи слідів злочину, особливих прикмет та інших ознак, що дозволяють судити про зв'язок з подією злочину, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу (ст. 241 КПК України). Освідування здійснюється на підставі постанови прокурора та за необхідністю за участю судово-медичного експерта або лікаря. Якщо освідування не вимагає спеціальних знань, то його проводить слідчий із метою з'ясування таких обставин:

- наявності на тілі особливих прикмет та їх розташування;
- наявності на тілі пошкоджень та їх розташування;
- наявності на тілі або одязі особи часток речовин з місця події;
- наявності на тілі ознак, які вказують на професію цієї особи.

Освідчення проводиться слідчим у присутності не менше двох понятих (п. 7 ст. 223 КПК України). Якщо воно супроводжується оголенням освідчуваної особи, то здійснюється особами тієї ж статі, за винятком його проведення лікарем і за згодою особи, яка освідчується (п. 2 ст. 241 КПК України).

§ 6. ФІКСАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ОГЛЯДУ

Огляд як слідча (розшукова) дія набуває доказового значення лише в тому випадку, коли його результати відповідним чином процесуально оформлено. Основним способом фіксації результатів огляду є складання протоколу. Додатковими способами фіксації є складання планів, графічних зображень, фотографування, аудіо- та відеозапис, виготовлення відбитків, копій та зліпків, вилучення зразків об'єктів, а також речей і документів.

З урахуванням вимог ст. 103, 104 КПК України протокол огляду має складатися з трьох частин: вступної, описової та заключної.

Вступна частина повинна містити такі відомості:

- місце, час проведення та назва процесуальної дії;
- особа, яка проводить процесуальну дію (прізвище, ім'я, по батькові, посада);

– дані всіх осіб, які були присутні під час проведення огляду (прізвища, імена, по батькові, дати народження, місце проживання);

– інформація про те, що особи, які беруть участь в огляді, заздалегідь повідомлені про застосування технічних засобів фіксації, характеристики технічних засобів фіксації та носіїв інформації, умови та порядок їх використання.

Описова частина протоколу має містити відомості щодо загальної характеристики місця події, його місцезнаходження, шляхів підходу та відходу, а також щодо оточення місця події та меж оглянутої території. В описовій частині протоколу фіксуються послідовність дій СОГ, а також усе, виявлене на місці огляду. Детально описуються речові докази, прийоми їх виявлення, фіксації й вилучення (найменування сліду чи предмету, його місцезнаходження, розмір, форма, колір, індивідуальні ознаки, спосіб виявлення та фіксації), а також інші отримані в результаті огляду відомості, важливі для кримінального провадження.

У цій частині протоколу описуються і виявлені *негативні* обставини.

Критерієм повноти та чіткості опису повинна служити можливість відтворення за протоколом обстановки місця події й усього, що було на ньому виявлено.

Заклучна частина повинна містити відомості про вилучені речі й документи та спосіб їх ідентифікації (перелік предметів і слідів, вилучених з місця події, способи їх упакування із зазначенням, якою печаткою опечатано); відмітку про проведення фото- й відеозйомки, складання схем, планів та інших додатків; спосіб ознайомлення учасників зі змістом протоколу; зауваження та доповнення до письмового протоколу з боку учасників слідчої (розшукової) дії та відмітку про відтворення відеозапису. Крім того, в протоколі указується перелік додатків. Протокол підписують слідчий і всі учасники огляду та присутні особи.

Протокол огляду місця події повинен відповідати таким вимогам:

1) він має бути складений у точній відповідності до вимог кримінального процесуального закону;

2) повно й об'єктивно відображати всі обставини та об'єкти, що фіксуються, щоб можна було отримати чітке уявлення щодо обстановки місця події;

3) відображати всі сліди і предмети, виявлені на місці події, які мають значення для розслідування злочину;

4) дані, що містяться в протоколі, мають бути викладені таким чином, щоб за необхідності можна було здійснити реконструкцію місця події.

Для забезпечення високої якості протоколу огляду під час проведення слідчої (розшукової) дії рекомендується спочатку робити чорнові нотатки, а потім складати протокол.

Під час огляду місця події доцільною є фотозйомка, яка забезпечує наочність обстановки та окремих об'єктів, слідів тощо. Виготовляються орієнтувачі, оглядові, вузлові й детальні знімки.

Завданням *орієнтуючих* знімків є відображення навколишньої обстановки та власне місця події, шляхів підходу до нього, характерних прикмет та орієнтирів, які дозволяють за знімками з'ясувати положення місця події. Місця, з яких ведеться зйомка, і межі орієнтуючих знімків треба вибирати так, щоб за фотографіями можна було впізнати місце огляду на тлі навколишньої обстановки. Коли в кадр не поміщається весь простір, який необхідно сфотографувати, застосовується метод панорамної зйомки. Для зйомки зблизька застосовується спосіб лінійної панорами, коли об'єкт фотографують по частинах із декількох точок, розташованих на рівній відстані від об'єкта. У разі зйомки з далекої відстані використовують спосіб кругової панорами, коли об'єкт фотографують частинами, повертаючи фотоапарат навколо своєї осі. Кожен наступний знімок має повторювати частину попереднього (приблизно 10–15 % площі кадру), що спрощує монтаж зображення.

На *оглядових* знімках відображається загальний вид місця події. Межі зображення на знімках повинні збігатися з межами місця події. При цьому місце події фотографується щонайменше з двох сторін. Оглядову зйомку за часом проведення бажано суміщати з вузловою. Об'єктами *вузлової* зйомки

є місця локалізації слідів, тобто ділянки з предметами та слідами, які мають доказове значення у кримінальній справі.

У разі *детальної* зйомки сліди та предмети відображаються з масштабною лінійкою й займають усе поле кадру. Детальні знімки повинні містити криміналістичну інформацію про сфотографовані об'єкти, відображати їх форму, розміри, індивідуальні ознаки та взаєморозташування їх частин.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. У чому полягають сутність такої слідчої дії, як огляд, та її значення?
2. Хто може бути учасником огляду?
3. Які види огляду передбачаються КПК України?
4. Що являє собою огляд місця події?
5. Які тактичні завдання вирішуються на підготовчій стадії огляду місця події?
6. Які тактичні завдання вирішуються на оглядовій стадії огляду місця події?
7. Які тактичні завдання вирішуються на детальній стадії огляду місця події?
8. Які тактичні прийоми застосовуються під час огляду місця події?
9. Які тактичні завдання вирішуються на завершальній стадії огляду місця події?
10. Укажіть та охарактеризуйте засоби фіксації результатів огляду місця події.
11. У чому полягають особливості огляду предметів – речових доказів?
12. Укажіть правила огляду документів – речових доказів?
13. Які обставини обов'язково досліджуються та фіксуються під час огляду трупа?
14. Для вирішення яких тактичних завдань здійснюється ексгумація та огляд трупа?
15. Які процесуальні й організаційні заходи треба виконати для здійснення огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією?
16. Що повинно бути зафіксовано у протоколі огляду ексгумованого трупа і в додатках до нього?
17. У чому полягає сутність освідчення?
18. Для вирішення яких тактичних завдань проводиться освідчення особи?
19. Які об'єкти можуть бути виявлені й вилучені під час освідчення особи?

Глава 15 ТАКТИКА ДОПИТУ

§ 1. ПОНЯТТЯ ДОПИТУ ТА ЙОГО ВИДИ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Допит – це слідча дія, яка полягає в одержанні у встановленому кримінально-процесуальним законом порядку свідчень в осіб, які володіють відомостями, що мають значення для встановлення істини у кримінальному провадженні.

Процесуальний порядок допиту на досудовому слідстві регламентується низкою норм КПК України (ст. 224–226, 232). Метою допиту є одержання правдивих показань, що мають значення для кримінального провадження, і в повному обсязі обізнаності особи, яка допитується. Свідчення, надані в усній або письмовій формі, поряд із матеріальними (речовими) слідами злочинів є важливим джерелом доказів у кримінальному провадженні (ст. 84, 95 КПК України).

Слід звернути увагу, що допит відрізняється від *опитування* (взяття пояснень), яке не є процесуальною дією й результати якого не мають доказового значення у кримінальному провадженні. Допит проводиться тільки після внесення відповідних відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань і початку розслідування, а його результати фіксуються протоколом, опитування ж може здійснюватися як до, так і після початку досудового розслідування. Результати опитування фіксуються в протоколі взяття пояснення (власноручному поясненні особи) й рапорті співробітника оперативного підрозділу чи патрульної поліції.

Залежно від процесуального статусу допитуваної особи допит на стадії досудового розслідування поділяється на такі види: 1) допит свідка; 2) допит потерпілого; 3) допит підозрюваного; 4) допит експерта. Процесуальний статус особи суттєво впливає на тактику її допиту, оскільки від нього залежать обсяг прав та обов'язків особи й виконання певних обов'язкових процесуальних процедур.

Допит свідка. Як свідок може бути допитана будь-яка особа незалежно від соціального статусу, посади й віку, який відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і яку викликали для давання показань (ст. 65 КПК України). Давати свідчення у кримінальному провадженні є обов'язком свідка, про що він попереджається слідчим, а також про кримінальну відповідальність за завідомо

неправдиві показання та за відмову їх давати (ст. 384 і 385 КК України). Але із цього загального правила є винятки. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 65 КПК України не можуть бути допитані як свідки:

1) захисник, представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, законний представник потерпілого, цивільного позивача у кримінальному провадженні – про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням функцій представника чи захисника;

2) адвокати – про відомості, які становлять адвокатську таємницю;

3) нотаріуси – про відомості, які становлять нотаріальну таємницю;

4) медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимний і сімейний боки життя особи – про відомості, які становлять лікарську таємницю;

5) священнослужителі – про відомості, одержані ними на сповіді віруючих;

6) журналісти – про відомості, які містять конфіденційну інформацію професійного характеру, надану за умови нерозголошення авторства або джерела інформації;

7) професійні судді, народні засідателі та присяжні – про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, за винятком випадків кримінального провадження щодо ухвалення суддею (суддями) завідомо неправосудних вироків чи ухвали;

8) особи, які брали участь в укладенні та виконанні угоди про примирення в кримінальному провадженні, – про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з участю в укладенні та виконанні угоди про примирення;

9) особи, до яких застосовано заходи безпеки, – щодо справжніх даних про їх особи;

10) особи, які мають відомості про справжні дані про осіб, до яких застосовано заходи безпеки, – щодо цих даних.

Але особи, передбачені п. 1–5, із приводу зазначених довірених відомостей можуть бути звільнені від обов'язку зберігати професійну таємницю особою, що довірила їм ці відомості, у визначеному нею обсязі. Таке звільнення здійснюється у письмовій формі за підписом особи, що довірила зазначені відомості (ч. 3 ст. 65 КПК України).

Не можуть без їх згоди бути допитані як свідки особи, які мають право дипломатичної недоторканності, а також працівники дипломатичних представництв без згоди представника дипломатичної установи. (ч. 4 ст. 65 КПК України).

Свідок має право відмовитися давати свідчення щодо себе, близьких родичів та членів своєї сім'ї, що можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні ним, близькими родичами чи членами його сім'ї кримінального правопорушення (п. 3 ч. 1 ст. 66 КПК України).

Перед допитом свідка йому треба роз'яснити його права та обов'язки, передбачені у ст. 66 КПК України, а також порядок проведення допиту. Також він попереджається про кримінальну відповідальність за відмову давати показання та за давання завідомо неправдивих показань (ч. 3 ст. 224 КПК України), що засвідчується підписом свідка у вступній частині протоколу допиту.

Допит потерпілого. Потерпілим визнається особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Права та обов'язки потерпілого виникають в особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого (ст. 55 КПК України). У справах про злочини, внаслідок яких сталася смерть особи або особа перебуває у стані, який унеможлиблює подання нею відповідної заяви, відповідні права мають близькі родичі чи члени сім'ї такої особи (ч. 6 ст. 55 КПК України).

Потерпілий має право давати свідчення, але за дачу завідомо неправдивих показань він може бути притягнений до кримінальної відповідальності за ст. 384 КК України, про що він попереджається, так само, як і свідок перед початком допиту.

Допит підозрюваного. Підозрюваним визнається особа:

– якій було вручено письмове повідомлення про підозру в порядку ст. 276–279 КПК України;

– яка була затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення;

– щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй через невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений КПК України (ч. 1 ст. 42 КПК України).

Підозрюваний має право давати свідчення чи відмовитись їх давати та відповідати на питання. У разі відмови підозрюваного відповідати на запитання чи давати показання особа, яка проводить допит, зобов'язана його зупинити одразу після отримання такої заяви (ч. 4 ст. 224 КПК України). Перед допитом підозрюваному роз'яснюються його права, передбачені ч. 3 ст. 42 КПК України, про що робиться відмітка в протоколі допиту за його підписом.

Допит експерта. У разі потреби отримати пояснення або доповнення до висновків експерта слідчий має право допитати його, а експерт зобов'язаний прибути до слідчого й відповісти на запитання під час допиту (п. 2 ч. 5 ст. 69 КПК України).

Залежно від того, вкотре особу допитують у кримінальному провадженні, виділяють *первинний* і *повторний* допити. Необхідність у проведенні повторного допиту особи може виникнути тоді, коли на первинному допиті свідчення були одержані не в повному обсязі обізнаності цієї особи.

Проведення повторного допиту тягне за собою витрати додаткового часу та зусиль слідчого, а іноді і матеріальних витрат, тому треба всіляко уникати ситуацій, які вимагають проведення повторного допиту, лише через те, що слідчий недостатньо підготувався, проводячи первинний допит.

Допит може бути *безпосереднім* і *дистанційним*. Як правило, допит проводиться у формі безпосереднього спілкування слідчого з особою в місці й у порядку, визначених ст. 224–226 КПК України. Допит у режимі відеоконференції може здійснюватись у таких випадках: 1) у разі неможливості безпосередньої участі певних осіб у досудовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин; 2) за необхідності забезпечення безпеки осіб; 3) у разі проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого; 4) за необхідності вжиття таких заходів для забезпечення оперативності досудового розслідування; 5) за наявності інших підстав, визнаних достатніми слідчим, прокурором або слідчим суддею (ст. 232 КПК України). Використання під час проведення дистанційного допиту технічних засобів і технологій повинно забезпечувати належну якість зображення та звуку, а також інформаційну безпеку. Учасникам слід забезпечити можливість ставити запитання й отримувати відповіді осіб, які беруть участь у дистанційному допиті, реалізовувати інші надані їм процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки.

Залежно від кількості осіб, яких одночасно піддають допиту, відрізняють *допит однієї особи* та *допит двох чи більше вже допитаних осіб*. Кожний первинний допит особи незалежно від її процесуального статусу слід проводити окремо від допитів інших осіб. Але може скластися ситуація, коли після первинних допитів кількох осіб стосовно тих самих обставин в їх свідченнях виявляються розбіжності. Саме для усунення цих розбіжностей за рішенням слідчого чи прокурора може бути проведений повторний допит цих осіб у присутності одна одної (ч. 9 ст. 224 КПК України). У такому випадку очікується, що фактор наочності допоможе усунути виявлені розбіжності в свідченнях і встановити істину (раніше такий різновид допиту мав статус окремої слідчої дії й називався очною ставкою).

За ознакою віку допитуваної особи розрізняють *допит дорослої особи* та *допит малолітньої або неповнолітньої особи*. Допити малолітніх (у віці до 14 років) і неповнолітніх (від 14 до 18 років) осіб мають суттєві особливості (ст. 226 КПК України), обумовлені віковою специфікою психології таких осіб. Як правило, такі допити вимагають більше часу для підготовки.

Значення допитів під час досудового розслідування визначається тим, що ця слідча дія є найбільш поширеною, і на її проведення витрачається найбільше часу. Переважна більшість кримінальних проваджень починається у зв'язку із заявами чи повідомленнями громадян, і часто досудове розслідування розпочинається саме зі спілкування слідчого із заявниками

чи очевидцями злочину. Від уміння провести ці первинні допити залежить дуже багато, іноді перспектива кримінального провадження в цілому. Відповідно, більшість джерел доказів у кримінальному провадженні складають свідчення свідків, потерпілих і підозрюваних. Тому знання процесуальних і тактичних правил проведення допитів посідає важливе місце в системі професійної підготовки слідчих і співробітників оперативних підрозділів.

§ 2. ПОНЯТТЯ ТАКТИЧНИХ ПРИЙОМІВ ДОПИТУ ТА КРИТЕРІЇ ЇХ ДОПУСТИМОСТІ

Із тактичної точки зору допит являє собою процес спілкування двох осіб, під час якого слідчий за допомогою певних прийомів спонукає допитувану особу правдиво розповісти все, їй відоме, про обставини, які мають значення для кримінального провадження. Таким чином, проведення допиту завжди ґрунтується на здійсненні психологічного впливу на людину. Із цих позицій **тактичні прийоми допиту** – це прийоми психологічного впливу на допитувану особу, які мають метою спонукання її до давання правдивих і повних свідчень.

Тактичні прийоми допиту можуть полягати у такому:

- влучному формулюванні та черговості постановки запитань (з визначенням їх спрямованості, послідовності тощо);
- емоційному забарвленні питань і допиту в цілому (емоційне тло допиту може створюватися по-різному й виражати співчуття, жаль, обурення тощо);
- поясненні окремих положень кримінального та кримінального процесуального закону та наслідків поведінки допитуваної особи з їх урахуванням;
- пред'явленні доказів (речових доказів, висновків експерта, оголошення свідчень інших осіб тощо);
- пропонуванні допитуваній особі власноручно написати свої свідчення;
- виборі слідчим темпу ведення допиту, стилю поведінки тощо;
- повідомленні інформації, яка має опосередкований стосунок до цієї справи (інформації «для роздумів»).

Перед слідчим завжди стоїть проблема вибору тактичних прийомів допиту, які б дали позитивний результат. У зв'язку з цим варто підкреслити, що цей вибір має відповідати певним вимогам, які вже були розглянуті як принципи криміналістичної тактики. У тактиці допиту виключно важливим є дотримання цих принципів, які відіграють роль критеріїв допустимості тактичних прийомів впливу на допитувану особу.

Так, критерій *законності* полягає у вимозі того, щоб тактичні прийоми допиту не порушували прав учасників кримінального провадження й відповідали приписам закону. Наприклад, перед допитом особі мають бути

роз'яснені її права, а також порядок проведення допиту (ч. 3 ст. 224 КПК України). Тактичні прийоми, побудовані на ухиленні від виконання цього положення, є незаконними.

Критерій *етичності* полягає у вимозі не використовувати прийоми психологічного впливу на допитувану особу, пов'язані з приниженням її честі й гідності, обманом, шантажем чи образою. Такі дії викликають негативну психологічну реакцію, що, як правило, відбивається на достовірності свідчень викликає установку на ухилення від їх давання («не бачив», «не чув», «не знаю»). Звісно, що у таких випадках психологічний контакт із допитуваною особою є неможливим, що є першою й головною умовою успішного проведення цієї слідчої дії.

Критерій *науковості* полягає у тому, що тактичні прийоми допиту повинні спиратися на наукові положення психології, соціології та інших наук. Звісно, положення цих наук мають бути достовірними, що вимагає від слідчого, прокурора чи співробітника оперативного підрозділу постійно вивчати відповідну літературу та цікавитися останніми науковими досягненнями у цій сфері.

§ 3. Підготовка допиту

Вибір слідчим тактики допиту обумовлюється низкою таких факторів:

- 1) процесуальним статусом допитуваної особи та її соціально-психологічними особливостями;
- 2) позицією допитуваної особи (ситуацією допиту);
- 3) наявністю доказів у матеріалах кримінального провадження та іншої інформації;
- 4) кількістю учасників кримінального провадження, які володіють інформацією, що має значення для встановлення істини (свідків, потерпілих, підозрюваних);
- 5) місцем проведення допиту та його умовами.

Тому для успішного проведення допиту необхідною умовою є врахування цих чинників, що вимагає певних підготовчих дій у їх логічній послідовності.

Доскональне вивчення матеріалів кримінального провадження. Це необхідно робити з трьох причин. Треба чітко визначити, по-перше, предмет допиту, тобто перелік обставин, які необхідно встановити; по-друге, особу (осіб), яка щось знає або може знати про ці обставини, і по-третє, те, які докази та інша інформація містяться в матеріалах, а також порядок їх можливого використання на допитах. Це надзвичайно актуально в умовах, коли слідчий проводить досудове розслідування у кількох кримінальних провадженнях одночасно.

Визначення черговості допиту. Необхідність вирішення цього тактичного завдання виникає тоді, коли в кримінальному провадженні у справі фігурує кілька підозрюваних (співучасників злочину), свідків або потерпілих. Тут діє таке правило: першим слід допитувати того, хто найімовірніше дасть правдиві та найбільш повні свідчення, з тим, щоб використати їх під час допитів інших осіб. Тому бажано знати якомога більше про особливості таких людей.

Одержання інформації про допитувану особу. До проведення допиту важливо отримати відомості про особу, яку планується викликати на допит. Тут діє правило «чим більше, тим краще». Знати вік, професію й інші біографічні дані необхідно не лише для визначення черговості допиту, але й для того, щоби протягом нього мати більш широкі можливості впливу на особу та правильно оцінювати її свідчення.

Варто зазначити, що під час підготовки до допиту свідків чи потерпілих не завжди вистачає часу для одержання такої інформації. Але стосовно підозрюваного це є досить жорстким правилом. Нерідко саме лише усвідомлення підозрюваним того, що слідчому відомі навіть несуттєві подробиці його життя, схиляє його говорити правду.

Ознайомлення з деякими спеціальними питаннями. Іноді необхідним елементом розслідування є встановлення обставин, які вимагають від слідчого орієнтування у спеціальних питаннях, розуміння відповідної термінології. Наприклад, якщо розслідується злочин у сфері банківської діяльності, слідчий повинен розуміти терміни «акція», «вексель», та інші, для чого слід поновити (або отримати) відповідні знання. Це досягається шляхом вивчення нормативних актів, спеціальної літератури, одержання консультацій у фахівців.

Запрошення осіб, участь яких у допиті є обов'язковою. Як правило, учасниками допиту є двоє – слідчий і допитувана особа. Це є важливою умовою встановлення та підтримання психологічного контакту між ними. Але в окремих випадках кримінально-процесуальний закон вимагає або передбачає участь у допиті перекладача, законного представника, педагога або психолога, а за необхідності й лікаря.

Планування допиту. Цей захід має велике організаційне значення, яке важко переоцінити. У ньому можна виділити два аспекти: 1) складання письмового плану допиту (переліку питань); 2) прогнозування можливих ситуацій допиту та підготовки відповідних заходів (тактичних прийомів).

Визначення часу й місця допиту. Час допиту чинить суттєвий вплив на його результати. Кожний допит має бути своєчасним. Тому необхідно в кожному конкретному випадку виважено підходити до визначення часу допиту, керуючись при цьому такими правилами:

– допит необхідно проводити негайно, коли є побоювання, що потерпілий, перебуваючи у лікарні, може втратити можливість давати показання або стати об'єктом впливу з боку зацікавлених осіб;

- не слід допитувати осіб, які перебувають у стані сп'яніння;
- не слід поспішати з допитом осіб, які перебувають у збудженому стані.

Не менше значення має вибір місця допиту, яким може бути службове або інше приміщення, де ніщо не заважає вести допит і фіксувати його результати. Як правило, допити проводяться в службовому кабінеті слідчого (прокурора). Але з цього правила можуть бути й винятки. Так, свідок або потерпілий можуть за погодженням із ним бути допитані і за місцем перебування (проживання, роботи, лікування).

Підготовка робочого місця для проведення допиту. Цей захід передбачає створення належних умов для допиту. По-перше, треба завчасно підготувати засоби фіксації. По-друге, на робочому столі, за яким передбачається вести допит, не повинно бути зайвих документів і предметів, бо вони відвертають увагу. Під час допитів підозрюваних, схильних до агресивної поведінки, не слід тримати на столі масивні предмети.

§ 4. ПОРЯДОК ПРОВЕДЕННЯ (СТРУКТУРА) ДОПИТУ

Кожен допит є по-своєму індивідуальним, але разом із тим можна побудувати загальну тактичну схему проведення допитів, яка спирається на встановлені під час узагальнення слідчої практики закономірності. Залежно від тактичних завдань, які вирішуються протягом допиту, можна виділити певні його стадії (етапи).

Стадія ідентифікації особи, що прибула на допит. На цій стадії слідчий переконається шляхом ознайомлення з паспортом (чи іншим документом), що на допит прибула викликана особа, а не інша.

Стадія встановлення соціально-демографічних даних допитуваної особи. Дані про себе допитуваний повинен назвати сам (вони заносяться в протокол: прізвище, ім'я та по батькові, рік народження, освіта, місце роботи та ін.). Йому повідомляється мета виклику. Слідчий вивчає особу й водночас визначає лінію спілкування з допитуваним. Тому для адаптації допитуваної особи на цьому етапі рекомендується створити невимушену обстановку спілкування. Для цього допитуваному слід надати форму невимушеної бесіди, розпочати яку можна з питань, які, можливо, прямого стосунку до кримінального провадження не мають, але дозволяють установити психологічний контакт.

Психологічний контакт – це створення та підтримання атмосфери довір'я допитуваної особи до слідчого, яка схильяє до вступу в спілкування й давання правдивих свідчень. Можна сформулювати деякі загальні правила встановлення психологічного контакту:

- ставлення до допитуваної особи має бути доброзичливим незалежно від її процесуального статусу;

– необхідно проявляти щиру зацікавленість до особи, демонструючи готовність слухати її;

– необхідно користуватися термінологією, яку допитуваний розуміє.

Стадія виконання вимог законодавства. Перед допитом особи роз'яснюють її права, що визначаються її процесуальним статусом, а також порядок проведення допиту. Свідка необхідно попередити про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і давання неправдивих показань, а потерпілого – тільки за давання неправдивих показань (ч. 3 ст. 224 КПК України).

Стадія вільної розповіді. Допит про конкретні обставини рекомендується в усіх випадках розпочинати з пропозиції допитуваній особі розповісти все, що їй відомо стосовно певної події. І тут слідчому дуже важливо продемонструвати готовність і вміння слухати. Не слід переривати розповідь питаннями, навіть тоді, коли особа розповідає не лише про події, які мають значення для кримінального провадження, але й про суміжні факти. Вільна розповідь у більшості випадків не вичерпує допит. Тому після її вислуховування, як правило, переходять до запитань.

Стадія постановки запитань. Зміст і спрямованість запитань визначаються тим, наскільки повною та правдивою була вільна розповідь допитуваної особи. За цією ознакою всі питання, які використовуються під час допиту, можна поділити на *змістовні* та *контрольні*.

Змістовні запитання – це питання, спрямовані на встановлення фактів, що мають значення для кримінальної справи. Змістовні запитання можуть формулюватися як основні, конкретизуючі (уточнюючі) та нагадувальні.

Контрольні запитання – це питання, які мають своєю метою перевірку одержаної інформації, коли є сумніви щодо її достовірності (запитання про джерела відомостей, які повідомляє особа).

Заключна стадія допиту. Після того як предмет допиту буде вичерпано, необхідно оформити його результати відповідно до вимог кримінально-процесуального закону (скласти протокол і в необхідних випадках додатки до нього).

§ 5. ТАКТИКА ДОПИТУ В ТИПОВИХ СИТУАЦІЯХ

Як зазначалося, на вибір тактики допиту впливає ціла низка факторів, серед яких одним із найбільш суттєвих є позиція допитуваної особи (ситуація допиту). Незалежно від процесуального статусу цієї особи її позиція може сприяти вирішенню завдань слідчого (безконфліктна ситуація), а може і заважати цьому (конфліктна ситуація). Тому тактична лінія проведення допитів у безконфліктній і конфліктній ситуаціях буде суттєво відрізнятися.

Тактика допиту в безконфліктній ситуації. Безконфліктна ситуація допиту наявна тоді, коли допитувана особа бажає вступити у спілкування й дати правдиві свідчення. Це є характерним для допитів потерпілих і свідків, але може траплятися і на допиті підозрюваного. Основними тактичними завданнями у цій ситуації є такі:

- зберегти безконфліктність;
- установити й зафіксувати свідчення в повному обсязі обізнаності допитуваної особи;
- створити умови для активізації пам'яті допитуваної особи;
- деталізувати свідчення настільки, щоб кожна обставина могла бути перевірена й підтверджена (або спростована) іншими доказами;
- установити умови сприйняття та формування свідчень із метою організації перевірки їх достовірності.

Безконфліктна ситуація сприяє успішному веденню допиту, але і в ній можуть виникнути труднощі, які слідчий повинен подолати.

Допитуваний може не завжди чітко усвідомлювати, які факти цікавлять слідчого. У цій ситуації треба зорієнтувати особу щодо обставин, про які треба розповісти. Для цього рекомендується ставити стислі й зрозумілі для допитуваного запитання. Краще послідовно поставити три простих запитання, ніж одне складне.

Допитуваний може не запам'ятати ті чи інші обставини. У такій ситуації для надання допомоги в пригадуванні забутого рекомендується ставити нагадувальні запитання. Наприклад, у справі про вбивство свідок не міг пригадати день (число), коли він бачив підозрюваних на березі водосховища, де він ловив рибу. Слідчий знав, що на водосховищі по суботах і неділях курсують прогулянкові катери, і тому поставив нагадувальне запитання про те, чи не бачив свідок у той день катера. На це свідок відповів, що катери були, це він запам'ятав тому, що вони йому заважали рибалити. Згодом вдалося з'ясувати, що то була субота, і точно встановити дату. Таким чином, нейтральне запитання про катери допомогло свідку пригадати важливий факт.

Допитуваний може перебільшувати деякі факти. Така ситуація є можливою на допиті потерпілого, який під впливом страху, несприятливих умов, а також своїх психологічних особливостей перебільшує значення тих чи інших обставин. Наприклад, узимку вечірньої пори було скоєно розбійний напад на жінку, яка поверталася додому з кінотеатру. На допиті потерпіла у вільній розповіді показала, що нападників було шестеро, всі були величезного зросту й одягнені у білі балахони. Під час установлення деталей нападу було з'ясовано, що подія відбувалася в темряві під час снігопаду, й одяг нападаючих був вкритий снігом. Таким чином, раптовість нападу, викликаний ним переляк і фантазія потерпілої призвели до того, що сніг на

одязі був сприйнятий нею як білі балахони. У такій ситуації за наявності ознак перебільшення рекомендується максимально деталізувати свідчення, а також ставити контрольні запитання для виявлення схильності особи до фантазії.

Допитуваний може не запам'ятати тих чи інших обставин (несприятливі умови сприйняття, поганий зір тощо), але намагається «допомогти» й дати «правильні» свідчення. Це дуже небезпечна ситуація для встановлення істини. Така «прислужлива» позиція свідка чи потерпілого може призвести до слідчої та судової помилки, тому в такій ситуації слідчому рекомендується проявляти обережність і формулювати запитання так, щоб допитуваний не міг отримати з них інформацію для своєї відповіді. Наприклад, неправильним у цьому аспекті є запитання на кшталт: «Злочинець був одягнутий у червону куртку?» Правильно запитати: «Якого кольору був одяг?» Крім цього, необхідно встановити умови сприйняття, а також стан органів сприйняття допитуваної особи та її здатність давати оцінку тим чи іншим фактам.

У разі допиту в безконфліктній ситуації слід максимально деталізувати свідчення з тим, щоб мати можливість перевірити їх і підтвердити іншими доказами, пам'ятаючи, що особа може протягом розслідування відмовитися від правдивих свідчень і змінити їх на неправдиві. Як показує узагальнення слідчої та судової практики з цього питання, нерідко свідки, потерпілі та підсудні на судовому засіданні змінюють свої свідчення, які вони давали на досудовому слідстві.

Тактика допиту в конфліктній ситуації. Конфліктними ситуаціями допиту узвичаєно вважати випадки, коли допитувана особа відмовляється давати свідчення або дає неправдиві показання. У зв'язку з цим слід зазначити, що назва «конфліктна» є умовною й не означає обов'язкової конфліктності відносин учасників допиту з усіма її характерними проявами. Це поняття використовується лише для констатації того факту, що людина не бажає говорити правду.

Особа відмовляється давати свідчення. Така ситуація може скластися в разі допиту свідка, який не має такого права. Але на практиці рідко зустрічається пряма відмова. Найчастіше вона проявляється у вигляді ухилення від давання свідчень у формі заяв на кшталт «не бачив, не чув», «давно було, я вже не пам'ятаю» або «був п'яний і нічого не пам'ятаю». Вирішити, чи відповідають такі твердження дійсності, зовсім нелегко, тому в такій ситуації головне тактичне завдання полягає в попередженні формування установки допитуваної особи на ухилення від давання свідчень. Якщо одразу цього зробити не вдалося, завдання слідчого полягає в поступовому втягненні особи в спілкування та переконанні в необхідності дати правдиві свідчення. Цього можна досягти за допомогою певних тактичних прийомів:

1) роз'яснення негативних наслідків відмови від давання свідчень (нагадати про кримінальну відповідальність свідка за відмову під давання показань, навести приклади із судової практики, нагадати, що така позиція сприяє безкарності злочинців, і тому він сам може стати жертвою злочину);

2) встановлення та спростування мотивів відмови від давання свідчень (наприклад, спростування мотивів жалю до знайомого підозрюваного чи його родичів);

3) установа умов сприйняття й демонстрація їх порівняння з фактичними свідченнями допитуваної особи (але, крім об'єктивних умов сприйняття, треба мати на увазі і суб'єктивні фактори – стан зору, слуху, пам'яті особи);

4) використання суперечностей між окремими учасниками процесу (найчастіше між підозрюваними у разі вчинення злочину групою осіб).

Особа дає неправдиві свідчення. Це найбільш складна ситуація допиту, яка для успішного вирішення вимагає від слідчого максимального розумового напруження. У підґрунті неправдивих свідчень підозрюваних лежить, як правило, спроба уникнути відповідальності. Однією з найбільш розповсюджених причин давання неправдивих свідчень свідків і потерпілих є вплив на них зацікавлених у справі осіб. Він здійснюється шляхом обіцянок, підкупу, погроз, шантажу тощо. Тому мотивами давання неправдивих свідчень можуть бути як співчуття або жаль до підозрюваних та їх родичів, так і корислива зацікавленість або побоювання помсти.

У зазначеній ситуації перед слідчим стоять три тактичні завдання:

- 1) визначити, що свідчення є неправдивими;
- 2) викрити неправдивість свідчень;
- 3) переконати допитувану особу дати правдиві свідчення.

Під час вирішення першого завдання необхідно мати на увазі, що у свідомості людини, яка має установку на давання неправдивих свідчень, існують і конкурують між собою два варіанти свідчень – правдиві й неправдиві. Конкуренція варіантів поведінки утворює для допитуваної особи психологічне напруження, яке тим чи іншим чином проявляється. Типовим ознаками неправдивості свідчень, зокрема, є такі:

– суперечність свідчень іншим доказам, що вже є у матеріалах кримінального провадження;

– суперечності в самих свідченнях допитуваної особи;

– відсутність у свідченнях особи деталей (схематичність свідчень);

– збіг найдрібніших деталей у свідченнях кількох допитуваних;

– різні свідчення щодо тих самих обставин на різних допитах;

– неодноразове наполегливе повторювання допитуваним зі своєї ініціативи деяких тверджень;

– наявність у свідченнях особи слів, зворотів мови, які не відповідають рівню її розвитку та освіти;

– неодноразове твердження особи про свою добропорядність і незацікавленість;

– ухилення від відповіді на пряме запитання, спроба справити враження, що запитання не зрозуміле, тощо.

Слід відзначити, що наведений перелік не вичерпує всіх можливих ознак неправдивих свідчень і слугує лише для орієнтування слідчого у вказаній ситуації.

Другим тактичним завданням допиту в ситуації, що розглядається, є викриття неправдивості свідчень. Після того як слідчим визначено, що свідчення є неправдивими, необхідно прямо вказати на це допитуваній особі або дати їй зрозуміти, що її позицію викрито. Викриття неправдивості свідчень тісно пов'язане з вирішенням третього тактичного завдання допиту в конфліктній ситуації – переконання особи дати правдиві свідчення. Вирішення цих завдань в окремих випадках досягається відносно легко, але частіше доводиться докласти до цього багато зусиль.

Основним тактичним прийомом викриття неправдивості свідчень є використання слідчим зібраних доказів та іншої інформації. Але до пред'явлення доказів необхідно вирішити, чи достатньо їх для викриття, а також визначити порядок їх найбільш ефективного застосування. Неправильне використаний доказів та оперативної інформації може «озброїти» злочинця відомостями для активної протидії розслідуванню.

Щоб якнайефективніше використати кожний доказ, не слід поспішати з пред'явленням їх у сукупності. Усі докази треба заздалегідь ретельно перевірити. У протилежному випадку допитуваний може вирішити, що у слідчого немає достовірних відомостей, а це може ускладнити розслідування. За винятком випадків використання фактору раптовості, пред'являти докази не слід до того часу, доки особу не буде допитано щодо всіх обставин. Необхідно передбачити також можливість підготування з боку допитуваної особи заяв, які спростовують пред'явлені докази, наприклад заяви про алібі.

Алібі – це заява підозрюваного про те, що в момент учинення злочину він перебував в іншому місці й тому не міг його вчинити. У разі посилення на алібі рекомендується застосувати такі тактичні прийоми:

1) деталізувати показання про обставини перебування в іншому місці (час, точне місце перебування, що робив тощо);

2) негайно викликати на допит осіб, про яких згадав допитуваний у заяві про алібі;

3) провести серію повторних допитів підозрюваного, роз'єднаних у часі, щодо тих самих обставин (при цьому доцільно змінити послідовність запитань).

У деяких випадках значний ефект дає раптове пред'явлення доказів, починаючи з найбільш вагомого. Тим самим руйнується система заздалегідь

підготовлених неправдивих свідчень. Не маючи достатньо часу для обмірковування нових неправдивих свідчень, допитувана особа нерідко починає говорити правду. У справах про крадіжки, грабежі та розбійні напади доцільно раптово пред'являти на допиті підозрюваного речові докази, виявлені під час огляду місця події: забуті злочинцем предмети, сліди пальців рук або ніг тощо; у справах про економічні злочини – документи виконані (підписані) допитуваним, акти ревізії чи висновки експерта і т. ін. Іноді пред'явлення доказів не дає очікуваного ефекту лише тому, що допитуваний не розуміє їх значення. У такій ситуації важливо роз'яснювати значення кожного доказу, особливо тих, які були одержані за допомогою спеціаліста або з використанням науково-технічних засобів.

Якщо доказів для викриття неправдивих свідчень у кримінальному провадженні недостатньо, використовують прийоми, які дозволяють під час допиту заповнити наявні прогалини не даючи здогадатися про них допитуваній особі. Основним засобом у такій ситуації є створення у свідомості особи перебільшеної уяви про рівень обізнаності слідчого про обставини вчинення злочину. Це досягається за допомогою таких тактичних прийомів:

– демонстрація слідчим знань деталей особистого життя допитуваної особи;

- демонстрація знання мотивів давання неправдивих свідчень;
- викриття дрібних невідповідностей щодо несуттєвих обставин;
- постановка раптових запитань після бесіди на несуттєві теми.

У разі обмеженої кількості доказів пред'являти їх необхідно таким чином, щоб допитуваний не зміг зробити висновок, про що слідчому відомо, а про що той лише здогадується. Наприклад, із метою приховування справжньої обізнаності слідчого можна використати результати обшуку, проведеного за відсутності підозрюваного. При цьому підозрюваному повідомляється про результати обшуку таким чином, щоб він не міг відразу точно визначити, що конкретно знайдено. Так, у разі вилучення за відсутності підозрюваного доларів США, на допиті слідчий повідомляє, що знайдено валюту. Якщо виявлено й вилучено заряджений пістолет «ПМ», доцільно повідомити, що знайдено зброю та боєприпаси. Справа в тому, що допитуваний увесь час думає про ті предмети (цінності, зброю тощо), які, на його думку, найгірше сховані, й він може дійти висновку, що саме їх і знайшли, і в результаті може розповісти про місце схованки цінностей, зброї та наркотиків, яке слідчому ще невідоме.

В умовах конфліктної ситуації за відсутності у розпорядженні слідчого доказів, достатніх для викриття допитуваної особи, нерідко ефективним є прийом, який називається «непрямою допит». Його сутність полягає в маскуванні головного питання, спрямованого на встановлення обставин, які може знати лише злочинець, другорядним, яке висувається на передній

план і, на перший погляд, є нейтральним, але відповідь на це «нейтральне» запитання фактично виявляє злочинну обізнаність особи. Яскравим прикладом використання нього прийому може бути описаний у романі Ф. М. Достоєвського «Злочин і покарання», допит слідчим Раскольнікова, який підозрювався у вбивстві двох жінок. Знаючи те, що той відвідував жінку-ростовщицю для одержання грошей під заставу незадовго до вбивства, слідчий поставив запитання, чи не бачив Раскольніков у сусідній квартирі двох робітників, які проводили там ремонт. Насправді слідчим було встановлено, що ці робітники працювали в сусідній квартирі лише в день убивства, тож, якби Раскольніков відповів на поставлене запитання ствердно, це викрило б його у тому, що він був у жінки в день убивства, тобто було б виявлено його злочинну обізнаність. Для того щоб замаскувати спрямованість запитання, слідчий зробив наголос на тому, що ця обставина з'ясується виключно для вирішення долі тих двох робітників. Раскольніков розгадав поставлену слідчим логічну пастку й не потрапив до неї. Але психологічна глибина, з якою Ф. М. Достоєвський описав переживання свого героя, показує, що той був на межі викриття у вчиненні злочину.

Слід звернути увагу на те, що описаний тактичний прийом діє вибірково, тобто викликає відповідну реакцію тільки у справжніх злочинців і, з точки зору закону, професійної етики та наукового обґрунтування, є цілком допустимим.

Іншим тактичним прийомом допиту, який може бути рекомендований для використання в ситуації, коли наявних доказів недостатньо для викриття у вчиненні злочину, є прийом, який називається «психологічний реагент». Його сутність можна проілюструвати таким прикладом із слідчої практики. У кримінальному провадженні про крадіжку з квартири відеореєстратори на підставі оперативних даних підозрювалися двоє чоловіків. Перед тим як викликати на допит одного з них слідчий навпроти столу поставив на підвіконня відеореєстратор тієї ж марки та моделі, яка була вкрадена (за оперативними даними, відеореєстратор перебувала в іншого співучасника). Коли викликаний на допит чоловік зайшов до кабінету і сів за стіл, слідчий звернув увагу на те, що підозрюваний не зводить погляду з відеореєстратора. Після пропозиції слідчого розповісти про крадіжку, підозрюваний докладно розповів про підготовку й учинення злочину та місце приховування вкрадених речей.

У зв'язку з цим може виникнути запитання про допустимість такого тактичного прийому. Чи немає тут обману? Видається, що використання предметів, які не є речовими доказами, для виявлення психологічної реакції винного в учиненні злочину є цілком виправданим, тому що цей прийом виявляє психологічну реакцію лише винної особи. Якщо підозрюваний не винен, він не зверне уваги на той чи інший предмет, що перебуває в кабінеті слідчого. Але злочинця «психологічний реагент» дозволяє викрити,

оскільки може підвести його до думки, що вкрадене знайдено, і йому вигідніше самому зізнатися в учиненні злочину. Разом із тим слід підкреслити, що «психологічний реагент» не є речовим доказом, тому його використання обмежується рамками виявлення довільної психологічної реакції винної особи. Вихід же за ці рамки вже є порушенням закону.

Описані тактичні прийоми допиту спрямовано на одержання від підозрюваного зізнання у вчиненні злочину з подальшою його перевіркою й утворенням системи доказів. Правдиві свідчення особи про обставини вчиненого нею злочину роблять значно коротшим шлях розслідування і, крім цього, являють собою перший крок до зруйнування антисоціальної установки злочинця. Це значний успіх на досудовому слідстві. Але ситуація може змінитися – під впливом різноманітних факторів особа може відмовитись від даних раніше правдивих свідчень. Узагальнення слідчої та судової практики вказує на те, що в судовому засіданні у справах про тяжкі злочини значна кількість підсудних відмовляється від визнаної на досудовому слідстві вини і даних свідчень про обставини вчинення злочину, при цьому підсудні найчастіше намагаються дискредитувати зібрані докази: посилаються на те, що слідчий їм погрожував чи шантажував, що вони підписали протокол допиту, не читаючи його, тощо. Для попередження такої позиції допитуваної особи та її спростування рекомендується використовувати на допиті такі тактичні прийоми:

- установлювати найдрібніші деталі вчинення злочину з подальшим їх підтвердженням з інших джерел (допитів інших осіб, висновків експерта, відтворення обстановки й обставин події);
- пропонувати власноручне викладення свідчень допитуваною особою;
- відтворювати в протоколі допиту слова та словосполучення, характерні для стилю допитуваної особи;
- пропонувати особі власноручно внести уточнення в протокол щодо тих чи інших обставин;
- використовувати звукозапис свідчень.

Спроба винної особи відмовитися від раніше даних правдивих свідчень про обставини вчинення злочину легко спростовується за умов використання слідчим згаданих тактичних прийомів допиту.

§ 6. ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОДНОЧАСНОГО ДОПИТУ ДВОХ ЧИ БІЛЬШЕ ВЖЕ ДОПИТАНИХ ОСІБ

Допит двох (чи більше) вже допитаних осіб проводиться, як уже зазначалося, для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях та їх усунення (ч. 9 ст. 224 КПК України). Рішення ухвалюється слідчим (прокурором) з урахуванням можливості використання фактору наочності та психологічного впливу однієї особи на іншу. Сенс у проведенні такого допиту

полягає у використанні слідчим можливості здійснення психологічного впливу на особу, яка дала свідчення з ознаками неправдивості, з боку іншої особи, яка дала правдиві свідчення.

Найчастіше такий допит проводиться між потерпілим і підозрюваним або між двома підозрюваними, з яких один говорить правду, а другий дає неправдиві показання. Можна провести його і стосовно свідків, один з яких є недобросовісним. Під час допиту проявляється ефект присутності людини, яка для допитуваної особи є авторитетною. Чим більшим є авторитет учасника, який говорить правду, тим більшим буде вплив його присутності та його слів. Установлено, що сама лише присутність на допиті авторитетної для підозрюваного особи ускладнює, а іноді й виключає неправдиві свідчення. Ця обставина і використовується для усунення розбіжностей та одержання правдивих свідчень.

Але слід мати на увазі, що ситуація може бути протилежною – неправдива особа в психологічному плані може виявитись сильнішою. Нерідко сторона захисту, зважаючи на те, що підозрюваний у вчиненні злочину є впливовою особою серед певного кола людей, заявляє клопотання про проведення одночасного допиту свідків за участі підозрюваного. Розрахунок полягає у тому, що під впливом підозрюваного свідки, які вже дали викривальні свідчення, змінять їх у присутності підозрюваного. Звісно, в такій ситуації проведення зазначеного допиту є недоцільним. Зважаючи на це, в ч. 9 ст. 224 КПК України зазначається, що у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, а також щодо злочинів, учинених із застосуванням насильства або погрозою його застосуванням, одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей в їхніх свідченнях не можна проводити за участю малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого разом із підозрюваним.

Тактичні особливості **одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб** визначаються:

- взаємним психологічним впливом двох чи більше допитуваних осіб;
- почерговістю допиту, тобто таким порядком, коли про ту ж само обставину розпитують одну особу, а потім іншу;
- можливістю осіб ставити з дозволу слідчого одна одній запитання.

Слід підкреслити, що зазначений різновид допиту є досить складним і ризикованим. Ухвалюючи рішення щодо його проведення, слідчий повинен зважати на можливість одержання негативного, протилежного очікуваному результату (особа, що говорила правду, змінює свідчення на неправдиві). Для того щоб запобігти такому наслідку й досягти поставленої мети, необхідно спиратися на знання таких тактичних правил:

- 1) слідчий повинен бути достатньо впевненим у тому, що особа, яка дала правдиві свідчення, не змінить їх на неправдиві під впливом іншої особи (для цього треба вивчити особистості учасників);

2) бажано, щоби такий допит поєднувався з фактором раптовості (несподіваності) для особи, яка бреше;

3) серія допитів за участі кількох правдивих свідків дає більший ефект, ніж один допит;

4) якщо організатор злочинної групи дає неправдиві свідчення, очні ставки доцільно проводити спочатку між другорядними учасниками, й лише тоді, коли правду починає говорити хтось з активних учасників групи, можна провести одночасний допит між ним та організатором із дотриманням вищезазначених умов;

5) як правило, спочатку треба запропонувати дати свідчення особі, яка говорить правду;

6) спочатку ставлять запитання про менш суттєві розбіжності, а потім – про більш суттєві;

7) особі, яка дає правдиві свідчення, пропонують деталізувати їх (детальні свідчення більше впливають на неправдиву особу);

8) у контрольованих слідчим межах допускається суперечка між учасниками допиту, яка іноді допомагає виявити злочинну обізнаність одного з учасників.

Наведені тактичні правила допиту двох чи більше вже допитаних осіб орієнтують слідчого на ретельну підготовку цієї слідчої дії. Якщо існує висока ймовірність негативного результату, з проведенням такого допиту не слід поспішати.

§ 7. ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ МАЛОЛІТНЬОЇ АБО НЕПОВНОЛІТНЬОЇ ОСОБИ

Порівняно з допитом дорослих людей допит малолітніх і неповнолітніх має тактичні особливості. Це пов'язано з тим, що у таких осіб ще не завершилося формування психіки, тому сприйняття неповнолітнім окремих подій, їх тлумачення, а також поведінка під час вчинення злочину та досудового слідства можуть мати певні відхилення. Цю обставину враховано в КПК України, де є окрема стаття, яка визначає процесуальні особливості допиту малолітніх або неповнолітніх осіб (226 КПК України) під час досудового слідства, а також окрема глава 38 «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх» (установлює особливий порядок кримінального провадження).

У криміналістичній тактиці також ураховуються психологічні особливості зазначених суб'єктів. Перш за все, слід звернути увагу на те, що вікова група, яка називається неповнолітніми, є неоднорідною. Із точки зору особливостей підготовки та проведення допиту, серед неповнолітніх виділяють кілька вікових груп:

- 1) діти-дошкільнята;
- 2) діти шкільного віку до 14 років;
- 3) підлітки від 14 до 16 років;
- 4) юнаки та дівчата старші 16 років.

Діти-дошкільнята іноді стають свідками небезпечних злочинів (найчастіше вбивств, нанесення тілесних ушкоджень у сімейно-побутовій сфері). Як свідчать психологічні дослідження, діти навіть у віці 4–6 років вже мають достатньо розвинуті можливості сприйняття, запам'ятовування й відтворення побаченого чи почутого. Під час підготовки до допиту особи дошкільного віку слідчому треба враховувати такі положення:

– під час допиту малюків обов'язковою є присутність педагога, зокрема спеціаліста в галузі дитячої психології, а за необхідності – лікаря, батьків або інших законних представників дитини (ч. 1 ст. 226 КПК України);

– найкраще допитувати дитину в звичайних для неї умовах – удома чи в дитячому садку;

– малюки схильні до навіювання, тому в разі зволікання з допитом на них можуть вплинути зацікавлені у справі дорослі особи;

– до проведення допиту необхідно одержати інформацію про особливості дитини (товариська, скута, боязка, має схильність до фантазування тощо);

– допит проводиться у формі бесіди, в якій для встановлення психологічного контакту з дитиною використовуються елементи гри;

– допит не повинен бути довгим (концентрація уваги дошкільнят не перевищує 15–20 хвилин);

– фіксувати розповідь дитини у протоколі необхідно дослівно.

Під час допиту дітей шкільного віку до 14 років (як свідків, так і потерпілих) теж слід користуватися названими вище положеннями, разом із тим слід зважати і на соціальні особливості дітей цієї вікової групи. Так, треба мати на увазі, що на допиті школярі неохоче розповідають про осудну поведінку знайомих старшого віку. У середовищі підлітків досить поширеним є переконання, що розповісти правду – це зрада. На допитах діти можуть демонструвати різноманітні варіанти поведінки – від розбещеності до відлюдкуватості. Для попередження й подолання небажаної поведінки майже завжди допиту повинна передувати бесіда, протягом якої намагаються нейтралізувати негативні риси особи неповнолітнього. Успіх такої бесіди, як і самого допиту, залежить від ступеню знання особливостей підлітка, умов його життя й виховання. Але одержати таку інформацію іноді буває дуже складно, оскільки в цій віковій групі поведінка вже значною мірою приховується від школи та батьків.

На допиті свідка або підозрюваного у віці 14–16 років (ст. 489–491 КПК України) за рішенням слідчого, прокурора або за клопотанням захисника

забезпечується участь законного представника, педагога чи психолога, а у разі необхідності – лікаря. Ухвалюючи рішення про участь у допиті підлітка педагога або іншої особи, не слід ставитись до цієї процедури формально. Необхідно запросити таку особу, присутність якої на допиті допоможе одержати правдиві й повні свідчення. Для досягнення цієї мети бажано запросити, наприклад, педагога (вчителя), який користується авторитетом у неповнолітніх і в змозі вплинути на розум і почуття допитуваного підлітка.

Під час допиту 14–16-річних співучасників злочину необхідно враховувати, що вони часто намагаються узгоджувати між собою неправдиві свідчення. На це може вказувати, наприклад, збіг деталей і подробиць у розповіді підлітків про ту ж саму обставину події. Для попередження (подолання) такого зговору рекомендується розпочинати допити з наймолодших співучасників, які під час учинення злочину виконували другорядну роль. Для виключення зговору протягом слідства не можна допускати їх спілкування між собою в приміщенні органу досудового розслідування.

Слід звернути увагу на те, що одним з ефективних тактичних прийомів одержання правдивих свідчень є усунення мотивів, що спонукають підлітка брехати. Наприклад, якщо неповнолітній побоюється помсти з боку дорослого співучасника, то цей мотив можна ліквідувати, взявши такого дорослого під варту. Хибне почуття товариськості зазвичай усувається шляхом демонстрації доказів нетовариського ставлення до підлітка з боку співучасників.

Тактика допиту юнаків і дівчат старших 16 років, як правило, не відрізняється від тактики допиту повнолітніх молодих людей, хоча можливі випадки, коли неповнолітній цієї вікової групи перебуває на більш низькому рівні психологічного та соціального розвитку.

Підсумовуючи сказане, можна визначити, що допит неповнолітніх повинен відповідати таким тактичним вимогам:

- 1) допит необхідно проводити якомога раніше (не можна зволікати);
- 2) вступну частину допиту необхідно проводити у формі бесіди (про заняття в школі, прочитані книжки, кінофільми, комп'ютерні ігри тощо);
- 3) допит не повинен бути занадто довгим (відповідно до вікової групи);
- 4) допиту має передувати ретельна підготовка з вивченням особи підлітка та середовища, в якому він живе;
- 5) запитання повинні бути максимально простими та зрозумілими для підлітків;
- 6) під час допиту необхідно встановити, з ким із дорослих спілкується підліток, і хто з них має найбільший вплив на нього;
- 7) у необхідних випадках для участі в допиті слід залучати спеціаліста, батьків або інших законних представників неповнолітнього, а в разі потреби – і лікаря.

§ 8. ФІКСАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОПИТУ

Результати допиту – відомості про обставини, що підлягають установленню у кримінальному провадженні й одержані від допитаної особи, – повинні бути зафіксовані у способи, визначені кримінальним процесуальним законодавством. Зокрема, їх слід зафіксувати у протоколі допиту, який є основним способом фіксації. Свідчення можуть бути зафіксовані і допоміжними засобами, які є додатками до протоколу (малюнки, схеми, креслення, а також звуко- або відеозапис).

Під час складання протоколу допиту необхідно керуватись такими вимогами:

1) у протоколі має бути вказано, ким проводився допит, і дані всіх його учасників, які залучалися слідчим (спеціаліст, перекладач, педагог, захисник тощо);

2) протокол повинен містити дані про процесуальний статус допитуваної особи й виконання слідчим відповідних вимог кримінального процесуального законодавства (роз'яснення прав, попередження про відповідальність тощо);

3) протокол має бути написаний чітко та зрозуміло, без виправлень (найкраще друкувати протокол);

4) свідчення слід записувати від першої особи, тобто як пряму мову;

5) свідчення особи бажано записувати зі збереженням її стилю викладання й термінології (але в разі використання допитуваним жаргонних слів у протоколі варто викласти тільки їх фактичне значення);

6) у протоколі не повинно бути нецензурних слів (наприклад, у свідченнях потерпілого про погрози з боку злочинця вони замінюються вказівкою на нецензурну лайку);

7) особа має бути ознайомлена з протоколом допиту, про що в цьому протоколі робиться її власноручний запис зразка «Протокол мною прочитано, записано правильно. Уточнень і доповнень не маю» й ставиться підпис (протокол підписується також слідчим та особами, які приймали участь у допиті);

8) допитаною особою повинна бути підписана кожна сторінка протоколу допиту.

Свідчення особи можуть бути додатково зафіксовані шляхом виконання нею певних замальовок (наприклад ножа, яким погрожував злочинець), схем місцевості, креслень приміщень, будови певного приладу тощо. У такому випадку їх слід виконувати на окремому аркушу, який повинен мати пояснювальні написи й підписуватися допитуваною особою, слідчим та іншими учасниками цієї слідчої дії. Виконаний таким чином допитуваною особою документ є джерелом доказів як додаток до протоколу допиту.

На допиті можуть використовуватися як додаткові засоби фіксації звуко- або відеозапис. Про це повідомляються всі учасники слідчої дії, про що робиться відповідна відмітка у протоколі із занесенням до нього технічних даних про використувані засоби. Зважаючи на те, що застосування технічних засобів може бути пов'язано з певними складнощами, які можуть вплинути на результативність допиту, рішення ухвалюється слідчим із точки зору доцільності. Доцільним, зокрема, вважається використання згаданих технічних засобів фіксації у таких випадках:

- у разі допиту потерпілого, який перебуває у важкому стані у лікарні, але може давати свідчення;
- у разі допиту особи з перекладачем;
- у разі допиту неповнолітніх, схильних до відмови від своїх свідчень;
- у разі допиту обвинуваченого у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину, коли він визнає свою вину;
- у разі допиту потерпілих і свідків, свідчення яких мають ключове значення у справах про злочини, вчинені організованими групами.

Якщо на допиті використовувався звуко- або відеозапис, відповідна фонограма (відеозапис) повинна бути відтворена – прослухана (переглянута) допитаною особою, про що на плівці додатково робиться відповідний запис. Фонограма чи відеозапис допиту є додатками до протоколу й зберігаються в окремому опечатаному пакеті з відповідним пояснювальним написом і підписом слідчого.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Що являє собою допит як слідча дія, та які його види використовуються на стадії досудового розслідування?
2. Що розуміють під тактичними прийомами допиту?
3. Які існують критерії допустимості тактичних прийомів допиту?
4. З яких елементів складається підготовка допиту?
5. Яким є порядок (структура) проведення допиту?
6. У чому полягають тактичні особливості допиту у безконфліктній ситуації?
7. У чому полягають тактичні особливості допиту у конфліктній ситуації?
8. У чому полягають тактичні особливості допиту неповнолітніх?
9. Що являє собою допит двох чи більше вже допитаних осіб?
10. У чому полягають тактичні правила допиту двох чи більше вже допитаних осіб?
11. Які існують засоби фіксації результатів допиту та правила їх застосування?

Глава 16

ТАКТИКА ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ

§ 1. ПОНЯТТЯ ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ, ЙОГО ВИДИ ТА ЗНАЧЕННЯ В ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ

Пред'явлення для впізнання – це слідча (розшукова) дія, яка полягає в ідентифікації пред'явленого об'єкта за уявним образом, що зберігся у пам'яті особи (свідка, потерпілого, підозрюваного). Вона спрямована на отримання доказів на основі використання «ідеальних» слідів кримінального правопорушення, що залишаються у пам'яті людей у вигляді образів. Процесуальний порядок проведення цієї слідчої дії, а також правила фіксації його перебігу та результатів детально регламентуються в ст. 223, 228–232 КПК України.

Від пред'явлення для впізнання як слідчої дії треба відрізнити *оперативно-розшукове впізнання*, коли, наприклад, під час розшуку громадянам пред'являються фотографії чи суб'єктивний портрет підозрюваного або особи, яка зникла безвісті, оскільки таке пред'явлення переслідує лише оперативну мету – отримання орієнтуючих відомостей, необхідних для виконання поставленого завдання.

Необхідність у пред'явленні для впізнання того чи іншого об'єкту може виникнути у тому випадку, коли необхідно встановити, чи є об'єкт, виявлений під час кримінального провадження, тим самим, який був задіяний у механізмі вчинення кримінального правопорушення та сприймався певною особою.

Залежно від об'єкта пред'явлення для впізнання в КПК України виділяють такі його види: пред'явлення особи для впізнання (ст. 228), пред'явлення речей для впізнання (ст. 229), пред'явлення трупа для впізнання (ст. 230).

Окрім того, за іншими підставами можуть бути виділені деякі інші види цієї слідчої дії, зокрема:

- 1) *за формою пред'явлення*:
 - у натуральному вигляді (безпосереднє сприйняття об'єкта);
 - за копіями (фотографії, відеозапис, аудіозапис) або в режимі відео-конференції;
- 2) *за ідентифікаційними ознаками особи*:
 - за ознаками зовнішності;
 - за динамічними ознаками (голосом або ходом);
- 3) *за умовами спостереження*:
 - взаємне візуальне спостереження;
 - одностороннє візуальне спостереження особою, яка впізнає.

Значення пред'явлення для впізнання в досудовому розслідуванні обумовлюється тим, що ця слідча дія є логічним продовженням допиту щодо використання «ідеальних» слідів злочину як джерела доказів. Оскільки злочини вчиняються в соціальному середовищі і, як правило, стосуються конкретних людей, завжди є можливість знаходження таких осіб, які сприймали кримінальну дію, запам'ятали певні її елементи й можуть надати відомості про неї.

§ 2. ЗАГАЛЬНІ ПРАВИЛА ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ

Слід відзначити, що пред'явлення для впізнання як спосіб ідентифікації й отримання доказів у кримінальному провадженні ґрунтується на психологічних процесах людини. Здавна під час вивчення свідчень виходили з наявності трьох традиційних стадій їх формування: сприйняття, закарбовування в пам'яті (запам'ятовування) й відтворення.

Сприйняття – перша стадія формування свідчень. Її особливості залежать від низки об'єктивних і суб'єктивних чинників. До об'єктивних чинників належать умови сприйняття: видимість, чутність, тривалість сприйняття, погодні явища (туман, дощ, снігопад), особливі температурні умови (спека, сильний мороз), які обмежують фізичні можливості органів відчуттів та об'єктивність сприйняття, й інші обставини (наприклад, віддаленість від предмета спостереження). Надзвичайно велике значення у формуванні свідчень має суб'єктивність сприйняття, оскільки інформація, яка міститься в свідченнях допитуваних осіб, пройшла крізь фільтр їх свідомості. Різні особи відмічають у тих самих об'єктах якісь ознаки частіше, ніж інші. До найхарактерніших суб'єктивних чинників належать такі: стан органів чуття, емоційний стан особи, яка сприймає той чи інший об'єкт, особистий інтерес до фактів чи явищ, які сприймаються, спрямованість уваги, рівень інтелекту тощо.

Запам'ятовування – друга стадія формування свідчень. Вирізняють довільне (цілеспрямоване, умисне) та мимовільне запам'ятовування. Довільне запам'ятовування завжди стимулюється вольовими зусиллями й відбувається в процесі свідомого осмисленого заучування. Мимовільне запам'ятовування відбувається тоді, коли інформація залишається в пам'яті без свідомо поставленої мети, що особливо властиве дітям.

Відтворення – третя стадія формування свідчень, яка здійснюється за допомогою, перш за все, мовних засобів. Відтворення – це відображення минулого у вигляді опису образу об'єкта, який зберігся у пам'яті. Стадія відтворення, як і дві попередні, залежить від низки суб'єктивних та об'єктивних чинників, а також від процесів сприйняття й запам'ятовування, які відіграють вирішальну роль у відтворенні. Передусім на нього впливають ті дефекти, які діяли під час сприйняття та запам'ятовування. Також на процес відтворення впливають темперамент особи, яка дає свідчення, та її емоційний стан. У зв'язку з допитом, який має відбутися, нерідко негативні емоції впливають на пам'ять людини й заважають

згадати об'єкти та факти, які за інших обставин відтворюються без зусиль. Також на емоційний стан допитуваного впливає наявність або відсутність психологічного контакту зі слідчим. Важливу роль у відтворенні відіграють методи оживлення пам'яті, використання, асоціацій за схожістю, суміжністю та контрастністю.

В юридичній психології виділяються аналітичне й синтетичне впізнання. *Аналітичне (суцесивне) впізнання* відбувається тоді, коли особа, що впізнає, може виділити (назвати) окремі ознаки зовнішності, які вона запам'ятала і за якими може впізнати об'єкт (колір очей, волосся, особливі прикмети). *Синтетичне (симультанне) впізнання* відбувається тоді, коли особа, що впізнає, сприйняла та запам'ятала об'єкт у цілому, без виокремлення окремих його ознак (цілісний образ).

Указані стадії формування свідчень відповідають основним психологічним процесам, що відбуваються у мозку людини під час її життєдіяльності. Ці процеси є індивідуальними (суб'єктивними) й пов'язуються зі станом органів чуття й пам'яті, емоційним станом, спрямованістю уваги та іншими особливостями перебігу психологічних процесів. Також на них суттєво впливають об'єктивні чинники – умови сприйняття (видимість, тривалість сприйняття, погодні явища тощо). Окрім того, вони приховані від зовнішнього спостереження та контролю. У процесі досудового слідства нерідко слідчі стикаються з тим, що різні особи, спостерігаючи ту ж саму подію чи об'єкт з однакової відстані й перебуваючи в ідентичних умовах, по-різному розповідають про побачене, тобто по-різному відтворюють ці явища. Тому в разі пред'явлення для впізнання досить високою є ймовірність помилки. Для мінімізації помилок у КПК України (ст. 228–232) закладено такі загальні імперативні правила (приписи) проведення цієї слідчої дії.

1) *Перед тим, як пред'явити особі об'єкт для впізнання, ця особа повинна бути допитана (зі складанням протоколу) щодо таких обставин:*

- чи може вона впізнати цей об'єкт та за якими ознаками;
- за яких обставин вона бачила (сприймала) об'єкт.

Якщо особа заявляє, що вона не може назвати ознаки, за якими впізнає об'єкт, проте може впізнати його за сукупністю ознак, той, хто проводить цю процесуальну дію, зазначає це у протоколі.

2) *Об'єкт пред'являється для впізнання разом з іншими однорідними об'єктами одного виду, якості та без різких відмінностей у зовнішньому вигляді (особи не повинні мати різких відмінностей у віці, зовнішності та одязі), яких має бути не менше трьох.* Таким чином, усього об'єктів, що пред'являються, повинно бути не менше чотирьох (у ч. 7 ст. 228 КПК України прямо зазначається, що матеріали відеозапису із зображенням особи, яка підлягає впізнанню, можуть бути пред'явлені лише за умови зображення на них не менше чотирьох осіб).

Із цього правила є винятки – пред'являються для впізнання в одному екземплярі трупи (ст. 230 КПК України) та унікальні речі, щодо яких не існує однорідних речей (ч. 3 ст. 229 КПК України), наприклад твори мистецтва.

3) Для пред'явлення для впізнання слідчий (прокурор) зобов'язаний запросити не менше двох незацікавлених осіб (понятих). В окремих випадках їх має бути четверо (залежить від різновиду впізнання). Винятками є випадки застосування безперервного відеозапису (ч. 7 ст. 223 КПК України).

4) Забороняється заздалегідь показувати особі, яка впізнає, об'єкт, який пред'являтиметься для впізнання, та надавати інші відомості про прикмети цього об'єкту.

5) Якщо особа заявляє про впізнання одного з пред'явлених об'єктів, їй пропонується пояснити, за якими ознаками вона його впізнала. Це правило створює додаткові гарантії достовірності ідентифікації, оскільки пояснення ознак, за якими відбулося впізнання, повинно збігатись із тими поясненнями, які зафіксовано у протоколі попереднього допиту цієї особи.

6) Для фіксування впізнання технічними засобами й обслуговування інших технічних засобів, які використовуються під час пред'явлення для впізнання, можуть залучатися відповідні спеціалісти, а також психологи, педагоги та інші спеціалісти.

Названі загальні правила пред'явлення для впізнання обумовлюють необхідність проведення певних підготовчих дій. Зокрема, після допиту особи, яка потенційно може впізнати певний об'єкт, та ухвалення рішення про проведення цієї слідчої дії треба вирішити такі низку тактичних завдань:

- визначити вид пред'явлення для впізнання (за об'єктом, формою пред'явлення тощо);
- визначити місце й час його проведення;
- ужити заходів щодо створення умов, сприятливих для впізнання;
- здійснити добір двох однорідних об'єктів, які не мають різних відмінностей від об'єкта, який буде пред'являтися;
- визначити й підготувати необхідні науково-технічні засоби та матеріали, для проведення слідчої дії;
- визначити коло учасників пред'явлення для впізнання й ужити заходів щодо їх залучення;
- ужити відповідних заходів щодо охорони місця пред'явлення для впізнання, якщо учасником є підозрюваний, який перебуває під вартою;
- скласти план пред'явлення для впізнання, з яким ознайомити учасників, які надаватимуть слідчому допомогу (наприклад, спеціалістів).

§ 3. ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ

Найчастіше на досудовому розслідуванні злочинів пред'являються для впізнання особи (ст. 228 КПК України). Типовими ситуаціями **пред'явлення для впізнання особи** є такі:

1) особа, яка впізнає, не знайома з людиною, яку сприймала та запам'ятала за обставин, що мають значення для кримінального провадження;

2) особа, яка впізнає, знає певну людину, але не може назвати прізвище та ім'я або називає їх неправильно;

3) особа, яка впізнає, знайома з певною людиною, але остання заперечує факт знайомства.

Залежно від ідентифікуючих ознак пред'явлення для впізнання особи може здійснюватись за *анатомічними ознаками зовнішності*, за *динамічними ознаками* (хода, міміка, жестикуляція), за *ознаками голосу та мовлення*. З усіх цих видів найчастіше особи пред'являються для впізнання за *анатомічними ознаками зовнішності*. Після детального допиту особи, що впізнає, щодо ознак зовнішності людини, яку сприймали та запам'ятали, слідчий вирішує питання щодо виду (в натурі чи за зображенням), часу й місця пред'явлення для впізнання. Також він повинен отримати добровільну згоду особи, яка буде пред'являтися, оскільки в протилежному випадку своєю поведінкою вона може унеможливити проведення цієї слідчої дії.

Забороняється заздалегідь показувати особі, яка впізнає, особу, яка повинна бути пред'явлена для впізнання, та надавати інші відомості про прикмети цієї особи. Перед пред'явленням для впізнання слідчий повинен вжити заходів, які виключали б зустріч з особою, що впізнає, людини, яку буде пред'явлено. Із цією метою слідчий викликає цих осіб на різний час і розміщує в різних приміщеннях. Окрім того, слід подбати, щоб серед осіб-статистів, які залучаються до пред'явлення для впізнання, не опинилися знайомі особи, що впізнає.

Якщо особу було затримано, і вона до пред'явлення для впізнання перебувала під вартою, то слідчий повинен перед проведенням слідчої дії вжити заходів для усунення ознак її перебування в ізоляторі тимчасового тримання (ІТТ). Зокрема, треба запропонувати такій особі поголитися, привести до ладу одяг (їй повертаються пасок і шнурки, вилучені в ІТТ). Також уживаються заходи щодо попередження можливої втечі такої особи під час пред'явлення для впізнання.

Найбільш доцільною вважається така послідовність пред'явлення для впізнання. Спочатку в спеціально підготовлену кімнату (кабінет слідчого) запрошуються поняті, спеціалісти та статисти. Потім запрошується особа, яка пред'являється для впізнання, і їй пропонується за своїм вибором зайняти будь-яке місце серед статистів. Усім присутнім роз'яснюються їх права, обов'язки, відповідальність і правила поведінки під час слідчої дії. Після цього у спосіб, що виключає підказку (наприклад, по телефону), запрошується особа, яка впізнає.

Особі, яка впізнає, слідчий пояснює сутність цієї слідчої дії. Якщо нею є свідок, то він попереджається про кримінальну відповідальність за ст. 385 КК України за відмову від давання показань і за давання завідомо неправдивих

показань за ст. 384 КК України. Якщо ж упізнає потерпілий, то його попереджають лише про кримінальну відповідальність за давання свідомо неправдивих показань (ст. 384 КК України). Участь підозрюваного у впізнанні є обов'язковою. Під час упізнання недопустимо ставити навідрізані питання або будь-яким чином акцентувати увагу на одній із пред'явлених осіб.

Особі, яка впізнає, пропонується оглянути осіб, яких їй пред'являють, і відповісти на питання, чи впізнає вона серед присутніх ту особу, яку бачила раніше за певних обставин. Результат пред'явлення для впізнання може бути позитивним, коли той, хто впізнає, заявляє про впізнання й указує не тільки загальні прикмети й ознаки, але й особливі, на сукупності яких ґрунтується ототожнення. Результат упізнання може бути негативним – серед пред'явлених осіб відсутня людина, яку треба ототожити.

Окремим різновидом цієї слідчої дії є *пред'явлення для впізнання особи при односторонньому візуальному та аудіоспостереженні* (ч. 4 ст. 228 КПК України). Цей різновид пред'явлення для впізнання проводиться з метою забезпечення безпеки особи, яка впізнає. Здійснюється воно в умовах, коли особа, яку пред'являють для впізнання, не бачить і не чує особи, яка впізнає, тобто поза її візуальним та аудіоспостереженням. Особа, яка пред'являлася для впізнання, повідомляється про результати впізнання.

Підставами для ухвалення рішення про пред'явлення для впізнання особи з одностороннім візуальним та аудіоспостереженням є, зокрема, вжиття до особи, яка буде впізнавати, заходів безпеки, передбачених законом України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23.12.1993. Але таке рішення може ухвалюватись і в інших випадках, зокрема з урахуванням особистісних якостей особи, яка буде впізнавати, наприклад віку, статі, стану здоров'я чи залежності від підозрюваного. Береться до уваги і характеристика особи, яка пред'являється для впізнання (колишні судимості, схильність до застосування насильства, зухвала поведінка під час досудового розслідування, наявність невстановлених співучасників і злочинного оточення).

Забезпечення одностороннього візуального та аудіоспостереження вимагає створення відповідних умов, тому таке пред'явлення для впізнання може проводитись тільки у спеціально обладнаному приміщенні, поділеному навіпіл перегородкою зі спеціального скла з односторонньою прозорістю. Уявляється, що пред'явлення для впізнання особи за допомогою одностороннього візуального й аудіоспостереження може здійснюватись і з використанням двох суміжних приміщень із закритими дверима крізь дверне «очко». Для забезпечення достовірності результатів цієї слідчої дії потрібна участь не менше чотирьох понятих, оскільки особа, що впізнає, й особа, яка пред'являється, перебувають у двох приміщеннях чи різних частинах одного приміщення без взаємного контакту.

Особа може бути пред'явлена для впізнання за *фотознімками* або *матеріалами відеозапису* з дотриманням загальних правил цієї слідчої дії (ч. 6 ст. 228 КПК України). Така ситуація виникає, наприклад, коли є докази вчинення злочину певною особою, але вона зникла й переходується від слідства.

Слід зазначити, що сприйняття фото- та відеозображення людини є, звісно, менш інформативним порівняно з безпосереднім сприйняттям особи. Окрім того, важливою обставиною, яка повинна враховуватися, є законодавчо встановлене правило, відповідно до якого проведення впізнання за фотознімками чи матеріалами відеозапису виключає можливість у подальшому пред'явлення особи для впізнання. Тому рішення щодо проведення впізнання за фотознімками чи матеріалами відеозапису має ухвалюватися лише за наявності таких умов:

1) на допиті особи, що впізнає, встановлено комплекс ознак зовнішності, за якими вона може впевнено ідентифікувати певну особу;

2) встановлений на допиті комплекс ознак зовнішності достатньо повно відображається на фотознімках чи відеозаписі встановленої слідством особи.

Для пред'явлення для впізнання особи відповідні фотознімки чи матеріали відеозапису можуть бути вилучені за місцем роботи (наприклад, фотознімок з особової справи), під час обшуку в підозрюваного чи надаватись його родичами або знайомими. Що стосується фотознімків, то вони повинні бути чіткими й натуральними – без штучного «покращання» зовнішнього вигляду особи. У зв'язку з цим слід особливо обережно ставитися до фотографій, які виготовлялися у професійних фотографів на замовлення. Як правило, художня фотографія спрямована на усунення певних недоліків у зовнішності з використанням спеціальних комп'ютерних програм (усунення шрамів, родимок, зморшок тощо). Через це на такій фотографії людина може бути зображена без важливих ідентифікаційних ознак. Особа на фотографії повинна бути зображена в положеннях, звичайних під час здійснення впізнавальної фотозйомки, а оскільки фотознімки «в профіль» трапляються рідко, як правило, відбирають фотографії в $\frac{3}{4}$ оберту голови. Відповідно до обраної фотографії особи, яка пред'являтиметься для впізнання, добираються фотографії не менше двох статистів (ті ж самі масштаб і ракурс, без різких відмінностей у зовнішності й одязі).

Для пред'явлення фотографії треба оформити у вигляді фототаблиці – наклеїти, опечатати та пронумерувати. Окрім номерів, біля фотографій не повинно бути жодних позначок. Особа, яка впізнає, вказує номер фотографії й називає ознаки, за якими вона впізнала зображену на фотографії особу. Використана фототаблиця долучається до протоколу як додаток.

Як матеріали відеозапису для пред'явлення для впізнання можуть бути використані записи певних подій, де зображена особа, яка пред'являтиметься (день народження, презентації, весілля тощо). Відеозапис також

повинен бути достатньо масштабним (великий план), із чітким зображенням зовнішності особи. При цьому слід дотримуватись законодавчо встановленої умови – матеріали відеозапису із зображенням особи, яка підлягає впізнанню, можуть бути пред'явлені лише за умови зображення на них не менше чотирьох осіб, тієї ж статі, які не повинні мати різних відмінностей у віці, зовнішності та одязі від особи, яка підлягає впізнанню (ч. 7 ст. 228 КПК України).

Пред'явлення для впізнання особи може проводитися також за *динамічними ознаками* – за ознаками голосу або за ходом (ч. 9 ст. 228 КПК України). За ознаками *голосу* пред'явлення здійснюється у випадках, коли особа, що впізнає, запам'ятала лише голос чи мовлення особи, яку треба впізнати, і вони мають певні особливості (відрізняються від аналогічних ознак інших осіб) і є стійкими та виразними (гаркавість, своєрідний тембр). Мовлення кожної людини являє собою звукову характерність, яка, як правило, не може бути змінена за волею людини. Таке пред'явлення для впізнання слід здійснювати без візуального контакту між особою, що впізнає, й особами, пред'явленими для впізнання. Упізнання за ознаками голосу чи усного мовлення може бути проведено як безпосередньо, так і опосередковано (за фонограмою).

Пред'явлення для впізнання за ознаками голосу чи усного мовлення має певні особливості. Під час попереднього допиту з'ясовуються характерні особливості голосу (частота, сила, тембр) та усного мовлення (гаркавість, акцент, вживання жаргонізмів тощо). Упізнання проводиться в умовах роздільного розміщення того, хто впізнає, й особи, яку впізнають. Це може бути кімната, розгороджена ширмою, або дві суміжні кімнати з відкритими дверима. Усі учасники мають бути поділені на дві групи: в одній – помічник слідчого, той, хто впізнає, та двоє понятих, у другій – слідчий, поняті, а також фахівці та інші учасники. До кімнати, де перебуває слідчий, запрошується особа, яку впізнають, і статисти (особи, в яких голос та усне мовлення не мають різних відмінностей від мовлення особи, яка впізнається). Присутнім пояснюються мета слідчої дії, їхні права й обов'язки. Слідчий пропонує особам, що пред'являються, по черзі прочитати спеціально складений текст зі словами, які чув той, хто впізнає, за обставин, які мають значення для встановлення істини. Після цього тому, хто впізнає, пропонується відповісти, чи впізнав він когось (яким упізнаний був по черзі). У разі позитивної відповіді ставиться запитання про ознаки, за якими відбулося впізнання.

Особа може бути пред'явлена для впізнання *за ходом*. Для цього на попередньому допиті слід установити особливості ходи особи, які сприймалися за певних обставин. Зокрема, це можуть бути швидкість, рівномірність, симетричність, розмір кроку, розставлення ніг у боки, положення та постановка стоп під час ходіння тощо. Для характеристики ходи використовуються сукупність цих ознак, а також положення та рухи голови, плечей, тулуба, таза й рук. Хода залежить від віку та статі людини, її стану, одягу (утруднює, не

утруднює рухи), взуття (зручне, незручне), фахових навичок, наявного вантажу, умов і цілей. Наприклад, як особливість відзначається кульгання.

У пред'явленні особи для впізнання за ознаками ходи є певні складнощі, які, зокрема, полягають в особливостях реалізації процесуальних вимог і рекомендацій криміналістичної тактики, а саме:

- особа пред'являється разом з іншими особами тієї ж статі в кількості не менше трьох, які не мають різних відмінностей у зовнішності й одязі;
- особи, які пред'являються, мусять рухатися так, щоб ознаки ходи стали явними для сприйняття;
- особа, що впізнає, до моменту безпосереднього пред'явлення ознак ходи не повинна бачити осіб, які будуть пред'являтися;
- місцем пред'явлення особи для впізнання мають бути достатнє за розмірами приміщення або відкрита місцевість (поле, вулиця, стадіон);
- із метою попередження можливої втечі підозрюваного слід уживати відповідних заходів охорони.

Важливе значення для розслідування злочинів має **пред'явлення для впізнання речей** (ст. 229 КПК України). Здебільшого йому підлягають предмети, які були знаряддями злочину та які запам'ятали свідки й потерпілі, а також речі, якими заволодів злочинець, або такі, що перебувають в іншому зв'язку з подією злочину. За своїм процесуальним статусом вони є речовими доказами й тому повинні відповідним чином оформлятися (протоколом затримання підозрюваного, огляду, обшуку тощо). Речі, які можуть бути пред'явлені для впізнання, повинні мати індивідуалізуючі ознаки зовнішньої будови. Недоцільно пред'являти для впізнання предмети їх власнику (потерпілому), якщо в нього є технічний паспорт чи інший документ, за яким встановлюється належність цієї речі.

Пред'явлення для впізнання предметів проводиться за загальними правилами. Спочатку того, хто впізнає, допитують щодо ознак предмета. Окрім встановлення загальних ознак (розміри, форма, колір), особлива увага приділяється окремим індивідуалізуючим ознакам предмета, які виникають під час виготовлення (якщо предмет саморобний) або експлуатації (наприклад, сліди ремонту). Предмет пред'являється серед інших однорідних предметів у кількості не менше трьох. Добрані для впізнання предмети розкладаються в присутності понятих у довільному порядку так, щоб добре було видно окремі індивідуалізуючі ознаки, про які говорила на допиті особа, що впізнає. Поряд із кожним предметом кладеться бирка з відповідним номером. Особі, що впізнає, надається можливість ретельно оглянути кожний із пред'явлених предметів – вона може взяти предмет у руки, розглянути з усіх боків, приміряти (якщо йдеться про носильні речі). У випадку впізнання особа повинна назвати ознаки, за якими вона впізнала певну річ.

Іноді у практиці розслідування може виникнути потреба пред'явити для впізнання рідкісні або унікальні (неповторні) об'єкти. Це можуть бути твори

мистецтва (картини, ікони, коштовності), які були викрадені або вивозяться з країни контрабандним шляхом. Пред'являти їх для впізнання серед інших однорідних (схожих) предметів неможливо, оскільки або аналогів не існує взагалі, або їх неможливо дістати. У такому випадку унікальний предмет пред'являється для впізнання в одиничному екземплярі в присутності понятих і за участю спеціаліста (ч. 3 ст. 229 КПК України). Унікальність пред'явленого предмета попередньо встановлюється висновком спеціалістів. Упізнання такого предмета не виключає проведення відповідної експертизи.

Іноді під час розслідування викрадення тварин цінних порід або домашньої худоби виникає потреба в *пред'явленні для впізнання тварин*. Цей вид упізнання проводиться за загальними правилами. Кожна тварина має загальні та окремі ознаки, які в сукупності її індивідуалізують, що дозволяє під час розслідування ототожнити її шляхом упізнання. На допиті, що передуює впізнанню, власник тварини повинен описати загальні (вік, найменування породи, стать, розмір, масть), окремі (наприклад, голова, її розміри, контури) ознаки й особливі прикмети (будь-які відмітини, тавро, ознаки перенесених хвороб). Під час допиту та проведення впізнання слідчий може залучати як спеціаліста ветеринара бо зоотехніка з метою правильного визначення породи, віку, масті та інших ознак тварини. У більш складних випадках для підтвердження ознак, указаних власником (наприклад, вік), і результатів пред'явлення для впізнання може призначатися зооветеринарна експертиза.

Метою *пред'явлення для впізнання трупа* (ст. 230 КПК України) є встановлення особистості померлого. Тому воно проводиться у випадках, коли:

- 1) знайдено труп невідомої людини (документи відсутні);
- 2) зовнішність трупа суттєво змінилася (була спотворена).

Пред'явлення для впізнання трупа має певні особливості, обумовлені специфікою об'єкта впізнання. Наприклад, морфологічні ознаки, які характеризують зовнішність і можуть бути використані для впізнання, на трупі швидко видозмінюються, починають руйнуватися та зникають у результаті трупних явищ.

У разі виявлення трупа невідомої особи перш за все встановлюють, хто з місцевих жителів (населеного пункту, регіону) пропав без вісті. Для цього використовуються дані відповідного криміналістичного обліку. Особи, які заявили про зникнення людини, детально допитуються про ознаки зовнішності та особливості одягу та інших речей, які мала особа в день зникнення. У першу чергу труп пред'являється родичам зниклої людини, а також іншим особам, які добре її знали. Такі особи можуть бути виявлені і в результаті демонстрації фотографій трупа по телебаченню.

Допит особи, що впізнає, проводиться у звичайному порядку, але має певні особливості, обумовлені як змінами об'єкта впізнання (наявність трупних

плям), так і складнощами психологічного характеру (родичі через емоційні переживання не завжди можуть описати ознаки зовнішності близької їм людини). Окрім того, вигляд трупа, який пред'являється для впізнання, може викликати неприємні відчуття у того, хто впізнає, що ускладнює впізнання. У зв'язку з цим труп пред'являється для впізнання в одиначному числі. Під час допиту особи увагу слід звернути на помітні ознаки, які зберігаються на протязі тривалого часу (особливості зубного апарату), дефекти розвитку («заяча губа»), аномалії в будові скелету та інші фізичні недоліки (відсутність ока, дефект носа, вкорочені нога чи рука) і т. ін.

У деяких випадках перед пред'явленням для впізнання необхідно провести «туалет трупа» (надання трупу прижиттєвого вигляду), а в більш складних випадках (наявність значних ушкоджень на обличчі чи зміни внаслідок довгого перебування у воді) пропонується зробити реставрацію його обличчя. Однак ці дії можна провести лише з дозволу слідчого і після судово-медичної експертизи для збереження слідів злочину, що є на трупі.

Під час пред'явлення для впізнання трупа виникає серйозне психологічне ускладнення, обумовлене тим, що особа, що впізнає, повинна порівнювати уявний образ живої людини з ознаками неживої. Психологічне навантаження та складна образна ідентифікація – моделювання й трансформація двох образів (живої особи та мертвого тіла з наявними посмертними змінами) – не завжди дозволяють зробити висновок про тотожність.

Труп пред'являється для впізнання без одягу (прикритий тканиною). Одяг і речі, знайдені при ньому, пред'являються для впізнання окремо, серед схожих об'єктів, що дозволяє точніше виконати норму закону про порядок пред'явлення кожного з об'єктів (трупа та предметів).

В окремих випадках у разі впізнання (невпізнання) трупа родичами загиблого слідчому доцільно залучити до цієї слідчої дії інших осіб, які добре знали або бачили померлого, щоб виключити можливість умисного перекручення результату слідчої дії. Наприклад, родичі можуть умисно «не впізнати» труп у разі їх причетності до вбивства або безпідставно «впізнати» труп невідомої людини з корисливою метою (отримання грошової допомоги).

Існують певні особливості пред'явлення трупів для впізнання під час масової загибелі людей (наприклад, авіакатастрофи). Спочатку проводиться фотографування або відеозйомка трупів за категоріями (дорослі чоловіки та жінки, діти). Після цього відповідні записи демонструють особам, які впізнають. У випадку впізнання за фото- чи відеозаписом особа допитується про ознаки, за якими труп було впізнано. Після цього труп в окремому приміщенні пред'являється для впізнання в натуральному вигляді. Обидві частини впізнання (за копіями і в натуральному вигляді) протоколюються.

Якщо особистість загиблого не встановлено, необхідно забезпечити можливість його впізнання в подальшому. Для цього труп фотографують за

правилами сигналетичної зйомки, дактилоскопіюють, детально описують його ознаки, виявлені під час зовнішнього огляду та судово-медичного дослідження, описують одяг і речі, знайдені при трупі, та вживають заходів для їх збереження.

§ 4. ОСОБЛИВОСТІ ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ У РЕЖИМІ ВІДЕОКОНФЕРЕНЦІЇ

Так само як і допит, закон допускає пред'явлення для впізнання осіб чи речей під час досудового розслідування у режимі відеоконференції з трансляцією з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування) у таких випадках:

- 1) за неможливості безпосередньої участі певних осіб у досудовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин;
- 2) у разі необхідності забезпечення безпеки осіб;
- 3) для проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого;
- 4) у разі необхідності вжиття таких заходів для забезпечення оперативності досудового розслідування;
- 5) за наявності інших підстав, визначених слідчим, прокурором або слідчим суддею достатніми (ч. 1 ст. 231 КПК України).

Отже, ухвалення рішення про дистанційне пред'явлення для впізнання віднесено цілковито до компетенції службової особи, яка проводить досудове слідство, і може скластися враження, що вона здатна ухвалювати його на свій розсуд. Але оскільки процедура впізнання відбуватиметься за відсутності безпосереднього контакту з об'єктом, який пред'являється (він буде сприйматися через відеозображення), треба брати до уваги низку факторів, які впливають на ухвалення такого рішення:

1) пред'явленню для впізнання передує допит особи, що впізнає, також у режимі відеоконференції, в результаті чого має бути встановлений комплекс ідентифікаційних ознак об'єкта, за якими ця особа може впевнено ідентифікувати цей об'єкт;

2) психічний процес порівняння образу об'єкта, який зберігся в пам'яті особи, що впізнає, буде здійснюватися із відеозображенням кількох об'єктів, які пред'являються, й особа не має можливості підійти ближче, взяти річ у руки для ретельного огляду тощо;

3) потрібні маніпуляції зі змінами масштабу зображення, які слід передбачити під час підготовки цього різновиду пред'явлення для впізнання;

4) повинні враховуватися можливі дефекти органів зору чи слуху особи, що впізнає, які не зможе компенсувати якість апаратно-програмних засобів відеоконференції;

5) підозрюваний, який виступає об'єктом пред'явлення для впізнання, будь-якої миті може висунути заперечення щодо його проведення, використавши як привід певну обставину (право підозрюваного, передбачене ч. 2 ст. 231 КПК України).

Зазначені положення вказують на надзвичайну складність пред'явлення для впізнання у режимі відеоконференції, тому рішення про його проведення на досудовому розслідуванні має ухвалюватися у виняткових випадках і після ретельного аналізу наявних можливостей досягнення мети цієї слідчої дії.

§ 5. ФІКСАЦІЯ ПЕРЕБІГУ ТА РЕЗУЛЬТАТІВ ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ

Основним засобом фіксації перебігу та результатів пред'явлення для впізнання є протокол. Окрім нього, додатковими засобами фіксації можуть виступати фотозйомка й відеозапис.

У *вступній частині* протоколу пред'явлення для впізнання вказуються дані про місце й час проведення цієї слідчої дії, дані про слідчого й особу, яка впізнає, П.І.Б. та адреси понятих, а також дані спеціаліста, якщо той брав участь у впізнанні. Зазначається, що учасникам були пояснені мета слідчої дії, їх права та обов'язки; також їм повідомляється про застосування фото- чи відеозйомки. Якщо особою, що впізнає, є потерпілий, його попереджають про кримінальну відповідальність за дачу неправдивих показань (ст. 384 КК України), а свідка, крім того, ще й за відмову від давання показань (ст. 385 КК України), що засвідчується їх підписами. До протоколу заносяться відомості про осіб (статистів), серед яких пред'являється пізнаваний. Також у ньому слід записати прізвище, ім'я та по батькові й зазначити вік, зріст, будову тіла, колір волосся й тип обличчя того, кого впізнають. Не менш важливо описати там ознаки його одягу – вид, фасон, колір, покрій тощо. Якщо для впізнання пред'являються предмети, то обов'язково зазначаються їх форма, розмір, колір та інші загальні й окремі ознаки. У протоколі фіксується факт того, що особа, яку впізнають, за своїм вибором зайняла певне місце серед інших пред'явлених осіб. Стосовно предмета вказується номер, під яким він був пред'явлений.

В *описовій частині*, по змозі дослівно, фіксуються пояснення особи, що впізнає, щодо результатів упізнання, зокрема записується, за якими ознаками вона впізнала особу, річ чи труп. Якщо особа, що впізнає, серед пред'явлених об'єктів нікого (нічого) не впізнала, то про це в протоколі робиться відповідний запис.

У *заключній частині* протоколу вказуються дані щодо застосування засобів фіксації – фотографії чи відеозапису, зокрема вид камери та її технічні

характеристики. Використовувати фотографування можна під час проведення всіх видів пред'явлення для впізнання, але найчастіше воно застосовується під час упізнання осіб за анатомічними ознаками зовнішності, а також речей. Відеозапис поєднує в собі можливості фіксації зображення, рухів і звуків і тому теж може застосовуватися під час проведення всіх видів пред'явлення для впізнання, але найбільш доцільно це робити в разі пред'явлення для впізнання осіб за динамічними ознаками – за голосом або ходом.

Результати застосовування фотографування або відеозапису слід оформити у вигляді відповідних додатків до протоколу пред'явлення для впізнання. Фотографії, як уже згадувалося, додаються у вигляді фототаблиці (вони наклеюються, опечатуються та супроводжуються пояснювальними написами), а результати відеозапису – у вигляді касети чи CD-диску, які поміщають у відповідний пакет (його підписують та опечатують).

У заключній частині протоколу фіксуються також зауваження чи доповнення учасників пред'явлення для впізнання стосовно перебігу і результатів цієї слідчої дії. Протокол підписується слідчим і всіма учасниками.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. У чому полягає сутність пред'явлення для впізнання?
2. Назвіть види пред'явлення для впізнання за об'єктами.
3. Назвіть види пред'явлення для впізнання за іншими ознаками.
4. Укажіть загальні правила й елементи пред'явлення для впізнання.
5. Що входить до підготовки пред'явлення для впізнання?
6. Якими є особливості допиту особи, яка може впізнати певний об'єкт (особу чи предмет)?
7. Якими є особливості допиту особи, що впізнає, перед пред'явленням для впізнання трупа?
8. Укажіть, у чому полягають тактичні особливості пред'явлення для впізнання особи за ознаками зовнішності.
9. Якими є тактичні особливості пред'явлення для впізнання особи за голосом?
10. Якими є тактичні особливості пред'явлення для впізнання особи за ходом?
11. Якими є тактико-психологічні особливості пред'явлення для впізнання трупа?
12. У чому полягають особливості пред'явлення для впізнання речей?
13. Коли можуть бути пред'явлені для впізнання тварини?
14. Якими є особливості фіксації перебігу та результатів пред'явлення для впізнання?

Глава 17 ТАКТИКА ОБШУКУ

§ 1. ПОНЯТТЯ ОБШУКУ, ЙОГО ВИДИ ТА ЗНАЧЕННЯ В ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ

Обшук – це слідча (розшукова) дія, змістом якої є примусове обстеження приміщень і споруд, ділянок місцевості або окремих громадян із метою знаходження й вилучення речей і документів, що мають значення для кримінального провадження, виявлення розшукуваних осіб, трупів, тварин, речей і предметів, вилучених законом з обігу, а також пошук грошей і майна для забезпечення відшкодування заподіяних збитків і з метою можливої конфіскації. Процесуальні підстави та порядок проведення обшуку регламентуються ст. 13, 223, 233–236 КПК України.

Обшук має з оглядом схожі риси, але і суттєво відрізняється від нього. Схожість обумовлюється спільністю завдання – пошук і вилучення об'єктів, що мають значення для кримінального провадження (слідів, речових доказів). Іноді збігається і об'єкт цих слідчих дій, наприклад квартира чи будинок, у якому було вчинено злочин і залишилися його знаряддя. У таких випадках навіть використовується поняття «огляд-обшук». Відмінності ж обумовлюються перш за все тим, що під час обшуку обстеженню піддаються лише ті об'єкти, які перебувають у віданні або у володінні певних осіб. Саме відмінності у правовому статусі об'єктів огляду й обшуку обумовлюють особливості і в процесуальному порядку здійснення цих слідчих (розшукових) дій.

Зазвичай проведення обшуку пов'язується з уторгненням у сферу таких прав людини, як недоторканність особи й житла, а також збереження банківської таємниці. Тому здійснення цієї слідчої (розшукової) дії повинно спиратися на суворе дотримання встановлених законом умов. У ст. 30 Конституції України передбачається, що проникнення в житло або в інше володіння особи для проведення обшуку чи огляду може здійснюватись тільки за вмотивованим рішенням суду. Згідно з ч. 2 ст. 234 КПК України обшук проводиться на підставі ухвали слідчого судді, за винятком невідкладних випадків. Для отримання такої ухвали в разі необхідності слідчий за погодженням із прокурором (або прокурор) звертається до слідчого судді з відповідним клопотанням, яке повинно містити такі відомості: найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер, короткий виклад обставин кримінального правопорушення, у зв'язку з розслідуванням якого

подається клопотання, правова кваліфікація кримінального правопорушення, підстави для обшуку, житло чи інше володіння особи (або їх частина), де планується провести обшук, особу, якій це житло (або інше володіння належить) або у фактичному володінні якої перебуває, речі, документи або особи, яких планується знайти. До клопотання додаються оригінали (або копії) документів та інших матеріалів, якими обґрунтовуються доводи клопотання, а також витяг з ЄРДР щодо кримінального провадження, в рамках якого подається клопотання. Клопотання про обшук розглядається в суді в день його надходження за участю слідчого або прокурора. Підставами для відмови у задоволенні клопотання про обшук є недоведеність наявності достатніх підстав вважати що було вчинено кримінальне правопорушення, відшукувані речі та документи мають значення для досудового розслідування, відомості, які містяться у відшукуваних речах і документах, можуть бути доказами під час судового розгляду, а ці речі, документи або особи перебувають у зазначеному в клопотанні житлі чи іншому володінні особи (ч. 3, 4, 5 ст. 234 КПК України).

Згідно зі ст. 235 КПК України ухвала слідчого судді про дозвіл на обшук надає право проникнути до житла чи іншого володіння особи лише один раз. В ухвалі (з якої робиться дві копії) зазначаються строк її дії (який не може перевищувати одного місяця з дня винесення ухвали), дані про слідчого (прокурора), який подав клопотання про обшук; положення закону, на підставі якого виноситься ухвала; відомості про житло чи інше володіння особи (або його частина), які мають бути піддані обшуку, особу, якій належить житло чи інше володіння, й особу, у фактичному володінні якої воно перебуває, а також відомості про речі, документи або осіб, для виявлення яких проводиться обшук (ст. 235 КПК України).

Зважаючи на специфіку обшуку, який нерідко є невідкладною слідчою (розшуковою) дією, у випадках, що не допускають зволікання, пов'язаних з урятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, закон дозволяє слідчому проводити його до винесення ухвали слідчого судді, але у такому разі прокурор або слідчий за погодження з прокурором зобов'язані невідкладно після здійснення обшуку звернутися з клопотанням про його проведення до слідчого судді. Слідчий суддя розглядає таке клопотання, перевіряючи, чи дійсно були наявні підстави для проникнення в житло чи інше володіння особи без ухвали слідчого судді. У разі відмови прокурора у погодженні клопотання слідчого про обшук або відмови слідчого судді у його задоволенні докази, які були встановлені внаслідок такого обшуку, вважаються недопустимим, а отримана інформація підлягає знищенню (ч. 3 ст. 233 КПК України).

Ухвала на обшук житла чи іншого володіння особи може бути виконана слідчим чи прокурором. Для участі в проведенні обшуку може бути

запрошений потерпілий, підозрюваний, захисник, представник та інші учасники кримінального провадження. Також із метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, можуть запрошуватись спеціалісти. Слідчий (прокурор) вживає належних заходів для забезпечення присутності під час обшуку осіб, чії права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені (ч. 1 ст. 236 КПК України). Обшук житла чи іншого володіння особи здійснюється з обов'язковою участю не менше двох понятьх.

Примусовий характер цієї слідчої дії проявляється в тому, що обстеження житла чи іншого володіння особи, а також особистий обшук можуть проводитися без згоди обшукуваної особи, всупереч її волі та з втручанням у сферу її особистих інтересів. Під час обшуку слідчий має право відкривати замкнені приміщення, сховища й речі, якщо особа, присутня під час обшуку, відмовляється їх відкрити або обшук здійснюється за відсутністю особи, яка володіє житлом чи іншим володінням, або іншої присутньої особи (п. 6 ст. 236 КПК України). Слідчий має право заборонити особам, які перебувають у місці проведення обшуку, під час нього до його закінчення залишати це місце (виходити з приміщення) та вчиняти будь-які дії, що заважають проведенню обшуку (ч. 3 ст. 236 КПК України).

За загальною вимогою до проведення слідчих (розшукових) дій обшук має здійснюватися у денний час, за винятком випадків, коли затримка в його проведенні може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі підозрюваного (ч. 4 ст. 223 КПК України). Обшук житла чи іншого володіння особи на підставі ухвали слідчого судді повинен відбуватися в час, коли завдається найменша шкода звичайним заняттям особи, яка ним володіє, якщо слідчий (прокурор) не вважає, що виконання такої умови може суттєво зашкодити меті обшуку.

У разі проведення обшуку в банківських установах правоохоронні органи повинні керуватися ще й законом України від 07.12.2000 № 2121-III «Про банки і банківську діяльність». Згідно з п. 2, 3 ч. 1 ст. 62 цього закону (в поточній редакції від 19.10.2016) інформація щодо юридичних та фізичних осіб, яка містить банківську таємницю, розкривається банками за рішенням суду, а органам прокуратури України, Службі безпеки України, Державному бюро розслідувань, Національній поліції, Національному антикорупційному бюро України й Антимонопольному комітету України – на їх письмову вимогу стосовно операцій за рахунками конкретної юридичної особи або фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності за конкретний проміжок часу.

Із метою виявлення розшукуваних осіб обшук може влаштовуватись не лише для розшуку злочинця в разі ухилення підозрюваного (обвинуваченого) від слідства й суду або втечі арештованого з-під варти, але й для виявлення особи в разі незаконного позбавлення її волі.

Вельми ефективним для встановлення місця перебування злочинця є обшук, спрямований на виявлення матеріалів, що характеризують його особу, розкривають його минуле, зв'язки, плани й наміри, тобто дані, які можуть підказати, де перебуває особа, яка розшукується, як і де її слід шукати.

У разі обшуку з метою забезпечення відшкодування заподіяних збитків і в цілях можливої конфіскації, шукаються матеріальні цінності, матеріали, що вказують на осіб, які приховують майно, та місця його заховання, матеріали про наявність шуканого майна в місцях легального зберігання (ломбарди, банки, камери схову) й матеріали, які вказують на те, що особа, яка цікавить слідство, володіє таким майном. При цьому вилученню підлягають предмети, що не мають доказового значення, а становлять інтерес лише як матеріальні цінності, на які може бути звернене стягнення. Вилучені речі та документи, які не входять до переліку, щодо якого прямо надано дозвіл на пошук в ухвалі про дозвіл на проведення обшуку, й не належать до предметів, вилучених законом з обігу, вважаються *тимчасово вилученим майном* (ч. 7 ст. 236 КПК України).

Обшук починається з того, що слідчий (прокурор) пред'являє особі, яка володіє житлом чи іншим володінням (за її відсутності – іншій присутній особі), ухвалу слідчого судді й надає її копію. У разі відсутності осіб у житлі чи іншому володінні копія ухвали повинна бути залишена на видному місці житла чи іншого володіння особи (ч. 4 ст. 236 КПК України). При цьому слідчий (прокурор) зобов'язаний забезпечити схоронність майна, знайденого у житлі чи іншому володінні особи, та неможливість доступу до нього сторонніх осіб. У разі присутності обшукуваної особи їй пропонується добровільно видати всі предмети, документи та інші об'єкти, що мають значення для кримінального провадження. Видача слідчому таких матеріалів не позбавляє його права провести обшук та здійснити суцільне обстеження. У разі відмови добровільно видати ті або інші предмети вилучення проводиться в примусовому порядку.

Обшук на підставі ухвали слідчого судді повинен здійснюватися в об'єкті, необхідному для досягнення мети обшуку (ч. 5 ст. 236 КПК України).

За рішенням слідчого (прокурора) може бути проведено обшук осіб, які перебувають у житлі чи іншому володінні, якщо є достатні підстави вважати, що вони переховують при собі предмети або документи, які мають значення для кримінального провадження. Обшук особи має здійснюватися особами тієї ж статі (ч. 5 ст. 236 КПК України).

Обшук затриманої особи, яка підозрюється у вчиненні злочину, можна провести відразу, тільки-но цю особу заскочили під час вчинення злочину або замаху на його вчинення, або якщо безпосередньо після вчинення злочину на неї вказує очевидець, зокрема потерпілий, або якщо сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин (ч. 1, 3 ст. 208 КПК України).

Під час проведення обшуку слідчим вирішуються такі *тактичні завдання*: а) пошук і вилучення предметів, що мають доказове значення; б) виявлення розшукуваної особи, а також матеріалів, що її характеризують і можуть полегшити розшук; в) виявлення майна, що забезпечує відшкодування збитків і можливу конфіскацію, а також вилучення речей і документів, заборонених до обігу. Проведенням обшуку слідчий може вирішувати всі вказані завдання одночасно або лише деякі з них.

Фактичні дані, на підставі яких ухвалюється рішення про проведення обшуку, слідчий отримує, перш за все, з процесуальних джерел шляхом проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій. Проте при цьому не можна ігнорувати й орієнтуючу інформацію, одержану в результаті оперативно-розшукових заходів. Такі відомості слід зіставити з матеріалами кримінального провадження, і, якщо вони підтверджуються іншими даними, то у вказаному місці можна провести обшук.

Залежно від характеру обшукуваних об'єктів розрізняють такі **види обшуку**: *обшук приміщень, обшук ділянок місцевості й обшук особи*. Залежно від того, чи обшукувався раніше цей об'єкт, обшук може бути *первинним, повторним і додатковим*. За способом організації обшуки поділяють на *одиночні та групові*.

Обшук у приміщеннях передбачає примусове обстеження всього приміщення, яким володіє фізична або юридична особа. Обшуки в житлових, службових і підсобних приміщеннях складаються з обстеження окремих частин і вузлів будівлі й обстеження внутрішньої обстановки: меблів та інших рухомих предметів. Членам слідчо-оперативної групи необхідно мати уявлення про основні властивості об'єктів, які обстежуються, для того щоб забезпечити перевірку різних конструктивних порожнеч і ділянок, де можуть бути створені сховища. Розпочинати такий обшук рекомендується з найбільш складних ділянок приміщення, починаючи з нежитлових частин, а також з обстеження місць спільного користування, рухаючись від входу до приміщення.

Обшук ділянок місцевості здійснюється у тих випадках, коли одержані відомості про переховування певних об'єктів, що мають значення для кримінального провадження, на ділянці місцевості, яка перебуває у власності (володінні) певної особи. Шукані об'єкти можуть бути закопані у землю, приховані у дуплах дерев, під камінням тощо. Виявлення викинутих або втрачених предметів та інших об'єктів, що цікавлять слідство, досягається в результаті планомирного, послідовного й уважного обстеження обшукуваної території з урахуванням особливостей місцевості. Для обстеження водоймища використовуються спеціальні засоби й залучаються водолази.

Обшук особи проводиться згідно зі ст. 208, 223, 234 і 236 КПК України. Обшук особи (який є складовою частиною обшуку в житлі чи іншому

володінні особи і проводиться на підставі ухвали слідчого судді) може здійснюватися за рішенням слідчого (прокурора), якщо є достатні підстави вважати, що особи, які перебувають у цьому житлі чи іншому володінні, переховують на собі предмети або документи, які мають значення для кримінального провадження (ч. 5 ст. 236 КПК України). Обшук особи також проводиться в разі затримання особи, яка підозрюється у вчиненні злочину, уповноваженими службовими особами, якщо є достатні підстави вважати, що затриманий має при собі зброю або інші предмети, що становлять загрозу для оточуючих, чи намагається звільнитися від доказів, що викривають його чи інших осіб у вчиненні злочину. Обшук особи може здійснюватися лише особою однієї статі з тим, кого обшукують, у присутності понятих тієї ж статі.

Під час обшуку особи примусово обстежуються її тіло, одяг, взуття, речі та предмети, що перебувають при ній, у послідовності зверху донизу з дотриманням правил безпеки. За потреби особистий обшук може здійснюватися у присутності лікаря (для обстеження волосся, природних отворів та ін.).

Груповий обшук являє собою комплекс одночасних обшуків, які проводяться в одному кримінальному провадженні, але у різних осіб і в різних місцях і не є однією слідчою (розшуковою) дією. Груповий обшук є тактичною операцією, яка являє собою систему однойменних слідчих (розшукових) дій у межах одного кримінального провадження, об'єднаний одним тактичним завданням. Він проводиться в разі необхідності обшукати: а) декілька різних місць, що є у володінні або віданні однієї особи (наприклад, службовий кабінет, квартира й дача підозрюваного); б) декілька підозрюваних в одному кримінальному провадженні; в) підозрюваного та його родичів або знайомих, що проживають окремо від нього, коли є підстави вважати, що в їхньому житлі або володінні приховано предмети, які мають значення для кримінального провадження. Для проведення групового обшуку особливо важливими є одночасність та узгодженість дій усіх учасників слідчої (розшукової) дії. Тактично правильно проведений обшук позбавляє зацікавлених осіб можливості встановити зв'язок і попередити одна одну, сховатися або захопити предмети, що викривають злочинця.

Повторний обшук здійснюється у випадках, коли: а) первинний обшук проводився в несприятливих умовах; б) він робився без необхідного спорядження й науково-технічних засобів або у зв'язку з терміновістю без залучення потрібних фахівців і достатньої кількості учасників; в) є підстави вважати, що під час первинного обшуку залишилися необстеженими або були недостатньо ретельно обстежені окремі об'єкти; г) виникла необхідність знайти ті предмети, якими не цікавилися під час первинного обшуку; ґ) є підстави вважати, що шукані предмети, завчасно видалені зацікавленими особами, повернули на колишнє місце; д) якщо можливо, що на вже обшуканому місці з'явилися раніше відсутні предмети, пов'язані зі злочинном.

Додатковий обшук проводиться у разі, коли у зв'язку з новими обставинами виникає необхідність обшукати ту частину об'єкта, яка раніше не обстежувалася. Однак необхідно пам'ятати, що згідно зі ст. 235 КПК України ухвала слідчого судді про дозвіл на обшук надає право проникнути до житла чи іншого володіння особи лише один раз, тому для проведення повторного або додаткового обшуку в житлі або іншому володінні особи слідчому (прокурору) потрібна нова ухвала слідчого судді, що на практиці може призвести до ускладнення слідчої ситуації.

§ 2. Підготовка до обшуку

Успішність та ефективність обшуку визначаються якістю його підготовки, яка являє собою систему заходів організаційного та прогностичного характеру. Цю систему становлять такі дії:

- вивчення матеріалів кримінального провадження;
- збір орієнтуючих відомостей;
- добір учасників слідчої (розшукової) дії;
- підготовка науково-технічних засобів;
- планування й вибір часу проведення обшуку.

Вивчення й аналіз матеріалів кримінального провадження мають істотне значення для підготовки до обшуку. Ще до його проведення слід якомога повніше зібрати й вивчити дані про шукані предмети. Ці дані можна отримати у результаті огляду місця події, зі свідчень потерпілих, представників потерпілої сторони та інших свідків, із пояснень спеціалістів і з висновків експертів, за допомогою зразків і за частинами предметів і документів, що відображають ознаки розшукуваних об'єктів, тощо. Цікава інформація може міститися в протоколах допитів підозрюваного, потерпілого чи свідків, у протоколах інших слідчих (розшукових) дій (огляду місця події, огляду трупа) та в експертних висновках.

Якщо це можливо, слідчий повинен зібрати максимально повну інформацію щодо розшукуваних об'єктів, їх зовнішнього вигляду, кількості, розмірів та індивідуальних ознак. Необхідно враховувати, що нерідко у слідчого є лише орієнтовні відомості щодо шуканих об'єктів, тому важливим елементом підготовки до обшуку є збирання орієнтуючої інформації, тобто відомостей про умови обшуку й об'єкти, які необхідно виявити й вилучити. У разі використання слідчим даних, отриманих під час негласних слідчих (розшукових) дій, у процесі проведення оперативно-розшукових заходів мають здійснюватися заходи, що виключають розголошення методів такої роботи та джерел, з яких отримано інформацію.

Збір орієнтуючих відомостей. Характер майбутніх дій слідчого значною мірою визначається відомостями про особу, в якій проводиться обшук,

і про осіб, які проживають або працюють на обшукуваному об'єкті. Найбільш важливими є дані щодо ставлення цих осіб до учасників учиненого злочину, характер їх занять, звички, професійні навички та психологічні особливості. Ці дані встановлюються не тільки процесуальними засобами. Важливу інформацію отримують у результаті необхідних оперативно-розшукових заходів і за допомогою представників громадськості.

Для правильної організації обшуку необхідно володіти мінімальним запасом відомостей орієнтуючого характеру, які стосуються об'єктів майбутнього обшуку та шуканих предметів. Такими відомостями є точна адреса приміщення або місце розташування ділянки, що обшукується; характер місцевості, наявність рослинності, конкретне призначення приміщення, характер будови, її конструктивні особливості й матеріали, з яких його спорудили; можливі шляхи проникнення в приміщення й виходу з нього, внутрішнє планування, точні межі території, яка має бути охоплена обшуком; наявність обстановки, меблів, механізмів та інших предметів; кількість і склад осіб, які проживають або працюють на цьому об'єкті, звичайний розпорядок дня осіб, які володіють об'єктом обшуку, тощо. Джерелами цих відомостей можуть служити топографічні карти, плани будівель і споруд, інформація обслуговуючого персоналу, представників громадськості, співробітників поліції та ін.

Щодо особи, в якій проводиться обшук, слідчому бажано отримати інформацію про такі групи ознак:

1) соціально-демографічні: соціальний статус, корупційні зв'язки, матеріальне становище, освіта, професія, рід занять, сімейний стан, стосунки у родині, оточення, зв'язки та можливості впливу на перебіг слідчої (розшукової) дії та розслідування в цілому;

2) соціально-біологічні: вік, стан здоров'я, особисті якості, фізичні здібності, навички;

3) етико-психологічні: інтелектуальні, моральні, вольові, психологічні, емоційні здібності, життєвий досвід;

4) девіантні: алкоголізм, наркоманія, психопатія, судимість та ін.

У ситуації, коли у слідчого бракує часу, тобто у невідкладних випадках, частину необхідних відомостей про особу обшукуваного й об'єкти обшуку отримують безпосередньо під час слідчої (розшукової) дії.

Добір учасників обшуку. Коло учасників обшуку визначає слідчий (прокурор), або за його письмовим дорученням – співробітники оперативних підрозділів (ч. 2 ст. 36, ч. 2 ст. 40, ст. 41 КПК України). Виходячи з ролі, яку виконують під час цієї слідчої (розшукової) дії, учасники обшуку поділяються на осіб, які проводять обшук, та осіб, присутніх під час його проведення.

До першої групи належать: 1) слідчий (прокурор) у провадженні якої перебуває кримінальне провадження; 2) спеціалісти, запрошені для отримання допомоги з питань, які потребують спеціальних знань; 3) співробітники

оперативних й інших підрозділів поліції, у тому числі дільничні, на яких можуть бути покладені допоміжні дії: охорона місця обшуку, розкопування, обстеження окремих ділянок місцевості та предметів. Участь спеціаліста-криміналіста та іншої обізнаної особи забезпечує ефективність обшуку в тих випадках, коли є необхідність застосування спеціальних знань. Їх допомога виражається у використанні спеціальних пошукових приладів і засобів, виконанні доручень слідчого, які вимагають спеціальних знань і навичок, консультаціях з питань технічних правил безпеки під час обшуку, рекомендаціях щодо перевірки місць можливого схову розшукуваних об'єктів, порадах щодо їх вилучення та порядку поводження з ними й виконанні доручень, що потребують спеціальних навичок.

До осіб, які обов'язково мають бути присутніми під час обшуку, згідно із ч. 3, 7 ст. 223, ст. 236 КПК України належать поняті (не менше двох). Понятими не можуть бути потерпілий, родичі підозрюваного чи потерпілого, працівники правоохоронних органів, а також особи, зацікавлені у результатах кримінального провадження. Обшук проводиться в присутності осіб, права та законні інтереси яких можуть бути обмежені або порушені (особи, у володінні яких перебуває обшукуване приміщення чи інше володіння, члени їх сім'ї, співмешканці тощо).

Для участі в проведенні обшуку може бути запрошений потерпілий, підозрюваний, захисник, представник та інші учасники кримінального провадження. Підозрюваний має право особисто брати участь у проведенні обшуку та вимагати залучення захисника (ч. 3 ст. 42, ч. 2 ст. 46 КПК України).

Обшук у приміщеннях, які займають підприємства, установи й організації, проводиться в присутності їх представників. Для надання допомоги під час проникнення до об'єкта обшуку, його охорони з метою запобігання знищенню та вивезенню шуканих об'єктів, попередження небажаного витоку інформації про обшук та недопущення подання сигналів зацікавленим особам до проведення обшуку можуть залучатися не лише співробітники поліції, а й представники громадськості.

Підготовка науково-технічних засобів. Однією з важливих умов підготовки обшуку є належне оснащення слідчого технічними засобами. Істотну допомогу в цьому надає спеціальний комплект науково-технічних засобів для слідчого – слідча валіза, а для експерта-криміналіста – криміналістична валіза. До науково-технічних засобів, які можуть знадобитися для проведення слідчої (розшукової) дії, належать освітлювальні засоби, вимірювальні засоби, інструменти для розкопування та розкриття сховищ, пакувальні матеріали, інші пристосування для роботи із слідами та фіксації результатів обшуку, а також спеціальні пошукові засоби (щупи, багри, «кішки», магнітні шукачі, металошукачі, переносні рентгенівські апарати, спеціальний прилад для виявлення закопаних трупів тощо).

Уся підготовча робота має бути проведена так, щоб не були розголошені наміри слідчого, й обшук виявився раптовим і несподіваним. З урахуванням цього і визначається час проведення обшуку.

Для обшуку бажано вибрати такі день і час, коли найбільш ймовірно є наявність шуканих предметів на місці обшуку, найбільш легким – доступ в обшукуване приміщення або на обшукувану територію, найбільш доступними для слідчо-оперативної групи шукані предмети, найбільш сприятливими умови для пошуку та найбільш ускладненою протидія обшуку з боку зацікавлених осіб. Найчастіше моментом початку обшуку є ранній ранок, коли слідчий має достатньо часу й може використовувати всі переваги денного обшуку (освітленість, можливість швидкого проникнення на обшукуваний об'єкт і т. ін.). У випадках, що не допускають зволікання, обшук може проводитися в будь-який час.

Підготовка до обшуку передбачає розроблення плану його проведення. Найчастіше це уявні припущення слідчого, втілені усно або письмово в довільній формі. У складних слідчих ситуаціях у плануванні обшуку беруть участь працівники оперативних підрозділів, а план обшуку складається письмово з використанням графічних матеріалів і нерідко в графічній формі.

§ 3. ЗАГАЛЬНІ ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ОБШУКУ

З урахуванням завдань, що вирішуються під час обшуку, розрізняють чотири послідовні стадії цієї слідчої (розшукової) дії: 1) попередні заходи на місці обшуку (попередня стадія); 2) загальний огляд обшукуваного об'єкта (оглядова стадія); 3) детальне обстеження й пошуки (детальна стадія); 4) стадія фіксації результатів обшуку.

Попередня стадія охоплює прибуття до місця обшуку, проникнення на обшукуваний об'єкт і здійснення необхідних заходів. До місця обшуку слідчий зі слідчо-оперативною групою повинні прибути так, щоб їх поява не була помічена обшукуваним.

Відповідальним моментом є вхід до приміщення, яке буде обшукуватися. Для швидкого та безперешкодного проникнення в таке приміщення необхідно скористатися якимсь приводом, використовуючи допомогу сусідів, представників комунальних закладів тощо (залежно від особи обшукуваного та слідчої ситуації, що склалася). Проникнувши в обшукуване приміщення, слідчий (особа, яка керує обшуком), називає себе, пред'являє службове посвідчення, вручає обшукуваному копію постанови про проведення обшуку й з'ясовує особи присутніх. Водночас слідчий або один із членів слідчо-оперативної групи, виставивши охорону біля дверей приміщення, разом із понятими оглядає приміщення та прилеглу до нього територію. Це робиться для того, щоб лишити можливість зв'язатися по мобільному телефону та

попередити зацікавлених осіб, заховати або знищити предмети, що цікавлять слідство, або вчинити які-небудь дії для протидії розслідуванню.

Роз'яснивши присутнім їх права й обов'язки, слідчий повідомляє обшуканому, для виявлення якого типу предметів проводиться обшук, і пропонує добровільно їх видати. Після цього він в ознайомлювальних цілях переходить до загального огляду місця обшуку. За наявності підстав вважати, що присутні приховують при собі предмети, які цікавлять слідство, проводиться обшук особи.

Оглядова стадія. У результаті ознайомлення з обстановкою слідчий коригує та поповнює наявні дані про місцеположення й особливості приміщення або ділянки, виділяє найбільш імовірні місця схову, фіксує ділянки, які слід досліджувати особливо ретельно або із застосуванням спеціальних пошукових пристроїв.

Слідчому, який керує слідчо-оперативною групою, треба так організувати пошуки, щоб були перевірені всі практично можливі за цих умов місця знаходження розшукуваних об'єктів. Із цією метою слід продумати й передбачити в плані обшуку розподіл обов'язків між членами слідчо-оперативної групи, розпорядок роботи на місці обшуку, підготовку технічних засобів та їх застосування, систему, послідовність та основні тактичні прийоми обшуку.

Детальна стадія є найбільш складною й відповідальною частиною обшуку, тому що саме на цьому етапі відбуваються пошуки об'єктів, для виявлення й вилучення яких проводиться обшук. У визначенні послідовності обстеження окремих ділянок, приміщень і предметів розрізняють *послідовний* і *вибірковий* методи. Сутність послідовного методу полягає в тому, що особа, яка займається пошуком, вирушаючи з якоїсь вихідної точки, рухається лише у вибраному напрямку й обстежує суміжні ділянки та предмети послідовно від одного до іншого. У разі вибіркового методу черговість обстеження обумовлюється не територіальною близькістю об'єктів один до одного, а іншими міркуваннями. Так, перш за все слід перевірити та звільнити місце, куди складатимуть виявленні речі й документи та забезпечити належне спостереження за ними. Деякі предмети можуть бути виділені й об'єднані для пошуків за однорідними способами обстеження.

Залежно від кількості учасників застосовуються методи *одноосібного* та *групового* пошуку. Якщо пошуки проводить одна людина, це повинен бути сам слідчий або інший керівник обшуку, який бере на себе виконання найвідповідальнішої роботи. Після розділення обов'язків між учасниками обшуку пошуки можуть вестися спільно або порізно. У разі спільних пошуків більш досвідчений з учасників виконує кваліфіковану роботу, а помічник – технічні, допоміжні операції. Ведення пошуків порізно допустимо, якщо учасники обшуку достатньо підготовлені для самостійної діяльності і слідча ситуація вимагає «широкого фронту» робіт.

Залежно від обраного напрямку застосовуються *паралельне* та *зустрічне* обстеження місця обшуку. Паралельне обстеження обирають, якщо приміщення просторе й не захищене речами. У протилежному разі обирають зустрічне обстеження, коли один зі слідчо-оперативної групи обстежує приміщення праворуч від входу, інший – ліворуч, а зустрівшись, вони переходять до пошуку в центрі.

Залежно від того, обстежується під час обшуку весь об'єкт або лише його частина, тобто від обхвату місця обшуку, обстеження може бути *суцільним* або *частковим*. Здебільшого під час обшуків застосовується суцільна перевірка, коли вивчаються кожна ділянка та предмет. Це обумовлено тим, що характер розшукуваних об'єктів є різноманітним, а тому складно передбачити, де можуть знаходитися предмети, які цікавлять слідство.

У тому випадку, коли обшук проводиться з метою пошуку абсолютно певних предметів, що мають якісь особливі властивості (наприклад, великі розміри), суцільне обстеження тієї або іншої ділянки може бути зайвим, і тоді увагу зосереджують лише на місцях можливого приховання цих предметів.

За характером дій, які можуть здійснюватися над предметами, розрізняється *обстеження без порушення їх цілісності й обстеження, пов'язане з руйнуванням окремих частин об'єктів, що перевіряються*. Обстеження без порушення цілісності виконуються без будь-яких обмежень стосовно будь-якого предмета за наявності можливості заховання в ньому об'єктів, які мають значення для слідства. Для руйнування окремих об'єктів для їх внутрішнього дослідження потрібні підстави, тобто певні дані, які прямо або побічно вказують на підозріле місце, а саме: безпосередньо матеріали кримінальної справи, результати оперативних заходів, поведінка під час обшуку зацікавлених осіб, проміжні результати обшуку, демаскуючі ознаки.

Ефективним методом виявлення ознак приховання є порівняння однорідних предметів або ділянок. Так, успішно виявляються погіршеності в маскуванні тайника і сліди різних маніпуляцій з предметами при устаткуванні тайника. Цій же меті служить метод, який умовно можна назвати *мікрообшуком*, коли за допомогою різних оптичних приладів виявляють найдрібніші сліди й ознаки, які складно або зовсім неможливо побачити неозброєним оком.

Детальна стадія передбачає рішення питання про те, як саме результати обшуку стосуються кримінального провадження. У разі пошуку певних речей з відомими прикметами досить переконатися, що знайдена річ має індивідуальні ознаки. Коли відомі лише родові ознаки шуканої речі, вилученню підлягають всі предмети з такими ознаками. Якщо відшукавню підлягають предмети, які володіють якимись певними властивостями або групою ознак, наприклад зброя, гроші, цінності, то виявлення будь-яких предметів з такими ж ознаками може мати значення для кримінального провадження і тому всі вони підлягають вилученню. Доцільність вилучення деяких предметів може бути обумовлена і ходом обшуку (підозріла поведінка обшукуваного

стосовно певного предмета, непереконливе пояснення з приводу якого-небудь предмета, підозріле поєднання предметів на місці обшуку, невідповідність характеру знайдених предметів особі обшукуваного, незвичайний спосіб зберігання предметів тощо).

Важливу роль під час обшуку відіграє вміння слідчого та інших членів слідчо-оперативної групи помічати дрібні деталі, факти та явища, тобто їх спостережливність, здатність до тривалого цілеспрямованого пошуку. Спостереження як метод вивчення місця обшуку має бути спрямоване не лише на окремі предмети, але і на поведінку тварин і птахів, які нерідко можуть орієнтувати на присутність людини, що ховається, або на місцезнаходження речей, які цікавлять слідство. Складність цієї слідчої (розшукової) дії обумовлюється ще й тим, що слідчому важливо спостерігати за поведінкою її учасників: по-перше, для забезпечення певного порядку під час обшуку, безпеки учасників слідчо-оперативної групи й успішного виконання ними своїх обов'язків; по-друге, для контролю дій осіб, які ведуть пошуки, повноти та ретельності обшуку; по-третє, для того щоб помітити в поведінці зацікавлених осіб ознаки, що вказують на місце схову шуканих предметів.

Зазвичай особа, що обшукується, не може ставитися до цього байдуже. Вона тяжко переживає факт обшуку й емоційно реагує на його окремі етапи. Слідчий повинен уміти в поведінці зацікавлених осіб уловити ознаки, які вказують на близькість до шуканого об'єкта, і відповідно направляти пошуки. Разом з мимовільними реакціями на окремі моменти слідчої (розшукової) дії слід ураховувати і те, що зацікавлені особи нерідко використовують спеціальні прийоми з метою:

- відвернути увагу працівників правоохоронних органів від певних ділянок приміщення або предметів;
- уселити уявлення про відсутність цих об'єктів або неможливість їх використання як сховища;
- замаскувати або закрити до них доступ вже під час обшуку.

Проводячи пошуки, необхідно враховувати властивості особи обшукуваного, які могли вплинути на вибір місця та способу приховання (професійні навички й уміння, характер, смаки, звички тощо).

Для влаштування тайника особа найчастіше використовує ті прийоми, якими краще за все володіє. Це неминуче відбивається на виборі місця, конструкції схованки та способу його маскування. Уміння, знання й навички, які використовують з цією метою, можуть бути отримані в результаті деяких любительських занять. Проте під час підготовки обшуку й у процесі його проведення треба з'ясувати, які технічні засоби має в своєму розпорядженні підозрюваний і чим він міг скористатися для приховання шуканих предметів.

На всіх стадіях обшуку необхідно враховувати слідчу ситуацію, що склалася на цьому етапі розслідування. Метою слідчого є зміна слідчої

ситуації на сприятливішу для розслідування. Для цього використовуються різні *тактичні прийоми*, які класифікують за такими підставами:

1) за функціональною спрямованістю: тактичні прийоми, що виконують пошукову функцію (аналіз окремих ділянок приміщення, зіставлення предмета пошуку з різноманітними об'єктами місця обшуку, орієнтація на професійні навички обшукуваного та ін.), тактичні прийоми, що виконують комунікативну функцію щодо обшукуваного (роз'яснення позиції, хибно зайнятої обшукуваним, постановка обшукуваному контрольних запитань, використання навіювання у формі наказу тощо);

2) за об'єктом спрямованості: тактичні прийоми, спрямовані на здійснення впливу на обшукуваного (бесіда на сторонню тему, словесна розвідка, роз'яснення мети обшуку та ін.), тактичні прийоми, спрямовані на дослідження матеріальної обстановки (аналіз виявлених слідів і їх ознак, аналіз ознак предмета пошуку, використання можливостей типових аналогів та ін.);

3) за широтою використання: тактичні прийоми, використовувані тільки під час проведення обшуку (словесна розвідка, орієнтація на професійні навички обшукуваного), тактичні прийоми, використовувані для здійснення різних слідчих (розшукових) дій (постановка тих або інших запитань, бесіда на сторонню тему, роз'яснення необхідності надання допомоги органам розслідування та ін.);

4) за особливостями реалізації: тактичний прийом реалізується безпосередньо й одноособово слідчим, тактичний прийом реалізується з розподілом ролей слідчо-оперативною групою;

5) за характером інформації: тактичні прийоми, що ґрунтуються на словесній інформації (бесіда на сторонню тему, постановка нейтральних запитань тощо); тактичні прийоми, що ґрунтуються на матеріалізованій інформації (показ обшукуваному аналога предмета пошуку); тактичні прийоми, що ґрунтуються на логіко-розумовій інформації (аналіз ознак предмета пошуку, моделювання події, що відбулась, та ін.).

Для впливу на слідчу ситуацію використовуються тактичні комбінації, спрямовані на спілкування з обшукуваним. Тактичні комбінації, які допомагають усунути протидію обшукуваного, використовуються в тих випадках, коли той намагається перешкоджати проведенню слідчої дії. Крайньою формою протидії обшуку може виступати збройний опір.

Крім неприхованої й активної протидії обшуку, іноді трапляються і задалегідь продумані обшукуваним інсценування: симуляція якогось захворювання, неприємностей, нападів чи істеричних реакцій в обшукуваної особи або членів її сім'ї тощо; спроби відвернути увагу слідчого від тих або інших об'єктів, активізувати бридливість до певних предметів або ділянок приміщення.

Тактична комбінація, що допомагає усунути протидію обшукуваного, охоплює такі тактичні прийоми:

– пропозиція обшукуваному змінити свою поведінку; цей прийом починається з пропонування йому змінити поведінку, він має силу легкого мовного впливу, що за своєю сутністю є переконанням;

– якщо такий вплив не спрацьовує, використовують вплив у формі наказу, який реалізується у вигляді конкретного різкого наказу, розрахованого на негайну реакцію дією (або припиненням дії) з боку обшукуваної особи; такий прийом виступає раптово діючим різким подразником, що дає змогу в багатьох випадках змінити поведінку обшукуваного; якщо вплив у формі наказу не дає бажаного результату, то обшукуваного можна видалити з місця обшуку;

– роз'яснення неправильності зайнятої обшукуваним позиції, що ґрунтується на методі переконання; слідчий повинен пояснити обшукуваному, що його поведінка не зможе вплинути на процес обшуку;

– повідомлення особі, яка обшукується, про мету обшуку та його необхідність, що іноді може мати позитивний ефект; такий тактичний прийом сприяє усуненню конфронтації між особою, що здійснює обшук, та обшукуваним;

– роз'яснення доцільності добровільної видачі шуканого теж може бути тактичним прийомом, який є дещо ширшим за формальну процесуальну вимогу; його суть полягає в роз'ясненні доцільності добровільної видачі предметів, які можуть мати значення для розслідування кримінального провадження;

– тактичний прийом, пов'язаний із роз'ясненням необхідності надання допомоги слідству, може виявитися ефективним, якщо слідчий зуміє переконати обшукуваного в тому, що його присутність під час обшуку не виконує обвинувальну функцію, а допомагає встановленню об'єктивної істини у кримінальному провадженні.

Тактична комбінація, що стимулює обшукуваного до спілкування зі слідчим, є доцільною в тих випадках, коли перший не чинить активного опору обшуку й обирає пасивну поведінку. Ця тактична комбінація використовується для встановлення психологічного контакту з обшукуваним, залучення його до спілкування й охоплює такі прийоми: словесну розвідку (спостереження за реакціями обшукуваного для визначення напрямків пошуку та збудження інтересу до спілкування зі слідчим), залучення обшукуваного до співпраці, постановку запитань, не пов'язаних з кримінальним провадженням, та уточнення деяких питань щодо окремих об'єктів пошуку.

Тактична комбінація, що сприяє встановленню психологічного контакту з обшукуваним й одержанню від нього орієнтуючої інформації, передбачає використання таких прийомів: бесіда з обшукуваним на сторонню тему, використання позитивних якостей особи обшукуваного, зіставлення відповідей обшукуваного з реальною обстановкою місця обшуку.

Тактична комбінація, спрямована на пошук об'єктів, що зберігаються без спеціального маскування, містить у собі такі прийоми: визначення місць

зберігання предмета пошуку залежно від обстановки місця обшуку, аналіз виявлених об'єктів у місцях їх природного зберігання, зіставлення виявленого об'єкта з ознаками шуканого. Така комбінація може бути реалізована тільки в разі достатньо простої слідчої ситуації, коли предмет пошуку зберігається в легкодоступних місцях і не має спеціального маскування.

Злочинці нерідко застосовують витончені способи приховування, прагнучи старанно замаскувати та ускладнити доступ до шуканих предметів. Тактична комбінація, спрямована на пошук об'єктів, прихованих у спеціально створених або пристосованих сховищах чи в суб'єктивно недоступних (важкодоступних) місцях, охоплює такі прийоми: аналіз ознак предмета пошуку, зіставлення предмета пошуку з різними об'єктами місця обшуку, врахування професійних або інших навичок обшукуваного під час пошуку місця приховування, використання можливостей типових аналогів, обстеження окремих ділянок приміщення, меблів та інших об'єктів із метою встановлення демаскуючих ознак, зіставлення між собою аналогічних предметів.

Тактична комбінація, спрямована на пошук видозмінених або знищених об'єктів, охоплює такі прийоми: аналіз можливостей видозміни (знищення) предмета обшуку, зіставлення об'єктів та ділянок обшуку, аналіз виявлених слідів, предметів та їх ознак.

Використання тактичних прийомів і їх систем – тактичних комбінацій – дозволяє слідчому підвищити результативність обшуку та є ефективним засобом досягнення мети слідчої (розшукової) дії.

§ 4. ФІКСАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ОБШУКУ

Обшук як слідча (розшукова) дія набуває доказового значення лише в тому випадку, коли його результати відповідним чином процесуально оформлені. Головним способом фіксації результатів обшуку є складання протоколу. Від повноти та об'єктивності фіксації обшуку залежить його доказове значення.

Протокол обшуку має відповідати загальним вимогам, передбаченим ст. 104, 105 КПК України. Він повинен повно й об'єктивно відображати перебіг і результати слідчої (розшукової) дії.

З урахуванням вимог КПК протокол огляду має складатися з трьох частин: вступної, описової та заключної.

Вступна частина повинна містити відомості щодо місця, часу проведення та назви процесуальної дії, щодо особи, яка проводить процесуальну дію (прізвище, ім'я, по батькові, посада), всіх осіб, які були присутні під час проведення обшуку (прізвища, імена, по батькові, дати народження, місце проживання), інформацію про те, що особи, які беруть участь у обшуку, заздалегідь повідомлені про застосування технічних засобів фіксації, характеристики технічних засобів фіксації та носіїв інформації, умови й порядок

їх використання. Крім того, вказуються підстави для обшуку, зазначаються реквізити ухвали слідчого судді, а також приміщення або інше місце (володіння особи), в якому проводився обшук.

Описова частина протоколу має містити загальні відомості щодо змісту обшуку, послідовності дій СОГ, перелік виявлених об'єктів та іншу інформацію, важливу для кримінального провадження (детальна характеристика кожного вилученого предмета, місце й обставини його виявлення, фіксації та вилучення, а також засоби його маскування), перелік вилучених речей і документів і спосіб їх ідентифікації. Завдання слідчого полягає в тому, щоб охарактеризувати й індивідуалізувати вилучені предмети, зафіксувати їх ознаки та особливості для виключення можливої підміни й для того, щоб відрізнити їх від інших схожих предметів.

Згідно з ч. 2 ст. 168 КПК України вилучені під час обшуку речі й документи вважаються *тимчасово вилученим майном*.

Заключна частина протоколу повинна містити відомості про тимчасово вилучене майно (речі й документи) та спосіб його ідентифікації, способи упакування із зазначенням, якою печаткою їх опечатали, відмітку про проведення фото- й відеозйомки, складання схем, планів та інших додатків, спосіб ознайомлення учасників зі змістом протоколу, зауваження та доповнення до письмового протоколу з боку учасників слідчої (розшукової) дії, відмітку про відтворення відеозапису. Крім того, в протоколі вказується перелік додатків. Зауваження і доповнення учасників слідчої (розшукової) дії зазначаються у протоколі перед підписами. Наслідки відмови або неможливості підписання протоколу регламентуються частинами 5, 6 ст. 104 КПК України. Протокол підписують слідчий та всі учасники обшуку й присутні особи.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Що являє собою обшук і яким є його значення для розслідування злочинів?
2. Які тактичні завдання розслідування вирішуються під час проведення обшуку?
3. Які існують види обшуку?
4. Визначте процесуальні вимоги до проведення обшуку.
5. Від урахування яких факторів залежить ефективність обшуку?
6. У чому полягає підготовка до обшуку та яким є її значення?
7. Якою має бути послідовність дій під час проведення обшуку?
8. Назвіть тактичні прийоми обшуку.
9. Які існують засоби фіксації обшуку та якими є основні вимоги до них?

Глава 18

ТАКТИКА СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

§ 1. ПОНЯТТЯ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ, ЙОГО ВИДИ ТА ЗНАЧЕННЯ В ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ

Слідчий експеримент – це слідча (розшукова) дія, яка полягає у відтворенні дій, обстановки й обставин певної події, проведенні необхідних дослідів чи випробувань з метою перевірки й уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення (ст. 240 КПК України). Таким чином, законодавчо передбачається використання експериментального методу пізнання під час розслідування злочинів для перевірки зібраних відомостей та одержання нових даних. Цим забезпечується достовірність доказів у кримінальному провадженні.

Серед слідчих дій, передбачених КПК України, слідчий експеримент посідає особливе місце, оскільки він спрямовується на наочне відновлення картини скоєного кримінального правопорушення й усунення всіх суперечностей у матеріалах кримінального провадження. Ця слідча дія покликана заповнити наявні прогалини й одержати нові докази, досі невідомі слідству. Шляхом проведення слідчого експерименту можуть бути встановлені, зокрема, факти обмови з боку потерпілого, свідка чи самообмови з боку підозрюваного, а також перевіряються висунуті слідчим версії.

З урахуванням практичного застосування експериментального методу пізнання для розслідування злочинів, слідчий експеримент можна класифікувати, виділивши такі його різновиди:

1) *за ступенем складності*:

- перевірка свідчень на місці (зіставлення свідчень щодо обставин злочину з фактичною обстановкою на місці події);
- слідчий експеримент (проведення певних дослідних дій чи випробувань);

2) *за процесуальним порядком та умовами проведення*:

- слідчий експеримент як окрема слідча (розшукова) дія;
- спеціальний слідчий експеримент як одна з форм проведення такої негласної слідчої (розшукової) дії, як контроль за вчиненням злочину (п. 3 ч. 1 ст. 271 КПК).

Під час проведення слідчого експерименту мета таких дослідних дій може бути найрізноманітнішою. Вони можуть з'ясовувати таке:

- чи міг свідок побачити й упізнати людину, наприклад, при близькому світлі фар автомобіля, коли та вночі переходила дорогу;

- чи міг водій, перебуваючи на своєму місці в кабіні транспортного засобу, побачити перешкоду, що виникла на певній відстані від нього;
- чи міг свідок чути розмову, що відбувалася в сусідній кімнаті;
- чи міг злочинець самостійно виготовити фальшивий грошовий знак;
- чи можна було винести викрадений телевізор через відкриту квартиру тощо.

У таких випадках здійснюється відтворення обстановки та обставин події – дослідних дій у тих самих умовах або в максимально наближених до тих, що були під час учинення злочину. Ступінь схожості залежить від характеру експерименту, обстановки, в якій він буде проводитись, і від можливостей реконструкції цієї обстановки.

Залежно від мети слідчого експерименту розрізняють його чотири типові види:

- 1) установлення можливості сприйняття якогось факту (видимості, чутності та ін.) за певних умов (взагалі або конкретною особою);
- 2) установлення можливості вчинення певних дій у конкретних умовах (взагалі або конкретною особою);
- 3) установлення можливості існування якогось факту, явища за певних обставин;
- 4) установлення механізму події в цілому або окремих її етапів.

Слідчий експеримент з метою встановлення можливості (неможливості) сприйняття проводиться у більшості випадків для перевірки можливості особи побачити або почути щось за певних умов. Наприклад, водій, підозрюваний у наїзді на п'ятирічного хлопчика, стверджував, що не міг його бачити до того, як той вискочив із-за куців та опинився на проїжджій частині на відстані 1–1,5 м від транспортного засобу. Слідчий експеримент наочно показав, що ніхто з учасників, які були в автомобілі, не бачив дитини такого ж зросту й віку, коли вона стояла за куцями, посадженими вздовж паркана дачі. У цьому випадку достатнім буде те, що дитину не бачить жоден учасник експерименту.

Плануючи слідчий експеримент для встановлення можливості сприйняття, необхідно не лише створити умови, наближені до тих, що перевіряються, але й чітко визначити мету експерименту: він потрібен для перевірки можливості сприйняття факту взагалі або певною особою. Наприклад, свідок стверджував, що чув, перебуваючи у сусідній кімнаті, як підозрюваний К. погрожував потерпілому Д. Із метою перевірки цих свідчень був проведений слідчий експеримент, під час якого свідок (зі слідчим і понятими) перебував у тій само кімнаті, де він був у момент розмови. У сусідній кімнаті, також у присутності понять, із різною гучністю проголошувались фрази загрозливого характеру. Експеримент показав, що слова, вимовлені звичайним голосом, добре чути в сусідній кімнаті всіма присутніми.

Якщо ж треба перевірити здатність конкретної особи, експеримент проводиться інакше. У цьому разі умовну фразу знають слідчий і поняті, які перебувають поруч з особою, свідчення якої перевіряються. Після вимовлення цієї фрази в сусідньому приміщенні у визначений час, обговорений із точністю до хвилини, особа, свідчення якої перевіряються, повинна її відтворити. Цей експеримент також повторюють неодноразово (3–4 рази) для одержання стабільного результату.

Слідчий експеримент з установаження можливості вчинення певних дій може стосуватися як принципової можливості взагалі вчинення цих дій, так і можливості вчинення їх конкретними особами (наприклад, чи може особа залізти з даху будинку на балкон квартири). Різновидом зазначеного експерименту є експеримент з метою перевірки можливості учинення дії певною особою в конкретних умовах або за певний час (наприклад, чи міг злочинець один перенести викрадені речі на певну відстань, чи міг свідок за 20 хвилин пробігти певну відстань, чи міг підозрюваний самостійно, за допомогою вилучених у нього засобів, підробити документ та ін.). Такі експерименти дозволяють, зокрема, перевірити свідчення особи про наявність у неї професійних або злочинних навичок.

Слідчий експеримент щодо встановлення можливості існування певного факту або явища спрямовано на підтвердження або спростування свідчень допитаної раніше особи. Зокрема, це може стосуватися перевірки свідчень про переміщення товарно-матеріальних цінностей на складі, коли потрібно встановити, чи можливо було в цьому приміщенні зберігати партію товару певного об'єму, ваги тощо.

Слідчий експеримент щодо встановлення механізму події може проводитись з метою перевірки способу вчинення злочину, тривалості динаміки злочинної події та ін. Так, під час розслідування крадіжки грошей із сейфа, розташованого в бухгалтерії підприємства, треба було провести декілька експериментів. Перший – для встановлення принципової можливості розсвердлити дверцята сейфа навколо замка за допомогою ручного дреля, а також часу, витраченого на цю операцію. Другий – та ж сама операція із застосуванням електромеханічного дреля і визначення періоду повного розсвердлювання. Третій експеримент – для встановлення того, чи міг чути охоронець, що перебував на 1-му поверсі цього підприємства, звук свердління (ручного, електромеханічного дреля) на 2-му поверсі у приміщенні бухгалтерії. Слідчий експеримент щодо встановлення механізму події є типовим, наприклад для розслідування злочинних порушень правил дорожнього руху.

§ 2. Підготовка до слідчого експерименту

Для успішного проведення **слідчого експерименту** потрібна ретельна підготовка, що охоплює низку заходів, які проводяться: а) до виїзду на місце проведення експерименту; б) після прибуття на місце слідчого експерименту, але до його початку.

До виїзду на місце проведення експерименту, а іноді й набагато раніше, слідчий має вирішити низку завдань, спрямованих на забезпечення належного здійснення цієї слідчої дії. Насамперед необхідно *визначити місце, час та умови* її проведення. Значною мірою це обумовлюється метою й змістом слідчого експерименту. У разі проведення експерименту на місцевості (на вулиці, шосе, у подвір'ї та ін.) враховуються погодні умови, які були на момент вчинення злочину.

Якщо перевіряються показання, обумовлені конкретним місцем, експеримент проводять саме в цьому місці, наприклад якщо треба встановити видимість знаків із місця водія в умовах Т-образного перехрестя та перехід у вигляді дерев чи куців на узбіччі.

Якщо ж ситуація не «прив'язана» до певного місця, то експеримент може проводитися у будь-якому місці, навіть у кабінеті слідчого, наприклад для встановлення в особи навичок користування комп'ютером. Вибір часу визначається характером факту, що перевіряється. Час має істотне значення, коли під час експерименту мають бути дотримані умови пожеввленого руху на вулиці або певної освітленості (природної, штучної, змішаної). При цьому період часу може не збігатися в абсолютних показниках, але бути максимально наближеним за своїми характеристиками.

Наприклад, водій К. (таксист), рухаючись в аеропорт із пасажирами, здійснив наїзд на людину, що лежала на проїжджій частині шосе в стані сильного сп'яніння. Шосе було безлюдним, неосвітленим. Час наїзду – близько 22-ї години, наприкінці серпня. Водій і пасажир стверджували, що людина була одягнена у темне, лежала на шосе й не була видимою, аж доки автомобіль не наблизився до неї впритул. У зв'язку з цим водій уже технічно не зміг би уникнути наїзду. Слідчий експеримент проводився в жовтні. Для вибору часу слідчий запросив у метеослужбі дані про те, який період часу для експерименту в жовтні буде відповідати за ступенем освітленості 22 годинам серпневого дня, коли сталося ДТП. З урахуванням отриманих даних він визначив час проведення слідчого експерименту.

У ситуації, коли результати експерименту не залежать від певного часу, той вибирається з урахуванням інших тактичних міркувань, як-то: черговість проведення інших слідчих дій, можливість (неможливість) зберігання в незмінному вигляді обстановки й місця проведення слідчого експерименту, достатність даних для його проведення та ін. Але в усіх випадках під час

вибору місця, часу й умов слідчого експерименту слід мати на увазі, що його проведення не повинно створювати небезпеки для життя й здоров'я його учасників та інших осіб, заподіювати будь-які матеріальні збитки, створювати небезпечні наслідки та принижувати честь і гідність громадян (ч. 4 ст. 240 КПК).

У процесі підготовки слідчий визначає *склад учасників експерименту*. Зокрема, обов'язковою є присутність двох незацікавлених осіб – понятих (ч. 7 ст. 223 КПК України). Закон не визначає їх кількість, її встановлює сам слідчий, виходячи з характеру експерименту й змісту повторюваних дослідів. У деяких ситуаціях доцільно запрошувати понятих, які володіють певними фаховими навичками, наприклад водіїв в разі експерименту у провадженнях про ДТП. Згідно з ч. 7 ст. 223 КПК слідчий може як виняток не запрошувати понятих, якщо під час проведення слідчого експерименту здійснюється безперервний відеозапис його перебігу та результатів. Проте якщо слідчий експеримент буде проводитись у житлі чи іншому володінні особи, участь понятих є обов'язковою незалежно від застосування технічних засобів фіксування.

Поняті не беруть активної участі у проведенні дослідницьких дій – їхнє завдання полягає у спостереженні за діями слідчого та інших учасників, засвідченні відповідності їх фіксації у протоколі. В експерименті можуть брати участь підозрюваний, потерпілий, свідок, спеціаліст, захисник, представник, співробітники національної поліції, представник підприємства чи установи або власник житла. Коли експеримент проводиться з метою перевірки свідчень підозрюваного, то слідчому в кожному випадку необхідно вирішити питання про залучення тієї чи іншої особи до участі, враховуючи цілі експерименту й прогнозуючи одержання певних його результатів. На практиці виникають ситуації, коли немає можливості залучити до активної участі в експерименті особу, яка вчинила злочин. Найчастіше такою особою є підозрюваний, що протидіє слідству. У такій ситуації доцільно залучати іншу особу (статиста), що за своїми властивостями нагадує обвинуваченого. Наприклад, для визначення можливості пролізти через вентиляційний отвір з даху всередину будинку була запрошена особа таких само зросту, статури та фізичного розвитку, як і обвинувачений.

У разі перевірки особистих якостей підозрюваних (можливість учинення певних дій, володіння певними навичками тощо) їх участь є необхідною, бо у протилежному разі проведення експерименту є просто неможливим. Для проведення слідчого експерименту щодо встановлення можливості існування певного факту або механізму злочину можуть залучатися статисти, які відтворюють певні дії, що входили до змісту механізму скоєного злочину.

У разі необхідності згідно з ч. 2 ст. 240 КПК до участі в експерименті залучається спеціаліст. Він може посприяти слідчому в реконструкції обстановки, допомогти у фіксації перебігу та результатів експерименту

(фотографування, звуко- чи відеозапис, виготовлення графічних зображень, відбитків та зліпків тощо).

Важливий елемент підготовки – *добір необхідних для експерименту предметів*. Найкращим варіантом є вибір тих само предметів чи знарядь, що використовувались під час учинення злочину, особливо якщо сутність експерименту вимагає їх використання. У деяких ситуаціях для проведення експерименту виготовляють моделі (манекени, муляжі та ін.), подібні до предметів, що мають значення для правильної постановки експерименту. Наприклад, якщо треба провести експеримент для визначення можливості винесення телевізора через пролам у стіні складу, достатньо мати оригінальний ящик або такий, що за розмірами й вагою відповідає такому телевізору.

Особлива увага на підготовчій стадії повинна приділятися *складанню плану* слідчого експерименту, в якому вказуються: питання, що підлягають перевірці, завдання учасників, зміст дослідних дій та їх послідовність, можливі варіанти дослідних дій, заходи для забезпечення явки учасників, а також предмети й матеріали, необхідні для проведення експерименту. У плані також можуть бути передбачені заходи для реконструкції місця експерименту та відновлення обстановки, й зазначаються необхідні для цього науково-технічні засоби та ін. Склавши план, слідчий виконує ще таку низку *необхідних підготовчих дій*:

– погоджує заходи взаємодії зі співробітниками національної поліції щодо охорони місця експерименту;

– попереджує представника адміністрації підприємства, установи, власника житла про майбутній експеримент тощо;

– доцільно заздалегідь ознайомитися з місцем проведення експерименту.

Після прибуття на місце проведення слідчого експерименту, але до його початку, слідчому також необхідно провести низку підготовчих дій, насамперед *оглянути місце проведення дослідних дій* і за необхідності змінити деталі, а якщо треба – зробити реконструкцію обстановки (відтворення того вигляду, який був на момент вчинення злочину). При цьому можуть ураховуватися пояснення та зауваження учасників, свідчення яких будуть перевірятися.

Переконавшись у відповідності обстановки, слідчий *організовує охорону місця* й уживає заходів щодо забезпечення безпеки учасників. Важливим на цьому етапі є інструктаж учасників експерименту, що передбачає пояснення сутності майбутнього експерименту та конкретних дій кожного з учасників, роз'яснення їхніх прав та обов'язків і попередження про нерозголошення даних експерименту. Після цього слідчий пропонує кожному з учасників, у тому числі і понятим, зайняти визначені для них місця. В окремих випадках, коли це доцільно, попередньо фіксується обстановка місця експерименту (за допомогою фотографування, відеозапису) – як після прибуття, так і після реконструкції.

§ 3. ТАКТИЧНІ ПРАВИЛА ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Тактичні особливості слідчого експерименту багато в чому визначаються видом і змістом дослідних дій. Водночас існують деякі загальні тактичні правила, що повинні вважатися орієнтовними в умовах конкретних ситуацій.

1. *Проведення експерименту в обстановці, тожній або максимально наближеній до тієї, в якій відбувалася подія.* Слід зазначити, що обстановка на місці події до проведення експерименту рідко залишається незмінною, тому необхідно вирішити, яка міра подібності є необхідною у цьому випадку. У першу чергу доцільно відтворити умови обстановки, що можуть істотно вплинути на перебіг дослідів і від яких залежить об'єктивність одержаних результатів. Подібність може стосуватися таких чинників, як місце, час, об'єкти та предмети, що використовуються в експерименті.

Експеримент доцільно проводити в тому ж місці (у певному помешканні, на конкретній ділянці відкритої місцевості), де відбувалася подія, якщо перевіряється можливість бачити когось або щось із певного місця, чути звуки з певної відстані, здійснити певні дії в конкретних умовах (пролізти, сховатися) або за певний час (дійти від рогу вулиці до будинку) та ін.

Проведення експерименту в ту ж само пору року чи доби може мати істотне значення, наприклад у ситуації, коли перевіряється можливість взагалі пройти (наприклад, по болоту) або пройти за певний час по багнюці, льоду, снігу та ін. Важливими можуть бути також характер та інтенсивність освітлення. При цьому можуть ураховуватися час сходу й заходу сонця, положення та фази місяця, наявність штучного освітлення, вид і висота освітлювального приладу від поверхні землі та багато іншого. Усі ці чинники слід ураховувати і, якщо це можливо, відтворювати у тих ситуаціях, коли характер та інтенсивність освітлення відіграють істотну роль в одержанні достовірних результатів. Це стосується експериментів щодо перевірки можливості бачити на певній відстані та за певний відрізок часу (при світлі запальнички, фар та ін.), розрізнити колір предмета (наприклад, верхнього одягу особи, яка вчинила напад, та ін.).

Дотримання принципу подібності погодних і кліматичних умов (сонце, дощ, сніг, спека, мороз) є доцільним у різноманітних експериментах: у провадженнях про ДТП (визначення гальмового шляху, видимості), для встановлення характеру та швидкості зміни слідів (крові, взуття, транспортних засобів).

У разі перевірки можливості чути сигнал, розмову чи інший звук важливо дотримуватись подібності звукових умов. У таких випадках використовують такий само сигнальний пристрій (звуковий сигнал автомобіля, постріл з певного пістолета), у разі розмови – ступінь гучності, тембр і висоту;

звертають увагу на перешкоди (шум залюдненої вулиці, звук поїзда та ін.) й наявність перепон на шляху проходження звука (стіни, паркани, споруди).

2. Використання тих само приладів, механізмів і матеріалів, коли це має принципове значення. У наведеному раніше прикладі щодо наїзду водія таксі на людину спочатку експеримент проводився не з тим само транспортним засобом, а з однотипним. Було з'ясовано, що в разі дотримання необхідних часових і погодних умов у деяких випадках манекен, що лежить на землі, можна було помітити. Коли ж експерименти провели з використанням автомобіля, який був задіяний у реальній ДТП, з'ясувалося, що манекен стає помітним тільки на відстані 3–4 м, що є недостатнім для повної зупинки за певної швидкості. Виявилось, що у цього автомобіля неправильно відцентровано фари: вони світили дещо вгору, що не відповідало встановленим нормам.

Використання того ж самого знаряддя злочину є доцільним у разі перевірки можливості його використання в певних умовах (наприклад, чи міг підозрюваний зламати металеві двері за допомогою саморобного газорозривального апарата).

3. Дотримання тих само характеристик дій, що здійснювались у процесі вчинення злочину. Це стосується, наприклад, розміру та спрямованості докладання зусиль під час експериментального злочину, під час перевірки можливості щось пересунути, перетягнути, перенести через перешкоду. Дотримання тих само характеристик може стосуватися темпу й тривалості дії, наприклад можливості подолати певну відстань, виконати певну дію протягом певного часу. Важливим є дотримання послідовності дій (у разі виготовлення саморобної зброї, складання вибухового пристрою, виготовлення підробленого документа та ін.).

4. Кількаразове повторення дослідів у змінених умовах з метою одержання достовірних і виключення випадкових результатів. Під час експерименту «на чутність» сила звучання мовлення може змінюватися від звичайного до гучного, а потім і дуже гучного, а може – від тихого до звичайного й нарешті гучного залежно від того, як усе відбувалося під час учинення злочину. У ситуації, коли перевіряється можливість бачити, доцільно продемонструвати різноманітні об'єкти, щоб можна було переконатися в стійкості їх розпізнавання особою. Можуть змінюватися умови події: сила й напрямок звукових перешкод, швидкість прямування транспортного засобу, стан дорожнього покриття та ін. Головне – переконатися в тому, що кількаразове повторення дослідних дій навіть у змінених умовах дає стабільний достовірний результат. Кількість повторів визначають з урахуванням отримання стабільних результатів.

Варіації умов проведення експерименту рекомендується використовувати у ситуаціях, коли слідчий не має точних даних про умови чи параметри

події (силу впливу, спрямованості переміщення, завантаження транспортного засобу та ін.), або якщо відбулися неоправдані зміни на місці події – об'єкт згорів, його вигляд змінився та ін. Тому слідчому доцільно неодноразово проводити кожну дослідну дію стосовно кожної зі змінених умов. Проте навіть і в цих випадках варто враховувати характер і ступінь можливих розбіжностей умов події, що відбувалася, й умов експерименту.

5. *Проведення експерименту поетапно.* Дотримання цього правила дозволяє всім учасникам експерименту вивчити послідовність його етапів, наочно переконатися в настанні певних результатів, одержати чітке уявлення про експеримент у цілому. Водночас поділ слідчого експерименту на етапи може здійснюватись тільки в тих ситуаціях, коли це не впливає на загальний темп його проведення. Поетапність експерименту фіксується як документально, так і наочно (за допомогою фотографування чи відеозапису). Якщо ж за умовами експерименту неможливо виділити його етапи, то слідчий може заздалегідь запропонувати учасникам експерименту звернути увагу на певні «вузлові точки» експерименту, які дозволяють зафіксувати головні моменти процесу (проміжні результати, перехід від одного етапу до іншого, зміни характеру дії).

Слід відзначити, що іноді особа, показання якої перевіряються, заявляє під час експерименту, що дані нею свідчення є помилковими. У таких ситуаціях необов'язково відмовлятися від проведення експерименту. Виходячи з обставин кримінального провадження його проведення буває все ж таки доцільним. Наприклад, свідок заявляє про неправильність даних ним раніше свідчень про те, що він за певних умов і з певного місця впізнав підозрюваного, який тікав із місця злочину. У цьому випадку проведення експерименту є необхідним для з'ясування того, чи можна за цих умов і з цього місця впізнати людину, що тікає з місця злочину. Позитивний результат експерименту може переконати свідка зізнатися, наприклад, у тому, що від раніше наданих на допиті свідчень він відмовився під впливом родичів підозрюваного.

Якщо слідчий після заяви особи про помилковість своїх показань вирішить не проводити експеримент, то протокол слідчого експерименту все одно складається. У ньому варто зазначити, у чому полягала підготовка до проведення експерименту, коло його учасників, які дії передбачалося перевірити, в яких умовах, а також чому експеримент було вирішено не проводити. Протокол підписується всіма особами, які були залучені до участі у проведенні слідчого експерименту.

У ситуації, коли свідчення, що перевіряються, були спростовані дослідним шляхом, доцільно відразу ж після експерименту допитати особу. Вражена такими результатами експерименту особа може повідомити слідчому про причини давання нею неправдивих свідчень і розповісти, що вона насправді вчинила або які дії дійсно спостерігала.

Важливою є правильна оцінка результатів експерименту, яка складається з кола взаємозалежних оцінок, а саме:

- умов його проведення;
- достовірності одержаних результатів;
- висновків, зроблених на підставі одержаних результатів;
- можливості їх використання для подальшого розслідування злочину.

Достовірність умов слідчого експерименту й одержаних результатів багато в чому залежить від дотримання вищевказаних тактичних правил. Під час оцінювання достовірності висновків і можливості їх використання як доказів у провадженні слідчий може дійти висновку про одержання позитивного чи негативного результату. Проте позитивний результат експерименту може свідчити про те, що подія могла відбутись, а те, чи була вона вчинена саме так, необхідно ще довести. Наприклад, свідок В. стверджував, що він чув звук пострілу у певний час. Експериментом установлюється, що В. міг чути постріл, але не те, що він насправді його чув, – це ще треба довести.

На відміну від позитивного результату слідчого експерименту, його негативний результат є категоричним доказом того, що перевірений факт (припущення) не міг статись у дійсності. У ситуації, коли дослідними діями встановлюється зміст факту або процесу його походження, то вирішується питання про те, як відбулася та або інша подія та як утворилися її сліди. Висновки за результатами таких експериментів можуть мати як достовірний, так і ймовірний характер. Якщо під час експерименту буде встановлено, що подія, виходячи з її слідів, могла відбутись тільки так, а не інакше, то висновки мають категоричну (достовірну) форму, проте якщо сліди могли виникнути й в разі іншого варіанту, висновки будуть тільки ймовірними.

Слід зазначити, що одержані за результатами експерименту висновки можуть бути використані в подальшому для коригування версії, а також для уточнення певних обставини злочину під час проведення інших слідчих дій. Висновки за результатами слідчого експерименту враховуються під час складання обвинувального акту, в якому вказується про можливість або неможливість існування певного факту чи події.

§ 4. ПЕРЕВІРКА ПОКАЗАНЬ НА МІСЦІ ЯК РІЗНОВИД СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Сутність перевірки свідчень на місці полягає в показуванні раніше допитаною особою певного місця, пов'язаного з подією злочину, розповіді про вчинені на ньому дії, а також демонстрації цих дій. Це дає змогу зіставити показання з реально існуючою обстановкою місця події й визначити їх правдивість. У процесі перевірки свідчень на місці можуть бути одержані й нові докази, що стосуються як самого складу розслідуваного злочину, так і

обставин, що сприяли його вчиненню. Таким чином, слідчий наочно переконується в:

1) існуванні того місця, про яке розповідав свідок або підозрюваний на допиті;

2) існуванні того шляху, яким злочинець потрапив на місце злочину або пішов з нього;

3) наявності або відсутності суперечностей у свідченнях декількох свідків або підозрюваних про шлях проходження до місця злочину, про саме місце злочину, місце зустрічі зі співучасниками або про дії на певному місці;

4) знанні особою, свідчення якої перевіряються, справжніх обставин учиненого злочину.

Перевірку свідчень на місці можна розглядати як один із засобів установлення причетності підозрюваного до вчиненого злочину. Зокрема, перевіряються такі факти, що могли бути відомі особі лише у випадках, коли вона дійсно причетна до злочину (злочинна обізнаність). Наприклад, такою обставиною може бути точне знання місцезнаходження викрадених речей. Окрім того, шляхом перевірки показань на місці можна заповнити прогалини в ситуації, коли особа не може назвати, наприклад, адреси квартир, де були вчинені крадіжки, або вулицю, де вона бачила співучасників. Результатом перевірки свідчень на місці і, відповідно, її метою може бути й одержання нових фактичних даних (виявлення речових доказів, викраденого майна, трупа тощо) та ін.

Ухвалюючи рішення про проведення перевірки показань на місці, слідчий повинен чітко визначити її мету, яка обумовлюється ситуацією, що склалася після допиту певної особи. Типовими є чотири ситуації, коли виникає потреба у проведенні перевірки свідчень на місці:

1) у свідченнях допитаної особи є дані про значуще місце або маршрут пересування, які вона не змогла описати достатньо повно;

2) у свідченнях допитаної особи містяться відомості про місцезнаходження певних слідів злочину або предметів, що можуть служити речовими доказами у провадженні;

3) у свідченнях двох або більше осіб щодо події, яка відбулася у певному місці, або маршруту пересування є суттєві суперечності;

4) у свідченнях допитаної особи щодо місця події є такі прогалини, які ставлять під сумнів повідомлені нею відомості.

Підготовка до перевірки показань на місці охоплює такі заходи:

– визначення кола обов'язкових та допоміжних учасників;

– визначення часу й місця проведення слідчої дії;

– визначення речових доказів чи предметів, що їх замінюють, які будуть використовуватись для демонстрації певних дій (макети зброї, манекен тощо);

- добір і підготовка необхідних техніко-криміналістичних засобів, допоміжних інструментів;
- забезпечення проведення слідчої дії транспортними засобами;
- організація охорони підозрюваного, який утримується під вартою;
- поділ процесу проведення перевірки на етапи, а місця певної події – на «опорні пункти», що відображають вузлові моменти події.

В окремих випадках слідчому доцільно до проведення цієї слідчої дії заздалегідь побувати на місці події з метою з'ясування змін, що відбулися, і самої можливості проведення перевірки свідчень на місці в наявній обстановці (можлива її реконструкція).

Перевірку показань на місці доцільно проводити у денну пору, за сприятливих погодних умов, а також у той час доби, коли умови освітлення й інші природні чинники будуть максимально подібними до тих, що були під час досліджуваної події. Під час її проведення слід керуватися такими тактичними положеннями (правилами).

1. Надання повної ініціативи особі, свідчення якої перевіряються. Перевірка показань на місці починається з пропонування свідку або підозрюваному самостійно визначити шлях пересування. Слідчий або поняті не повинні брати при цьому ініціативу у свої руки, тому що в цьому випадку їхні дії можуть розцінюватися як навідні. У разі непевності дій допитуваного можна лише застосувати прийоми «пожвавлення» пам'яті. Свідок або підозрюваний повинні йти до встановленого місця перед усією групою учасників перевірки, вказуючи напрямок. У разі пересування на автомашині ця особа має сидіти поруч із водієм, який зобов'язаний виконувати її вказівки. Слідчий не повинен втручатися в дії свідка або підозрюваного, виправляти його, висловлювати сумніви щодо відповідності шляху, проте він може зупинити рух, наприклад із метою фіксації показаного або постановки уточнюючих запитань.

2. Здійснення перевірки свідчень із кожним підозрюваним або свідком окремо. Коли у провадженні проходять декілька підозрюваних або свідків, що висловили бажання показати те ж саме місце або той самий шлях пересування, перевірка здійснюється з кожним із них окремо. Слід зазначити, що у кожному випадку рекомендується залучати нових понять, щоб вони не змогли переплутати обставини й результати перевірки показань, якщо суд вважатиме за потрібне їх допитати.

3. Поєднання під час перевірки свідчень на місці розповіді з демонстрацією дій. Доцільно пропонувати підозрюваному або свідку (потерпілому) у процесі слідчої дії поєднувати свої пояснення з демонстрацією цих дій.

4. Поєднання перевірки свідчень із дослідженням місць або предметів. Визначене підозрюваним або свідком місце, виявлене на цьому місці предмети, про які йшлося в показаннях, а також сліди, що свідчать про перебування в цьому місці особи, свідчення якої перевіряються, повинен вивчати слідчий

(кинуті або загублені речі, знаряддя злочину тощо). Усе, що було встановлено в процесі їх огляду, зіставляється з поясненнями, що даються свідком або обвинуваченим, а також з раніше отриманими від них показаннями.

5. *Ретельне спостереження за поведінкою особи, свідчення якої перевіряються.* Слідчий або за його дорученням співробітник поліції повинен постійно спостерігати за станом і поведінкою особи, показання якої перевіряються. У результаті цього можна визначити, чи впевнено тримається свідок або підозрюваний, яким є його емоційний стан на певних етапах слідчої дії і з чим це пов'язано. Така інформація є досить важливою для оцінювання достовірності одержаних відомостей і вирішення інших тактичних завдань (попередження втечі, встановлення зв'язку з невідомими слідчому особами, знищення раніше не виявлених слідів злочину тощо).

Варто підкреслити, що перевірка на місці свідчень підозрюваних або інших осіб як різновид слідчого експерименту є можливою тільки в тому випадку, якщо ці особи виражають згоду брати участь у цій слідчій дії, розповісти про ті або інші вчинені ними дії, продемонструвати їх і дати необхідні пояснення.

§ 5. ФІКСАЦІЯ ПЕРЕБІГУ ТА РЕЗУЛЬТАТІВ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Основним способом фіксації процесу та результатів слідчого експерименту є складання протоколу зазначеної слідчої дії. Він складається слідчим і повинен містити, крім відомостей загального характеру, визначених ст. 104 і 105 КПК України:

- вказівку на конкретну мету слідчого експерименту;
- добровільний характер участі в ньому особи, свідчення якої перевіряються;
- вихідну точку прямування учасників слідчої дії;
- опис способу пересування та маршруту проходження до місця події;
- свідчення свідка або підозрюваного щодо цього маршруту;
- опис кінцевого пункту прямування;
- свідчення щодо цього пункту;
- опис дій, що здійснювалися на зазначеному місці;
- опис проведених дослідних дій чи випробувань.

Фіксацію перебігу та результатів слідчого експерименту, крім протоколювання, варто доповнити відеозаписом, тому що в цьому випадку важливе значення має фіксація динаміки цієї слідчої дії. Вони наочно та достовірно відображають зміст і результати експерименту й тому забезпечують його інформативність. Відеозапис є особливо необхідним у тих випадках, коли потрібна фіксація тактичних особливостей, умов і порядку проведення

слідчої дії. Велике значення надається показанням відповідних осіб, їх дослівному змісту, демонстрації окремих дій та навичок і поетапному проведенню дослідних дій.

Значення відеозапису для слідчого експерименту полягає в тому, що він допомагає зафіксувати, збігаються чи ні попередні свідчення особи з обставинами й обстановкою на місці події та самою подією, виявити нові докази, усунути суперечності в свідченнях однієї особи чи кількох осіб, конкретизувати їх, установити причини й умови вчинення злочину та ін.

Прикладом може слугувати розслідування крадіжки з металургійного комбінату, де протягом декількох місяців група осіб, що там працюють, користуючись відсутністю контролю за станом вивозу відпрацьованого матеріалу, що містив цінні домішки, вивезла шість навантажених ним машин. Після переробки цього матеріалу одержували золото, яке збувалося приватним особам. Під час чергової спроби передати золотий злиток удалося затримати одного з членів групи, а згодом і інших. На початковому етапі розслідування був проведений слідчий експеримент з кожним із них із метою перевірки свідчень усіх розкрадачів щодо події, яка сталася, а саме встановлення таких фактів:

- звідки й куди був вивезений матеріал;
- можливості його вивозу з території комбінату;
- де він зберігався, де і в який спосіб перероблявся.

Усе це фіксувалося за допомогою відеозапису, що дозволило бачити й чути пояснення осіб, їх дії, збіги або розбіжності у поясненнях, конкретизацію попередніх свідчень, а також виявити нові речові докази та сліди злочинної діяльності (предмети й інструменти, пристосування, за допомогою яких здійснювалася переробка матеріалу в золото, місця збереження). У результаті цього відеозапис сприяв установленню та з'ясуванню ролі кожного члена злочинної групи.

З метою ефективного використання відеозапису під час проведення експерименту слідчому доцільно: а) підготувати план відеозапису та занотувати характерні моменти й опорні пункти, які необхідно зафіксувати, тобто скласти майбутній сценарій відеозапису; б) запросити спеціаліста, роз'яснити йому цілі майбутньої слідчої дії та використання відеозапису, узгодити план дій.

Слідчий разом зі спеціалістом визначають прийоми зйомки, масштаби зображення об'єктів, орієнтовні точки розташування. Він ставить перед спеціалістом загальне завдання, роз'яснює конкретні цілі, які передбачається досягти за допомогою відеозапису, ознайомлює з матеріалами провадження, що безпосередньо стосуються цієї слідчої дії, щоб повно й об'єктивно відобразити її перебіг під час відтворення відеозапису. На жаль, найчастіше слідчі обмежуються лише стислою консультацією зі спеціалістом

до початку слідчого експерименту. Це призводить до того, що зроблені без належної підготовки записи не відображають усієї події в цілому та складаються зазвичай із розрізнених і непослідовних епізодів, при цьому фіксується багато несуттєвої для кримінального провадження інформації.

Перед початком відеозапису ведеться звичайний протокол слідчої дії, тому відеозапис також повинен складатися умовно з трьох частин – вступної, основної та заключної, що відбивають чотири моменти зйомки:

- 1) місця початку слідчої дії й представлення учасників;
- 2) маршруту прямування учасників до місця, зазначеного особою, що перевіряється;
- 3) безпосереднього місця події, що сталася;
- 4) моменту засвідчення повноти та достовірності фіксації перебігу слідчої дії його учасниками.

Вступну частину відеозапису доцільно починати з того, що слідчий у кадрі повідомляє свою посаду та прізвище, число, час і місце початку проведення відеозапису, за яким кримінальним провадженням, під час якої слідчої дії той проводиться і з ким. Далі називається кожен з учасників, яких послідовно знімають великим планом. Повідомляється, що буде використовуватися запис на відеокамеру певної марки, з певним типом накопичувача інформації та режимом роботи, учасникам роз'яснюються їхні права й обов'язки, указується транспортний засіб, на якому вони будуть пересуватися, та прізвище водія; особі, свідчення якої перевіряються, слідчий пропонує назвати місце й адресу, куди слід прямувати, і маршрут руху. Після цього учасники сідають у машину. Такий порядок запису сприяє тому, що учасники перегляду відеозапису одержують наочне уявлення про всіх учасників слідчої дії. Вступну частину не можна затягувати, слід провести її чітко та стисло.

Основна частина відеозапису. Для зйомки маршруту руху достатньо обмежитися лише основними його етапами й орієнтирами – найбільш примітними об'єктами (будинки, магазин, кіоск, дорожній покажчик та ін.), раніше зазначеними особою у її показаннях. Маршрут може фіксуватися цілком, якщо це має значення для кримінального провадження. Під час пересування необхідно, щоб особа, свідчення якої перевіряються, перебувала попереду, за нею – слідчий, далі – поняті та інші учасники. Спеціаліст проводить зйомку, рухаючись паралельно прямуванню учасників, але не випереджаючи їх, інакше порушуються правила проведення слідчого експерименту й знижується доказове значення одержаних результатів. Допускаються короткочасні перерви відеозапису для зміни точки зйомки, при цьому слідчий повідомляє час його призупинення та поновлення.

Зйомка безпосередньо на місці слідчого експерименту охоплює фіксацію як його самого з навколишнім середовищем, так і дій, які вчиняються особою, свідчення якої перевіряються. Важливо запам'ятати орієнтири, що

найбільш точно визначали б таке місце: найменування певного пункту, вулиці, номер будинку, квартири та ін. У разі виявлення там предметів або їх частин чи слідів злочину, що згодом матимуть значення речових доказів, рекомендується зафіксувати їх, звертаючи особливу увагу на їх характерні ознаки та розташування. Дії особи, що перевіряється, повинні бути зафіксовані послідовно, тому що це дозволяє відновити, зіставити та зрозуміти зміст її вчинків під час події, що сталася. Бажано повно зафіксувати основні моменти такої події.

Заключна частина відеозапису відбиває перегляд відеозапису учасниками слідчої дії. При цьому доцільно, щоб в останніх кадрах був зафіксований момент, коли слідчий з'ясовує, чи відповідає зміст відтвореного запису перебігу та результатам слідчої дії. Відеозапис закінчується відповідями на поставлене слідчим питання про засвідчення факту фіксації й повідомленням про закінчення слідчого експерименту. Після цього він розпочинає складання відповідного протоколу.

Фіксація процесу відтворення окремих дій особи, свідчення якої перевіряються, її поведінка та поведінка інших учасників служать засобом попередження можливої відмови особи від своїх пояснень і свідчить про те, що до неї не застосовували незаконних прийомів.

§ 6. Інші випадки використання експериментального методу в досудовому розслідуванні

Попередньо було розглянуто використання експериментального методу в досудовому розслідуванні, який застосовується безпосередньо слідчим (прокурором) і має статус окремої слідчої (розшукової) дії – слідчого експерименту (ст. 240 КПК). Але цей метод може бути використаний також у таких випадках:

– для проведення експертиз (п. 4.15 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 зі змінами та доповненнями);

– під час здійснення оперативно-розшукових заходів у формі негласних слідчих (розшукових) дій (п. 3 ч. 1 ст. 271 КПК, п. 1.12.4 Інструкції «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні», затвердженої наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5).

Зазначені випадки застосування вказаного методу пізнання у досудовому розслідуванні також пов'язуються з отриманням доказів у кримінальному провадженні й заслуговують окремого розгляду.

Експертний експеримент використовується у разі проведення експертного дослідження у сукупності з іншими методами, передбаченими відповідними методиками проведення експертиз певних видів, і його результати знаходять відображення у висновку. Його застосування може бути пов'язано з вирішенням окремих експертних завдань, наприклад установленням механізму утворення слідів, наявності причинного зв'язку між певним фактом і наслідком тощо. Поряд з іншими методами дослідження він забезпечує достовірність отриманих результатів експертизи, що знаходять відображення у висновку.

Оперативно-розшуковий (спеціальний слідчий) експеримент використовується під час проведення такої негласної слідчої (розшукової) дії, як контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України). Його сутність полягає в створенні слідчим та оперативним підрозділом на основі конспіративності певних умов в обстановці, максимально наближеній до реальної, з метою встановлення справжніх намірів певної особи, у діях якої вбачаються ознаки тяжкого чи особливо тяжкого злочину, спостереження за її поведінкою та ухваленням нею рішень щодо вчинення злочину. Зміст спеціального слідчого експерименту складається з того, що уповноважена особа, яка його проводить, вносить необхідні зміни в обстановку, в якій діє підозрюваний. Ця особа сприймає ці зміни як сприятливі умови для досягнення нею злочинної мети та реагує на них відповідно до своїх задумів і планів. Уповноважена особа, в свою чергу, спостерігає за реакцією запідозреної особи й отримує інформацію про її дії. Слід відзначити, що особливими тактичними умовами проведення спеціального слідчого експерименту є те, що під час його підготовки та проведення забороняється провокувати (підбурювати) особу на вчинення злочинних дій з метою її подальшого викриття, тобто забороняється підштовхувати особу до вчинення злочину (у тому числі шляхом насильства, погроз, шантажу), який вона б не вчинила, якби працівник правоохоронного органу цьому не сприяв, впливаючи на її поведінку. Інакше кажучи, правомірність проведення спеціального слідчого експерименту забезпечується лише тоді, коли особа з власної ініціативи вчиняє певні дії, які відбуваються в умовах спостереження за нею.

Відповідно до положень чинного КПК України спеціальний слідчий експеримент проводиться виключно на підставі винесеної прокурором постанови. Ураховуючи конспіративний характер спеціального слідчого експерименту, уповноваженій особі доцільно перед початком його реалізації здійснити певні підготовчі заходи імітаційного характеру (створення легендарного підприємства, документів прикриття, моделей певних об'єктів, предметів тощо). За результатами спеціального слідчого експерименту складається протокол, до якого додаються речі й документи, отримані під час проведення негласної слідчої (розшукової) дії.

**Питання для самоперевірки
та контролю засвоєння знань**

1. У чому полягає сутність слідчого експерименту як способу перевірки та одержання доказів?
2. Назвіть види слідчого експерименту та визначте їх сутність.
3. Назвіть тактичні завдання розслідування, які вирішуються шляхом відтворення свідчень на місці події.
4. Визначте заходи, які входять у підготовку до відтворення свідчень на місці події.
5. Які існують тактичні правила відтворення свідчень на місці події?
6. Назвіть тактичні завдання розслідування, які вирішуються шляхом проведення випробувань або дослідів.
6. Які існують різновиди випробувань (дослідів)?
7. Які існують тактичні правила проведення випробувань (дослідів)?
8. В яких випадках слідчі експерименти є недопустимими?
9. У чому полягає оцінювання результатів слідчого експерименту?
10. Які особливості має протокол слідчого експерименту?
11. У чому полягають особливості застосування фотографування під час проведення слідчого експерименту?
12. У чому полягають особливості застосування відеозапису під час проведення слідчого експерименту?
13. Які існують інші випадки використання експериментального методу в досудовому розслідуванні?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ І РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ І

«ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ»

1. Арсеньев В. Д. Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела / В. Д. Арсеньев, В. Г. Заболоцкий. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1986. – 152 с.
2. Бандура О. А. Криминалистическая версия: гносеологический, логический и психологический аспекты : учеб. пособие / О. А. Бандура, В. Г. Лукашевич. – Киев : КВШ МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1991. – 82 с.
3. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. – [2-е изд., доп.] / Р. С. Белкин. – М. : Мегатрон XXI, 2000. – 334 с.
4. Белов О. А. Криминалистическая регистрация: история, современное состояние и перспективы развития : учеб. пособие / О. А. Белов. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 144 с.
5. Беляков А. А. Криминалистическая регистрация : учеб. пособие / А. А. Беляков, Р. А. Установ. – Ростов на/Д : Феникс, 2006. – 192 с.
6. Берназ В. Д. Взаємодія слідчого з оперативним уповноваженим, спеціалістом та експертом при розслідуванні злочинів, пов'язаних із наркобізнесом : навч.-практ. посіб. / В. Д. Берназ, П. В. Берна. – Одеса : Вид-во ОЮІ, 2005. – 52 с.
7. Бірюков В. В. Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів : навч. посіб. / В. В. Бірюков. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2009. – 112 с.
8. Бірюков В. В. Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів : монографія / В. В. Бірюков. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2009. – 664 с.
9. Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве / В. И. Гончаренко. – Киев : Вища шк. ; Изд-во при Киев. ун-те, 1980. – 160 с.
10. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики / Г. Гросс. – Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г. – М. : ЛексЭст, 2002. – 1088 с.
11. Закатов А. А. Розыскная деятельность : учеб. пособие / А. А. Закатов. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1988. – 40 с.
12. Закатов А. А. Использование научно-технических средств и специальных знаний в расследовании преступлений / А. А. Закатов, Ю. Н. Оропай. – Киев : РИО МВД УССР, 1980. – 104 с.

13. Ищенко П. П. Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты) / П. П. Ищенко. – М. : Юрид. лит., 1990. – 160 с.
14. Клименко Н. И. Криминалистика как наука / Н. И. Клименко. – Киев : Правник, 1997. – 82 с.
15. Клименко Н. И. Судова експертологія : курс лекцій : навч. посіб. для студентів юрид. спец. ВНЗ / Н. И. Клименко. – Київ : Ін Юре, 2007. – 528 с.
16. Криминалистика : учеб. пособие / [А. В. Дулов, Г. И. Грамович, А. В. Лапин и др.] ; под ред. А. В. Дулова. – Минск : Перспектива, 1998. – 415 с.
17. Криминалистика : учеб. пособие / под ред. Н. И. Порубова. – Минск : Выш. шк., 1997. – 344 с.
18. Криминалистика. Криминалистическая тактика и методика расследования преступлений : учеб. для студентов юрид. вузов и фак. / под ред. В. Ю. Шепітько. – Харьков : Одиссей, 2001. – 528 с.
19. Криміналістика (курс лекцій) : навч. посіб. / М. Ю. Будзієвський, О. В. Лускатов, І. В. Пиріг та ін. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 397 с.
20. Криміналістика : навч. посіб. / за ред. А. Ф. Волобуєва. – Київ : КНТ ; Самміт-Книга, 2011. – 504 с.
21. Криміналістика : навч. посіб. / [Р. І. Благута, Р. І. Сибірна, В. М. Бараняк та ін.] ; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. – Київ : Атіка, 2012. – 496 с.
22. Криміналістика : підручник / [В. Д. Берназ, В. В. Бірюков, А. Ф. Волобуєв] ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2011. – 666 с.
23. Криміналістика : [підручник] / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.]. – Київ : Ін Юре, 2016. – 636 с.
24. Криміналістика : підруч. для студентів юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Ю. Шепітька. – 3-тє вид., перероб. і допов. – Київ : Ін Юре, 2004. – 728 с.
25. Колдин В. Я. Идентификация при расследовании преступлений / В. Я. Колдун. – М. : Юрид. лит., 1978. – 143 с.
26. Колмаков В. П. Идентификационные действия следователя / В. П. Колмаков. – М. : Юрид. лит., 1977. – 110 с.
27. Коновалова В. Інтуїція: поняття і роль у судочинстві / В. Коновалова, М. Панов // Вісник Академії правових наук. – 1999. – № 6. – С. 180–189.
28. Кореневский Ю. В. Использование результатов оперативно-розыскной деятельности в доказывании по уголовным делам : метод. пособие / Ю. В. Кореневский, М. Е. Токарев. – М. : Юрлитинформ, 2000. – 152 с.

29. Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений : науч.-практ. пособие / Ю. Г. Корухов. – М. : Норма ; Инфра-М, 1998. – 288 с.

30. Крылов И. Ф. В мире криминалистики / И. Ф. Крылов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1980. – 280 с.

31. Кузьмичев В. С. Теория и практика следственной деятельности : монография / В. С. Кузьмичев. – Киев : Правник, 1997. – 246 с.

32. Кустов А. М. Теоретические основы криминалистического учения о механизме преступления / А. М. Кустод ; под ред. Р. С. Белкина. – М. : Акад. МВД России, 1997. – 228 с.

33. Лисиченко В. К. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике : учеб. пособие / В. К. Лисиченко, В. В. Циркаль. – Киев : Изд-во Киев. ун-та, 1987. – 158 с.

34. Лукьянчиков Е. Д. Криминалистическая идентификация объектов по следам памяти / Е. Д. Лукьянчиков. – Донецк : Академия, 1998. – 112 с.

35. Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений : монография / В. Н. Махов. – М. : Изд-во РУДН, 2000. – 296 с.

36. Одерій О. В. Інформаційно-довідкове забезпечення розкриття і розслідування злочинів : фонд. лекція / О. В. Одерій, М. Г. Щербаковський, М. Г. Чернець. – Донецьк : [б. в.], 2001. – 22 с.

37. Погорецький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі / М. А. Погорецький. – Харків : Арсіс, ЛТД, 2007. – 575 с.

38. Романюк Б. Інтуїція слідчого та її роль у пізнавальній діяльності на досудовому слідстві / Б. Романюк // Право України. – 2005. – № 1. – С. 56–59.

39. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : монографія / Б. В. Романюк. – Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – 196 с.

40. Россинская Е. Р. Криминалистика. Вопросы и ответы: учеб. пособие для вузов / Е. Р. Россинская. – М. : Юнити-Дана, 2000. – С. 177–182.

41. Сегай М. Я. Методология судебной идентификации / М. Я. Сегай. – Киев : РИО МВД СССР, 1970. – 253 с.

42. Смирнов М. П. Полиция зарубежных стран и её оперативно-розыскная деятельность / М. П. Смирнов. – М. : Академия МВД РФ, 1995. – 94 с.

43. Торвальд Ю. Век криминалистики / Ю. Торвальд. – М. : Прогресс, 1984. – 326 с.

44. Шепітько В. Ю. Криміналістика : підруч. для студентів ВНЗ / В. Ю. Шепітько. – Київ : Ін Юре, 2010. – 496 с.

45. Щербаковський М. Г. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений / М. Г. Щербаковський, А. А. Кравченко. – Харьков : Ун-т внутр. дел, 1999. – 76 с.

46. Эйсман А. А. Заключение эксперта. Структура и научное обоснование / А. А. Эйсман. – М. : Юрид. лит., 1967. – 150 с.

47. Яблоков Н. П. Криминалистика : учеб. для вузов и юрид. фак. / Н. П. Яблоков. – М. : ЛексЭст, 2003. – 376 с.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ II «КРИМІНАЛІСТИЧНА ТЕХНІКА»

1. Беляков А. А. Взрывчатые вещества и взрывные устройства (криминалистическая взрывотехника) / А. А. Беляков. – М. : Юрлитинформ, 2003. – 141 с.

2. Бирюков В. В. Научные и практические основы использования компьютерных технологий для фиксации криминалистически значимой информации : монография / В. В. Бирюков. – Луганск : РИО ЛАВД, 2002. – 264 с.

3. Булгаков В. Г. Динамические признаки человека в криминалистике / В. Г. Булгаков // Теория та практика судової експертизи і криміналістики. – 2006. – Вип. 6. – С. 43–40.

4. Булгаков В. Г. Судебная фотография и видеозапись : учебник / В. Г. Булгаков, В. А. Зотчев, А. А. Курин. – Волгоград : ВА МВД России, 2005. – 816 с.

5. Вул С. М. Теоретические и методические вопросы криминалистического исследования письменной речи / С. М. Вул. – М. : Юрид. лит., 1977. – 188 с.

6. Герасимов М. М. Восстановление лица по черепу / М. М. Герасимов. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1955. – 385 с.

7. Дмитриев Е. Н. Судебная фотография : курс лекций / Е. Н. Дмитриев. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 392 с.

8. Іщенко А. В. Засоби і методи виявлення вибухових речовин та пристроїв в боротьбі з тероризмом : навч.-практ. посіб. / А. В. Іщенко, М. В. Кобець. – Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – 92 с.

9. Кобець М. В. Вибухові речовини у судовій вибухотехнічній експертизі / М. В. Кобець // Криміналістичний вісник. – 2007. – № 2 (8). – С. 55–59.

10. Колесниченко А. Н. Судебная фотография / А. Н. Колесниченко, И. Д. Найдис. – Харьков : Вища шк., 1981. – 184 с.

11. Комаринец Б. М. Идентификация огнестрельного оружия по выстреленным пулям. Методика криминалистических экспертиз / Б. М. Комаринец. – М., 1961. – Вып. 3. – С. 127–135.

12. Комаринец Б. М. Судебно-баллистическая экспертиза : учеб.-метод. пособие / Б. М. Комаринец. – М. : ВНИИСЭ, 1974. – Вып. 1. – 470 с.

13. Книженко С. О. Особливості фіксації дистанційного досудового розслідування / С. О. Книженко, Т. П. Матюшкова // Журнал східноєвропейського права. – 2014. – № 2. – С. 42–47.

14. Криміналістика (криміналістична техніка): курс лекцій / П. Д. Біленчук, А. П. Гель, М. В. Салтевський, Г. С. Семаков. – Київ : МАУП, 2001. – 216 с.

15. Криминалистика : учеб. для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – М. : Норма ; Инфра-М, 1999. – 990 с.

16. Криміналістичне документознавство : практ. посіб. / В. В. Бірюков, В. В. Коваленко, Т. П. Бірюкова, К. М. Ковальов. – Київ : Вид. Паливода А. В., 2007. – 332 с.

17. Место взрыва как объект криминалистического исследования : учеб. пособие / Ю. М. Дильдин, В. В. Мартынов, А. Ю. Семенов, А. Д. Стецкевич. – М. : ЭКЦ МВД России, 1995. – 42 с.

18. Методика технічної експертизи документів (загальна частина) / уклад.: К. М. Ковальов, О. О. Давидова, В. В. Коваленко, Т. В. Тимофеева. – Київ : [б. в.], 2007. – 332 с.

19. Найдис И. Д. Судебная кинематография и видеозапись : учеб. пособие / И. Д. Найдис. – Харьков : Вища шк., 1986. – 199 с.

20. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – 2-ге вид., виправ. – Київ : Аконті, 2005. – Т. 1 : А–К. – 928 с. – (Нові словники).

21. Основы криминалистического исследования самодельных взрывных устройств : учеб. пособие / Ю. М. Дильдин, В. В. Мартынов, А. Ю. Семенов, А. А. Шмырев. – М. : ВНКЦ МВД СССР, 1991. – 94 с.

22. Патроны ручного огнестрельного оружия и их криминалистическое исследование / под ред. А. И. Устинова, М. М. Блюма. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1982. – 296 с.

23. Попенко В. Н. Холодное оружие : энцикл. слов. / В. Н. Попенко. – М. : [б. и.], 1996. – 479 с.

24. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М. В. Салтевський. – Київ : Кондор, 2006. – 588 с.

25. Салтевский М. В. Криминалистическая фотография, кинематография и видеозапись в правоохранительной деятельности : учеб. пособие / М. В. Салтевский, Н. Н. Лысов ; под ред. М. В. Салтевского. – Киев : УАВД, 1993. – 206 с.

26. Салтевский М. В. Собираение криминалистической информации техническими средствами на предварительном следствии / М. В. Салтевский. – Киев : КВШ МВД СССР, 1980. – 112 с.

27. Снетков В. А. Типы и элементы внешности : альбом / В. А. Снетков, А. М. Зинин, Н. Ф. Винниченко. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1980. – 264 с.

28. Технично-криминалистическая экспертиза документов : учебник / под ред. В. Е. Ляпичева, Н. Н. Шведовой. – Волгоград : ВА МВД России, 2005. – 268 с.

29. Тимошенко Л. Ю. Теория и практика использования следов памяти (идеальных отображений) в расследовании преступлений / Л. Ю. Тимошенко, М. В. Салтевский, Ю. Ф. Жариков. – Киев : Укр. акад. внутр. дел, 1991. – 88 с.

30. Хазиев Ш. Н. Техничко-криминалистические методы установления неизвестного преступника по его следам : учеб. пособие / Ш. Н. Хазиев. – М. : НИ и РИО Акад. МВД СССР, 1986. – 40 с.

31. Шашкин С. Б. Основы судебно-технической экспертизы документов, выполненных с использованием средств полиграфической и оргтехники (теоретический, методический и прикладной аспекты) / С. Б. Шашкин // Теория и практика судебной экспертизы. – СПб. : Питер, 2003. – С. 325–592.

32. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія / М. Г. Щербаковський. – Харків : В деле, 2015 – 560 с.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ III «КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА»

1. Баев О. Я. Конфликты в деятельности следователя (вопросы теории) : [моногр.] / О. Я. Баев. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1981. – 159 с.

2. Бахін В. П. Тактика допиту : навч. посіб. / В. П. Бахін, В. К. Вельський. – Київ : НВТ, 1997. – 64 с.

3. Бурыка Д. А. О некоторых актуальных проблемах предъявления трупа для опознания / Д. А. Бурыка // Российский следователь. – 2004. – № 5. – С. 2–6.

4. Быховский И. Е. Допустимость тактических приемов при допросе / И. Е. Быховский, Ф. В. Глазырин, С. К. Питерцев. – Волгоград : ВСШ МВД СССР 1989. – 121 с.

5. Волобуев А. Ф. О предмете следственной тактики / А. Ф. Волобуев // Изв. высш. учеб. заведений. Правоведение. – 1987. – № 2. – С. 50–53.

6. Волобуев А. Ф. Предъявление для опознания по особенностям голоса и речи при расследовании тяжких преступлений / А. Ф. Волобуев, Ю. В. Кутепов // Криминалистика и судебная экспертиза : межведомств. науч.-метод. сб. – 1997. – Вып. 48. – С. 57–64.

7. Волобуев А. Ф. Тактика допиту : лекція / А. Ф. Волобуев. – Харків : Ун-т внутр. справ, 1997. – 28 с.

8. Гинзбург А. Я. Опознание в следственной, оперативно-розыскной и экспертной практике : учеб.-практ. пособие / А. Я. Гинзбург ; под ред. Р. С. Белкина. – М. : [б. и.], 1996. – 122 с.

9. Головецький М. О. Психофізіологічні основи узнавання і тактика пред'явлення для впізнання під час досудового слідства : монографія / М. О. Головецький. – Тернопіль : Астон, 2006. – 108 с.

10. Гончаренко В. Г. Тактичні основи психологічного впливу на попередньому слідстві / В. Г. Гончаренко, Ф. М. Сокіран. – Київ : НАВСУ 1994. – 56 с.

11. Гранат Н. Л. Решение следственных задач / Н. Л. Гранат, А. Р. Рапинов. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1978. – 93 с.

12. Денисюк С. Ф. Обыск в системе следственных действий (тактико-криминалистический анализ) : науч.-практ. пособие / С. Ф. Денисюк, В. Ю. Шепітько. – Харьков : Консум, 1999. – 160 с.

13. Жбанков В. А. Организация и тактика групповых обысков при расследовании деятельности преступных структур : лекция / В. А. Жбанков. – М. : Моск. ин-т внутр. дел, 1995. – 28 с.

14. Заяць Д. Д. Тактика перевірки показань на місці : наук.-практ. посіб. / Д. Д. Заяць. – Харків : Вид-во Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2005. – 84 с.

15. Комиссаров В. И. Научные, правовые и нравственные основы следственной тактики / В. И. Комиссаров. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980. – 123 с.

16. Коновалова В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя / В. Е. Коновалова. – Киев : РИО МВД УССР, 1973. – 122 с.

17. Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология : учеб. пособие / В. Е. Коновалова. – Харьков : Консум, 1999. – 157 с.

18. Коновалова В. Е. Криминалистическая тактика: теории и тенденции : учеб. пособие / В. Е. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – Харьков : Гриф, 1997. – 256 с.

19. Лукашевич В. Г. Відтворення обстановки і обставин події як метод пізнання під час розслідування злочинів : навч. посіб. / В. Г. Лукашевич. – Херсон : ХЮІ НУВС, 2004. – 154 с.

20. Лукьянчиков Е. Д. Криминалистическая идентификация объектов по следам памяти / Е. Д. Лукьянчиков. – Донецк : Акад., 1998. – 112 с.

21. Малярова В. О. Тактика затримання : лекція / В. О. Малярова. – Харків : НУВС, 2004. – 28 с.

22. Малярова В. О. Тактико-криміналістичні та процесуальні основи пошуку та затримання злочинця : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Малярова Валерія Олегівна. – Харків, 2005. – 238 с.

23. Малярова В. О. Слідчий огляд / В. О. Малярова // Бюлетень обміну досвідом роботи. – 2009. – № 180. – С. 53–66.

24. Менжела М. М. Особенности производства обыска при расследовании компьютерных преступлений / М. М. Менжела // Журнал российского права. – 2003. – № 12. – С. 120–124.

25. Порубов Н. И. Тактика допроса на предварительном следствии : учеб. пособие / Н. И. Порубов. – М. : Бек, 1998. – 258 с.

26. Салтевский М. В. Тактика опознания человека по походке / М. В. Салтевский, М. А. Головецкий // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1993. – Вып. 46. – С. 57–62.

27. Чаплинський К. О. Тактика пред'явлення для впізнання при розслідуванні злочинів проти життя, здоров'я, волі та статевої недоторканості особи : навч. посіб. / К. О. Чаплинський. – Дніпропетровськ : Свідлер, 2007. – 92 с.

28. Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія / В. Ю. Шепітько. – Харків : Харків юрид., 2007. – 432 с.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ

1. Конституція України : закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.

2. Господарський кодекс України : закон України від 16 січ. 2003 р. № 436-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

3. Кодекс України про адміністративні правопорушення : закон України від 7 груд. 1984 р. № 8073-X [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

4. Кодекс України про надра : закон України від 27 лип. 1994 № 132/94-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-вр>.

5. Кримінальний кодекс України : закон України від 5 квіт. 2011 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

6. Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

7. Лісовий кодекс України : закон України від 21 січ. 1994 р. № 3852-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>.

8. Про банки і банківську діяльність : закон України від 7 груд. 2000 р. № 2121-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>.

9. Про екологічну експертизу : закон України від 9 лют. 1995 р. № 45/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/45/95-вр>.

10. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними : закон України від

15 лют. 1995 р. № 62/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62/95-вр>.

11. Про наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги і прекурсори : закон України від 15 лют. 1995 р. № 60/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/60/95-вр>.

12. Про Національне антикорупційне бюро України : закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1698-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18>.

13. Про Національний банк України : закон України від 20 трав. 1999 р. № 679-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14>.

14. Про Національну поліцію : закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

15. Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.

16. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : закон України від 30 черв. 1993 р. № 3341-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12>.

17. Про охорону навколишнього природного середовища : закон України від 25 черв. 1991 р. № 1264-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.

18. Про судову експертизу : закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

19. Про тваринний світ : закон України від 13 груд. 2001 р. № 2894-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14>.

20. Про цінні папери та фондовий ринок : закон України від 23 лют. 2006 р. № 3480-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15>.

21. Цивільний кодекс України : закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

22. Порядок провадження діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, та контролю за їх обігом : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 3 черв. 2009 р. № 589 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/589-2009-п>.

23. Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів : постанова Кабінету Міністрів України від 6 трав. 2000 р.

№ 770 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-п>.

24. Інструкція з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС України : затв. наказом МВС України від 10 верес. 2009 р. № 390 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 82. – Ст. 2794.

25. Інструкція про порядок формування, ведення та використання оперативного-довідкового і дактилоскопічного обліку в органах внутрішніх справ та органах (установах) кримінально-виконавчої системи України : затв. наказом МВС України та Держ. департаменту з питань виконання покарань від 23 серп. 2002 р. № 823/188 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 37. – Ст. 1762.

26. Інструкція про порядок функціонування дактилоскопічного обліку експертної служби МВС України : затв. наказом МВС України від 11 верес. 2001 р. № 785 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1066-01>.

27. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень в системі Служби безпеки України : затв. наказом Служби безпеки України від 29 трав. 2015 р. № 371 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 56. – Ст. 1844.

28. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи : затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 17 січ. 1995 р. № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254-95>.

29. Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України : затв. наказом МВС України від 3 листоп. 2015 р. № 1343 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15>.

30. Положення про Інтегровану інформаційно-пошукову систему органів внутрішніх справ України : затв. наказом МВС України від 12 жовт. 2009 р. № 436 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1256-09>.

31. Порядок проведення судово-психіатричної експертизи : затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 8 жовт. 2001 р. № 397 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0219-02>.

32. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : наказ МВС України від 31 лип. 2017 р. № 575 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17>.

33. Про затвердження Інструкції з організації розшуку осіб органами внутрішніх справ України : наказ МВС України від 29 лип. 2002 р. № 765ДСК. – Служб. док.

34. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних

рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ М-ва юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

35. Про затвердження Положення про Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр та територіальні науково-дослідні експертно-криміналістичні центри МВС України : наказ МВС України від 31 січ. 2017 р. № 77 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.cct.com.ua/2017/31.01.2017_77.htm.

36. Про затвердження таблиць невеликих, великих та особливо великих розмірів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, які знаходяться у незаконному обігу : наказ М-ва охорони здоров'я України від 1 серп. 2000 р. № 188 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0512-00>.

37. Про організацію діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України : наказ МВС України від 6 лип. 2017 р. № 570 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17>.

38. Про порядок обліку фактів звернення та доставлення до заходів охорони здоров'я осіб у зв'язку із заподіянням їм тілесних ушкоджень кримінального характеру та інформування про такі випадки органів і підрозділів поліції : наказ МВС України та М-ва охорони здоров'я України від 6 лип. 2016 р. № 612/679 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 64. – Ст. 2160.

39. Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті : постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 груд. 2005 р. № 14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-05>.

40. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постановова Пленуму Верховного Суду України від 30 трав. 1997 р. № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97>.

41. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я людини : постановова Пленуму Верховного Суду України від 7 лют. 2003 р. № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03>.

42. Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : постановова Пленуму Верховного Суду України від 26 квіт. 2002 р. № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-02>.

43. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 трав. 2008 р. № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08>.

44. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довілля : постанова Пленуму Верховного Суду України від 10 груд. 2004 р. № 17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04>.

45. Про судову практику у справах про хуліганство : постанова Пленуму Верховного Суду України від 22 груд. 2006 р. № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va010700-06>.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Адгезія 159

Балістика судова 180
Боеприпаси 182

Версія 30

експертна 34
загальна 32
конкретна 33
окрема 32
оперативно-розшукова 33–34
початкова 35
наступна 35
слідча 33–34
судова 34
типова 33

Взаємодія у досудовому розслідуванні 79

Види ідентифікації 24

Використання допомоги громадськості 83

Використання засобів масової інформації 85

Відеозапис 142

Відображення 159

Вільні зразки 63

Вогнепальна зброя 181

Вогнепальні пошкодження (пробоїни) 190

Встановлення групової належності об'єкта 26

Габітологія 243

Документ підроблений 206

Документи-речові докази 207

Допит 289

дистанційний 292

експерта 291

малолітньої або неповнолітньої особи 292

первинний 291

підозрюваного 291

- повторний 292
- потерпілого 291
- свідка 289
- одночасний двох чи більше раніше допитаних осіб 304
- Допомога громадськості 83
- Допомога засобів масової інформації 85
- Доріжка слідів взуття 165
- Дослідження грошових знаків 215
- Дослідження матеріалів документів 215
- Дослідження писемної мови 219
- Дослідження почерку 220

- Експертиза** судова 49
 - авторознавча 230
 - комісійна 55
 - комплексна 56
 - одноосібна 55
 - почеркознавча 228
- Експериментальні зразки 64
- Експертні установи 58

- Завдання криміналістики** 9
- Загальна теорія криміналістики 12
- Засоби вибуху 199
- Звукозапис 140
- Злочинна діяльність 8
- Злочинна обізнаність 352
- Змочування 161
- Знаряддя злочину 172

- Ідентифікаційний період 24
- Ідентифікаційні ознаки 23
- Інструменти (прилади) 172
- Інсценування 280
- Інтегрована інформаційно-пошукова система (ІІПС) 95
- Інформаційно-довідкове забезпечення 88

- Класифікація судових експертиз** 57
- Колісна база 168
- Коля 168
- Комплекти техніко-криміналістичних засобів 116

Композиційний портрет 250
Конденсація 161
Контррозвідувальні заходи 77
Криміналістика 8, 9
Криміналістика і кримінологія 15
Криміналістика і наука кримінального права 15
Криміналістика і наука кримінального процесу 15
Криміналістична
версія 30
діагностика 21
ідентифікація 23
методика 13
реєстрація 90
тактика 13
техніка 12
фотографія 123
Криміналістичне
документознавство 204
прогнозування 41
Критерій надійності 181, 182
Критерій вогнестрільності 181
Критерій зброярності 181
Кулегільзотека 104, 106

Мальований портрет 250
Методи криміналістики
загальнонаукові 9
наукового (теоретичного) пізнання 10
окремонаукові 9
практичного пізнання 10
фізичні 159
філософські 9
хімічні 162
Методика криміналістична 13

Негативні обставини 280

Об'єкти ідентифікації 24
Обізнана особа 48
Обліки криміналістичні 91
дактилоскопічні 105

- довідково-допоміжні 93, 103
- куль і гільз зі слідами зброї 106
- міждержавні 94
- інформаційно-довідкового призначення 92, 103
- оперативно-розшукового призначення 92, 103
- підроблених грошових знаків і документів 108
- слідів взуття 107
- слідів знарядь злочину 107
- слідів транспортних засобів 107, 108
- Обшук 325
 - груповий 330
 - ділянок місцевості 329
 - особистий 329, 330
 - повторний 330
 - приміщень 329
- Огляд 273
 - місця події 278
 - речей і документів 284
 - трупа 283
- Ознаки зовнішності людини 244
- Оперативно-розшукова діяльність 76
- Оперативно-розшукові заходи 76
- Освідування 285
- Оцінка висновку експерта 71

- Писемна мова 219**
- Писемність 219
- Письмо 218
- Почерк 220
- Пошукові заходи 77
- Правила перевірки версій 37
- Правила побудови версій 36
- Пред'явлення для впізнання 311
 - осіб 314
 - речей 319
 - трупа 320
 - у режимі відеоконференції 322
- Предмет криміналістики 8
- Прикмети зовнішності 244
 - анатомічні 244
 - особливі 245

- супутні 244
- функціональні 244
- яскраві 245
- Принципи тактики 269

- Радіографічний метод** 162
- Розвідувальні заходи 77

- Система криміналістики** 12
- Система криміналістичної тактики 266
- Сліди
 - взуття 163
 - видимі 153
 - відшарування 153
 - вогнепальної зброї 190
 - динамічні 152
 - злочину 20, 149
 - знарядь злочину 173
 - локальні 153
 - маловидимі 153
 - нашарування 153
 - об'ємні 153
 - рук 155
 - периферичні 153
 - поверхневі 153
 - пострілу 189
 - пострілу додаткові 192
 - статичні 152
 - транспортні 168
- Слідосприймальний об'єкт 148
- Слідоутворення 148
- Слідоутворювальний об'єкт 148
- Слідчий експеримент 342
- Слідчо-оперативна група 81
- Словесний портрет 248
- Спеціаліст 51
- Спеціальні знання 48
- Спеціальні методи криміналістики 10
- Способи підроблення документів 209
- Стадії огляду місця події 280
- Суб'єктивний портрет 250

Тактика криміналістична 13
Тактичне завдання 268
Тактична операція 268
Тактична рекомендація 268
Тактичне рішення 268
Тактичний прийом 268
Тактичний ризик 269
Тактичні прийоми допиту 293
Техніко-криміналістична експертиза документів 216
Техніко-криміналістичні засоби експертні 118
Трасологія 152

Умовно-вільні зразки 64

Форми взаємодії 79
Форми ідентифікації 25
Фотозйомка
дослідницька 128
вимірювальна 126
вузлова 133
детальна 133
оглядова 132
орієнтуюча 132
панорамна 125
репродукційна 127
сигналетична 128
стереоскопічна 128

Штанц-марка 192

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
-----------------	---

Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ

Глава 1. ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ, СИСТЕМА ТА МЕТОДИ КРИМІНАЛІСТИКИ	7
§ 1. Предмет і завдання криміналістики	7
§ 2. Методи криміналістики	9
§ 3. Система криміналістики	12
§ 4. Зв'язок криміналістики з іншими науками та її значення у професійній підготовці фахівців для правоохоронних органів	13
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань</i>	19
Глава 2. КРИМІНАЛІСТИЧНА ДІАГНОСТИКА ТА ІДЕНТИФІКАЦІЯ.....	20
§ 1. Особливості розслідування злочинів як пізнавального процесу.....	20
§ 2. Поняття криміналістичної діагностики як методу пізнання та його значення для розслідування злочинів.....	21
§ 3. Поняття криміналістичної ідентифікації як методу пізнання та одержання доказів під час розслідування злочинів.....	23
§ 4. Встановлення групової належності об'єкта під час розслідування злочинів.....	26
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань</i>	28
Глава 3. КРИМІНАЛІСТИЧНІ ВЕРСІЇ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ.....	29
§ 1. Поняття та значення версії як методу гіпотетичного пізнання під час розслідування злочинів	29
§ 2. Порядок і правила використання версій під час розслідування злочинів.....	36
§ 3. Поняття криміналістичного прогнозування та його значення для розслідування злочинів.....	41
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань</i>	46
Глава 4. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ.....	47
§ 1. Поняття спеціальних знань та їх використання під час розслідування злочинів.....	47
§ 2. Використання спеціальних знань обізнаних осіб, які залучаються до проведення процесуальних дій.....	49
§ 3. Класифікація експертиз.....	55
§ 4. Система державних експертних установ України	58

§ 5. Підготовка експертизи	60
§ 6. Стадії проведення судово-експертного дослідження	66
§ 7. Оцінювання висновку експерта	72
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань.....</i>	<i>74</i>
Глава 5. ВЗАЄМОДІЯ СЛІДЧОГО З ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ, ВИКОРИСТАННЯ ДОПОМОГИ ГРОМАДСЬКОСТІ ТА ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ	75
§ 1. Поняття оперативно-розшукової діяльності та значення використання її методів у кримінальних провадженнях.....	75
§ 2. Організаційні форми взаємодії слідчого з оперативними підрозділами	79
§ 3. Використання допомоги громадськості та засобів масової інформації в досудовому розслідуванні.....	82
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань.....</i>	<i>87</i>
Глава 6. ІНФОРМАЦІЙНО-ДОВІДКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ (КРИМІНАЛІСТИЧНІ ОБЛІКИ).....	88
§ 1. Поняття, зміст і правові основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів	88
§ 2. Поняття та види криміналістичних обліків	91
§ 3. Інформаційні системи підрозділів Департаменту інформаційно-аналітичної підтримки Національної поліції України	95
§ 4. Інформаційні системи підрозділів Експертної служби МВС України.....	103
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань.....</i>	<i>109</i>

Розділ II. КРИМІНАЛІСТИЧНА ТЕХНІКА

Глава 7. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТЕХНІКИ	113
§ 1. Поняття криміналістичної техніки, правові підстави використання техніко-криміналістичних засобів під час розслідування злочинів.....	113
§ 2. Комплекти техніко-криміналістичних засобів, що використовуються для виявлення, фіксації й вилучення слідів злочину – джерел доказів.....	116
§ 3. Техніко-криміналістичні засоби, що використовуються для проведення експертного дослідження речових доказів.....	118
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань.....</i>	<i>120</i>

Глава 8. КРИМІНАЛІСТИЧНА ФОТОГРАФІЯ, ЗВУКО- Й ВІДЕОЗАПИС	121
§ 1. Поняття та значення криміналістичної фотографії	121
§ 2. Методи криміналістичної фотографії	125
§ 3. Види та способи фотозйомки під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій	131
§ 4. Особливості процесуального оформлення фотозйомки	138
§ 5. Застосування звуко- й відеозапису під час розслідування злочинів і процесуальне оформлення їх результатів	140
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань</i>	146
Глава 9. КРИМІНАЛІСТИЧНА ТРАСОЛОГІЯ	148
§ 1. Механізм відображення злочину в навколишньому середовищі, поняття та класифікація його слідів	148
§ 2. Поняття трасології та значення слідів-відображень для розслідування злочинів	152
§ 3. Види слідів людини, їх виявлення, фіксація, вилучення й використання	155
§ 4. Сліди взуття, їх виявлення, фіксація, вилучення й використання	163
§ 5. Сліди транспортних засобів, їх виявлення, фіксація, вилучення й використання	167
§ 6. Сліди знарядь злому й інструментів, їх виявлення, фіксація, вилучення та використання	172
§ 7. Підготовка та призначення трасологічної експертизи	176
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань</i>	179
Глава 10. КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗБРОЇ, БОЄПРИПАСІВ, ВИБУХОВИХ РЕЧОВИН, ПРИСТРОЇВ ТА СЛІДІВ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ	180
§ 1. Поняття судової балістики та її значення для розслідування злочинів	180
§ 2. Поняття та класифікація вогнепальної зброї	181
§ 3. Механізм пострілу та утворення його слідів, їх види	186
§ 4. Виявлення, фіксація, вилучення й використання слідів вогнепальної зброї	190
§ 5. Види вибухових пристроїв і речовин, сліди їх застосування під час учинення злочину	195
§ 6. Виявлення, фіксація, вилучення й використання слідів вибухових пристроїв	200
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань</i>	203

Глава 11. КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ.....	204
§ 1. Поняття криміналістичного документознавства і документів як джерел доказів	204
§ 2. Загальні правила огляду документів – речових доказів	207
§ 3. Способи повного й часткового підроблення документів, їх ознаки та прийоми виявлення.....	209
§ 4. Загальна характеристика техніко-криміналістичної експертизи документів.....	216
§ 5. Поняття письма та його складових елементів – почерку й писемної мови. Їх значення для розслідування злочинів ..	218
§ 6. Підготовка та призначення судово-почеркознавчої та судово-авторознавчої експертиз.....	228
§ 7. Електронні документи та банківські платіжні картки як об'єкти криміналістичного дослідження.....	232
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань.....</i>	<i>242</i>
Глава 12. КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮДИНИ ЗА ОЗНАКАМИ ЗОВНІШНОСТІ (ГАБІТОЛОГІЯ)	243
§ 1. Поняття габітології та її значення для розслідування злочинів ..	243
§ 2. Класифікація ознак зовнішності людини та джерела інформації про зовнішність	244
§ 3. Методи фіксації зовнішності людини.....	247
§ 4. Форми реєстрації осіб за ознаками зовнішності	251
§ 5. Види та форми ототожнення людини за ознаками зовнішності ..	258
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань.....</i>	<i>260</i>

Розділ III. КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА

Глава 13. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ	263
§ 1. Криміналістична тактика як розділ науки криміналістики	263
§ 2. Основні поняття криміналістичної тактики.....	267
§ 3. Принципи криміналістичної тактики.....	269
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань.....</i>	<i>272</i>
Глава 14. ТАКТИКА ОГЛЯДУ Й ОСВІДУВАННЯ.....	273
§ 1. Поняття огляду, його види та значення в досудовому розслідуванні.....	273
§ 2. Загальні положення тактики огляду	276
§ 3. Огляд місця події та його пізнавальна сутність	278
§ 4. Стадії огляду місця події	280
§ 5. Особливості окремих видів огляду	283

§ 6. Фіксація результатів огляду	286
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань</i>	288
Глава 15. ТАКТИКА ДОПИТУ	289
§ 1. Поняття допиту та його види на стадії досудового розслідування	289
§ 2. Поняття тактичних прийомів допиту та критерії їх допустимості.....	293
§ 3. Підготовка допиту	294
§ 4. Порядок проведення (структура) допиту	296
§ 5. Тактика допиту в типових ситуаціях	297
§ 6. Тактичні особливості одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб.....	304
§ 7. Тактичні особливості допиту малолітньої або неповнолітньої особи	306
§ 8. Фіксація результатів допиту	309
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань</i>	310
Глава 16. ТАКТИКА ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ.....	311
§ 1. Поняття пред'явлення для впізнання, його види та значення в досудовому розслідуванні	311
§ 2. Загальні правила пред'явлення для впізнання	312
§ 3. Особливості підготовки та проведення окремих видів пред'явлення для впізнання.....	314
§ 4. Особливості пред'явлення для впізнання у режимі відеоконференції.....	322
§ 5. Фіксація перебігу та результатів пред'явлення для впізнання	323
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань</i>	324
Глава 17. ТАКТИКА ОБШУКУ	325
§ 1. Поняття обшуку, його види та значення в досудовому розслідуванні.....	325
§ 2. Підготовка до обшуку	331
§ 3. Загальні тактичні прийоми обшуку	334
§ 4. Фіксація результатів обшуку	340
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань</i>	341
Глава 18. ТАКТИКА СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ	342
§ 1. Поняття слідчого експерименту, його види та значення в досудовому розслідуванні.....	342
§ 2. Підготовка до слідчого експерименту	345
§ 3. Тактичні правила проведення слідчого експерименту.....	348

§ 4. Перевірка показань на місці як різновид слідчого експерименту	351
§ 5. Фіксація перебігу та результатів слідчого експерименту	354
§ 6. Інші випадки використання експериментального методу в досудовому розслідуванні	357
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань</i>	359
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ І РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ	360
Література до розділу I	
«Загальнотеоретичні положення криміналістики»	360
Література до розділу II «Криміналістична техніка»	363
Література до розділу III «Криміналістична тактика»	365
Нормативно-правові акти	367
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	372

К82 **Криміналістика** : підручник : у 2 т. Т. 1 / [А. Ф. Волобуєв, М. В. Даньшин, А. В. Іщенко та ін.] ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва, Р. Л. Степанюка, В. О. Малярової ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2018. – 384 с.

ISBN 978-966-610-230-3

ISBN 978-966-610-231-0 (Т. 1)

У першому томі підручника, підготовленого за програмою навчальної дисципліни «Криміналістика», затвердженої для викладання в Харківському національному університеті внутрішніх справ, викладено загальнотеоретичні положення криміналістики, питання криміналістичної техніки та криміналістичної тактики, надано практичні рекомендації щодо розслідування злочинів.

Підручник орієнтовано на підготовку фахівців для підрозділів досудового розслідування Національної поліції України, але він може бути корисним також і для інших осіб, які навчаються чи викладають у ВНЗ МВС України, практичних працівників органів правопорядку і використовуватись в інших юридичних ВНЗ.

УДК 343.98(477)(075.8)

ББК 67.9(4УКР)62я73

Навчальне видання

Волобуєв Анатолій Федорович
Даньшин Максим Валерійович
Іщенко Андрій Володимирович та ін.

КРИМІНАЛІСТИКА

Підручник

У двох томах
Том 1

Редагування: *М. В. Цветкова-Верніченко, П. О. Білоус*

Внесення правок: *М. В. Цветкова-Верніченко*

Комп'ютерне верстання: *А. О. Зозуля*

Дизайн обкладинки: *А. С. Тяпкін*

Підпис. до друку 10.10.2017. Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 22,4.

Обл.-вид. арк. 22,67. Тир. 400 пр. Зам. № 2017-10.

Видавець і виготовлювач –

Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.